

Кұралай КҮДЕРИНОВА

1 2017

4977к

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ӘЛІПБЫ МЕН ЕМЛЕ ТАРИХЫ

Социалдык Қазақстан

Қазақ SSR-ының Орталық Атқару Комитеті Президымінің
Қазақ SSR-ының Конституциясы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

СУЛЕЙМАН ДЕМИРЕЛЬ
АТЫНДАҒЫ УНИВЕРСИТЕТ

ҚҰРАЛАЙ КҮДЕРИНОВА

**ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ
ӘЛШБИИ
МЕН
ЕМЛЕ ТАРИХЫ**

Алматы, 2016

ӘОЖ 811.512

КБЖ 81.2

К 90

*Сулейман Демирель атындағы университеттің
Ғылыми кеңесі (хаттама № 5, 29.12.2016 ж.)
баспаға ұсынған*

Пікір бергендер:

филология ғылымдарының докторы,
профессор Әлімхан ЖҮНІСБЕК

филология ғылымдарының докторы,
профессор Ислам ЖЕМЕНЕЙ

Күдеринава Қ.

**К 90 Түркі тілдерінің әліпбиі мен емле тарихы: монография/
Құралай Күдеринава. – Алматы, «Қазақ тілі» баспасы,
2016. – 336 бет.**

ISBN 978-601-80411-5-0

Монография ХХ ғасырдың басынан бермен қарайғы түркі жазуларының тарихы, әліпби құрамы мен емле мәселелерінің қойылуы мен шешілу жолдары, қазіргі әліпби таңдаудағы проблемалары туралы сөз етеді. Кітап түркі тілдері тарихы, жазуы, қазақ жазуы мәселелерімен айналысып жүрген тілші қауымға, филологтерге, магистранттар мен докторанттарға және жалпы көпшілікке арналған.

ӘОЖ 811.512

КБЖ 81.2

ISBN 978-601-80411-5-0

© Күдеринава Қ., 2016

© «Қазақ тілі» баспасы, 2016

АЛҒЫСӨЗ

Бұл зерттеу 2012 – 2013 жж. «Түркі кеңістігі жаһандану жағдайында: саяси-экономикалық және әлеуметтік-мәдени үдерістер» ғылыми бағдарламасы аясында профессор Әлімхан Жүнісбектің жетекшілігімен «Ортақ латын әліпбиін түркі тілдеріне ендірудің және таратудың теория-практикалық негіздемесі» ғылыми жобасы түрінде басталып еді. Алғашқы нәтижелер ғылыми мақала түрінде жарияланып келді. Зерттеу Сулейман Демирель атындағы университеттің «Қолданбалы лингвистика» зертханасында жалғастырылып, қорытынды ретінде жарыққа шығып отыр.

Түркі тілдері әліпбиі мен емле тарихы алғаш рет сөз болып отырған жоқ. Профессор К.М. Мусаевтың авторлығымен, үйлестіруі және ұйымдастыруымен «Алфавиты языков народов СССР (1965), «Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР» (1982), «Языки и письменность народов Евразии» (1993), «Орфография тюркских литературных языков СССР» атты еңбектер жарық көрді. Онда тұңғыш рет түркі әліпбилерін бірдейлестірудің мүмкіндіктері туралы маңызды ұсыныстар айтылған еді. Осы зерттеулерді негізге ала отырып, түркі жазуларының әліпбиі мен емле тарихын салыстыра сипаттауды, ортақ емле проблемаларын екшеуді, қазіргі жаңа латын әліпбиін қабылдаудағы ұстанымдарды талдауды мақсат еттік. Монография көне түркі әліпбиіндегі әріп мазмұнынан басталып, 30 жылдардағы алғашқы латыннегізді ұлттық әліпбилердің құрамы, кірме сөздерді игеру механизмдері, түзетулер мен толықтырулар, бір

тілдер тобындағы әліпбилердің алшақтықтарын сөз етеді. Кирилнегізді түркі әліпбилерінің емле принциптері мен қазіргі емле проблемалары, әліпби құрамы мен әріп мазмұны зерттеуге алынады. Қазіргі латыннегізді жазулардың графикасы мен емлесіндегі ерекшеліктер сипатталады. Жаңа латын әліпбиімен халықаралық термин сөздерді орфограммалаудың жолдары көрсетіледі.

Монография мәтіні өзге түркі оқырмандарына түсінікті болу үшін соңында түркі тілдерінің фонетико-орфографиялық терминдерінің сөздігі берілді. Сондай-ақ мұқаба сыртында қазіргі түркі тілдерінің ауызша тілі дискіге жазылып, аудио және бейне мәтін түрінде ұсынылды. Және сипатталған әліпби бойынша оқи алу үшін кейбір аудионұсқалардың жазба мәтіндері берілді. Бұл қадам түркі тілдерінің дыбыстық құрамын, фонемалар жүйесін, үндесім түрін, екпін пен интонациясын талдайтын филолог-студенттерге қажетті материал есебінде де жасалып отыр.

Зерттеуге бастама берген «Түркі академиясына», осы тақырыпты ұсынып, ғылыми кеңес берген профессор Әлімхан Жүнісбекке үлкен алғысымызды білдіреміз.

Монография «Жоғары оқу орнының үздік оқытушысы – 2016» ҚР Мемлекеттік грантының қаржысына шығарылды.

1. ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ӘЛІПБИІ МЕН ФОНОЛОГИЯСЫ

Мәселенің аңысы

Түркі тілдері, ХХ ғасырдың басынан латын графикасы болсын, кирил графикасы болсын, жазу жүйесін реттеп, жазба тіл мәдениетін жетілдіріп келе жатқан тілдер қатарынан саналады. Кирил графикасында тұрақтаған көптеген түркі жазулары ендігі таңба ауыстыруды алдымен экономикалық шығын, содан соң психологиялық кедергі деп есептейді. Түркі тілдерінің ішінде бірінші болып әзербайжан, өзбек тілдері латын графикасын қабылдағалы енді бұрынғы түркі-ортақ кирил графикасындағы тілдердің ішінде тағы да жарқышак түсті. Басқа түркі тілдерінде латын таңбасын қабылдау мүмкіндігі дейміз бе, әлде науқаны дейміз бе, болайын деп тұр. Бүгінде, кеңес дәуірі ыдырағаннан кейінгі кезеңде, түркі тілдерінің арасындағы қатынас құралы болған орыс тілі екінші кезекке ығыстырылып бара жатқаны мәлім. Ал ағылшын тілі ондай дәрежеде қатынас құралы бола қоймайтыны белгілі. Сонда жазуында да алшақтық бар, өзара ортақ түсінісе алатын тіл жағдайынан әлдеқашан кеткен түркі тілдеріне ортақ коммуникация жасауға мүмкіндік беретін, біздіңше, **болашақта жазу таңбасы болуы керек**. Олай болмаған жағдайда түркі тілдерінің арасында тіл алшақтығы үлкейе беруі ғажап емес.

Әрине, ортақ әліпбиге барлық тіл бірдей мүдделі болып отырған жоқ. Бірақ ғасыр басынан айтылып келе жатқан түр-

кі жазуларындағы таңбаларды ортақтастыру мәселесін қоюға болады. Түркі тілдеріне ортақ графика мен рационалды ережелерді бірдейлестіру деген әрекеттерден өткен ғасырда не шықты? Қандай нәтиже берді? Ендігі әрекеттердің де осы кепті киноі мүмкін ғой деген проблемалы сұрақтардың алдын алу үшін түркі тілдері жазуларының қабылдаған латын, кирил графикасындағы әліпби мен емле ұстанымдарына шолу жасауымыз керек. Және мұның алдында жалпы жазу деген термин-ұғымның маңызы мен қызметіне тоқталып өткенді жөн көреміз. Өйткені мәселені түбірінен бастағанда басқа әзірге көзге көрінбей тұрған қиындықтардан айналып өтуге жол табамыз. Ендеше...

Жазу – адамзаттың ұлы мәдени құндылықтарының қатарына жататын, өркениет дамуының құрамдас бөлігі. Адамзат мәдениетінің өркениетке аяқ басуы дыбыстық жазу типінің пайда болуынан басталса, өркениеттің әлемиетке ұласуы жазба коммуникацияның, жазба тілдің жоғары даму сатысына жеткенінен хабар береді. Жазу кеңістігі ұлғайғаны соншалық оны *жазу және өркениет, жазу – ұлт, жазу мен ойлау* сияқты іргелі ұғымдар оппозициясында қарауға болады. Өйткені дыбыстық жазу адамның эмоциялық, экспрессивтік сезімдерін таңбалаудан гөрі, ақпарат тарату, сақтау қажеттілігі туғанда мемлекеттің пайда болуымен қатар шықты. Сондықтан бүгінгі таңда ұлттың мәдени-әлеуметтік, экономикалық дамуы жазудың тұрақтылығына, жетілуіне қатысты болады.

Жазба мәдениеті дамыған ареалдардың жазу тарихында үш кезең болды: 1) әркім өз қалауынша жазған шығармашылық кезең; 2) жазба коммуникацияның ұлғаюымен байланысты жазу узусы болған кезең; 3) жазу нормасы, орфографиясы пайда болған кезең. Сонда ХХ ғ. жазу нормаларын қалыптастыру, негіздеу дәуірі болса, ХХІ ғ. жазудың таңбалық, код болу сипаты күшейетін, әлеуметтік коммуникацияны өзгертіп, қайта құратын, ауызша тілді нормалайтын кезеңі болады.

Жазудың доминанттық сипаты сөз институттары – мектеп, университет, баспа, бұқаралық ақпарат құралдары – мә-

дени құндылықтарының маңыздануынан және осыдан келіп бүкіл оқыту (мектеп, университет), басқару (кеңсе), ойды эксплицитті түрде сыртқа шығару (баспа өкілдері), хабарлау (БАҚ) жүйесінің жазуға негізделуінен шығады. Аудиалды (радио, аудиотаспа), видео-аудиалды (теледидар, бейнетаспа), БАҚ-тың өзінде ақпараттық хабарлар, көркем әдеби бағдарламалар алдымен жазба тілде жүйеленіп, ауызша тілге көшіріледі немесе сол күйінде ауызша дыбысталады.

Бір қарағанда ұялы телефон, бейнетелефон, әліпбидегі әріптерді пайдаланып, ауызша сөйлеу формасымен интернет арқылы, яғни таңбаланған ауызша сөз арқылы сол мезетте хабар алысу, телефон сияқты әлеуметтік құралдармен жаппай коммуникацияланып, мәтіндерді (көркем әдеби, публицистикалық) оқығаннан гөрі, көру-есту мүмкіндігі мол фильм, телебағдарламаларды тамашалаудың артықшылығы, уақыт тапшылығы білініп отырған ғасыр жазудың пәрменділігін төмендетуі де мүмкін сияқты. Ғылыми-техникалық өркениеттің дамуы, сөйтіп, өзінің шығу негізі – жазудың – кеңістік пен уақыт шегіне қарай коммуникация құралы болу мүмкіндігін қысқартып, қосалқы дәрежелілікке тықсырып отырғандай. Алайда, жоғарыда айтқандай, мемлекеттік құрылыстың дамуы, бұқаралық коммуникацияның қарқындауы және ақпараттар тасқынының күшеюі жазудың қосалқы қызметтерін жоғары деңгейге көтереді. Ол, біріншіден, бұқаралық ақпарат аудиториясының ауқымдылығына байланысты. Бұқаралық ақпарат бүгінде тілдік, мемлекеттік, мәдени шегаралардан аттап өткен, қоғамның саяси, идеологиялық, өндірістік, мәдени құралы болуда. Сондықтан ақпаратты жүйелейтін, жағдаятты эксплицитті түрде баяндауға мүмкіндік беретін, жазылған мәтінге қайта оралып, жөндеуге болатын жазу ақпараттар мәтінін құрудың тәсіліне айналды. Оны бүгінгі теледидар, радио, шаршытоп алдындағы сөз стилдерінен байқауға болады.

Екіншіден, саяси қоғамды басқару жүйесінің күрделілігіне байланысты кез келген елде жазудың *факт, аргумент, дәлел* болу қызметі бар. Бүгінде ресми құжаттар (мемлекеттік,

заңи, құқықтық, нотариалдық) мен ресми ісқағаздар «тірі адамның өзі» ретінде жүретін болды. Біз сөйлеп тұрған кісімен емес, қолындағы қағазымен сөйлесетін кезге келдік. Бұл, бір жағынан, бүгінгі қоғамның «қағазбастылық», «формалдылық» сияқты жағымсыз сипатына да айналып барады. Оған қазіргі жоғары оқу орындарындағы «ешкім оқымайтын» құжаттар мен хаттардың көбейгенін мысалға алса болады. Кеңестік дәуір кезеңінде бір кезде жүргізген «қағазбен күресу» науқанын осы мезеттерде де жүргізетін уақыт жетті.

Үшіншіден, жазу – адамның жазба есі, жады болу қызметін атқарады. Бұл оқу-ағарту (мектеп) саласында ауызша үйретумен қатар жаздырып, түсіндіруден көрінсе, кейін жоғары оқу орнында тек жаздыру арқылы (дәріс) түсіндіру немесе ауызша түсіндірілгенді студент, магистранттың өзі қағазға «түртіп» отыруынан байқалады. Жазудың жадылық қызметі қоғамның бұдан басқа да салаларында кеңінен қолданылады.

Жалпы жазу ұғым-термині қазіргі тіл білімінде мынадай мағыналарда жұмсалады:

- ойды, айтылған сөзді қағазға түсіру, таңбалау процесі;
- осы процесс арқылы жазба мәтін құрау (хат жазу, арыз жазу, ойды жазба тіл арқылы сыртқа шығару);
- белгілі бір тілдің жазба тіліне қызмет ететін графикалық жүйе (мысалы, араб жазуы);
- әліпби; орфография;
- жазба тіл жүйесі (тілді реализациялайтын жүйе); мысалы, қазақ жазуы, өзбек жазуы, түрік жазуы деген сияқты терминдер әр ұлттың өзінің шығарған графикалық жазуы бар деген мағынада емес, белгілі бір (латын, араб, кирил) графиканы пайдаланып, құрған жазба тіл жүйесі, яғни әліпбиі, графикасы (таңбасы), емлесі және жазба тілдің құрылымдық ерекшеліктері деген сөз;
- қолжазба (қолтаңба мағынасында);
- шығармашылықты жүзеге асыру қимыл әрекеті (әңгіме жазу, өлең жазу, диссертациялық еңбек жазу);
- музыкалық туындыны нотаға таңбалау (балет, опера жазу).

Сондықтан монография барысында қолданылатын жазу термині әліпби, графика, орфография, жазба тіл ұғымдарын түгел қамтитын кең мағынада жұмсалады.

Қазіргі түркі тіл білімінде жазуды ауызша тілдің қағазға түскен көшірмесі, вербалды коммуникацияның қосалқы құралы деп тану басым, яғни акад. Л.С.Выготский айтқандай, мектеп оқушыларын жазбаша сөйлеуге емес, сөзді жазуға үйретеді, сондықтан белгілі бір дәрежеде жазбаша сөйлеуге үйрету таза, көркем жазу деңгейінен (жаджазу) әлі көтеріле қойған жоқ¹. Осыған орай тілдердің фонетикалық, морфемдік, лексикалық, синтаксистік жүйесі ретінде жазба тіл арқылы нормаланған, әдеби тіл нормасы танылады. Ал ауызша сөйлеу тілі тіл білімі зерттеу нысанынан тыс қалады. Бірақ жазу – ауызша тілдің қағазға әріптер тіркесі арқылы түскен көшірмесі – ауызекі тілдің өзі емес, өзіндік деңгейлері бар, жүйелі құрылым екені ескерілмейді. Егер ауызекі тіл жүйесіз болса, оны сол қалпы таңбалаған жазу да жүйесіз болу керек, ал жүйесіз жазба материалдан тілдің жүйесін табу мүмкін еместігі аян, сондықтан мәтінді жазба тілге алмастырып, кодтап, жазба жүйе жасай аламыз. Ендеше тіл бірліктері, деңгейлері ретінде зерттеліп келген категориялар бүкіл түркі тілдері үшін жазба тіл дүниесі болып шығады. Сонда бүгінгі түркітанудан мынадай қайшылықты көреміз. Жазу – коммуникацияда ауызша тілге көмекші құрал, ↔ ауызекі тіл – жүйесіз ↔ жазба тіл – жүйелі ↔ тіл – жүйе.

Сөйтіп, түркі тілдері жазба тіл арқылы жүйеленді, кез келген түркі тілдерінің тіл құрылымы жазу арқылы реалды бейнеге көшті. Сондықтан бүгінгі халықтардың мәдени кеңістігінде қалыптасып қалған кедергілер алдымен әліпбиге байланысты, екінші емле ережелері мен емле проблемаларын негіздеуде ортақ уәждердің жоқтығына байланысты деген ойдамыз.

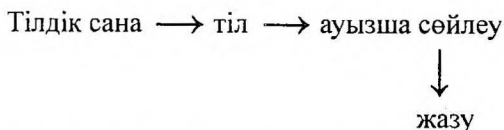
¹ Выготский Л. С. Мәдени-тарихи тұржырымдама // Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. Алматы: Таймас, 2005. – 464 б.

1.1 Жазудың әлеми коммуникациядағы қызметі мен маңызы

Жазу саяси-экономикалық қажеттіліктен туындады. Адамдар арасындағы күрделі қоғамдық қатынастың дамып жетуіне ауызша сөйлеу тілі қанағаттандыра алмады. Сондықтан жазудың шығуы ең алдымен қарым-қатынастың маңызды бір құралына деген қоғамдық мұқтаждыққа қарыздар.

Ауызша сөйлеудің екі кемшілігі бар: кеңістік, және сондықтан уақыт жағынан шектеулілік. Адамдардың қоғамдық-саяси, экономикалық және әлеуметтік қатынасында жоғарыдағы олқылықтарды толтыру үшін пайда болған жазудың миссиясы тереңде.

Тіл – тілдік санадағы ғасырлар бойы қалыптасқан құрылым мен жүйесі бар таңбалар арқылы ойды жарыққа шығарып, жазу ауызша айтылған ойды оптикалық құралдар арқылы визуалды дүниеге айналдырады. Сонда жазу тек қосалқы қызмет атқаратын құрал болып шығады. Алдымен аса маңызды қатынас құралы болған – тіл ауызша түрде өмір сүрді. Талай жүз жылдықтар бойы басқа қатынастың түрін іздемеді. Сөйтіп, ойды жарыққа шығарудың және айналасына қатынас жасаудың жалғыз түрі ауызша сөйлеу ғана болды. Жазу енді тілдің осы екі қызметінің көшірме түрі ретінде, қосалқы қызмет атқаруға келгендей. Оны сызба ретінде былай нобайлауға болады:

Сондықтан да: «Письмо — это вспомогательное к звуковому языку средство, общения»¹. «Язык же написанный является до некоторой степени мертвым языком»². «Производително-слуховое может возникать и мыслиться совер-

¹ Истрин В.А. Развитие письма. М.: АН СССР, 1961. -394 с. 96.

² Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. М., 1957. -189 с. 15 б.

шенно независимо от писанно-зрительного: писанно-зрительное же имеет смысл осмысливается только в связи с произносительно-слуховым»¹ деген анықтамалар әсіресе жазу тарихына барған ірі ғалымдардың еңбектерінде көп кездеседі.

В.А. Истриннің бұл ортадан ілгерілеуі – ол егер тілді ойдың материалды бөлшегі, адамдар арасындағы қатынастың негізгі құралы десек, онда жазу тілдің көмекші құралы ғана болады, яғни графикалық таңбалар мен кескіндеулер арқылы тілдің қандай да бір элементтерін хабарлау болып шығады, ал егер тіл сол халықтың өңдеуден өткізген сөздік қоры, жүйесі және олардың тіркесу ережелері, грамматикалық құрылысы десек, онда сол халықтың тілін бейнелейтін графикалық таңбалардан тарихи жүйесі, тілмен белгілі дәрежеде тең келетін жүйе² дегені болды.

Үшінші мыңжылдықтағы жаңа технологиялар тасқыны, ғылыми-техникалық прогресс, ақпарат таратудағы жаңа көздер, қашықтық пен уақыт барьерін жеңетін жаңа техника түрлерін ойлап табудың жоғары деңгейіне келдік. Сондықтан ауызша коммуникацияның жетілген технологиялы бүгінгі кезеңінде жазудың адамзат өркениеті үшін атқарар қызметін парықтаудың қажеттілігі бар. А.Байтұрсынұлы *«Біздің заман – жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман»* деп өткен ғасырдың бастауында, қазақ сауаттылығы әлдеқайда төмен кезеңде айтқан екен.

Жазусыз өркениет болмасы анық. Тас дәуірінен атом дәуіріне дейінгі адамзат мәдениетінің жетістіктерінің бәрі жазудың арқасында³.

Біздіңше, өркениеттің дамуын сипаттауда жазудың маңызынан бастап айту оның әлдеқайда жүйелі, күрделі, дербес құрылым болып қалыптасқанын, жазудың адамзат өркениетіндегі болашақта атқарар қызметін танытпақ. Мысалы, шумер елінде дыбыстық жазудың пайда болуы ең алдымен

¹ Бодуэн де Кургенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. I, ПМ., 1963. -388 с.219 б.

² Истрин В.А. Развитие письма. М.: АН СССР, 1961. -394 с.18 б.

³ Дириггер Д. Алфавит. М.: Изд. инс. лит., 1963. -655 с.

мемлекеттік құрылыстың дамуы мен жетілуіне, сауданын өркендеуіне байланысты болғаны белгілі. Жазудың сол антикалық дәуірдегі қызметі бүгінгі әлемиет дәуірінде қайта күшейіп, жазу мемлекеттілікке, заңнама, құжатнамаға қызмет етеді. Бүгінде ресми ісқағаздар адамдардың өзі барып араласуынсыз-ақ, өзара түсінісетін, құжаттар өзара «сөйлесетін» жүйе құрайды. Ресми ісқағаздар – заңдылықтың, дәлелдіктің, аргумент, фактінің құжаты болды. Яғни мемлекеттің күшеюімен байланысты, жазудың дерек болу (визуалды) сипаты артып отыр.

Ендеше, жазудың бүгінгі күн тұрғысынан басты маңызы мен қызметі белгілі кеңістік шегіндегі әлем үнқосуларын бекітетін, растайтын деңгейге жетіп отыр.

Сонымен, жазудың бүгінгі күн тұрғысынан қызметін саралап көрейік. Алдымен, **жазу – тілді жаңғыртудың, бекітудің құралы**¹. Жүйесі мен құрылымы бар тілдік таңба жазуға түсіп, денотаттық тұрпатқа ие болғаннан кейін мәңгілік құндылыққа айналды. Өйткені жазу ауызша сөзді таңбалап қана қоймайды, адамның тіл туралы түсінігін кеңейтеді, терендетеді. Тілдің инвариантты, абстракті, күрделі құрылымдық деңгейге жетуіне әсер етеді: «Письмо идентифицирует и дифференцирует то, что идентифицировано и дифференцировано в самом языке»². Соған сәйкес тілдегі синтаксистік құрылымдар, күрделі фразалық тұтастықтар жазудың негізінде пайда болады.

Түркі тілдерінде жазба тіл тілдің (әдеби тілдің) стильдік тармақтарының саралануына, стиль нормаларының қалыптасуына әсер етті. Сөйтіп, жазу түркі тілдерінде ауызша тілде елене бермейтін тілдің барлық қалтарыстарын нақтылаудың негізінде тілдің сұрыпталып, нормаланған, електен өткен құрылымын ғана таңбалап, жазу нормасына сай сөйлемдер мен мәтіндерді тілдік жүйеге жатқызды.

¹ Истрин В.А. Развитие письма, 9 б.

² Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию, 11 б.

Ауызша сөйлеудегі еркіндікті тілдік қалыпқа салу, яғни жазуға түсіру кез келген сауатты адамның қолынан келмейді. Адам күнделікті қарым-қатынас тілімен біреуге хат жазу мүмкіндігіне ие болғанмен, өзінің ойын жүйелі, толыққанды, мазмұнды етіп жазбаша жеткізуде қиындыққа тап болады. «В своем значении письмо уступает только возникновению речи – важнейшему средству общения в пределах человеческого общества. Умение писать – более специфическая черта человека, чем умение говорить, но оно предполагает существование языка, по отношению к которому письмо является в некотором смысле усовершенствованием»¹.

Сонымен, **жазудың екінші қызметі тілдің жүйелі құрылымға айналуына әсер етуі** болып табылады. Тілдің барлық потенциалды мүмкіндіктерін ашып, пайдалануға әсерін тигізеді. Сондықтан да бүгінде түркі тілдерінде жазылған дүниені сол тілдің жүйесі мен құрылымы ретінде тануға, қабылдауға, тілдің «өзі» деп түсіндіруге, түсінуге күмән қалмаған.

Үшіншіден, жазу – **адам ойының материалданып, жарыққа шығуының**, дәлірек айтқанда творчестволық әрекетінің **құралы**. «Көңілдегі көрікті ойдың сыртқа шыққанда өңі қашатын» болса, жазудың арқасында қағазға түскен шашыраңқы ойды жүйелеуге болады. Жазудағы стандарттық құрылымдар, сөйлем мүшелерінің нормативті орын тәртібі ақыр соңында сыртқа шыққан адам ойын өзгеше сипат алдырады. Оның үстіне жазылған мәтінді қайталап оқып, толықтыруға, қысқартуға, нақтылауға, қайта құруға мүмкіндік бар. Жазба мәтінді араға уақыт салып қайта қарап, жетілдіруге болады. Ой үстіне ой жалғауға болады. Сөйтіп, **жазу түптің түбінде адамның өз сөзінің бөгделенуі** болып шығады. Жазудың арқасында сөз екінші өмірге, дербес өмірге ие болады. «Слово сделавшись видимым, отделяется от человека, приобретает самостоятельное вещественное бытие, может быть сохраняемо, и пока сохраняется в внешнем образе, может без постороннего посредничества быть разбираемо други-

¹ Дириггер Д... 34 б.

ми по воле их»¹. Демек, жазу қарым-қатынас құралы емес, тілдік жағдаят болмаса да адам өз ойын монологті түрде жарыққа шығаратын сананың материалдану құралы болады. Оқу процесі тыңдауға қарағанда аз уақыт алады, қармап оқу, тандап оқу, қайталап оқу мүмкіндіктерін береді². Бүгінде сөздің графикалық бейнелері фонетикалық бейне сияқты адам санасында дайын тұратын болды.

Түркі тілдерінің латын (түрік, әзірбайжан, өзбек жазба тілі), араб (қытайдағы қазақ, ұйғыр, ирандағы әзербайжан диаспоралары), кирил (қазақ, татар, қырғыз, түрікмен, башқұрт, құмық, қарашай, ноғай жазба тілі) графикаларын қолдануы сондықтан аталған ұлттардың арасындағы коммуникацияны айтарлықтай әлсіретіп отыр. Біз түрік азаматтарын олардың латын графикасын қолданғандықтан бөтенсінетініміз, Қытайдағы қандастарымызды жатырқайтынымыз белгілі дәрежеде олардың басқа графиканы пайдалануынан екенін байқамаймыз да. Өйткені қазіргі жазба тіл жетілген заманда жазу тұрпаты коммуникацияны бірінші болып айқындайды. Осы айтылғандарды түйіндей келе жоғарыдағы сызбаны былай жетілдіруге болады:

Төртіншіден, жазу адам санасындағы **ойдың жетілуіне**, жасалуына, жүйеленуіне, реттелуіне, нақтылануына қызмет етеді. Бұл бір қарағанда жазудың алдыңғы қызметімен бірдей болып көрінуі мүмкін. Алайда соңғысы ойдың өзіндегі жетілу туралы. Алдыңғысы сыртқа шыққан ой мен мәтінді оқыған оқырманның арасындағы түсіністіктің орнауы туралы болса, мұнда адам ойын қағазға түсіре отырып, жетіл-

¹ Селезнева Л.Б. Современное русское письмо. Томск. 1981.- 211 с. 15 б.

² Истрин В.А... 24 б.

дiредi, жазу аркылы ойланады, сөйтiп, жазу ендi ойдың өзiне түрткi болады. Әрине, ауызша сөйлеу де адам ойының нақтылануына, жүйеленуiне әсер етедi. Алайда жазу тiлдiк санадағы барлық қалтарыстарды қағаз бетiне түсiруге уақыт жағынан да мүмкiндiк бередi. Сондықтан жазудың ойжасамдық қызметi ауызша сөздің ойжасамдық қызметiне қарағанда қорытынды, түйiндi, аяққыболады.

Ал жазудың коммуникативтiк негiзгi қызметiн бүгiнгi таңда ауызша коммуникацияның техникалық құралдары (телефон түрлерi, интернет жүйесi) екiншi қатарға ығыстырып отыр. Интернет жүйесiн де ауызша коммуникация түрiне жатқызып отырғанымыз, мұнда жазу графикасы мен таңбалары пайдаланғанымен, жазба тiл жүйесi сақталмайды. Ақпарат ауызша тiл жүйесiнде құрылып, тiптi өздiк коммуникация (аудиалды-визуалды) жүйесiн жасауға айналды. Сонда жазудың коммуникация қызметi бүгiнде екi формада көрiнiп отыр: 1) хабарласудың ресми, iскерлiк сипатында (ресми iс-қағаз); 2) интернет жүйесi аркылы хат жазысу аясында.

Алтыншыдан, жазу – адам жадының бiр түрi. Бiз есте сақтауға тиiс ақпаратты жазып жадылайтын болдық. Информация мазмұны жазба мәтiнге көз жүгiрткеннен кейiн еске түсiруге, «түртiлiп» алынған ойды ауызша таратып айтуға, керiсiнше ауызша айтылған ойды қысқартып, «түртiп» отыруға болады. Қазiргi оқу орындарындағы оқу-оқыту процесi осы әдiске құрылған.

Жетiншiден, жазудың тiл тарихын сақтаушы, уәжiн көрсетушi қызметi бар. Бұны **жазудың тiлтанымдық қызметi** деп атаймыз. Түркi тiлдерi жазба тiлiн қолға алғанда фонетикалық принциптi арқау еттi. Сөйтiп, орта ғасырлық шағатай дәстүрiнен арылды, халық тiлiне жақындай түстi. Кейiн дәстүрлi және морфологиялық принциптi де негiз ете бастады. Өйткенi сөз тұлғасы көп өзгерiп, кедергiлер пайда болды. Кеңес дәуiрi тұсында түркi халықтарының емлесiндегi басты қағидағ – фонетика-морфологиялық // морфологиялық // фонематикалық болды да, сөз ауызша тiлдегi өзгерiстердi таңбаламай, барлық позицияда түбiр тұлғасын сақтап жаза-

тын дәстүр қалыптастырды. Бұл әсіресе екі сыңар шегінде ұяндайтын не түсіріліп айтылатын біріккен сөздер құрамы үшін пайдалы болды. Біз бүгінде түбірлер құрамынан және біріккен сөздер сыңарынан жазба тіл арқылы тіл тарихы туралы тілдік білім алып отырмыз. Сонда тіл бірліктерінің шығу тегін, уәжін, әсіресе түбір тұрпатын өзіне бейнелеп, жазба тіл тіл тарихы үшін аса құнды тарихи дерек жинап отырады. «Бір тілдің көне дәуірде қандай күйде болғанын, қалай өңделгенін білуіміз үшін жазу көзіне барамыз. Ауызекі тіл жазу тіліне өтсе, одан кітаптар жазылса өткен тілдер жайлы ақпарат ала аламыз» дейді түрік оқымыстысы¹. Ауызша тілде басқаша дыбыстағанмен немесе сөйлегенмен, ол бірліктердің инвариант тұлғасын жазу ғана сақтай алады. Ауызша сөз үнемі өзгерісте болады, үнемделіп отырады. Академик Л.В.Щерба ең бірінші өзгеретін сөйлеу тілі және зерттелмей жатқан сала да – сөйлеу тілі деген. «Не-сомненно, что при говорении мы часто употребляем формы которых никогда не слышали от данных слов, производим слова, не предусмотренные никакими словарями, и что главное и в чем я думаю, никто не сомневается, сочетаем слова хотя и по определенным законам их сочетания, но зачастую самым неожиданным образом и во всяком случае не только употребляем смешанные сочетания, но постоянно делаем новые»².

Енді жазудың келесі қызметін осы айтылғаннан шығара отырып, **тілді нормалаушылық** деп атаймыз. Ауызша тіл бір нәрсеге табан тіреуді керек етеді. Сонда ол «тіреу» көп өзгеруді «ұната» қоймайтын консервативті жүйе – жазу болып табылады. «А потому не менее ясно и то, что будущее русское образцовое произношение пойдет по пути сближения с письмом»³. Тіл өзінің даму барысында реалдануға, үнемделуге; адресат пен адресанттың ішкі сөйлеуінде құрылымы бар конструкцияларды ауызша сөзге айналдыр-

¹ Yaşar Akdoğan Türk dili ve yazılı-sözlü anlatım bilgisi İstanbul, S 49-62.

² Щерба Л.В... 13 б.

³ Сонда... 111 б.

май-ақ, яғни вербалдамай-ақ, түсінісуге, тіл бірліктерінен гөрі просодикалық бірліктерді көп қолдануға, арго, жаргондарды жиі пайдалануға, тілді мамандандыруға барынша ұмтылады екен. Сонда жалпыхалықтық тілдің нормасын сақтап, узуалды, оккозианалды қолданыстарды, тілдің дыбыстық, морфемдік, лексикалық, синтаксистік бірліктерін нормалап отыратын жүйе тағы да жазба тіл болып шығады. Адам жады жазылған сөзді норма деп, белгіленбеген, көрсетілмеген сөзді норма емес деп тануды дәстүрге айналдырады. Әсіресе ол жазба тілі жүйеленгеніне әлі ғасыр болмаған түркі тілдерінде. Сонымен, жазудың бұл қызметі ауызша сөйлеуді нормалап отырады дегенге саяды.

Кез келген қашықтықта тұрып айтылған ой, жаңалық, нәтиже кітап болып жарияланса, бүкіл адамзаттың құндылығына айналады. Адамзаттың тарих қойнауындағы санасы ұрпақтан-ұрпаққа жазу арқылы жетеді, жазу арқылы сол дәуірдің бейнесін көреміз, адамдарымен тілдесіп отырғандай боламыз. Бұл – жазудың **кумулятивтік қызметі**. Жазуы бар тілдердің тіл тарихын айқындауына мүмкіндігі бар. Жазба тіл ескерткіштері бар тілдің мәртебесі жоғары. Ал жазба тілі жүйеленген тілдердің болашағы зор.

Жазудың жалпы адамзатқа көрсеткен осы қызметімен қатар туыс тілдер үшін тағы мынадай қызметі бар. Бүгінде тілді құрал ретінде пайдалануда өз ойын жарыққа шығару ғана емес, біреудің ойын білу, жалпы тілдік санадан ақпарат алу басымдылыққа ие сияқты. Мысалы, түркі халықтары үшін орыс тілін білу – Абай айтқандай, Еуропаға ашылған терезе болды. Орыс тілі мен графикасын білу тіл арқылы ойлауымызға да, стильдердің саралануына да, сөйлем синтаксисінің дамуына орасан зор әсер еткенін мойындауымыз керек. Тіл, әрине, ауызша және жазбаша түрде реалданады. Бүгінде ақпарат кеңістігінің күшеюі тілдің ауызша түріне қарағанда жазба түрі рөлінің артуымен тікелей байланысты болып отыр. Тілдің ауызша түрі арқылы ақпарат алу мүмкіндігі аз. Өйткені ауызша тіл белгілі бір уақыт пен кеңістік аралығына ғана тәуелді, сондықтан шектеулі. Оның өзінде

сол тілдің коммуникативтік-функционалдық жағын жақсы білсеңіз ғана. Тілді білмесеңіз, ауызша тіл арқылы ақпарат алу өте қиын немесе үстірт. Ал жазба тіл арқылы ақпарат алу және беру мүмкіндігі біршама кең. Ол уақыт пен кеңістікке тәуелді емес, кез келген уақыт пен кеңістікте отырып, ақпарат алуға қазіргі ғаламтор желісі тіптен мүмкіндік береді. Яғни туыс емес тілдерді білуің керек, болмаса қазір ғаламтор сөздігінің қызметіне жүгінесің. Тек өз тіліңнің өзге тілмен толық жүйеге түскен сөздігі болуы керек. Сонда барлық әлемдік тілдегі ақпараттардың аудармасын жуықтатып алып, түсіне бересің. Ал туыстас түркі тілдерінде бұл жағынан жағдай қалай? Әрине, мүшкіл. Google аудармашысында түркі тілерінен тек түрік тілі ғана бар еді, осы күні қазақ, қырғыз, өзбек, әзербайжан тілдері қосылды.

Қазіргі заман – ақпарат заманы. Біз ақпаратпен қарулану үшін кез келген тәсілді пайдалануымыз керек. Әсіресе туыс тілдердің графикасы ортақ болу – өзара ақпарат алмасуды едәуір жеңілдетеді. Ал жетілдірілген әліпбиі мен емлесі бар тілдер бір тілдің диалектісіндей қарым-қатынас жасай алар еді. Сондықтан жазудың қазіргі қызметі, әсіресе түркі тілдері үшін **ақпараттық қызмет** дегенге саяды. Ол бүгінгі таңда әсіресе барлық тіл иелерінің графикалық санасы тұрақтанғандықтан күшейеді.

Сонымен, бүгінгі күн тұрғысынан жазудың мынадай қызметтері бар деп білеміз:

- 1) аргументтік қызмет (әлеуметтік қызмет);
- 2) тілжүйелеушілік қызмет;
- 3) ойжасамдық қызмет;
- 4) ойды жарыққа шығару қызметі;
- 5) жады қызметі;
- 6) тілтанымдық қызмет;
- 7) ақпараттық қызмет;
- 8) тілді нормалаушылық қызмет;
- 9) кумулятивтік қызмет (мәдениетті сақтайтын, жеткізетін қызмет);
- 10) коммуникативтік қызмет.

1.2 Көне түркі әліпбиінің құрамы және графикасының ерекшелігі

Талас, Енисей, Орхон жазуларының табылуы, оқылуы, этногенезі, түркі халықтарының тарихына, әдебиетіне, мәдениетіне қатысы, графикасы мен грамматикасы, лексикасы, қазіргі түркі тілдерімен сабақтастығы туралы еңбектер аз емес. Көне замандағы ауызша сөйлеу жүйесі беймәлім жазу таңбаларын қазіргі тіл дамуының тұтынушысы бола отырып, аршу, дүдәмал дыбыстық тілге кодтау, код таңбаларының мәнін көрсету, кодтың (әліпбидің) кілтін түзу қаншалықты қиын екенін ескерсек, көне түркі жазуына «барған» ғалымдардың еңбегі өлшеусіз екенін көреміз. Сондықтан көне түркі жазуы туралы қазақ тіл білімінде бірыңғай пікір қалыптастырған Ғ.Айдаров, А.Аманжолов, Ә.Қайдар, Ғ.Мұсабаев, Ә.Құрышжанов сынды ғалымдардың зерттеулерін жоғары бағалай келе, зерттеушілердің көне түркі жазуының әліпбиін құрастырып, ондағы әріп таңбаларының мәнін, берілу тәсілдерін, дыбыстық заңдылықтары туралы жазған еңбектерін пайдалана отырып, көне түркі жазуындағы дауыстыдыбыстардың таңбалану жүйесі мен ішінара дауыссыз дыбыстардың емлесі туралы сөз қозғағымыз келеді.

Көне түркі жазу ескерткіштердің табылу аймағы үлкен: Хакасия, Алтай, Тува, Саян-Алтай, Енисей, Талас, Дмитриевск, Алта-Бай сайы, Орхон, Қаракорым, Тараз, Павлодар, Есік, Шемонайха, Ертіс, Қырғызстан Қошқар өңірі. Бұл әр аймақтың графикасы өзіндік дыбыстық ерекшелігімен көрінеді дегенді білдіреді. Дегенмен көне түркі жазуына қатысты жоғарыдағы ғалымдар еңбектеріне сүйене отырып, көне түркі жазуына ортақ графика-орфографиялық ерекшеліктерді тануға мүмкіндік бар деп ойлаймыз.

Жалпы Орхон-Енисей жазбаларында қолданылған 35 графеманың 4-і ғана дауысты фонеманы, ал 31-і дауыссыз фонеманы және үнді қатаң тіркесін бергені бүгінде айқындалған жайт¹. Сонда көне түркі жазуы дауысты фоне-

¹ Аманжолов А. Көне түркі жазуы // Қазақ тілі энциклопедиясы. Алматы, 1998. –509 б. 180 б

маның 4 инвариантымен тілдегі 9 вариантын (а-е-ә, ы-і, о-ү, ө-ү), дауыссыздардың 20-дан аса жуан-жіңішке вариантымен 10 инвариант фонеманы (б, д, ғ, й, к, л, н, р, с, т) берген түркі тілдеріндегі үндесім құбылысын дауыссыздар санын көбейтумен шешкен графика болып табылады.

Осыған байланысты көне түркі жазуының графикасында а-е (э-ә) фонемасын белгілейтін таңба неге сөз ішінде және сөз басында берілмеді, керісінше, <о-ө> фонемасы неліктен сөз басында және ортасында таңбаланды деген сауал төңірегінде ойланып көрелік.

а графемасы басқа <ы>, <о>, <ө> инварианттарының таңбаларына қарағанда жиі түсіріліп отырған. Мысалы, *дг (адаг), дгр (адгыр), йгучы (айгучы), ныг (аныг)*. Ал сөз соңында жүйелі таңбаланады: *бунча, йзқа (йазықа), кче (кече)*¹. Сонда таңбаланған дыбыс ашық езулік (а, е, ә) әрпіне қалай кодталған және рунист ғалымдар қалай топшылаған?

Ол, біріншіден, біздің ойымызша, өзге үш дауысты фонеманың көне түркі ескерткіштерінде белгілену маркерлігімен өлшенеді. Өйткені < $\frac{a}{e}$ > дауыстысынан басқа < $\frac{o}{y}$ >, < $\frac{o}{\bar{y}}$ >, < $\frac{bi}{i}$ > гиперфонемалары инициал позицияда да, І-буында да жүйелі таңбаланып отырса, (ыдқ (ыдуқ), өлглі (өлгелі), үчн (үчун)), <ү>, <у> фонемалары барлық позицияда беріледі². Сонда < $\frac{o}{y}$ >, < $\frac{o}{\bar{y}}$ >, < $\frac{bi}{i}$ > графемалары таңбаланғанда, бұлардың фонемасы және дыбыс реңктері оқылады, ал бұл әріптер болмаған жағдайда < $\frac{a}{e(э)}$ > фонемасы дауыссыз дыбыс таңбасының жуан-жіңішкелігіне қарай не [а], не [е], [ә], [э] болып оқылады. Проф. А.Аманжолов көне түркі тілінде а графемасымен <а>, <е> фонемасы ғана белгіленді десе, Ғ.Айдаров, С.Хасановалар <ә> фонемасы да таңбаланды дейді.

Проф. Б.Сағындықұлы көне түркі тілдеріндегі алғашқы дауысты фонема ретінде а-ны атайды³. Сонда жиі дыбыста-

¹ Айдаров Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Алматы, Мектеп, 1986.-180 б. 17 б.

² Айдаров Ғ. Язык памятника Кюль-тегину. Алматы: Ғылым, 1993.- 280 с.

³ Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. Алмат: Санат. 1994.-168 б. 157 б.

латын фонеманың таңбасын үнемдеу арқылы жазу экономиясы жасалған дейміз. Дауыссыз дыбыстан басталатын сөздің алдынан түсірілген дауыстыны қателесіп қалпына келтіреміз дейтін қауіптің көне түркі жазуы оқушылар үшін болмайтын себебі түркі тілінің дыбыстық ерекшелігін, лексикасын білуге байланысты. Айталық, *брзун* (*барзун*) – *барсын, маца* (*маца*) – *маган, мн* (*мен*) – *мен* сөздері «түсірілген» **а, е** әріптерінен басталмайтынын тілді тұтынушы да, жазуды дыбыстық тілге кодтаушы да білуі тиіс.

Енді $\langle \frac{bl}{i} \rangle$ гиперфонемасының инициал және медиал позицияда таңбаланып, сөз ішінде ескерілмеуі¹ жайлы. Гиперфонеманың сөз басында көрсетілуін жоғарыда $\langle \frac{a}{e(\ddot{a})} \rangle$ фонемасының тұрмағанын білдіру үшін берілді дедік. В.Томсен $\langle \frac{bl}{i} \rangle$ таңбасы салынса, $\langle i \rangle$ болып оқылады, болмаса $\langle \ddot{a} \rangle$ -ден өзге [ë] [i] ортасындағы [ë] болып оқылады деген². Бұған қоса В.В.Радлов та түркі тілдерінің бір буындыларында э (ä) - дауыстысы ғана болғанын айтқан³. Сонда бір буынды сөздердің ішіндегі дауыстының өзгеруін таңба салып ескертіп отырған. Жалпы, біраз ғалымдар (Ғ.Айдаров, А.Аманжолов, С.Хасанова) $\langle \frac{u-i}{bl} \rangle$ гиперфонемасының таңбасы болды деп топшыласа, С.Е.Малов⁴, А.М.Щербак⁵, М.Томанов⁶, В.В.Радлов, М.Рясянен, А.Шеберг, И.Н.Кобешавидзе түркі тілі мен көне түркі жазуында $\langle \text{ы} \rangle$, $\langle \text{и-и} \rangle$ оппозициясы күмәнді, мұндай жіктелісті дәлелдейтін факті жоқ екенін⁷, әсіресе тәуелдік жалғауының сөз үндесіміне қарамай,

¹ Аманжолов А. Графика таласских, енисейских и орхонских надписей // Казак тілімен әдебиеті. 1973, 3-шығуы. 18 б.

² Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л.: Наука, 1970.-204 с. 8 б.

³ Сонда... 28 б.

⁴ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М-Л, 1951.-451 с. 44 б.

⁵ Щербак А.М...8 б.

⁶ Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасы. Алматы: Казак университеті, 1992.-192 б...21 б.

⁷ Кобешавидзе И.Н. К характеристике графики и фонемного состава языка орхон-енисейских надписей // Советская тюркология. 1972, №2. 40 б.

жіңішке дауыссыз таңбасымен (н') берілгенін¹ айтады: *кәні, қә'н, қз'н*. Тіл үндестігінің бұзылуын *і*-ның *і*-ге өтуімен байланыстырады². $\langle \frac{u-i}{bi} \rangle$ дүдәмалдығының бір себебін түркі тілдері дамуының белгілі бір кезеңінде *l*-буыннан басқа буындағы дауыстылардың дербес фонологиялық жүйе құрай алмағанынан, сингармониялық параллельдердің болуынан (*алтан-алтун-алтын, балта-балто-балту-балты*)³, себебі көп буынды сөздердің екінші буынынан былай қарай дауыстылардың ерекше жүйесі (подсистема) болатынынан, ол жүйеде ашық-қысаңдығымен айрылатын бар-жоғы екі ғана фонема болып, олар аллофондарының көптігі арқылы қолданыс табатынынан⁴ іздеу керек. Негізінен көне түркі жазуындағы дауыссыздардың жуан-жіңішке таңбаларын шартты деп және осыған сай тіл үндесіміне күмәнмен қарау⁵ фонемасына қатысты шыққан. Көне түркі жазуының емле ерекшеліктері туралы арнайы мақала жазған Г. Левин Орхон жазуында [s], [j] дыбыстармен [i] іргелестігінде [s²], [j²] қ жіңішке таңбалары жазылғанын айтады: ... [i²lgi], ... [s²iği]⁶ Енисей, Шығыс Түркістан ескерткіштерінде керісінше [j] мен [i] дыбыс тіркесімі таңбаланған⁷. Сонда әсіресе сөз соңына қарай $\langle \frac{u-i}{bi} \rangle$ - жіңішкеруін қалай түсіндіруге болады? Көне түркі жазуындағы дауыстылардың графемасына (инвариантына) телінген фонемалар өзара (негізінен) ашық-қысаңдығымен айрылады (**о-у, ө-ү, а-э, е, э**). Ал қазіргі фонологиядағы **а-е(э), о-ө, ұ-ү, ы-і** жұптары жуан-жіңішке оппозициясын құрайды. Сонда бірыңғай жіңішке, қысаң, еріндікке (**ө-ү**) бір графема, жуан еріндік, қысаңға (**о-у**) бір

¹ Малов С.Е... 44 б.

² Щербак А.М... 72 б.

³ Щербак А.М... 74 б.

⁴ Фридрих И. Дешифровка забытых письменностей и языков, М., 2003.-208 с. Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки. М., Прогресс, 1976.-590 с. 109-118 бб.

⁵ Кобешавидзе И.Н... 40 б.

⁶ Левин Г. Орфографические особенности текстов рунических памятников древнетюркской письменности // Түркология. Түркістан. 2005. №1. 7 б.

⁷ Сонда... 7 б.

графема берілген жүйеде немесе керісінше мына жүйеде – жуан-жіңішке езулік, ашық (а-э, е, э) және жуан-жіңішке езулік қысаң (ы-і) – ауытқу бар.

Проф. А.Аманжолов дауыстылар жүйесінің сақтала бермегені жергілікті фонетиканы білдіре ме, әлде емле тұрақсыздығын бере ме деп, *äl/il,jati//jiti* параллельдерін көрсеткен¹. Сонда, біздің ойымызша, **ы-и(і)** сына дауыстысының ашық езуліктен (а-э, е, э) толық ажырай қоймағанын, кейде онымен жұп құрайтынын көреміз. Оған қазіргі түркі тілдері тұрғысынан алсақ, түбірдегі жуан, жіңішке, ашық езулікке қосымша жалғағанда қысаң езуліктер сәйкесетіні дәлел. М.Томанов ұйғыр тіліндегі **э** дыбысы бар сөзге аффикс жалғанғанда **э-е**, көпбуынды сөздердің соңғы буынында **и-ге** айналатынын (*бал-белким, кәлимиң*), **е** дауыстысы көне түркілік **а** дауыстысының көрінісі екенін, **а** фонемасы **э, е, и-ға** сәйкескенін айтады².

Енді көне түркі жазуыдағы еріндік графемалардың (**о-у, ө-ү**) таңбалануын және ерін үндестігінің берілуі туралы. Көне түркі жазуында $\langle \frac{o}{y} \rangle$ гиперфонемасы бір таңбамен, $\langle \frac{o}{y} \rangle$ бір таңбамен бірілген. Еріндік дауыстылардың графемасы жуан-жіңішкелікпен айрылған. Сонда *өд (уақыт), үч (үш), күн* сөздерін [ү], [ө] дыбысы арқылы да оқуға болады. көне түркі жазуына қатысты зерттеулерде және көне түркі жазуының оқылуына қатысты еңбектерде бұл графема қандай белгіге сүйеніп $\langle \theta \rangle$ не $\langle \psi \rangle$ болып оқилатыны айтылмайды. Дегенмен, мынадай ерекшелікті байқауға болады. Ескерткіштерде **ө-ү, о-у** графемасы $\langle o \rangle$, $\langle \theta \rangle$ фонемасының орнына жұмсалған да сөз басында және I буында ғана жазылған³, ал $\langle u \rangle$, $\langle \psi \rangle$ фонемаларын бергенде сөздің барлық позициясында кездескен. Мысалы, *чөлг (шөлдік, күнтүз (күндіз), ілгерү (ілгерү), йагру⁴*.

¹ Аманжолов А. Графика таласских, енисейских и орхонских надписей // Қазақ тілімен әдебиеті. 1973, 3-шығыуы. 18 б.

² Томанов М.Түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасы. Алматы: Қазақ университеті, 1992.-192 б...51 б.

³ Айдаров Ғ. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Алматы, Мектеп, 1986.-180 б.20-80 бб.

⁴ Айдаров Г. Язык памятника Кюль-тегину. Алматы: Ғылым, 1993.-280 с.

Сонда I буындағы <ө>, <о> фонемаларының кейінгі буынды еріндікке айналдыра алмауының, ал <ү>, <ұ> фонемаларынан кейінгі буында да <ү>, <ұ> сәйкесетінін қалай түсіндіруге болады? Жалпы, көне түркі жазуын зерттеушілердің барлығы жазбаларда тіл үндестігі жаппай сақталатынын, тіпті жуан езулік пен жуан еріндік қатар келе беретінін (*алтун, азуқы*), ал ерін үндестігінің ауытқуы көп екенін мақұлдайды (*көңүл-көңл, отүз-отз* т.б.). Еріндік күші де қазіргі еріндік фонемаларының сапасына тең. Мысалы, Ғ.Айдаров көне түркі жазуында <о> кейінгі буында <а><у>-ға сәйкесе, <ө> - <ү> - ге, <е>-ге сәйкесетінін көрсеткен¹, яғни еріндік сапасының күштілігі ө→ү→о→ұ қатынасында. В.Томсен: «это буквенная письменность, в которой те или иные 3 наики для одного звука чередуются в зависимости от того, какой знак за ним следует или стоит впереди»² деген. И.Н.Кобешавидзе: «Рунический алфавит замечателен тем, что он в большой мере отражает систему дифференциальных признаков фонем, нежели самых фонетических единиц» дей отырып, морфонологиялық негізге құрылған деп анықтайды³. Сонда <о>-дан басқа еріндіктердің өзінен кейінгі дауыстыларды да өзіне ұқсатып алатынын жүйелі түрде таңбаламағанына қарап, көне түркі жазуы диалектілік ерекшеліктерді де, фонетикалық алмасуды да таңбалап отырған фонетикалық жазу болды ма деген ойға қаламыз.

90-жылдардың ортасында В.Г.Гузев В.Томсеннің екіойлы болғанына қарап, көне түркі жазуы буын жазуы деген шешімге келген. Себебі графика түркілердің төл жаңалығы болса, олар дауыстылар үндестігін беру керек еді, ал басқа елдің графикасынан алынды десек, <й>-дің жуан-жінішке варианты (комбинаторлық түрі) таңбаланып тұр дей отырып, дауыссыз таңбасы дауысты-дауыссыз тіркесін береді. Оған себеп *к* фонемасының [ак], [эк/ек], [ок/ук], [өк/үк], [ук] деген буындарды таңбалайтыны дейді. Және косар әріптердің

¹ Сонда... 50 б.

² Гузев В.Г. К вопросу о слоговом характере тюркского рунического письма // Вопросы языкознания. 1994. №5. 140 б.

³ Кобешавидзе И.Н... 41 б.

ант, алт, арт сөздерін беретінін айтты¹. Ғалымдар көне түркі жазуы әріп, не буын арқылы оқуға келмейтінін, сөзді тұтас «көре отырып», мазмұны арқылы түркі үндесіміне салып оқу керектігін айтады². Және көп жағдайда дауыстыларды белгілеу хабарды таңбалаушы мен оны тілге кодтаушы екі жақтың аялық білімі бір деңгейде, ситуация туралы екі жақ та хабардар болуына байланысты болған³. Әрі адресат түркі диалектісінің көптігінен дауыстылардың жергілікті ерекшелікке байланысты түрленімін осы тәсілмен шешкен дейміз. Осы орайда академик Ә.Қайдардың мына сөзі еске түседі: «Сол кездегі мемлекет құрамында болған тайпалардың (түркі, қарлұқ, түргеш, қырғыз, оғұз, тардұш, татабы, шұп, кенгерес, соғды, тоғұз-оғұз, оноқ) тілі өзгермей, бір орында тұрмауы, әр кезде ру-тайпа аймағында жазылған бұл ескерткіштер тілін жалпы, алып қарасақ, ол әлі бір тұтас болып, қалыптаса қоймаған түркі ұлыстары мен тайпа бірлестіктерінің өзара айырмашылығы бар тіл еді, жергілікті ерекшеліктер сақталған тіл еді, аударған ғалымның өз тұсынан қосып алғандары да аз емес еді»⁴.

Сөйтіп, көне түркі жазуы көне түркі тілдерінің фонетикалық және фонологиялық белгілерін анықтап алуға мүмкіндік береді.

Орхон Енисей, Талас ескерткіштері дауысты таңбаларының <а, е (э), ә> графемасында ғана әріп варианты көп болған, ал **ы, о, ө** графемалары бір таңбалы болып келеді. Бұдан негізгі инвариант дауыстының (**а**) вариант, вариациялары (**э, е, ә, әе, і**) басқа дауыстыларға қарағанда артық болғанын графика арқылы да көруге болады деп ойлаймыз. Көне түркі жазуы әсіресе **к, к** фонемаларының жуан-жіңішке, еріндік-езулік реңктерін таңбалаған: [к], [к^о], [к], [к^о]⁵. Бұндай графика әсіресе Енисей, Талас ескерткіштеріне тән болып келеді.

¹ Гузев В.Г... 64 б.

² Кобешавидзе И.Н... 43 б.

³ Драчук В. Дорогами тысячелетий. М: Молодая гвардия, 1977.-256 с. 30 б.

⁴ Қайдар Ә. Көне түркі жазба ескерткіштері кімге ортақ?//Көне түркі өркениеті. А., 2001

⁵ Аманжолов А... 20 б.

Сонымен, көне түркі жазуы тіл үндестігіне табан тіреген, тарихи қалыптасуы жағынан кеш пайда болған¹ ерін үндестігін таңбалауды мақсат тұтпаған графика болып табылады. Үндесім заны дауыссыздардың тембрлік әуеніне негізделген (Крамски, М.Маллова, В.Томсен, А.М.Щербак), ал дауыстылар үндесімі – осы арқылы шыққан екіншілік заң дейміз. Алғашқы әліпби түзушілер санасында дауыссыз дыбыс қазіргі түсініктен өзгеше, ерін, езу, тіл мүшелеріне сай тембрлік әуен қоса ассоциацияланып отырған дыбыс типі болғанын айтқымыз келеді. Тілдің даму барысында жуан-жіңішке, езулік-еріндік әуен қысқа айтылатын сына дыбыс тыңдаушы санасына қабылдана бастайды. Сына дауысты таңбсы әсіресе дауыссыз бен үнділер арасына салынған. Қыстырынды дауыстылардың бүкіл руникалық жазбаларға тән екенін айтады Э.А.Макаев². Алғашында дауыссыздың тембріне ғана үйлескен, фонемалық жүктемесі жоқ дыбыс кейін дифференциацияланған. Оған Енисей, Талас жазуларында сирек таңбаланған дауыстылардың Орхон жазуында тұрақты бейнеленуі дәлел. Дауыстылардың графикалық бейнесі арқылы түркі тіліндегі инвариант дауыстыны да, сына дауысты және одан өрбіген дауыстылардың вариант, вариацияларын жобалауға болады.

Енді консонанттар жүйесінің графемалары және графикасы туралы қысқаша тоқталып өтеміз. Көне түркі жазуында <б>, <ғ>, <д>, <й>, <қ>, <л>, <н>, <р>, <с>, <т> 10 дауыссыз 20-дан астам әріппен 20 сингармофонеманы таңбалайды. Оның ішінде 3-тен артық әрпі бар дыбыстар <б'>, <ғ>, <д>, <қ>, <к> фонемалары болып табылады. <қ> мен <к>-нің жуан еріндік және жіңішке еріндік таңбасы бар³, б, д графемалары кейде [t'], [n'] дыбыстарын да таңбалайды⁴. Ал <з>, <м>, <ң>, <п>, <ч>, <ш> дыбыстарының бірімәнді таңбамен берілуін ғалымдар олардың кеш пайда болған туынды ды-

¹ Щербак А.М...

² Макаев Э.А. Язык древнейших рунических надписей. М., 2002. –156 с. 57 б.

³ Айдаров Ғ... 37 б.

⁴ Левин Г... 122 б.

быс болуымен байланыстырады¹. Құрамында осы дыбыстар бар сөздердің жуан-жіңішкелігі айырылуы мүмкін емес, мысалы, *мңа* деген [*маңа*], [*меңе*] болып оқыла алады. Ал кей сөздерде іргелес дыбыс таңбасы арқылы ажыратып алуға болады, мысалы $\left[m \frac{e(\varepsilon, \text{э})}{\text{ы}} n \right]$, $\left[m \frac{y}{\text{о}}$. Жалпы бірмәнді деген [м], [ш] дыбыстарының 6-ға дейін әріп-вариациясы болған. Дыбыстың төл, туынды, кірме екенін оның сөз шенінде кездесу, жуан-жіңішке дауыстымен тіркесе алу қабілеті арқылы анықтасақ, **ч**, **ш** графемаларының да бірмәнді болуы ойландырады. Олай болса, сөз болып отырған дыбыстар неге сингармографемалық жұп құрамаған деген сауалдың басын ашық қалдырамыз. Консонанттарға қатысты тағы бір айта кететін нәрсе – <с>, <ш>, <н> инварианттарының жіңішке таңбалары үндесім заңдылығынан уәжсіз ауытқитыны. Мысалы, [*с'быз*] – *сәбыз*, [*с'мды*] – *сімады*, [*улус'*] – *уліс*, [*тыс'ы*] – *атысі*, [*шс'ыз*] – *ашісіз*, [*йорс'ар*] – *иорысәр*, [*сбын'*] – *сабін*, [*зын'*] – *агін т.б.* Бұл <с>, <ш> фонемаларының инварианты тіл алды болып айтылатынынан хабар берсе керек. Қазіргі дыбыстық жүйемізде де <ш>, <ж> фонемаларының орыс тіліндегі <ш>, <ж> фонемасынан айырмасы – өзінен кейінгі дауыстыны жіңішкертетіні.

Бүгінгі қазақ тілінде сөз аяғында айтылмайтын [б], [д], [ғ] дыбыстары көне жазуда таңбаланған. Жалпы, түркі әліпбиі <р>, <в>, <м>, <т>, <д>, <с̣>, <š>, <с>, <з>, <п>, <л>, <ј>, <г>, <к>, <г>, <п>, <қ>, <қ> 18 фонемасының <с̣> (**ч**)-дан басқасы қазіргі қазақ тілінің фонетикалық жүйесінде бар және бір-бір графемаға сәйкес келеді. [ни] дыбысын беретін жіңішке мұрын жолды әріп қазіргі түркі тілдерінде жоқ. Ал *нт*, *нч*, *лт* дыбыс тіркесін беретін графемалар тілдің көне дәуіріндегі ерекшелікті, яғни еліктеуіштер соңында жиі кездесетін дыбыс тіркесін бір таңбамен берген дейміз.

Жалпы, көне түркі жазуындағы вокализмдер жүйесінің таңбалану ерекшелігі жазудың о бастағы мнемоникалық тәсілге иек сүйейтінінен шыққан. Ұғымды таңбалауды жетілдіру редукция арқылы жүреді, ал редукция таңбаның

¹ Аманжолов А....

ішкі мазмұны мен сыртқы тұрпатын құрайды. Сонда алғаш суреті салынған үлкен мәтін (сурет жазу) артық ақпараттарды түсіріп, керекті заттың аты мен санын еске сақтау үшін шартты бір таңбаларды қалдырады (идеографиялық жазу), кейін ребустық жазу шығады (логограмма). Жазудың белгілі бір адресантқа ғана бағытталғаны ондағы көмекші сөздер мен сөйлемдердің таңбаланбауына әкеледі. Сөйтіп, жазу бағытталған адресанттың аялық біліміне, оқиғамен хабардарлығына сүйеніп, мнемоникалық тәсілді қолданады. Онда грамматикалық формалар ғана редукцияланбай, әріп болмаса да, дыбысты қалпына келтіріп оқитын әдіс қолданылады. Тілді жақсы білетін адресант ондағы фонемаларды «реконструкциялап» дыбыс варианттарына кодтайды. Жазудың абстракті таңбасы – графема мазмұн межесін инвариант, вариант немесе – нөлдік әріп арқылы таңбалай алатынын, ал оны тілдің абстракті бейнесі фонеманың мазмұн межесі (дыбыс) мен тұрпат межесі (графема) арқылы қалпына келтіреді. Сонда көне түркі жазуындағы ашық, қысаң езуліктердің таңбаланбауын жазу экономиясын жетік білген, таңба теориясын меңгерген, жазу прагматикасын ойлаған халықтың мәдени құндылығы деп танымыз. Болашақта зерттеуді күтетін көне түркі жазуында мынадай проблемалар мен сұрақтар бар екенін көрсете кетеміз.

1. Орхон-Енисей, Талас ескерткіштерінің жеке-жеке графикалық ерекшеліктерін, ондағы графемалардың мәнін және мәтін емлесін айқындау;

2. **к, ғ, қ, г** графемаларының жуан еріндік, жіңішке еріндік таңбаларының жүйесін іздеу;

3. Орхон ескерткіштеріндегі дауыстылардың Енисей, Шығыс Түркістан жазбаларына қарағанда редукцияланбайтын себебін іздеу;

4. $\langle \frac{u-i}{bi} \rangle$ гиперфонемасы жіңішке руінің фонологиялық, морфонологиялық негіздерін айқындау;

5. $\langle \frac{e(o)}{a} \rangle$ гиперфонемасы әріптерінің басқа дауыстыларға қарағанда көптігі себебін анықтау;

6. Көне түркі жазуының қысқа мерзімде оқылуының алғышарттарын анықтау.

1.3 Түркі тілдері жазуын ортақтастырудың маңызы

Өткен ғасырлар түркі тілдерінің өзін ұлт ретінде дәлелдеу, мойындау сипатында көрінсе, ендігі кезең өзара мойындалған елдердің интеграцияларға баруы, бір-бірімен санасуы, одақтасу дәрежесіне ұласуда.

Проф. Ә. Жүнісбек әр мемлекеттің рәміздері қатарына жазуды да жатқызады: ту, елтаңба, әнұран және жазуы. Өйткені бүгінгі ақпараттар заманындағы тілді, әдебиетті және басқаны жазусыз елестету мүмкін емес. Ендеше бүгінгі ақпараттар заманында алдымен аралары алшақтап кеткен түркі тілді ақпараттардың ортақ жазумен сөйлеуі туралы сөз ету керек.

Біз жоғарыда түркі халықтары үшін, яғни жалпы кез келген туыс тілдер үшін жазудың тағы бір қызметі бар дедік. Ол – ақпарат беру қызметі. Қазіргі ақпарат кеңістігінің күшеюі сондықтан тілдің ауызша түріне қарағанда жазба түрі рөлінің артуымен тікелей байланысты. Тілдің ауызша түрі арқылы ақпарат мардымсыз алынады, ол бір жағынан, кеңістік пен уақытқа тәуелді болғандықтан, екіншісі, жоғарыда айтқандай, қазіргі ауызша сөйлеу тілінің өзгеруіне байланысты (оның дыбыстық ықпалдар, қысқартулар, ықшамдаулар, қарапайым сөйлеу тілі элементтері деген сияқты себептері бар).

Қазіргі заман – ақпарат заманы. Біз ақпаратпен қарулану үшін кез келген тәсілді пайдалануымыз керек. Ол өзге тілді жетік білу болсын, болмаса өзге ұлттың жазба тілін ғана түсіну болсын, бәрібір. Ал туыс тілдер графикасының ортақ болуы – осы тәсілдердің біреуі. Жетілдірілген әліпбиі мен емлесі бар туыс тілдер бір тілдің диалектісіндей қарым-қатынас жасай алар еді. Сондықтан жазудың қазіргі қызметі, әсіресе түркі тілдері үшін ақпарат алуда пайдалану дегенге саяды.

Түркі халықтарының тілдік ойлауы да, тілдік санасы да, әлем туралы тілдік бейнесі де бір. Арғы тарихы мен құндылықтары туралы айтпаса да түсінікті. Ал осындай дінгегі бір тілдер ғылым, мәдениет, экономика саласындағы жаңалықтарына неге орыс немесе ағылшын тіліне аударылғанда ғана өзара қолжеткізуі керек. Неге аудармашысыз-ақ түсінісуге

(әрине, барлығын емес, кей сөздерді сөздікке қарап аударып) болатын тілдер аудармашы қызметіне жүгінеді? Бізге – туыстас халық өкілдеріне, ғылым, білім, мәдениет, экономика, саясатындағы жаңалықтарды өзге тіл арқылы білу ұятты жағдай емес пе?

Түркі тілдері бір-біріне өте жақын, бір тілдің диалектісі іспетті тілдер. 20ғ. басында Н.Төреқұлов «Түркі жазуларына унификация керек. Өйткені бәрі бірдей сөйлейді, бірақ әртүрлі жазады» – деген екен¹.

Дәлірек айтсақ, болған. Бірақ бұрынырақ, 20 ғасырдың басында. Алайда сондай диалекті деңгейіндегі тілдер қазір бір-бірін түсінуден қалып барады. Оның себебі, біріншіден, жалпы кез келген ауызша тілдің тез өзгерісіне сайса (мысалы, кез келген шет тілді жазба тіл арқылы тез, оңай меңгеріп алғандай болғанмен, тілдік ортаға түскенде коммуникацияға ілесе алу қиындайды, сөз бірліктердің жазба формасын санада қатар елестетіп, әрең меңгересіз), екіншіден, түркі тілдерінің кеңес құрамында болғандары орыс тілінің, түрік тілі ағылшын тілінің әсеріне ұшырап, орфоэпиялық нормасына айтарлықтай жарқышақ түсіріп алды. Сол себепті біздер, түркі халықтары, ауызша сөйленген мәтіндерді аудармашы болмаса түсіне алмайтын жағдайға жеттік. Ал ата буынның және жазба тілді меңгере қоймаған алдыңғы буынның тілі (өкініштісі, қазіргі таңда ол ұрпақтар өмірден өтіп барады және ол ұрпақтың сөйлеу тілі барлық түркі халықтарында бірдей транскрипцияланбады) қай түркі тілінде сөйлесе де, бір-біріне алғаш тыңдағаннан-ақ түсінікті (мысалы, біздер Стамбул университетінің деканымен болған әңгімеде аудармашысыз-ақ түсінісе алдық, өйткені ол кісі түрік тілінің «классикалық» орфоэпиялық нормасымен сөйледі). Ал қазіргі түркі халықтарының жас буынының сөзі мүлде өзгеше сипат алып барады. Енді келешекте жағдай қиындай түседі: түркі сингармонизмін өткен ғасырдан бастап жоғалту үстіндеміз. Қ, ғ, ұ, і дыбыстары барлық тілде бірдей естіл-

¹ Стенографический отчет I пленума ВЦКНТА (Баку. 3-7/VI. 27). М. 1927.- 175 б. 117 б.

мейді. Ал түркі тілдерін өзге генетикалық жағынан туыс емес тілдерден айырмасын көрсетіп тұратын да, өз ішін бір-біріне жақындататын да осы ерекшеліктер көмескіленсе, онда туыс тілдердің арасындағы жақындық, О.Сүлейменов айтқандай, жазу тілінде («язык письма») ғана сақталатын болады.

Қазіргі түркі тілдері үш графиканы – латын (түрік, өзбек, әзербайжан), араб (түркі халықтарының Иран, Қытай, Ауғанстан т.б.), кирил жазуын қолданады. Бір графиканы пайдаланатын тілдердің өзінде әліпби алшақтықтары бар. Бұл мәселеге ең алғаш кеңес түркітанушысы профессор К.М. Мусаевтың «Алфавиты языков народов СССР (1965), «Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР» (1982), «Языки и письменность народов Евразии» (1993), «Орфография тюркских литературных языков СССР» атты еңбектерінде назар аударылды.

Мысалы, кирил графикасын қазір қолданатын түркі тілдерінің жазба мәтіндеріне қарайық: *6-8 февральда узган Республика күләмендәге олимпиадада укучыларыбыз – Шәмсетдинова Фәнүзә, Хисамиева Физәлия призер булдылар. Укытучысы Вақказова Б.* (татар тілінде).

Эки диалектге бәлюнеди: басхан-чегем («ч»-диалект) эмда малкъар («ц»-диалект). Россияда тилде сәләшгенленни саны 303 минг адамды (2002 джыл халкъ санауға кәре). Литература къарачай-малкъар тил, къарачай-басхан-чегем диалектни тамалында къуралгъанды. Джазыу система 1920-24 дждж. араб джазыуну тамалында болгъанды (аджам), 1924-36 дждж. латин алфавитни тамалында, 1936 джылдан бери — кирилл алфавит бла тамалланады. Къарачай-малкъар тилде «Къарачай» бла «Заман» газетле эмда «Минги тау», «Нюр», «Лячин» журналла чыгъадыла (қарашай тілінде).

Орто Азиянын байыркы элдеринин бири. (Октябрдык революциясына чейин тарыхый адаттарда кыргыз деген ат казактарга да тиешелүү болгон). Жалты саны 1700 миң адам 1975-жылы. Антропологиялык жактан монгол расасынын Түи. Сибирь бөлүгүно кирет. Борбордук Азиядагы

этностик же саясий бирикменин наамы катары байыркы түрк жазма эстеликтеринде болжол (кыргыз тилинде).

Шинжаң-Уйгур автоном районида тәрәққият тапқан, мамликәтлик тил дәп, йәнә қисмән Қазақстанда, Өзбәкстанда, Қирғизстанда вә Түркмәнстанда ишлитилиду. Кичик уйгур груһлири Россияда, Түркияда, Америкида, Европида, Австралиядә, Авғанстанда вә Сәүдийә Әрәпстанда яшайду. Сөзләйдиганлар сани 30 млн. адам әтрапида, шуниң ичидә МДҲ бойичә 800 миң адам. МДҲ уйгурлириниң көпи икки яки унуңдин көп тилларни қоллиниду. Қазақстан уйгурлириниң әдәбият тили – бир милләтлик тил (уйғыр тилинде).

Халкының милли теле, урыс теле менән бер рәттән Башкортостан Республикаһының дәүләт теле. Тәрки телдәренең кыпсак төркөмөнөң кыпсак-булгар төркөмсәһенә карай. Морфологик тибы буйынса агглютинатив телдәр иҗәбенә инә. Башкорт һөйләү теле өс диалекттан тора: көнсығыш, көнъяк һәм көнбайыш. Башкорт әлифбәһе урыс алфавитына нигезләнәп төзөлгән (башқұрт тилинде).

Кәбюсюне Къарачай-Черкесияда, Ставрополь крайда, Астрахань областда әмдә Дағьыстанда джашағьан ногъайлыланы тиллериди. Бул тилде Россияда 90 миңг. адам сәләшеди (2002 джылда ётгән тергеуге кәре). Тил, тюрк тиллени шимал-кюнбатыш (къыпчакъ) къауумуну къыпчакъ-ногъай (ногъай-къыпчакъ) тюбкъауумуна киреди. 3 диалект айырадыла: ногъай (Ставрополь край), къараногъай (Дағьыстанда) әмдә. 1928 джылгъа дери араб джазма хайырландырылгъанды, кечирек – латин, 1938 джылдан – орус графиканы тамалында алфавит. Бусағьатдағьы алфавит 1950 джылда бегитилгенды (ноғай тилинде).

Sən olasan güliüstan, Sənə hər an can qurban! Sənə min bir məhəbbət Sınəmdə tutmuş məkan! Namusunu hişz etməyə, Bayrağını yüksəltməyə, Namusunu hişz etməyə (әзербайжан тилинде).

Байкап отырғанымыздай, кыпшақ тобына кіретін тілдердің өзі бір фонеманы әртүрлі әріппен таңбалағаннан бірінбірі түсінуде қиындыққа тап болып отыр. Ол алдымен әліпби құрамын бекітуде кеткен олқылықтарда, унификацияланған

ортақ әліпби жобасынан ауытқып, бір фонеманы әр тілде әртүрлі әріппен белгілеуде тұр.

Ноғай мен құмық әліпбилерінде [ä], [ü], [ö] дыбыстары **аь, оь, уь** әріп тіркестерімен беріледі (ә, ө, ү/у әріптерімен таңбалауға мүмкіндік барда). Қарашай-балқар жазуында орыс алфавитімен келген е, ю әріптері [o], [y], [e], [y] дыбыстарының таңбасына көшкен. Бұл фонемаларға басқа әліпбилердегі ә, ү, ө графемалары сәйкес еді. Қазақ, өзбек әліпбилеріндегі **к, к, ғ, г** әріптері татар, қырғыз, түркімен әліпбиінде /к/, /г/ деп белгіленсе, балқар, қарашай, құмық тілдерінде: **к, къ, г, гь** диграфтарымен жазылады. К.Мусаев [ŋ] фонемасын таңбалайтын **н, нг, нь нь** әріптері орнына **ң** графемасы **у, уь, ю/у** таңбаларының орнына **ү** таңбасына тоқтайтын, сондай-ақ, [γ] дыбысы үшін /ғ/ әрпін, [дж] дыбысы үшін /ж/ әрпін; [q] дыбысы үшін /к/ әрпін; [j] дыбысы үшін /й/ әрпін; [w] дыбысы үшін /ў/ әрпін қабылдауға мүмкіндік бар еді дейді¹.

Кирил графикасына негізделген қырғыз жазуында төл дыбыстарының үш таңбасы— **ң, ө, ү**, өзбек жазуында 4 таңбасы болған еді: **к, ғ, х, нг**. Қырғыз графикасы әріп таңбаларын азайтуда жіңішке дауысты таңбаларын маркер етсе, өзбек графикасы жуан дауыссыздар таңбаларын маркер етті. Бірақ мақсат біреу – тілдегі жуан-жіңішкелікті айыру еді. Тек әр басқа жолдармен, унификациясыз айыру болды.

Сондықтан болашақта барлық түркі халықтары үшін қайталатын графикасына өту кезеңі тұрса, онда өткенімізден сабақ алып, әліпбилерді үйлестіріп, унификациялау жағын қарастыруымыз қажет. Тек науқан басталмай тұрған кезде.

1922ж. эзербайжан тілі түркі халықтарының ішінде бірінші болып, латын графикасына ауысқаннан кейін енді өзге тілдерге эзербайжан әліпбиіне үйлестіру міндеті қойылғандай да болды².

¹ Мусаев К. Достижения и проблемы в усовершенствовании алфавитов и орфографии современных тюркских языков // Опыт совершенствования орфографии тюркских языков М: Наука, 1982. С29. 30 б.

² Стенографический отчет ...

Түркітанушылардың тұңғыш құрылтайынан кейін жиналған 1927 жылғы пленумда әзербайжан алфавиті мен Н.Төрөқұлов жасаған унификацияланған әліпби талқыға түскенде Жирков: «Н.Төрөқұлов әліпбиі өте салмақты, санасуға тура келетін әліпби. Әрине, ол әзербайжан қателігі негізінде жасалған. Әттең, кеш. Егер Н.Төрөқұлов әліпбиі әзербайжан қателігіне дейін айтылса ғой. Н.Төрөқұлов алфавитінде жазып көру керек, көптеген мәтіндер жазу керек. Бұл жоқ сияқты. Әзербайжан әліпбиі әлсіз, онда емле де жоқ. Н.Төрөқұлов алфавиті әлсіз, онда мәтін жоқ. Енді осы екеуін унификация жасау керек»¹ деген екен. Бірақ тарихтан білетініміздей, жақсы идея аяқсыз қалған.

Латын графикасын қабылдаған қазіргі түркі жазуларынан (түрік, әзербайжан, өзбек) оғыз тобына жататын түрік тілі мен әзербайжан тілінің әліпбилерінде әріп сәйкестіктері біршама бар. Ал өзбек алфавиті ағылшын-латын стандартына 2 таңба, 2 әріп тіркесін (әлемдік әліпби тәжірибесінде әріп тіркесі әліпбиде көрсетілмейді) тіркеген өзгеше графикамен сөз тұрқын ұзартып отыр. Кестеден көріп отырғанымыздай (*1-кесте*), түрік жазуынан әзербайжан жазуы қ, х, ә таңбаларының артықтығымен ерекшеленеді. Өзіндік фонемаларды белгілеуде өзара үйлескен. Әрі әліпби реті де бірдей. Өзбек жазуы бұл жағынан басқа бағыт ұстаған. [ч], [ш] фонемалары үшін әріп тіркесін, [ғ], [ө] фонемалары үшін апостроф пайдаланған. Егер түркі тілдері жазуын унификациялайтын мүмкіндік туса, бұл қатардан тысқары тұратын жазу осы, өзбек жазуы болады.

¹ Стенографический отчет 122 б.

№	түрік әліпбиі	әзірбайжан әліпбиі	өзбек әліпбиі	фонема
1	a	a	a	a
2	b	b	b	б
3	d	d	d	д
4	e	e	e	е
5	f	f	f	ф
6	g	g	g	г
7	h	h	h	h
8	i	i	i	и
9	j	j	j	й
10	k	k	k	к
11	l	l	l	л
12	m	m	m	м
13	n	n	n	н
14	o	o	o	о
15	p	p	p	п
16		q	q	к
17	r	r	r	р
18	s	s	s	с
19	t	t	t	т
20	u	u	u	у
21	v	v	v	в
22		x	x	х
23	y	y	y	й
24	z	z	z	з
25	ç	ç	ch	ч
26	ğ	ğ	g'	ғ
27	ı	ı		ы
28	ö	ö	o'	ө
29	ş	ş	sh	ш
30	ü	ü		ү
31		ə		э

Мемлекеттік мәртебе алған және жергілікті қарым-қатынас тілі болып табылатын түркі тілдері үшін болашақта көтерілуге тиіс мәселе – ол алфавитті латын негізді ету болатыны анық. Жоғарыда көрсетілгендей, бір графикада отырып, жазу алшақтығын болдырмау үшін әуел бастан унификацияланған алфавит негізінде әр ұлт тілінің өз жазуын қабылдауын ойластыруды қолға алу керек.

Түркі мемлекеттері тәуелсіздік ала бастаған жылдары алдымен графиканы ауыстыру мәселесі көтерілгенде түркі халықтарының дүниежүзі бойынша бір жазу түрі негізінде бірігуі баса айтылған еді. Кейін әсіресе өзбек жазуының ортақ Анкара жобасынан айырмашылығы көбейгенде, бұл ой бәсеңсіді. Қазір түркі халықтарына ортақ жазу мәселесі мифке айналды деген де пікір бар. «Түркі халықтары бірі-бірінен ажырағаны соншалық жазғандарын оқып емес, аударып түсінгенді жеңіл көреді. Бір-бірінің жазғандарына қызықпайды, сондықтан аударылған әдебиеттер де аз. Басырмайды, немесе ондай әдебиеттерге сұраныс аз» дейді қазіргі енжар көзқарас. «Қазіргі кирил жазуына реформа жасап-ақ емлені жетілдіруге болады, қаржы дағдарысы заманында экономикамызды соққыға жықпайық» деген пікір 90-жылдарға қарағанда күшейіп отырған сыңайлы. 1926 жылғы түркологиялық съезде профессор Н.Ф. Яковлев мынадай сөз айтқан екен: *«Легкость проведения латинского алфавита обратно пропорциональна развитию национальной письменности, то есть, чем больше было уже до введения латинского алфавита грамотных, тем труднее провести латинский алфавит»*¹. Әрине, оңай емес, ол үшін ұрпақ ауысу керек, ұрпақ болашағын ойлаған ата буын, аға буын бар болу керек. Дегенмен біз сөзіміздің басындағы ойымызға тұрақтап, қазақ, қырғыз, татар, башқұрт, түрікмен, қараш-балқар, ноғай әліпбилеріне латын графикасын қабылдау мүмкіндігі туған жағдайда пайдалануға болатын мынадай ортақ әліпби жүйесін үйлестіруге болады деп ойлаймыз.

¹ Стенографический отчет ...

№	фоне- ма	әріп	№	фоне- ма	әріп	№	фоне- ма	әріп
1	Аа	<i>Aa</i>	12	Зз	<i>Zz</i>	23	Рр	<i>Rr</i>
2	Әә	<i>Ā ā</i>	13	Ии	<i>I</i>	24	Сс	<i>Ss</i>
3	Бб	<i>Bb</i>	14	Йй	<i>Yy</i>	25	Тт	<i>Tt</i>
4	Вв	<i>Vv</i>	15	Кк	<i>Kk</i>	26	Уу, Ұұ	<i>Uu</i>
5	Гг	<i>Gg</i>	16	Ққ	<i>Qq</i>	27	Ш ш	<i>Ş ş</i>
6	Ғғ	<i>Ġġ</i>	17	Мм	<i>Mm</i>	28	Үү	<i>Üü</i>
7	Дд	<i>Dd</i>	18	Нн	<i>Nn</i>	29	Фф	<i>Ff</i>
8	Ее	<i>Ee</i>	19	Ңң	<i>ŋ</i>	30	Һ	<i>Hh</i>
9	Зз	<i>Žž</i>	20	Оо	<i>Oo</i>	31	Ҙҝ	<i>Çç</i>
10	Жж	<i>Jj</i>	21	Өө	<i>Öö</i>	32	Ыы	<i>Ii</i>
11	Жж	<i>Ĵ</i>	22	Пп	<i>Pp</i>			

Мұнда башқұрт және түркімен тіліндегі тісаралық [з], [с] және тіларты ж фонемалары үшін *Žž*, *Çç* және *Ĵ* таңбалары бар. *Çç* әрпі түрік, әзербайжан тілдеріндегі [ч] фонемасын береді.

Түркі тілдерінің арасындағы жақындық жазуда сақталып қалайын деп отырғаны шындық. Ал түркі халықтары үшін ортақ алфавит, ортақ жазу дінмен байланысты араб графикасы емес, саясатпен байланысты кирил графикасы емес, бейтарап сипаттағы латын графикасына жүктелмек. Бұл мәселе ресми түрде түркітілдес елдердің парламенттік ассамблеясында 2011 жылдың 11 желтоқсанында да айтылды.

Түркітілдес халықтардың ортақ әліпби мәселесі бұл – жаңадан көтеріліп отырған жаңалық емес. Тарихта ондай жобалар болған. 20 ғ. басындағы латын жазуы халықтардың жарқын болашағы үшін қабылданған интернационал алфавит болатыны армандалғаны рас. Тіпті кирил жазуы латынға қарағанда жағымсыз реңк алды: оны орыс феодал помещиктері мен аксүйектерінің реакцияшыл жазуы деп бағалады. Бұны халық ағарту комитетінің төрағасы А.Луначарский көтерді. Әліпби жобасын дайындау профессор Н.Ф.Яковлев-

ке тапсырылды. 1929-1939 жж латын графикасы негізіндегі, 1940-1993жж. кирил графикасы негізіндегі түркі әліпбилері сол жобаның қиындықпен үйлестірілген нұсқасы.

1.4 Түркі әліпбилерін бірлестірудегі фонология мәселелері

2009 ж. 3 қазанда Әзірбайжан Республикасының Нахчыван қаласында өткен түркітілдес мемлекеттер басшыларының тоғызыншы Саммитінде ҚР Президенті Н.Назарбаев Қазақстанда түркілердің дүниесін зерттейтін халықаралық ғылыми орталық құру туралы ұсыныс жасағаннан кейін 2010 жылы 25 мамырда Астана қаласында Түркі академиясы ашылды. Академияның құрылуындағы бір мақсат:

– түркі халықтарына ортақ жазу, емле мәселелерін көтеру, жүйелеу болды.

Географиялық, саяси, экономикалық жағынан араласымдығы бар тілдер – қырғыз, өзбек, түрік, әзербайжан, қарақалпақ, қазақ тілдеріне ортақ графика пайдалану арқылы қарымқатынасты жеңілдету; түсіністікке біршама жақындататын ортақ әліпби және орфография жасау зерттеудің негізгі мақсаты болып табылды. Ол үшін алдымен аталған тілдердің қыпшақ, оғыз топтарына жатуына қарамастан дыбыстық жүйесін, фонемалар құрамын, инвариант фонема мен оның дыбыс қорын инвентарлау, түгендеу қажеттілігі шығады. Әр тілдің қазіргі қолданыстағы әліпби құрамына назар аудару арқылы сол тілдің инвариант фонемалар санын анықтау керек. Әріп – фонема – дыбыс – вариант, вариация қатынасы көрсетілуі тиіс. Сонда әріптің фонеманы ма, әлде дыбысты ма, болмаса дыбыс тіркесін бе, сондай-ақ кірме-дыбыс әріпті ме немесе дыбыстық мәні жоқ графикалық таңбаны таңбалады ма, осы қызметі айқындалады.

XX ғ. басында барлық түркі тілдерінде 19 төл дауыссыз, 5 кірме дауыссыз (кірме фонема орыс тілінен болған) бар деп анықталған. Башқұрт пен татар және түркімен тілдерінде бар 2 дыбыс қана өзгеше делінеді. Ал дауыстылар саны 9, 10,

12 деп көрсетілген. 16 деген сан созылыңқы дауыстыларды қосып атағанда¹.

Қазақ тіліндегі инвариант фонемалардың дыбыс қоры профессорлар Нұргелді Уәлидің «Қазақ графикасы мен орфографиясының фонологиялық негіздері» (1993 ж.), Әлімхан Жүнісбектің «Қазақ грамматикасы» (2002 ж.) және зерттеушілер Зәуре Баданбекованың, Құралай Күдеринованың монографияларында және 2005 жылы жарық көрген «Қазақ тілі орфоэпиялық сөздігінде» көрсетілді.

Татар жазуы батыс диалектісіне (мишар) табан тіреді, ал ауызша әдеби тілінің нормасы қазан татарларының сөйлеу тіліне негізделді. Татар әдеби тілі фонетикасында 9 қысқа дауысты фонема бар: [a], [o], [y], [ы] – [ә], [ө], [ү]. [e], [и]. Бірінші буында, бірбуынды сөзде, көпбуынды сөздің алғашқы буындағы [a] дыбысы еріндік [a°] болып айтылады: [°almá], көп буынды сөздің аяғында езулік мәнерін сақтайды. Бірінші буындағы [o], [ө], [e] жалпытүркілік [y], [ү], [i] дауыстыларының орнына, [y], [ү] жалпытүркілік [o], [ө], [e] дыбыстарының орнына айтылады. Сөйлеу тілінде қысқа езуліктер түсіріліп айтылады: *кеше* («кісі») деп жазылады, [kʃe] деп айтылады. [o], [e], [ы] дыбыстары да – қысқа дыбысталады. [ый] дифтонгоид фонема ретінде [i] фонемасының жуан жұбы ретінде қаралады.

Татар тілінде 28 дауыссыз бар, п, б, т, д, к, г-ғ (г болып жазылады), к-қ (орфографияда к болып жазылады), ь, э, ь, м, н, ң, ф, в, с, з, ш, ч, ж, ж, х, һ, р, в, у (сөз басында в болып жазылады, сөз аяғында у болып жазылады), й, л.

Орталық диалектідегі көмей дауыссыздары жазуда таңбаланбайды. [в] фонемасы орыс тіліндегідей тіс-ерін болып айтылмайды. в – әрпі кірме сөздегі [в] фонемасымен бірге [w] дыбысын береді: *авыл* – *аул*, *каравыл* – *караул*. [ч] мен [ж] аффрикат дыбысталмайды. ч әрпі щ орнына қолданылады. г әрпі жіңішке дауыстылармен г болып, (*әгәр* — /æ'gær/), жуан дауыстылармен ғ болып оқылады (*ғасыр*). Сол сияқты к әрпі де жуан, жіңішке болып оқылады:

¹ Стенографический отчет ...

көз /køz/, кызыл /q(x)'zɣl/. Көне түркі тіліндегі көмей [q] фонемасы татар диалектісінде өте жұмсақ айтылады. Тіл ортасы дыбысқа айналған¹.

Негізі фонетикалық заңдылықтары: үндесім заңы, ашық буынға ұмтылу, соңғы буынды айқын дыбыстау; фонетикалық алмасу. Тіл үндестігі татар тіліндегі төл сөздердің барлығын қамтиды деуге болады, сондықтан таңбаланады. Ал ерін үндесімі ауызша тілде бар болғанмен, таңбаланбайды, бұл қазіргі айтылым нормасын өзгертіп келеді: [бөтөнлөк] деп айтылады, *бөтенлек* деп жазылады, [болотло] деп айтылады, *болытлы* болып жазылады.

Түрікмен тілінде өзге түркі тілдеріне ұқсамайтын мынадай ерекшеліктер бар: ол сөз мағынасын ажырататын дауыстылардың созылыңқылығы (ōt «от» – ot «шөп», ata «әке» – atā «әкеге»); s, z (барлық позицияда) – тісаралық θ және ð болып айтылады; жуан еріндікпен басталған сөз езулік жазылып тұрса да еріндікпен аяқталады.

Қырғыз тілінде 8 қысқа дауысты бар: а, э, ы, и, о, ө, у, ү. 6 созылыңқы дауысты бар. Графикада таңбаланбайтын бірақ тілде айтылатын [дж], [к], [к] фонемалары бар. [у] дауысызы жоқ. к, г әріптерінен кейін жазылған а әрпі [э] болып оқылады. і әрпі сөз басында ғана [и] болып оқылады (*инсон*), сөз аяғы мен ортасында қысқа немесе көмескі [i] болып айтылады (*bizlarni*). [б] дауыстыаралық позицияда жуысыңқы айтылады: *ооба, сабак, аба, убак, кебез т.б.* [ж] жіңішке тоғысыңқы айтылады.

ф әрпі сөз ортасы мен аяғында [п] болып айтылады. Сөз аяғында кей жағдайда t әрпі оқылмайды: *past, daraxt*. К, г әріптерінен кейін у әрпі [ü] болып оқылады. В, v, g, d, z әріптері сөз аяғында қатаң оқылады².

Башқұрт әліпбиінде 9 әріп тілдің өзіне тән дыбыстарын белгілейді. Олар: ғ, қ, тісаралықфрикативтерз, с, мұрынжолды велар н, фарингал һ; тілалды, ашық э, тілортасы тар еріндік

1 Поливанов Е.Д. «Узбекская диалектология и узбекский литературный язык» Ташкент, 1933 жыл.

2 Садыков Т. Основы киргизской фонологии и морфонологии. Бишкек, 1992.-156б.

ө, ү. Тілде 9 дауысты бар: а-ә, о-ө, е, и-ы, ү-у. <а> дыбысы **б**, у дауыссыздарынан басталған сөздерде еріндікпен айтылады: *балалар (болалар), балык (болык) т.б.*¹.

Қазіргі башқұрт жазуы фонетикалық болып саналады, ерін үндестігін жүйелі таңбалайды. Қыпшақ тобынан **ч** <с алмасуымен ерекшеленіп барады, мысалы, *өс* «үш», *саң* «шаң». Кейде «с» мен «ч» алмасып айтылады: *сибәр, чибәр (цибәр деп айтылады)*, «й» мен «ж» дыбысы кезектесіп қолдана береді: *йауын (яуын), жсауын (жауын)*. Көптік жалғауының -лар, -нар нұсқасы қолданады: *атлар* «кони», *болоннар* «луга».

Башқұрт тілі көптіктің *нар* вариантты кувакан диалектісін негізге алып, татар тілінен өзгешеленген².

Өзбек тілінде дауысты дыбыстар **б**: і, е, а, и, о', о. Тілдің жоғары-төмен қалпына қарай дауыстылар 3-ке бөлінеді: жоғары тар дауысты: *і, е*; орта дауысты: *е, о'*; төменгі, кең дауысты: *а, о*. Ал тілдің ілгерінді-кейінді қалпына қарай: тілалды (*і, е, а*) және тіларты дауыстылар: *и, о', о* болып бөлінеді³. Яғни *е* әрпі өте қысаң болып та, ашық болып та айтылады деген сөз.

24 дауыссыз бар: *б, d, sh, g, h, j (dj-jo`ra), j (mujda), k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, y, z, g', sh, ch, ng*.

Дауыссыз дыбыстарды жасалу орнына қарай өзбек ғалымдары 3-ке бөледі: а) ерін дауыссыздары: *б, p, v, m, f* (ерін-ерін), *v, f* (ерін-тіс)

б) тіл дауыссыздары: *t, d, n, l, s, z, r, sh, j, ch* (тіл алды), *y* (тіл орта), *k, g, ng* (тіл арты), *q, g', x* (терең тіл арты).

в) көмей: *h'*.

Өзбек тіліне тәжік тілінің әсері болды. 1934 жылғы орфографияға жасалған реформа осы өзгерістерді түбегейлі бекітті. Дауыстылар саны 6-ға дейін қысқарды. [ö], [ü] және [ɪ] фонемаларын беретін таңбалар алынып тасталды. Ал 1937

¹ Щерба Л.В... 60 б.

² Новая казак-киргизская (Байтурсыновская) орфография. Спорные вопросы Киргизской графики и орфографии. Проф. Е.Д.Поливанов. Санкт-Петербург, 1924. -8 с.

³ Б.У.Умуркулов Ҳозирги ўзбек тили. Термиз. 2012.

⁴ Сонда...

жылы ирандалған тәшкен сөйленісі өзбек әдеби тілінің нормасына алынды. Өзбек тілінің негізгі фонологиялық ерекшелігіне дауыстылар үндесімі жоқтығын және о-мәнерлі сөйленісті алуға болады. Өзбек тілінде [o] мен [ö] бір ғана [o] дыбысына, [u] мен [ü] – бір ғана [u] дыбысына, [ɪ] мен [i] – бір ғана [i] дыбысына айналған. Сондықтан қосымшалар да бөлінбейді. [ф], [в] дыбыстары ерін-ерін болып айтылады, ал варианттары ерін-тіс болып айтылады¹. Өзбек тілінде [x], [χ] дыбыстары – екі түрлі фарингалды фонемалар². Е.Д.Поливанов көне түркі тіліндегі көмей [q] фонемасы өзбек (хорезм) диалектісінде жұмсақ айтылатын, тіл ортасы дыбысқа айналған дейді. Ал оңтүстік диалектіден солтүстікке қарай [q], [g] дыбыстары қатаңдай, жуандай түсетінін жазған³.

Өзбек тілінде [ш] дыбысы жиі, [ж] дыбысы сирек айтылады⁴. Үндестік заңы қыпшақ диалектісінде сақталған. Созылыңқы дауыстылар жоқ, екінші созылыңқылық бар. Кейбір дауыстылардың эмфатикалық созылыңқылығы бар. Журнактар жуан-жіңішке болып бөлінбейді.

Қарақалпақ тілінде 9 дауысты дыбыс бар: а, о, ы, у, ә, е, ө, и, ү.

Дауысты [ә] басқа дыбыстарға қарағанда ашық айтылады және сирек ұшырасады, араб, парсы тілдерінен енген сөздерде кездеседі. **ы, и, у, ү** дауысты дыбыстары – жартылай ашық дыбыстар.

Ерін үндестігі екінші, өте сирек үшінші буындатек қысаң дауыстылармен шектеледі.

Әзірбайжан тілінде ы фонемасының сөз басында қолданылмайтыны, **ә** фонемасының буын талғамайтыны (*дәва* «түйе», *әт* «ет»), сондықтан бұл дыбыстың қосымшаларда кездесуі (*учлукдә* «үшеуміз»), **е** дыбысының қосымша құрамын-

¹ Махмудов А. Согласные узбекского литературного языка Ташкент: Фан, 1986. -237с. 56.

² В.Радлов Phonetik der nordlichen Turkschprachen, Leipzig

³ Поливанов Е.Д. «Узбекская диалектология и узбекский литературный язык» Ташкент, 1933.

⁴ Махмудов А., 54б..

да кездеспеуі, **h** дыбысының буын талғамайтыны (*gəhva* «кофе», *hejva* «айва»), тілде ұяң дауыссыздың басымдығы *galpaq* (қалпақ), *gamysh* (камыс), *gыз* (қыз), *диз* (тізе), *дик* (тік) әзірбайжан тілінің өзіндік фонетикалық сипатын танытады.

Түрік тілінде жуан-жіңішке жұп құрайтын 8 дауысты бар: *a, ı, u, o* және *e, i, ü, ö*. 24 дауыссыз фонема бар: *p, b, f, v, t, d, s, ş, z, j, ç, c, m, n, l, (l'), r, y, k, (k'), g, (g'), h, ğ*¹.

Көне түркі тіліндегі көмей [q] фонемасы тілортасы [к] дыбысына айналған².

Қазақ тілінің фонетико-фонологиялық сипаты туралы «1.5 Қазақ тілі орфоэпиясы: тарихи дамуы мен келешек бетбейнесі» атты тараушада кеңінен айтылды.

Ендігі жерде фонетикалық, фонологиялық, сингармониялық белгілер негізінде тілдерді топтастыра отырып, қазіргі латын графикасы және кирил графикасы негізіндегі әліпбилерді бірегейлендіру үшін түркі тілдері бойынша мынадай мәліметтерді салыстыру керек.

– өзбек, түрік, әзербайжан, татар, қырғыз, башқұрт, қарашай, ноғай, түрікмен тілдеріндегі фонема, дыбыс саны, фонемалардың варианттары мен вариациялары;

– өзбек, түрік, әзербайжан, татар, қырғыз, башқұрт, қарашай, ноғай, түрікмен тілдеріндегі дыбыстардың айырым белгілері;

– өзбек, түрік, әзербайжан, татар, қырғыз, башқұрт, қарашай, ноғай, түрікмен тілдеріндегі дауысты және дауыссыз дыбыстардың толық жасалым жүйесі;

– өзбек, түрік, әзербайжан, татар, қырғыз, башқұрт, қарашай, ноғай, түрікмен тілдеріндегі дыбыстарды жасайтын сөйлеу мүшелерінің орны;

– өзбек, түрік, әзербайжан, татар, қырғыз, башқұрт, қарашай, ноғай, түрікмен тілдеріндегі орфографияның негізгі ұстанымы (орфографиялық принцип);

¹ Кононов А. Н. Грамматика турецкого языка. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941.

² Поливанов Е.Д...

– казіргі өзбек, түрік, әзербайжан, татар, қырғыз, башқұрт, қарашай, ноғай, түрікмен тілдеріндегі емленің шешілмеген проблемалары;

– казіргі өзбек, түрік, әзербайжан, татар, қырғыз, башқұрт, қарашай, ноғай, түрікмен тілдері әліпбилерінің әріп таңбаларындағы жетілдіретін тұстар;

– өзбек, түрік, әзербайжан, татар, қырғыз, башқұрт, қарашай, ноғай, түрікмен тілдері әліпбиіндегі төл дыбыс және кірме дыбыс әріптері; дыбыс тіркесін таңбалайтын әріп.

Осы сауалдарға толық мәлімет алынған кезде өзбек, түрік, әзербайжан, татар, қырғыз, башқұрт, қарашай, ноғай, түрікмен тілдерінің әліпбилеріндегі сәйкес түсетін әріптер, әртүрлі дыбысты бір әріппен белгілейтін таңбалар, бір фонеманы әртүрлі графемамен белгілейтін әріптер екшеледі. Сөйтіп, айырма кесте жасалады. Түрік тілінің мәліметі бойынша әзербайжан, түрікмен және өзбек, ұйғыр тілдерінің сондай-ақ қазақ, қарақалпақ, башқұрт әрі қырғыз тілінің мәліметтері салыстырылады. Сөйтіп, түркі тілдерінің әліпбилеріндегі алшақтықтарды жақындастырудың жолдары қарастырылмақ. Сонда жалпытүркілік әліпби нобайы да жасалады. Және графикалық айырмашылықтарды ұлғайта бермеу үшін латын жазуына әлі өте қоймаған қырғыз, қазақ, татар, қарақалпақ, тілдеріне ортақ жалпытүркілік жазу жүйесінің мүмкіндігі болмақ.

Сондай-ақ өзбек, түрік, әзербайжан, татар, қырғыз, башқұрт, қарашай, ноғай, түрікмен әдеби тілдерінің орфоэпиялық нормасының заңдылықтары қажет. Ондағы жалпы үндесім, ерін үндесім мен тіл үндесімінің дамуында және ықпал сипатында соңғы уақытта әсіресе сөйлеу тілінің әсерінен орын алған өзгерістер қандай және ол өзгерістерді өз түркі тілдерінен алынатын мәліметтермен салыстыру арқылы жалпытүркілік орфоэпияның өзгеру сипаты қай ағытта деген сауалдардың жауабын аламыз. Оның үстіне түрік және қазақ тілдерінің орфографиялық нормасы мен орфоэпиялық нормасының сәйкес түсетін және түспейтін жақтарын айқындап, қайшылықтарды көрсету де зерттеудің бір мақ-

саты. Дауыстылардың айқын, созылыңқы, өшінкі, түсіріліп айтылатын тұстарын айқындау жалпытүркілік фонетика үшін маңызды.

Енді бір үлкен мәселе – бұл түркі тілдерінің фонологиялық транскрипциясын қабылдау. Түркі тілдерінің фонологиялық транскрипциясы – түркі тектес елдерге тарайтын журналдар мен газеттердің оқылуын жеңілдетеді; түркі халықтарының тілдерін оқып-үйренуді оңайлатады. Бүгінде біздер, түркі халықтары, екі түрлі графикадағы әліпбиді қолданатындықтан (латын және кирил) және ең сорақысы бір графикада «отырып» әртүрлі құрамда әліпби қабылдағандықтан туыс емес тілдердің «кебін киіп отырмыз». Сондықтан осы мәселені шешу үшін түркі тілдеріне ортақ фонологиялық тіпті кей тұстарда фонетикалық транскрипция жасауды қолға алудың қажеттілігі бар. Сонда біз ортақ айтылым бойынша бір-біріміздің жазба дүниелерімізді шамалап болса да түсіне алатын боламыз. Бұл қойылған мақсат түркі фонетикасы мен фонологиясына деген жаңа көзқарастан шыққан. Бізде түркі тілдерін салыстыратын еңбектер бар: Гаджиева Н.З. Серебренников Б.А. Сравнительная историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. (1986); Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков (1961); Вопросы грамматики тюркских языков. (1958); Сравнительно историческая грамматика тюркских языков (1988). Ендігі кезекте жалпы тенденцияларды сипаттайтын, ортақтықтарды танытатын зерттеулер қажет.

1.5 Түркі жазуы және орфоэпиялық өзгерістер нәтижесі

Түркі тілдерінің арасындағы айырмашылықтар көбейіп, әр тіл өзіндік даму жолын таңдап отырған сияқты. Оған тілдердің географиялық жағынан жақын орналасуы мен бір экономикалық және саяси кеңістікте өмір сүруі, сондай-ақ, бастысы, жазба тіл айтарлықтай әсерін тигізіп отыр деп айта аламыз.

Түркі халықтарының арасындағы бауырластық шығыстық менталитеттен шығады. Славян халықтарының немесе басқа халықтардың арасында еларалық бауырластық туралы сөз ете алмаймыз. Ондай ұғым да жоқ. Түркі жұртына ғана (?) тән бұл құндылық тіл тобындағы үндестік (сингармонизм) заңынан да көрінетін тәрізді. Түркі тілдерінде сөздің басқы буыны ерекше мәртебеге ие болған: сөздің алғашқы буыны жуан болса, сөз бірыңғай жуан; сөздің алдыңғы буыны жіңішке болса сөз бірыңғай жіңішке айтылады. Яғни алдыңғы буынға бағынады, ыңғайланады, «ұқсауға тырысады», бір-бірімен «тату». Түбір мен қосымша арасындағы дауыссыздар да ықпалдасады. Өзара үндесу, бірыңғай сипат алу алғашқы буыннан соңғы буынға дейін жалғасын табады. Түркі тілдеріндегі үндесімді тек өзге тілден енген сөз, жұрнақ қана бұза алады. Немесе жазба тіл бұзған. Халықтар тарихы туралы да осыны айтуға болады.

Түркі халықтарының зиялы қауымы әр елдің егемендік алғаннан кейінгі тәуелсіздік жылдарында емес, кеңестер одағы құрамында болған, бүгінде «жағымсыз» астармен айтылатын заманда тығыз қарым-қатынаста болды. Оған 1973 жылы 11 қазанда құрылған, ССРО ҒА-ның мүше-корреспонденті Н.А.Кононов басқарған Кеңес түркітанушыларының комитеті дәлел. Комитеттің мақсаты – түркологиялық зерттеулерді жетік үйлестіру, түркі халықтарының арасындағы қарым-қатынасты күшейту, шетел түркітанушыларымен қарым-қатынасты жақсарту болды. 35 мүшесі бар комитеттің жұмысына әсіресе А.Н. Кононов, Г.Х. Ахатов, П.А. Азимов, Н.З. Гаджиева, Э.Р. Тенишевтердің сіңірген еңбегі айрықша. Комитет «Советская тюркология» атты журнал шығарып тұрды. Қазір бұл орталықтың жұмысын Түркологтардың ресей комитеті жалғастырып келеді. Төрағасы – ф.ғ.д. И.В. Кормушин. Алайда комитеттің жұмысы тек Ресей түркітанушыларын қамтиды.

2009 жылдың 3 қазанында Әзірбайжан Республикасының Нахчыван қаласында өткен түркітілдес мемлекеттер басшыларының тоғызыншы Саммитінде ҚР Президенті Н.Назар-

баев Қазақстанда түркілердің дүниесін зерттейтін халықаралық ғылыми орталық құру туралы ұсыныс жасағаннан кейін 2010 жылы 25 мамырда Астана қаласында Түркі академиясы ашылғаны белгілі. Біздіңше, түркітанудағы жаңа зерттеулер осы академияның жұмысында үйлестірілуі мүмкін. Тілшілер түркі тілдерінің тарихынан мәлімет беретін зерттеулердің бір орталықтан ақпараттандырылып, жүйеге түсірілгенін қалайды. Алайда бұл арада басты бір мәселе бар. Ол – жазу графикасы. Қазіргі түркі тілдері үш түрлі графиканы – түркі, азербайжан, өзбек тілдері латын графикасын, қазақ, қырғыз, татар, башқұрт, қарақалпақ т.б. тілдер кирил жазуын, қытай қазақтары, т.б. тілдер диаспорасы араб графикасын қолданады. Латын графикасын қолданатын тілдерде таңба алшақтығы бар, кирил жазуын қолданатын тілдерде әріп саны фонема санымен теңеспейді. Сол себепті түркі халықтары кедергісіз бірінің жазғанын бірі түсінбейді, сондықтан оқымайды. Әсіресе бұдан зиялы қауым көбірек зиян шегіп отыр.

Жалпы, түркі тілдерінің өзіне тән дыбыстарының қатарына [ä], [ö], [ü], [u], [ğ], [ŋ], [ı], [q] фонемалары жатады. Бірақ бұл фонемалардың барлығы бірдей тіл әліпбилерінде көрініс таппаған. Осыған орай біз төмендегідей таптастыру жасап көрдік:

– Әліпбилерінде /ə/ әрпі бар, ендеше тілдің фонологиялық жүйесінде <ə> фонемасы бар тілдер: татар, башқұрт, азербайжан, ұйғыр, қазақ, ноғай, қарайым, тува, тоғалар, гагауыз тілдері;

– Әліпбилерінде /ə/ әрпі жоқ, бірақ тіл дыбысының фонетикалық түрленімінде [ə] дыбысы бар тілдер: өзбек, түрік, қырғыз, түрікмен тілдері;

– Әліпбилерінде ə әрпі жоқ, сондай-ақ дауысты дыбыстардың қорында да [ə] дыбысы жоқ тілдер: чуваш, қарайым тілдері.

Өзбек, қырғыз, түрік, түрікмен тілдеріндегі /ə/ әрпінің жоқтығы XX ғ. басында қабылданған әліпбилер салдарынан болды.

– Әліпбилерінде /ү/ әрпі бар, ендеше тілдің фонологиялық жүйесінде <ү> фонемасы бар тілдер: қазақ, гагауыз тілдері;

– Әліпбилерінде /ү/ әрпі жоқ, бірақ тіл дыбысының фонетикалық түрленімінде [ү] дыбысы бар тілдер: түрік, ноғай, башқұрт, өзбек, қарашай тілі.

– Әліпбилерінде /у/ әрпі бар, ендеше тілдің фонологиялық жүйесінде <у> фонемасы бар тілдер: қазақ, қарақалпақ, қырғыз, түрікмен, башқұрт, татар тілдері;

– Әліпбилерінде /у/ әрпі жоқ тілдер: өзбек, ұйғыр, алтай тілдері.

– Әліпбилерінде /к/ әрпі бар, ендеше тілдің фонологиялық жүйесінде <к> фонемасы бар тілдер: қазақ, ноғай, қарақалпақ, ұйғыр, шор, қарашай, өзбек, қырғыз, татар тілдері.

– Әліпбилерінде /к/ әрпі жоқ, бірақ тіл дыбысының фонетикалық түрленімінде [к] дыбысы бар тілдер: түрік, қырғыз тілі.

– түрікмен, гагауыз тілдері.

– [ө] дыбысы фонема ретінде өзбек тілінде жоқ, яғни әліпбиде жоқ.

– <ғ> фонемасы түрік, түрікмен, чуваш тілінде ғана жоқ.

– <і> фонемасы ұйғыр, алтай тілдерінде жоқ.

Жалпы, туыс тілдердің арасындағы өзгешелікте фонетикалық ерекшелік басты рөл атқарады. Сонда қазіргі түркі тілдерінің арасындағы айырмашылық «қолдан жасап алған» әліпби алшақтығы мен әліпбиде бар әріптер негізінде дыбыстаған ауызекі тілдегі өзгешеліктерден туындап отыр деп ойлаймыз.

2011 жылдың қазан айында, Стамбулға барған іссапарымызда түрік тілінің орфоэпиялық нормасына көңіл аударуға тырыстық. Өйткені Қазақстанда тұратындарына 5-10 жыл болған түрік ағайындардың тілінде жергілікті, яғни қазақ немесе орыс тіліне бейімделу бар немесе шетелге келетін көбіне жастар болғандықтан, Қазақстандағы жастар тілі ағылшын жазуы мен айтылуына еліктелген жаңа буын, жас буын тілі болып келеді.

Жоғарыда айтқандай, тілдердің өзгеруі бір географиялық, экономикалық және саяси кеңістікте өмір сүріп, ортақ графич-

каны пайдалануға тікелей байланысты болып барады. Сонда Стамбул мен Мармара университеттері қызметкерлері мен оқытушыларымен пікірлесу барысында түрік тілінің орфоэпиясы үлкен өзгерістің қарсаңында тұр ма деген ойға келдік. Түрік халқының ата, аға буыны түрік тілінің ауызша әдеби тілінің нормасымен сөйлейді. Бұл нормада [ä] [û] [i] дыбыстары бар. Тек [ä] дыбысы <e> фонемасының вариациясы болып айтылады. Кейде алдынан әнтек [y] қосылып дыбысталады. Мысалы: *bilmek*, *ben*, *sen* сөздері жазбадағыдай <e> болып емес, [bilmäk], [bän], [sän] болып естіледі. Сонда, біздің ойымызша, түрік тіліндегі <e> фонемасының бір варианты, үш вариациясы бар. Олар: [ä], [ye], [e] және [э] (транскрипцияда мақсатты түрде әртүрлі графиканың таңбаларын алып отырмыз).

Сол сияқты қысаң, қысқа, езулік [i] дыбысы да түрік тілінде бар. Бұл дыбыстың /i/ графемасымен берілгенін жас буын ғана тура қабылдайды, ал орта буын қысаң езулік қылып дыбыстайды. Жас буынның әріптерді дыбыс деп қабылдайтыны барлық түркі халықтарының жастарына тән. Немесе ағылшын айтылымына салып, дыбыстайды. Мысалы, түрік жастарының тілінде [ɾ] дыбысы сөз басында ғана анықтау айтылады, сөз ортасы мен сөз аяғында айтылмайды. Түрік жастарының ауызша тілінде ашық дауыстылардың қысқандануы басым, қысқа дыбысталуы, көмескі дыбысталуы басым.

Мармара университетінің жанындағы Түркітану зерттеу институтының қызметкерлеріне түрік тілінің классикалық орфоэпиялық нормасы таңбаланды ма (аға буын тілін қағазға, таспаға түсірудің тілшілер үшін маңызы жоғары ғой) деп сұрағанымызда, тіпті мұндай ойдың болмағандығын айтты. Қысқасы, түрік жастарының ауызша сөзі бізге мүлде жат болып естілсе, орта буын мен аға буынның сөзі біршама түсінікті болды.

Ал өзбек тілінде [ä] дыбысының әліпби таңбасы жоқ, <a> фонемасының вариациясы болып айтылады. Мысалы, *ager*, *gal*, *daftari*, *äsälim* сияқты көптеген сөздер [äger], [gäl], [däftäri], [äsälim] болып, жіңішке, тіл алды, езулік болып,

дыбысталады. Сол сиякты /i/ графемасы төрт түрлі дыбысты таңбалайды: [i] [seniki], [sizni], [ы] [хызmatkar], [y] [margiyon], [э] [sogligэ].

Бұл жағынан РФ құрамына кіретін 63 аз ұлт тілдерінің ішінде орын алатын солтүстік алтай тілдері – құман, чалқан, туба тілдерінің фонетико-фонологиялық жүйесі жақсы сақталған ба дейміз. Алдымен аталған тілдердің фонетикалық зертеу нысанына жан-жақты алынып, зерттелуі сүйсінтеді: *Бичелдей К. А.* Фарингализация в тувинском языке. Москва: Изд-во РУДН, 2001. *Дамбыра И. Д.* Вокализм каа-хемского говора в сопоставлении с другими говорами и диалектами тувинского языка. Новосибирск: ИД «Сова», 2005. *Кирсанова Н. А.* Консонантизм в языке чалканцев (по экспериментальным данным). Новосибирск: Сибирский хронограф, 2003. *Кокорин В. Н.* Вокализм в языке чалканцев (по экспериментальным данным): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алма-Ата: Институт языкознания АН КазССР, 1982. *Петрушова М. Б.* Краткая грамматика кумандинского языка. Новосибирск: НГУ, 2005. *Сарбашева С. Б.* Фонологическая система туба-диалекта алтайского языка (в сопоставительном аспекте). Новосибирск: Сибирский хронограф, 2004. *Селютина И. Я.* Кумандинский консонантизм. Экспериментально-фонетическое исследование. Новосибирск: Наука, 1983. *Селютина И. Я.* Кумандинский вокализм. Экспериментально-фонетическое исследование. Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998. *Селютина И. Я.* Фонетические исследования языков Сибири: итоги и перспективы // Языковая ситуация и коммуникативные стратегии обучения. Новосибирск, 2006. С. 20–36. *Селютина И. Я.* Консонантные системы в языках народов Сибири: к проблеме типологии. Новосибирск: ИД «Сова», 2009. *Селютина И. Я., Шалданова А. А.* Южносибирский тюркский вокализм: общность и специфика // Гуманитарные науки в Сибири. 2003. Вып. 4. С. 104–109.

Алайда бұл тілдерді зерттеуші ғалым И. Я. Селютина: «Изучение специфики диалектов Алтая направлено не на размежевание народов, а, напротив, на их объединение, консоли-

дацию. Разобщение в межэтнических взаимоотношениях неконструктивно, оно, несомненно, приведёт к деградации малочисленных народов, к окончательной утрате ими своих языков и других составляющих духовной культуры, а в дальнейшем – и к полному исчезновению этносов как таксономических единиц. Практика показывает, что северные алтайцы, находясь в условиях двуязычия, а точнее – трехязычия, в разговоре с представителями других этнических групп Алтая переходят не на алтайский, поскольку не воспринимают его как родной, а на русский язык, что, естественно, не укрепляет позиции алтайского языка как языка межнационального общения народов Республики Алтай» дейді «Тюркские языки северного алтая: к проблеме разработки алфавитов» атты мақаласында¹. Яғни тұтынушылары аз тілдерді тұтынушысы көп тілдің әдеби тіліне бағындырып, сол тілдің әліпбиін тұтындыру аз ұлттың құрып кетуіне бастайды дейді. Сөйтіп, зерттеуші алтай тілі әліпбиі мен құман, туба тілдері алфавиттерінің арасын салыстырады. Соңғы тілдердің өзіне тән, алайда алтай әдеби тілінің әліпбиінде жоқ *Жж, Ыь, Ққ, Ғғ, у* әріптерінің болуы бұл тілдердің артықшылығын көрсетіп отыр дейді. Яғни алтай тілінде осы әріптер беретін фонетикалық аллофондар болса да, жазба тілде болмаған соң әсіресе жас буынның бұл дыбысты айтпауы заңды дейді. Сөйтіп, жаңа алтай тілінде осы дыбыстар айтылмайды. Тілшік қ дыбысы, тіл ортасы қ дыбысымен айтылатын болады. Сөйтіп, туба, құман тілдерінің әліпби құрамы дауыстыларды фонематикалық принциппен белгілеп, ал дауыссыздарды фонетико-фонематикалық негізге табан тіреп құрғаны белгілі болды. Аз ұлт тілінің әліпбиінде, сөйтіп, тілдің мағына ажырататын фонологиялық құрамы, сондай-ақ сөз просодиясына залалын тигізбеу үшін алынған фонетикалық реңктер де таңбаланған.

¹ Түркі академиясының «Түркі кеңістігі жаһандану жағдайында: саяси-экономикалық және әлеуметтік-мәдени үдерістер» ғылыми бағдарламасы аясында «Ортақ латын әліпбиін түркі тілдеріне ендірудің және таратудың теория-практикалық негіздемесі» тақырыбының есебі қолжазбасынан алынды.

Бұдан шығатын қорытынды: барлық түркі тілдерінің әліпбилерін тілде бар дыбыс негізінде бірдейлестірмесе, енді бір елу жылдықта бір-бірімізді түсінуден қаламыз. Тіпті кеш те қалдық па.

1.6 Қазақ тілі орфоэпиясы: тарихи дамуы мен келешек бет-бейнесі

Қазіргі әлемде өмір сүріп жатқан 15 шақты түркі тілдерінің ішінде қазақ тілі мемлекеттік мәртебе алған 6 тілдің біреуі болып табылады. Қазақ тілі Ресей империясы мен Кеңестер одағы құрамында болған 130 жыл ішінде тілдік ортасынан айырылды. Бірақ қазақ тілі мемлекеттік мәртебені 57 пайыз ғана сөйлеушілердің күшімен, тілдік ортаның жартысымен ғана алды. Бұл саяси-әлеуметтік фактор тілдің өз жүйесі мен құрылымына, әсіресе фонетикалық құрамына әсерін тигізбей қоймады. Сондықтан қазақ халқының өкілі ретінде қазақ тілінің дыбыстық құрамы қандай еді, қандай өзгерістерге ұшырады, болашақтағы бет-бейнесі қандай болмақ деген мәселелер төңірегінде және қазіргі қазақ айтылымындағы өзгерістерден ақпарат бере кеткіміз келеді.

Қазақ тілі түркі тілдерінің ішінде қыпшақ, оның ішінде ноғай, қарақалпақ тілдерімен бірге қыпшақ-ноғай тобына жатады¹. **Қазақ** сөзінің ресми түрде тарих сахнасына шығуы 20 ғасырдың 30 жылдары саналады, оғанға дейін **киргиз тілі, киргиз-қайсақ** халқы деген атпен аталып жүрді². Бүгінде қазақ тілінде 12 млн қазақ сөйлейді. Әсіресе қалада тұратын қазақ отбасыларының жалғасқан 2 ұрпағы да қазақ тілінде сөйлеуі 90 жылдан бермен қарай, яғни Қазақстан тәуелсіздік алған жылдардан басталады. Сөйтіп, қазақ тілінде орыс тілінің акцентісіз сөйлейтін қазақтар қалада да көбейді.

Жалпы қазақ тілінің тарихына көз жүгіртсек, қазақ тілі үнемі өзге тілдің әсеріне тез шалдығып, тез есін жиып, имунитетін тез көтеріп алып отырғанын көреміз. Ал тез әсер-

¹ Языки мира...243 б.

² Сонда... 243 б.

ленудің себебін іздесек, қазақ халқының білімге, ғылымға, жаңа ақпаратқа кұштарлығы ма дейміз. Ислам мәдениеті мен шығыс әдебиетіне еліктегенде, мысалы, араб тілінің әсеріне ұшырады. Сондықтан қазақ тілі 19 ғасырдың II жартысына дейін екі кеңістікте өмір сүрді. Оның бірі – қазақ ауыз әдебиетінің үлгілерінен көретініміздей – қазіргі жалпыхалықтық тілдің негізі болып табылған қазақ тілі де, екіншісі – Түркі кеңістігінде XV-XVI ғ. бастап, XIX ғ. екінші жартысына дейін қолданылған, ғалымдар арасында біресе *орта түрік әдебиет тілі* (Н.Сауранбаев), біресе *кітаби тіл* (Ғ.Мұсабаев, М.Балақаев), *көне қазақ жазба әдеби тілі* (Әбілқасымов Б.), *кітаби мұсылманиа татарша жаргон* (С.Е.Малов), *өзбек тілі* (А.Боровков), *шұбарланған қоспа тіл* (В.В.Радлов), *тілдік дәстүр* (С.Исаев), *ескі қазақ жазба тілі* (Н.Уәлиұлы) деген атпен аталып жүрген ескі қазақ жазба тілі болды¹. Ол жазба тіл көбінде түркі халықтарына ортақ тіл болды. Проф. Р.Сыздық бұл қазақ тіліне «ертеден Орта Азия түркі халықтарында қалыптасқан эпистолярлық-ресми әдебиеттің тілі, таза шағатай тілі мен татар, қазақ тілдерінің элементтерін араластырып жазған әр алуан жанрдағы нұсқалардың, яғни діни қисса-дастандар, ислам канондарының аудармасы тағы сол сияқты әртүрлі үлгілердің тілі» деген анықтама берген².

Сондықтан бұл тіл қазақ тіл білімінде ең алғаш *жазба тіл* деген ұғымды орнықтырды (бұрын қазақ әдеби тілінде жазба тіл деген ұғым болмайтын). Мысалы, Қазақ совет энциклопедиясында «Жазба тіл – жазу негізінде қалыптасқан, өзіндік дәстүрі бар тіл. Жазба тілде ауызекі тілде тұтынудан шығып қалған дыбыс, сөз, тіркес, форма сақталады. Көне түркі тайпаларында сөз басында **с, ч, ж, й** дыбыстық варианттарын колданатын бірнеше диалект болғанына қарамай, орхон-енисей жазуы **й** вариантына ие диалект негізінде жасалып, өзге тайпалар үшін ортақ үлгі болды. Мұндай ортақ

¹ Күдерина К. Қазақ жазуының теориялық негіздері Алматы, 2010. -376 б. 154 б.

² Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы: Арыс, 2004.-288 б.

жазба тіл қызметін орта ғасырда түркі тілдерінің онтүстік тобының белгілерін молырақ сақтаған шағатай әдеби тілі, XVIII-XIX ғ. біршама татар жазба әдеби тілі атқарды»¹ деген жолдар бар. Сондай-ақ совет дәуірінде жазылған қазақ тіл білімі еңбектерінің бірінде: «Орта түркі жазба әдеби тілі – сол кезеңдерде бір-біріне әлдеқайда жақын, қазіргі кезде жігі әбден анықталып, жеке-жеке дербес халықтық, ұлттық тілдер дәрежесіне жеткен бұрынғы қарлұқ, оғыз, қыпшақ топтарының құрамындағы түркі туыстас тілдерінің бәріне ортақ тіл болды. Шығармалар тілі қалыптасқан әдеби норманың заңдылықтарын сақтады. Ол заңдылықтар негізінен оғыз, қарлұқ тілдерінің заңдылықтарын қамтыды» дейді². Яғни орхон-енесай түркілерінің тілінде де, орта ғасыр түркілерінің тілінде де жазба тіл жалпытүркілік бірегейлікті (идентичность) сақтауға қызмет еткен тіл болды. Және сонысымен бірге әр ұлт тілінен жырақтау жатқан тіл болды.

Өзге лексикалық қор, бөтен грамматикалық құраммен жазылған мәтін барлық түркі жұртына ортақ жазба коммуникацияның рөлін атқарды. Бұл жазба тілмен С.Сараидың «Гүлстаны», Қ.Қосымұлының «Жами-ат тауарих», Әбілғазы Бахадүрханның «Шежіре-и түрки» шығармалары, Махамбет, Абай шығармалараның Мүрсейіт қолжазбасы, ресми құжат, хат, жарлық, шежіре мәтіндері, алғашқы қазақ газеттері – «Түркістан уәлаятының газеті», «Айқап», «Дала уәлаятының газеті» жазылды. Бұл тіл бір инвариант фонеманы, соған сай бір инвариант грамматикалық форманы ғана қолданған жазу жүйесі еді. Бұл мәтіндерді әр түркі халқы өзінің ауызша тілінің фонетикалық, грамматикалық, лексикалық, тіпті синтаксистік деңгейінде қалыпқа келтіріп, өз сөйлеу нормасына сәйкес оқып, түсіністікке қол жеткізіп отырды.

Бұл шығармалар қазіргі қазақ әдеби тілінен алшақтау болғандықтан қазақ әдебиетінің ертедегі нұсқалары ретінде толыққанды қарастырылмай, мектептер мен жоғары оқу орындарында оқытылмай келді. Ескі қазақ жазба тілі кеңес дәуірі

¹ Қазақ совет энциклопедиясы. VI том, Алматы, 1974. –654 б. 214 б.

² Қазақ әдеби тілі тарихының проблемалары. Алматы: Ғылым, 1987.- 173 б. 62 б.

тұсында негатив баға алғанын, құбыжық тіл, халықтан жоғары тұрған төбе топ тілі деген атақ алғанын Н.Уәли жазба тілінің емле жүйесінің тым күрделілігімен түсіндіреді. Себебі ол тілдік жүйеде, біріншіден, Қараханид дәуірінен келе жатқан байырғы түркілік сөздер мен тұлғалар, қалың жұртшылық біле бермейтін араб, парсы сөздері және қарапайым сөйлеу тілі элементтері жүрді. Сондықтан халықтың белгілі бір әлеуметтік тобы ғана қолданды, бұқаралық сипат алмады¹.

Тек проф. С.Исаев бұл тілді жатсыну мәселенің дұрыс шешілуіне кедергі болады деген² пікірінен соң, проф. Б.Әбілқасымовтың бұл тілге *көне қазақ жазба әдеби тілі* деген термин бергеннен кейін осы жазумен жазылған ескерткіштерді қазақ әдеби тілінің мұрасы ретінде қарайтын көзқарастар пайда болды. Оған дәстүр жалғастығы да әсер етті.

XIX ғ. бермен қарай түркі кеңістігінде әр ұлттың егемендігі күшейгенде бұл жазба дәстүр әр түркі тілінің ауызша сөйлеу элементтерін қабылдап, нормасын демократияландыра бастады³. Қазақ әдеби тілінің жазба нормасын қалыптастыруға қызмет етті. Сонда қазақ тіліне жат тіл дегенмен бұл жазба тілді қазіргі қазақ әдеби тілінің негізі болған тіл деп айта аламыз.

Бұған *ескі қазақ жазба тілі* деген терминдік атау берген, біздіңше, негізді атау берген Н.Уәли болды⁴. Бұл тілдің жалпыхалықтық сипат ала бастағанына «Айқап» журналы мен «Қазақстан» газетінің орны ерекше болды. Әсіресе 20 ғ. басындағы көркем әдеби шығармалар тілінде сөйлеу тілінің нормалары айқын көрінді⁵.

¹ Уәли Н. А. Байтұрсынұлы – ұлттық жазудың негізін қалаушы // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. А.: Арыс, 2007. – 410б. 33 б.

² Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы: Мектеп, 1989. –192 б.

³ Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы: Мектеп, 1989. –192 б. 107 б.

⁴ Уәлиұлы Н. А. Байтұрсынұлы және қазақ жазуының онтогенездік дамуы // Ұлттық рухтың ұлы тіні. Алматы: Ғылым, 1999. –566 б. 103 б.

⁵ Мамырбекова Г. XVIII-XIX ғғ. араб жазулы қазақ жазбаларының графикалық-орфографиялық ерекшеліктері: фил. ғыл. канд. ... автореф. Алматы, 2006.–130 б.

Осы әдеби тіл мен сөйлеу тілі синтезделген тілде жаңа қазақ тілінің фонологиялық құрамы қалыптасты. Яғни сөздің абсолют басында, бірінші буында **ғ**, **г** айтылатын болды және **ә** дыбысы пайда болды¹. Әйтпесе «V-VIII ғасыр, сондай-ақ орта ғасырлардың алғашқы кезеңіндегі жазбалар тілінен **ә** фонемасы кездеспейтін»². **Ә** фонемасының пайда болуымен бірге **ж**, **ш** дыбыстарынан кейін айтылатын жуан дауысты дыбыс жіңішкеруге бейімделді, мысалы, *жәй*, *шәй*. Сондай-ақ қазақ тілінің (басқа да түркі тілдерінің) ежелгі заңдылығы – **к**, **ғ** дауыссыздарының тек жуан дыбыстыларымен тіркес құруы бұзылды. Едәуір сөздер құрамында **к** дауыссызы жіңішке дауыстылармен айтылып, қалыптасты: *қате*, *қызмет*³. Сонымен қатар кеңестік қазақ грамматикалары дифтонг дыбыс деп қараған *су*, *келу* сөздерінің құрамындағы **у** дыбысын араб жазуын пайдаланған ғасырда жеке фонема ретінде бір әріппен таңбалады (кейін жартылай дауысты деп түсіндірілді). Дифтонг деп танылуы алдынан көмескі болса да бірде **ұ**, бірде **ү** естілуінен. Ал ол хақас тілінде – *суғ*, башқұрт тілінде – *һуу*, қырғыз тілінде – *суу* болып, мына дыбыс сәйкестігін көрсетеді: *уғ//уу//уу//у*⁴. Сонда қазақ тілінде орыс тіліндегідей таза **у**, таза **и** фонемасы жоқ.

Ал 19 ғ. II жартысына дейін қазақтың ұлы ақыны Абай, Абай Құнанбаев (1845-1903 жж.) қалыптастырған, бекіткен, нормалаған әдеби тіл негізінен тұңғыш рет қағазға түскен жалпыхалықтық тіл еді. Қазақ тілінің таза бұқаралық сипат алғаны Абай Құнанбаев, Махамбет Өтемісұлы, Дулат Бабатайұлы қалыптастырған, жазба әдебиет арқылы қалыптастырған шығармалардан басталады. 1913 жылы «Қазақ» газетіне жарияланған сталиндік репрессияның құрбаны Ахмет Байтұрсынұлының мақаласында мынадай жолдар бар: «1903 жылы қолыма Абай сөзі жазылған дәптер түсті. Оқып қарасам, басқа ақындардың сөзіндей емес. Басқалығы сон-

¹ Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Фонетика. Алматы: «Мектеп», 1981. –206 б.

² Сонда... 10 б.

³ Сонда... 6 б.

⁴ Сонда... 11 б.

ша, әуелгі кезде жатырқап, көпке дейін тосаңдап отырасың. Сөзі аз, мағынасы көп, терең. Сондықтан Абай сөзі жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас. Бірақ ол ауырлық Абайдың айта алмағанынан болған кемшілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағанынан болатын кемшілік»¹. Бұл – жаңа сападағы қазақ тілінің жазба тілге түскендегі, жаңа қазақ тілінің әдеби нормасы басталғандағы көрінісін дәл сипаттап берген шынайы сөз.

XX ғ. басында Ахмет Байтұрсынұлы ұйымдастырған «Қазақ» газеті келді дүниеге. Бұл ескі жазба тілден ажырай бастаған қазақ тілінің жаңа өмірі болды. Қазақ интеллигенттері жазуды ауызша тілге жақындатты. Аталған газет халық сөйлеген сөзді бастырды. Бұрынғы тілде қосымшалардың бір ғана ұяң варианты болса, ендігі жерде қазақ тіліндегі сингармонизм заңына сәйкес қосымшалардың 6 варианты да таңбаланатын болды. Сөйтіп, қазақ жазуы фонетикалық жазуға айналды. Алғашқы орфографиялық ереже жасалған 1929 ж. конференцияда тілші-ғалым Е.Омаров морфологиялық принципті халықтың жалпы сауаты көтерілгенде, 5-10 жылдан кейін жүзеге асыруына болады деп, фонетикалық принципті дұрыс көрген.

Сөйтіп, 20 ғ. басында таңдалған емледегі басты фонетика-морфологиялық принцип қазақ тілінің ауызша және жазба жүйесін бір етіп жіберді. Сондықтан тілді зерттеу тек қана жазылған тілді зерттеу болып шықты. Жазылған тіл ауызша тілге ешқашан сәйкес түсе бермейтінін ешкім мойындамады. Қысқасын айтқанда, қазақ тілін зерттеушілер табиғи емес, жасанды қазақ тілін зерттеді. Қазір де зерттеп жүрміз. Ол әсіресе, қазақ тілінің фонетикасына қатысты.

Қазақ тілі өзінің грамматикалық құрылысы мен лексикалық қорын 15-16 ғғ. нормалап алды десек те, сол дәуірдегі қазақ әдеби тілінің алғашқы дыбыстық нормасы туралы ақпарат беретін жазба ескерткіштер жоқ. Тек шығармалары ауызша жеткен, 15-16 ғғ. өмір сүрген ақындардың өлеңдері деген авторлық туындыларды білеміз. Сол дәуірдегі

¹ «Қазақ» газеті 1913. Алматы: Арыс, 2009.- 477 б. 5 б

ауызша әдебиет үлгілерінің тілін зерттеудің жалпы қиындығы осында¹.

Біздің зерттеуге алып отырған нысанымыз тілдің грамматикалық құрылысының барлығы емес, оның ішінде фонетикалық деңгейі, дәлірек айтсақ орфоэпиялық нормасы. Ал фонетикалық деңгейді зерттеудің қиындығы – өткен ғасырлардағы дыбыстық нормадан хабар беретін аудиомәліметтердің жоқтығы екендігі белгілі. Өзге тілдің, әсіресе орыс тілінің әсеріне шалдықпай тұрғандағы дыбыстық ерекшелікті тану тіптен қиын. Ал бізге дәл сол қазақы дыбыстық ерекшелікті білу керек. Қазақ даласына бір жағы миссионерлік мақсатпен келген орыс зерттеушілері В.В. Радловтың ел аузынан естіген күйінде қағазға түсірген сөзформалары, Н.И.Ильминскийдің қазақ сөзіне арнаған әліпби құрамы, Ы.Алтынсариннің әліпбиінде келтірілген мысалдар біршама мәлімет бере алады.

Өйткені 20 ғ. басы – қазақ халқының ұлы перзенті А.Байтұрсынұлы айтқандай, мынадай заман болды: «Қалыпты шаруамыз өзгеріліп, қалпымыз да өзгерілейін деп тұр. Қалпымыз өзгеленсе қалай болатынымыз белгісіз, іргеміз тұтас ыдырамай, бірыңғай жатқан халық едік. Енді арамызға бөтендер келіп кірісейін деп тұр»². Іргесі бұзылмаған елдің арасына кірген бөтендер – орыс тілінің үстемдігі кесірінен қазақ тілінің дыбыстық жүйесі өзгерді.

Қазақ сахарасының шығыс, оңтүстік, орталық өлкелерінен жазып алған мәліметтерден шындыққа жақыны В.В. Радловтың топтастыруында: 9 дауысты, 19 дауыссыз тіркелген³. Ал қазір 12 дауысты, 25 дауыссыз. Фонемалар санының көбеюі кірме терминдерді жазу үшін алған орыс тілі әріптері (в, ф, э, щ, х, ч, ц, я, ю, и, ь, ы) есебінен жүрді. Яғни бұл әріптер тек орыс тілі арқылы енген сөздерде жазылды және айтылды, орыс тілі орфоэпиясы сақталуы міндет болды. Сөйтіп, қазақ тілінің өз фонемаларында жаңа вариациялар пайда бол-

¹ Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы, 60 б.

² «Қазақ» газеті 1913...

³ Хұсайын К Дыбыс. Мағына сөз. Алматы, 2016. 648б. 339б.

ды: а) *газет, актив* тәрізді сөздердің тілімізде орнығуы арқылы **а** дыбысының тіл ортасы арқылы дыбысталатын жаңа бір сапалық вариациясы – **а** мен **ә** арасында айтылуы қалыптасты (*Күләш, мінәжат*); (қазақ сөзінде к, г дыбыстарымен жуан дауыстар тіркеспейтін) ә) *электр, элеватор* сөздерінің айтылуына орай бірінші буындағы **е** дыбысының вариациясы шықты (кет – *кэт, Ербол – эрбол*), б) тілімізде ертеден орныққан, г, з дыбысынан басталатын сөздер молайды¹. Сондай-ақ кирил графикасымен бірге енген **и, у** әріптерін де фонема деп тану біржола бекіді².

Ал қазақтың ұлттық фонетикасында мынадай дыбыстық вариациялар бар:

1. Екі дауыстының, үнді мен дауыстының арасында келген **б** дыбысы екі еріннің сәл жуысуы арқылы айтылады, бірақ **б** әрпі жазылады. Бұл – орыс тіліндегі ерін-тіс жуысуы арқылы жасалатын **в** фонемасы емес, түрік тіліндегі ерін-ерін жуысуы арқылы жасалатын жұмсақ **б** вариациясы. Мысалы: *ебедейсіз – еб°едейсіз, сабақ – саб°ақ, қабаған – қаб°аған, абай бол – аб°ай°б°ол, әбігер болу – әб°ігер б°олу, тәрбие – тәрб°іе, табақ – таб°ақ, жаз бойы – жаз°б°ойу.*

2. **Ш, с** дыбыстарының алдынан келген **п** фонемасы екі еріннің жуысуы арқылы **п** мен **ф**-ның аралығында айтылады: *тепсе – теп°се, қатса – қат°са, көпшік – көп°шүк, тапсыр – тап°сыр, тәпсір – тәп°сір, топса – топ°са.*

3. **Ш, с** дыбыстарының алдында **к, қ** дыбыстары жұмсарып, өзінің негізгі, яғни *қор, қала, тапқыр, көк, тек* деген сияқты сөздерді айтқандағы реңкінен айнып, жуысыңқы айтылады. Мысалы: *ақша – ақ°ша, ақ шаңқан – ақ°шаңқан, ақ шағала – ақ°шағала, бақшаң-бақшаң ету – бақ°шаң-бақ°шаң°етуу, көк шәлі– көк°шәлі, көксеу – көк°сеу*³. Қазіргі қазақ жастардың тілінде тоғысыңқы **қ** фонемасын жуысыңқы айту жаппай құбылыс болып келеді. Мысалы, *мақта* сөзін *махта* деп айту деген сияқты.

¹ Томанов М. ... 5 б.

² Сонда... 20 б.

³ Күдерина К. Жеке дыбыстардың орфоэпиясы // Қазақ тілінің орфоэпиялық анықтағышы А., 2005.

4. <п> фонемасы өзінен кейін айтылған дауысты не үнділердің әсерінен босаң <б> вариациясына айналады: *дөп-дөңгелек - дөб-дөңгөлөк*.

5. Қазақ тіліндегі сөздер жалпы алғанда бірыңғай жуан, не бірыңғай жіңішке айтылады және жазылады да. Бірақ бұл заңдылыққа қайшы сөздер де бар. 20 ғ. басындағы жазу нормасымен дәстүрге айналып кеткен *құрмет, қошемет, кітап, құдірет, қауесет, рақмет* сөздері тіл заңдылығына сәйкес *күрмет* не *құрмат, кітап* не *қытап, құдырат* не *күдірет, қауасат* не *кәуесет* болып жазылуы және айтылуы керек еді. Олай болмады. Сондықтан жазылуы бойынша оқу себебінен тек жуан айтылатын қ фонемасының жіңішке айтылатын вариациясы пайда болды. Проф. Н.Уәли «Бұл жерде алдымен [қ]-ның жіңішке тембрінің пайда болуына әсер ететін түрткі жайтқа назар аударуға тура келеді. Сөздің соңғы буындарындағы жіңішке дауыстылар бірінші буындағы дауыстының жіңішке түрленіміне, ал ол өз кезегінде [қ] -ның жіңішке тембрлері реңк алуына әсер етеді. Сөйтіп, *құдірет, рақымет* дегендегі [қ] дауыссызы жіңішке [қ'] реңкпен айтылады» дейді¹. Сол сияқты [к] дыбысының әдеттегі жіңішке тембірінен басқа жуан тембрі бар.

Енді қазақ тіліндегі қатандану процесіне келсек.

1. Т-дыбысымен іргелес айтылған с дыбысында негізгі, *сай, тас* деген сияқты сөздерді айтқандағыдай реңкінен бөтен айтылу сазы пайда болады. Екеуі де тоғысыңқы болып табылатын дыбыстар қатар келгенде, соңғы с айтылады. Мысалы: *сәтсіз – сәтс`із, отсыз – отс`ұз, сатса – сатс`а*. Бұл **тс** дыбыс реңкін орыс тіліндегі **ц** дыбысымен шатастыруға болмайды².

2. Т-мен іргелес келген **ш, ж** дыбыстары өзінің жуысыңқы айтылуынан айнып, жабысыңқы айтылады. Мысалы: *сатшы – сатш`ы, жат жер – жатш`ер, жатжерлік – жатш`ерлік*. **Тш, тж** дыбыс реңкін орыс тіліндегі **ч** дыбысымен шатастыруға мүлде болмайды. Оның үстіне **тш**

¹ Н.Уәлиев Қазақ тілінің орфоэпиялық анықтағышы А., 2005.

² Күдерінова Қ. Жеке дыбыстардың орфоэпиясы...

дыбысына қарағанда, тж реңкі сәл жуысыңқы айтылатынын білген жөн. Әйтпесе сөз мағынасы өзгеріп немесе түсініксіз болып қалады¹. Жалпы бұл нормалар Қазақ тілінің 2005 жылы шыққан орфоэпиялық сөздігінде көрсетілген².

Бұл айтылу нормасы тек, жоғарыда айтқандай, тек ш мен ж-ның т дыбысымен іргелес жағдайында ғана болады. Ал жергілікті ерекшелікке жататын ш→ч-ға, ж→дж-ға айналдырып айту әдеби тіл нормасына жатпайды: *шық (чық емес), малышы (малчы емес), шатақ (чатақ емес)*.

Қазақ тілінде ч дыбысының араб жазуы кезінде, Байтұрсынұлы реформалаған жазу кезінде де әрпі болды. Ол араб әліпбиіндегі ш дыбысының таңбасы болмауымен де байланысты. Бірақ кейін латын (1929ж.), кирил (1940ж.) графикасына өткенде ч дыбысының фонемалық қызметі жоқ деп шешілді. Сөйтіп, қазіргі түркі тілдерінің көбінде бар ч фонемасы қазақ тілінде тек диалектіде және диаспора тілінде айтылады, бірақ жазылмайды. Мысалы, ауған, иран, түркия қазақтары тілінде барлық буындарда ш орнына ч дыбысы айтылады (*дегенче, черви, иардамчы*)³. Бұл иран тілінің әсерінен болуы мүмкін⁴. ч-мен сөйлеу Қазақстанның оңтүстік, оңтүстік-шығыс аймақтарында да басым. Бұл фонетикалық құбылыс Өзбекстан, Қырғызстан және Түркіменстанмен шекаралас аймақтардағы қазақ тілінде кездеседі⁵. Ч дыбысы қазақ тілінде өзбек, ұйғыр, қырғыз тілдерінің әсерінен пайда болған дейді ғалымдар⁶.

¹ Күдерина К. Жеке дыбыстардың орфоэпиясы...

² Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі А., 2005.

³ Өтебеков Ауған, Иран, Түркия қазақтарының тіліндегі кейбір дауыссыз дыбыстарға байланысты ерекшеліктер // Тілдік жүйе және құрылым. А., 1998.

⁴ Османалиева Б. Иранские элементы в тюркских языках. Источники формирования тюркских языков в Ср. Азии и Южной Сибири. Фрунзе, 1966.

⁵ Өтебеков Ауған... 43 б.

⁶ Севортян Э. Материалы по сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков // Сравнительная грамматика тюркских языков М. 1955.

Жалпы қазақ тілінде [й], [л], [ң], [р], [у] үнділері сөздің ұшар басында ілеспе қысаң дауыстылармен айтылады: [йық] *йық*, [лақ] *лақ*, [рақмет] *рақмет* т.б. Бұл дауыстылардың аталмыш жағдайда мағыналық жүктемесі әлсіз болғандықтан, жазуда елене бермейді¹. Және бұл дыбыстарды жеке дыбыстағанда басқа дауыссыздарды айтқандай, өзінен кейін емес, алдынан қысаңды қосып дыбыстаймыз: *ыл, ыр, ың, ый, уу*.

Сол сияқты *орман, орын, отын* тәрізді сөздердің ұшар басындағы <о> дауыстысының ілеспе дыбыспен бірігіп [у] мен айтылатын [у отан]; *ет, ешкі* тәріздес сөздердегі <е>-нің іліспе [е] түрінде дыбысталатын [е ешкі, ет] т.б. түрленімдері бар².

Қазақ тілінің негізгі дыбыстық заңдылығы – үндестік заңы (сингармонизм заңы). Сөздің бірінші буыны жуан болса, соңғы буынға дейін сөз жуан айтылады. Бірінші буын жіңішке болса, соңғы буынға дейін сөз жіңішке айтылады. Және сөздің бірінші буыны еріндік дауыстымен айтылса, кейінгі буындардағы дауыстылар да, дауыссыздар да еріндікпен айтылады. Сонда қазақ тілінде жуан-еріндік үндесім, жіңішке-еріндік үндесім, жуан-езулік үндесім, жіңішке-езулік үндесім болып келген. Алайда В.В. Радловтың жинаған материалдарында ерін үндестігі кейде бұзылып, ерін-езу араласып отырады³. Бұл 19 ғ. бірінші жартысындағы қазақ тілінің дыбыстық заңдылығында тіл үндесімнің (лингвалды сингармонизм) жетекші рөл атқарғанын, ал ерін үндесімнің (лабиалды сингармонизм) жаппай құбылысқа айналмағанын көрсетеді.

Әлем тілдерінің ішіндегі қазақ тілінің өзіндік орнын тауып, негізгі дыбыстық заңдылығын көтерген ғалым проф. Ә. Жүнісбек қазақ тілтануына негіз болып келген үстем тілдер теориясынан арылу арқасында тілдің ақиқат дыбыс құрамы мен жүйесін төл теория тұрғысынан анықтаудың

¹ Н.Уәлиев...

² Сонда...

³ Хұсайын К., 345-346 бб.

мүмкін екенін айтқан. Радловтардың жазбаларын шынайы тіл деген. «Фонем ұғымын ендірген ғалымдар І.Кенесбаев, Талипов, Ж.Аралбаев екпінді негізгі, ал үндесім заңдылығын көп фонетикалық құбылыстардың бірі етті» деп жазады автор¹.

II ғасырдағы Махмұт Қашқаридың сөздігінде негізінен екі үндесім де таңбаланған: *түбуи – астың түбі*², *бұруи – мұрын, түтү – түтін*³, *бұруи – ілгер, түгун – түйін*⁴, *түлуи – жүгеннің оң және сол жақтары*⁵, *толун – толық*, бірақ *бүкін – әлсіз адам, үшіун – үшін*⁶, *үрі – үрледі, үрды – қойды*⁷, сондай-ақ ерін үндесімі екінші буында ғана таңбаланғаны және үшінші буында да таңбаланғаны бар: *отұрды (кесті, қиды), өтүрді (тесті), ұшұрды, өшүрді, өтүглүг (өтініші бар)*⁸, *қоуұқлұқ (қонақтық)*. Бұл қазір оғыз, қыпшақ, қарлұқ болып топтастырылып отырған тілдердің өзара айырмашылығын танытады.

Қазақ тілін өзге түркі тілдерінің ішінде үндесім заңдылығының мұрагері, үндесім заңдылығын сақтап келе жатқан тіл деуге болады. Сондықтан болу керек қазақ тілі туралы айтқан белгілі тұлғалардың сөздерінде, ең алдымен, тілдің тазалығы, өзге тіл әсеріне көп ұшырамағаны туралы айтылады.

Қазақ халқының ұлттық ерекшелігі ретінде бір феноменді құбылыс болған және қазір де бар. Ол – эпостық жырларды бірнеше күн бойы тоқтамай, жатқа айта білетін, есте сақтау қабілетінің күштілігі. Жыр мақамынан жаңылмау, өлең жолдарының үсті-үстіне түйдектіліп құйыла беруі – осы қазақ тіліндегі үндесім заңының әсерінен деген де көзқарас бар (А.Фазылжанова).

¹ Ә.Жүнісбек Қазақ фонетикасы. А., 2009. 312б. 3 б.

² Махмұд Қашқари Түркі тілдерінің сөздігі А.: «Хант», 1997. -590 б. 459 б.

³ Махмұд Қашқари...460 б.

⁴ Сонда... 460 б.

⁵ Сонда... 461 б.

⁶ Сонда... 106 б.

⁷ Сонда... 196 б.

⁸ Махмұд Қашқари, 183 б.

Сөздің бірыңғай айтылуы эстетикалық жағынан жағымды әсер береді. Кедергісіз қабылдатады. Оны мақал-мәтелдердің құрамынан да байқай аламыз: *тоғыз тоңқылдақ, бір шіңкілдек, жер-жебіріне жету*. Үндесім арқылы сөзді үзіп алмау, сөз ағымын тұтастыру, сөйтіп, келесі ой түйдегін, сөз ұйқасын шақыру, ұмыттырмауға болады деген ойдамыз. Өйткені ғалымдар (В. В. Радлов, Бодуэн де Куртенэ, Қ.Жұбанов) анықтағандай, сингармонизмнің түбір мен қосымшаны қатырып ұстап тұратын («цемент») қызметі¹, сөзжасауыштық қызметі негізгі.

Қ.Жұбанов 20 ғ. басында үндесімді бүтін сөзге емес, түбірдің соңғы буыны мен қосымшасының арасына қажетті қатырғы деп анықтаған: «В этом, действительно присущем ему смысле, сингармонизм не опасен и не реакционен, а необходим. Он опасен в той научно неверной формулировке, которую дали Байтурсунов, Досмухамедов и др. и которая гласит, что «согласование звуков происходит не только между основой и аффиксами, а и внутри основы, так что всякое казахское слово бывает целиком твердое, либо целиком мягкое». Это не научно, следовательно, не верно, потому что основы давно утратили внутреннюю аггармонизацию (бывшую некогда тоже необходимой), как это видно из звукового оформления слов: кайте-мін – «что буду делать», бірақ – «однако», әпербақан – «нахал», мінтаздай – «без недостатков» и пр. и пр. Это же говорит за то, что условием разрушения сингармонизма в казахских основах послужил самый способ казахского словообразования путем словосложения (все приведенные слова первично состоят из двух слов), т.е. внутреннее «спонтанное» развитие самого казахского языка, а не наплыв иноязычных слов, как полагает К.Юдахин и многие другие, видящие в историческом развитии языков троцкистскую формулу развития путем внешнего насилия. Так как сами казахские основы допускают сочетание твердых и мягких звуков, т.е. сами они не знают аггармонизации, то распространение закона аггармонизации на основу

¹ В.Радлов...

международных слов нельзя квалифицировать как «подчинение закону сингармонизма», как допускает т.Аманжолов; здесь следует видеть насилие над сингармонизмом, насилие над законами казахского языка, в конечном счете насилие над казахским языком. Борясь с различными искажениями в применении закона сингармонизма прежде всего следует разобраться, уяснить себе в чем тут дело, иначе вполне возможно «вместе с водой выплеснуть и ребенка». Впрочем, кажущееся созвучие казахских основ происходит от того, что большей частью казахские корни односложны, а все остальные – суффиксы, если не живые, то мертвые, и как суффиксы – подчинены звукам односложной основы»¹.

Проф. Қ.Жұбановтың бұл пікірі сингармонизм құбылысы туралы кейінгі көзқарастардың, әсіресе үндесім құбылысына қарағанда екпіннің қызметін алдыңғы орынға шығарған акцентті фонетика бағытының пайда болуына айтарлықтай әсер еткен. Сөйтіп, қазақ тіл білімінде европоцентристік көзқарас орнығып, акцентті фонология бағыты күшейген.

Ал жазуға түспеген лабиалды сингармонизм тек орфоэпиялық сөздіктерде берілді. Оқулықтар ерін үндестігі өте сирек екенін кесіп айтты². «Екінші буында о дыбысының айтылмауы – ерін үндестігінің әлсіздігін көрсетеді» деді³.

Ерін үндесімі – бірінші буындағы ерін дауыстылардың әсерінен (о, ө, ұ, ү) екінші-үшінші буындағы езуліктердің (ы, і, е) еріндікке айналып, ұқсап, жуықтап айтылуы. Қазақ тіліндегі ерін үндестігі қырғыз, алтай, тува тілдеріндегідей жаппай қамтитын құбылыс емес екені белгілі. Сондықтан ерін үндестігі жазба тілде көрініс таппаған. Қазақ тіліндегі ерін үндестігі – 2-3 буынға дейін сақталатын, ары қарай сөз

¹ Қ.Жұбанов Редакторские примечания Х.Жубанова к двум статьям С.Аманжолова «О языке перевода классиков М-Л» и «Элементы флективности в казахском языке», опубликованных в трудах Казахстанского научно-исследовательского института национальной культуры, кн. I, Алма-Ата-Москва 1935 год. // Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. А., 2010

² І.Кенесбаев Қазақ тіл білімінің мәселелері Алматы: Арыс, 2008. -600 б. 395 б.

³ Сонда... 360 б.

неше буыннан тұрса да соңында езулікпен айтылатын құбылыс. Ерін үндестігінің 2-3 буынға дейін анық естілетін, айтылатын тұсы ашық буын жағдайында. Мысалы: *көбелек – көбөлөк, құбылыс – құб'лұс, сүйініш – сүй'нүш, бөдене – бөдөнө, бұрылыс – бұр'лұс, бүлініс – бүл'нүс, көпене – көпөнө, күйініш – күй'нүш, құйылыс – құй'лұс.*

Жалпы, ерін дауыстыларын еріндік реңкінің күштісінен әлсізіне қарай орналастырсақ, былай болады: **ө, о, ү, ұ.** «Ашықтан қысаңға қарай а, ә, о, ө, е (э), ы, і, ұ, ү, и, у; ездуден ерінге қарай и, а, ә, ы, і, е, (э), о, ө, ұ, ү, у¹.

Сондықтан [ө] дыбысы үшінші бітеу буында сирек айтылады да, ашық буынды жоғарыдағы түбір сөздерден басқа жағдайда, мысалы, түбір мен жалғау жағдайында үшінші буын [е] болып дыбысталады. Болмаса өзінен еріндігі әлсіз [ү] болып айтылады. Мысалы: *көркемдік – көркөмдүк, өзенге – өзөңге, көркемдеу – көркөмдеу.*

Тіліміздегі ерін үндестігінің жаппай қамтитын құбылыс емес екенін жалғаулар арқылы білуге болады. Жалғаулар қатарында ө-мен келетін еріндік варианттар жоқтың қасы. Сондықтан сөз ашық буынды болса да, үшінші буындағы жалғау езулікпен айтылады. Мысалы: *төбеле – төбөле, төпеле – төпөле².* **Ерін үндестігінің бұл нормасы әдеби норма болып табылады.** Кейбір, әсіресе Қазақстанның шығыс аймағында ерін үндесімі 4-5 буынға дейін айтылады. Бірақ ерін үндесімінің 3-буынға дейін айтылатын нормасы қазіргі жастардың тілінде мүлде жоғалып бара жатыр деуге болады. Бұл қатарда қала жастары бірінші орында тұр. Орта буын өмірден кеткенде қазақ тіліндегі ерін үндесімі де ездуден кететін сияқты.

Бүгінде ықшамдау құбылысы, яғни дауысты дыбыстың бірінің түсіріліп, сусып, көмескі айтылуы көбірек және заңды құбылыс. Мысалы: *алты атар - алт'атар, екі ағайынды – ек'ағайынды, төргі үй – төрг'үй, қараауыз - қар'ауыз, саптыаяқ – сапт'айақ.* (Мұндағы ' (апостроф) дыбыстың түсірілуін білдіреді).

¹ Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімінің мәселелері... 360 б.

² Күдеринава Қ. Жеке дыбыстардың орфоэпиясы...

Сөйтіп, біз мұнда қазіргі қазақ дыбыстық сөзіндегі айтылымдарды түгендеуге тырыстық. Бұл айтылым үлгілері 2005 ж. проф. Ә.Жүнісбектің бастамасымен және редакторлығымен жарық көрген «Қазақ тілі орфоэпиялық сөздігінен», проф. Н.Уәлидің «Қазақ графикасы мен орфографиясының фонологиялық негіздері» (1993ж.) атты диссертациялық зерттеуі негізінде қорытылды.

Сонда 19 ғ. бірінші жартысына дейін қазақ тіліндегі үндесім заңдылығы тіл және ерін үндестігі түрінде болды. Тілдегі үндесім алдымен кірме сөздер және біріккен сөздер арқылы бұзылды. Сондай-ақ кірме жұрнақтар бұзып келеді (хана, паз, қор, кер). 19 ғ. басында қазақ халқының ұлы перзенті А.Байтұрсынұлы қолданыстағы араб жазуына реформа жасады. Қазақ тілінің фонологиялық құрамын анықтады. Таңбаланатын дыбыстардың санын анықтады. Негізгі дыбысқа, инвариант фонемаларға ғана әріп арнады: 24 әріп, 1 дәйекшеден тұратын қазақтың тұңғыш әліпбиі мен емлесін жасады. Бұндағы негізгі мақсат қазақ тілінің төл дыбыстық табиғатын ғасырлар бойында, өзге халықтармен араласатын заман ішінде сақтап қалу еді. А.Байтұрсынұлының өз сөзімен айтсақ: «Басқа жұртпен араласқанда өз алдына ұлт болып, өз алдына тілі бар, өз тілінде жазылған сөзі (әдебиеті) бар жұрттар ғана тұрады. Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы һеш уақытта адамы құрымай жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады. Өз ұлтына басқа жұртты қосамын дегендер әуелі сол жұрттың тілін аздыруға тырысады. Егер де біз қазақ деген ұлт болып тұруды тілесек, қарнымыз ашпас камын ойлағанда тіліміздің де сақталу камын қатар ойлау керек. Қазақтың осы күнгі ісінің бетіне қарағанда һәм мұнан былай ісіміздің беті осы болса, қазақ тілі азып, жоғалуға ықтимал»¹. 21 ғ. қазақ тілінің жоғалмауына латын графикасына көшу арқылы, орфоэпиялық нормаға нұқсан келтірмейтін жазу жүйесін жасау арқылы қол жеткізе аламыз ба деген ойдамыз.

¹ «Қазақ» газеті... 20 б.

1.7 Түркі тілдері дауыстыларының салыстырмалы сипаты және екпін туралы

Туыс тілдер арасындағы айырма негізінен дауыстылардан көрінеді және дауыстылардың алмасуы арқылы туыстығы көрінеді. Сондықтан біз төменде түркі тілдері дауыстыларының салыстырмасын беруге тырыстық. Кеңес дәуірі кезеңіндегі ғылыми әдебиеттер мәліметі бойынша, түркі тілдеріндегі дауысты дыбыстар саны 8-11 аралығында¹. Олар: **а, ә, э, е, о, ө, и, ұ, ү, і, у (ы)**.

Бұл, әрине, әліпбидегі әріп санына байланысты алынғаны, сондай-ақ орыс тілі арқылы енген сөздерді жазу үшін алынған түпнұсқа принципмен жазылатын сөздерге арналған орыс тілінен енген әріптердің есебінен де болып отырғаны белгілі. Түркі тілдері өзара фонетикалық жағынан дауыстылардың жуан-жіңішкелігіне емес, ашық-қысаң, ерін-езу және созылық-қысқа дыбысталуына қарай айырылатын сияқты. Сондықтан төменде белгілі түркітанушы ғалым М.Томановтың зерттеу нәтижелері бойынша түркі тілдеріндегі дауыстылардың салыстырмалы сипатын береміз².

Түркі тілдеріндегі ашық, қысаң дауыстылар. Түркі тілдерінде ашық-қысаң дауыстылардың саны әр тілде әртүрлі. Сонда ашық дауыстылармен сөйлейтін тілдер мен қысаң және жартылай ашық дауыстылармен сөйлейтін тілдерді былайша бөлуге болады: башқұрт пен татар тілі, сондай-ақ өзбек, саха, шор, тыва, чуваш тілдері қысаң дыбысталады. Қазақ тілінде түбірде айтылатын о дыбысы, өзбек тілінде у болып келеді. Басқа тілдер [о] -мен айтатын сөздерде татар мен башқұрт тілі [у] түрінде дыбыстайды: *ул, йуқ, уқ*. Тува, саха тілдерінде басқа тілдерде **а** айтылатын орында қысаң **ы** айтылады (3-кесте).

¹ Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. Алматы: «Мектеп», 1981.- 206 б.

² Сонда.

қазақ тілінде	саха, тыва тілінде
<i>жат</i>	<i>сыт, чыт</i>
<i>қарын</i>	<i>хырын</i>
<i>жарық</i>	<i>чырық</i>
<i>ай</i>	<i>ыл</i>
<i>қалың</i>	<i>қылын</i>

Чуваш тілінде **а** дыбысы қысқа және қысаң дыбысталады.

Әзербайжан тілі ашық, қырғыз тілі мен қазақ тілі ашық және жартылай ашық дыбысталатын тілдер болып саналады.

Дауыстылары 2-ге ғана, ашық және қысаң болып жіктелетін тілдерге саха, алтай, тува, қырғыз, қарашай тілдері жатады. Бұл тілдерде дауыстылар саны тең, 4-тен 8-ге дейін.

Дауыстылар 3 топқа ашық, жартылай ашық, қысаң болып жіктелетін тілдерге әзербайжан, қарақалпақ, башқұрт, татар, чуваш, қазақ, хақас тілдері жатады. Дауыстылар саны сондықтан 9-11 арасында. Оғыз тобында жартылай ашық айтылатын **э** дыбысы бар. Сонда түркі тілдерінде <a>, <э>-<e> фонемасы → <a>-<э>, <e>-<э> гиперфонемаларына ажыратылған. Ашық дауысталу тілдің алғашқы даму кезінде, кейін қысаң, жартылай қысаң дыбысталу пайда болған. Ашық-қысаң дыбысталу басында мағына ажыратпаған, кейін ажырата бастаған.

Татар, башқұрт, чуваш тілдерінде жартылай қысаң дыбысталатын **і, ө, і** дауыстылары бар.

Е фонемасы – көне түркі тіліндегі **ä** дыбысының **е** мен **э**-ге дифференцияланған түрі. Көне түркідегі осы дыбыс кейінгі тілдерде **э, э, е, и** дыбыстарына сәйкес келеді: *кэл, кел, гил*. Қазақ және қарақалпақ тілдерінде **е** дыбысы сөз басында дифтонг түрінде дыбысталады. Бұл дыбыстың ерекше көрінісі татар, башқұрт, хақас тілінде кездеседі. Яғни **э, и**-ге айналып дыбысталады (4-кесте).

Тілдер	сөздер
казак	етек
эзербайжан	этэк
Ұйғыр	этэк
Өзбек	этак
Татар	итэк
башкұрт	итэк
Хакас	идэк
Алтай	элек
Құмык	этек

Ашық дыбысталудың қысаңдауы ерін дауыстылардан да көрінеді. Түркі тілдерінде басқы буында [о]– [у] –[ү] дыбыс сәйкестігі бар. Мысалы: *қол, хол, кул*.

Өзбек тілінде сондай-ақ басқа тілдердегі **о** дыбысына сәйкес келетін, бірақ олардан қысаң айтылатын **о** дауыстысы бар, **у** мен **о** дыбысының арасында айтылатындықтан өзбек жазуы оны **у** түрінде таңбалаған: *ужар – ажар, уймақ – ою, уйламоқ – ойламақ*.

Татар, башкұрт тілдерінде де **о** дыбысы қысаң айтылатын **у** дыбысы болып қалыптасқан.

Татар, башкұрт тілдерінде **ө** дыбысының орнына **ү** дыбысы айтылады: үрнэк (өрнек), үзем (өзім), үзэк (өзек), үткән (өткен), үтенеч (өтініш), үсемлек (өсімдік), күп (көп), чүп (шөп), чүл (шөл), күл (көл).

Бірақ кейде керісінше басқа тілдерде **ү** дыбысталатын орында татар тілінде **ө** дыбысталады: өс (үсті), өстэл (үстел), гөл (гүл), көн (күн), төн (түн), көз (күз). Бұл дыбыстың орнына жіңішке айтылатын **у** дыбысы сәйкес келеді: *улик (өлік), улчам (өлшем), узга (өзге)*. Өзбек тілінің қыпшақ диалектісінде **ө** дыбысы айтылады.

Көне түркі жазуында <ү/у>, <о> фонемаларына бір таңба, <ү> және <ө> фонемаларына ортақ бір таңба берілгені – түркі тілдеріндегі сөз мағынасының ажыратылмауынан таңбаланған деп білеміз. Қазақ, қарақалпақ, ноғай, құмық, қарашай тілдерінде **ө** дыбысы сөз басында дифтонгі болып, алдынан жіңішке, қысаң дауысты қосылып айтылады.

Түркі тілдеріндегі ерін, езу дауыстылары. Түркі тілдерінде ерін дауыстылар мен езу дауысталардың арасында мынадай сәйкестік бар (5-кесте):

5-кесте. Ерін/езу дауыстылар

еріндік	О	ö	û-и	ü
езулік	А	ä-е-э	у	i/î

Көне түркі жазуында <a> - <e> фонемалары бір таңбамен, <o> - <u>, <ö>-< ü > фонемалары ортақ таңбамен берілген¹.

Бірақ ауытқушылық бар: өзбек (6-кестеге қараңыз) және татар мен башқұрт тілінде а езулігі біршама еріндікпен айтылады. Дегенмен татар тілінде айқын, башқұрт тілінде әлсіз.

6-кесте. Ерінмен айтылатын езуліктер

қазақ және басқа тілдерде	өзбек тілінде
<i>ат</i>	<i>От</i>
<i>ата</i>	<i>Ота</i>
<i>балта</i>	<i>Болта</i>
<i>бас</i>	<i>Бош</i>
<i>тамақ</i>	<i>Томақ</i>

Айқын езу емес дауысты мен еріндікпен айталытын а фонемасы сөз мағынасын ажыратады. Чуваш тілінде а фонемасы о, у фонемасына айналған. *Қора* (сын есім), *қара* (етістік). Ал жалпытүркілік а дыбысы чуваш тілінде туыс атаулар мен өзге тілден енген сөздердің құрамында айтылады. *Анна* (*ана*), *атта* (*ата*), *қажсақ* (*қасық*).

Басқа тілдерге қарағанда татар мен башқұрт тілдерінде а дыбысы жуанырақ айтылады: *оа* түрінде.

Ерін дауысты езу дауысты болып айтылатын тіл де бар, ол – чуваш тілі (7-кесте). Мысалы,

¹ Күдеринава Қ Қазақ жазуының теориялық нег...

Басқа тілдер	Чуваш тілі
<i>Мойын</i>	<i>Мый</i>
<i>Бұлт</i>	<i>Пелет</i>
<i>Бүгін</i>	<i>Петем</i>
<i>Күміс</i>	<i>Кемел</i>
<i>Жұмыртқа</i>	<i>Дымыртқа</i>
<i>Бұзау</i>	<i>Пызо</i>
<i>Жұлдыз</i>	<i>Чылты</i>
<i>Бұл</i>	<i>Былыт</i>

Түркі тілдеріндегі **о** дыбысы қысқа және қысаң айтылады, ерін кейін қарай көбірек жиырылып, ауыз қуысы тар ашылады. Бұл сипат барлық тілдерде бірдей бола бермейді. Ол әсіресе соңғы буындағы **о** дыбысына байланысты.

Түркі тілдеріндегі созылыңқы дауыстылар. Дауыстылардың созылыңқы айтылуы алтай, қырғыз, гагауыз, түрікмен, тува, хакас, шор, саха тілдерінде бар.

Алғашқы созылыңқы дыбысы бар тілдерге – саха, түрікмен тілдері жатады. Саха тілінде созылыңқы дыбыс жиі және саны жағынан басқа түркі тілдерінен ерекше, саны – 8 (8-кесте).

8-кесте. Созылыңқылықты салыстыру

басқа тілдерде	саха тілінде
<i>тас</i>	<i>таас</i>
<i>су</i>	<i>уу</i>
<i>ұлы</i>	<i>улуу</i>
<i>ұл</i>	<i>уол</i>
<i>тура</i>	<i>туора</i>
<i>түр</i>	<i>түүр</i>
<i>түн</i>	<i>түүн</i>

Саха тілінде созылыңқылар түбірде ғана емес, қосымша құрамында да қолданылады: *кэлии*, *суруйаачы* (*жазушы*), *билээччи* (*білгіш*), *кустаагар* (*құстай*), *агалаах* (*әкелі*).

Ал түрікмен тіліндегі созылыңқылық бірдей дыбыстала-тын сөздерді мағыналық жағынан ажырату үшін қолданы-лады. *Ақ* (сын есім мен етістікті), *аз* (сын есім мен етістікті),

өт (малдың өті, судан өту). Түрікмен тілінде э дыбысы созылыңқы айтылады. Бұл тілде созылыңқы дыбыстар араб, парсы сөздерінде қолданылады. Орыс тілінен енген сөздердің екпінді буынындағы дауысты созылыңқы айтылатын болып қалыптасқан: *аптамабыл, апырл, тиллун, завут*.

Бірақ қазіргі түрікмен тілінде бұл айтылым – нормадан шығып бара жатыр.

Ал алтай, тува, хақас, шор, қырғыз, гагауыз тілдеріндегі созылыңқылық:

1. дауысты мен дауысты дыбыстың тіркесіндегі өзгерістен;
2. екі дауыстының ұласуынан;
3. буын элизиясы негізінде пайда болғандар.

Бұл тілдердегі созылыңқылық өзге тілдердегі дифтонгіге сәйкес келеді. Сондықтан екінші дәрежелі құбылыс саналады. Мысалы, <а> созылыңқы дыбысы а+ғ (у) дыбыс тіркесінен қалыптасқан: *саам – сағам, жаа – жау*. Қырғыз тілінде араб тілінен енген сөздер созылыңқы айтылады: *аадам, аалым.о* созылыңқы дыбысы **оғ (у)** дыбыс тіркесі негізінде қалыптасқан: *меер, тоо, соо, боор, жоо*. **у** дыбысы **ұқ, ұғ, ұу** дыбыс тіркесінің орнына айтылады. Қырғыз тілінде **у/ү** дыбыстарының алдынан, басқа тілдердегідей, дауысты селбесіп дыбысталмайды. Бұл тек қырғыз тіліне тән ерекшелік болуы мүмкін.

Қырғыз тіліндегі созылыңқылық барлық қосымша құрамында кездесе бермейді. Олар шартты райда, **ып, іп** көсемшесінің құрамында, жинақтау сан есімдерінде және тұйық етістікте бар. Созылыңқы дауыстылары бар тілдер іргелес емес, сондықтан түркі негіз тілінің құрамында болған деген көзқарас тудырып отыр. Тарихи даму барысында созылыңқылар қысқанданып кетсе, бірде дифтонгілердің қалыптасуына негіз болған. Көп тілдерде созылыңқының сақталмауы бас буынның өзгерісімен байланысты. Қатаң дауыссыз дыбыстан басталған бірінші буын екпінді болады.

Түркі тілдеріндегі екпін туралы. Жалпы, екпін дегеніміз сөз ішіндегі бір буынның күшті айтылуы және осы түсірілген дауыс күшінің сөз мағынасын айыратындығы бо-

лып табылады. Екпін қызметі негізінде флективті тілдерде айқын. Флективті тілдерде екпін сөзді дискретті бірлік ретінде айырады, синтагмадағы өзге бірліктерден шегарасын айқындайды және сөз мағынасын айырады. Флективті тілдерде динамикалық екпін суперсегментті қызмет атқарады.

Түркі тілдеріндегі екпіннің үш түрі көрсетілетін: 1) экспираторлы немесе динамикалық екпін; 2) әуезді екпін, дауыс тонының көмегімен ерекшелену; 3) квантативті, дыбыстың созылыңқы не қысқа болуына қарай¹. Түркітануға қатысты барлық әдебиеттерде түркі тілдерінде екпін сөз соңына түседі делінеді².

Түркі тілдеріне экспериментті фонетикалық зерттеу жүргізгенде көп буынды сөздерде екпіннің соңғы буынға түсетіні және қосалқы екпін болатыны, қосалқы екпін сөздің алғашқы буынына түсетіні белгілі болған³. И.Кунош та түрік тілінде екпін бірінші буынға түседі, ал соңғы буында әуезді екпін байқалады дейді⁴. Сонда сөз аяғы мен сөз басындағы қосалқы екпін сөздің тұтас бір фонетикалық тұтастық еке-

¹ Севортыан Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. –Москва: Наука, 1955.. 403б.

² Кенесбаев С. К вопросу о закономерностях акцентуации в казахском языке. //Вопросы казахской филологии. –Алма-Ата: Наука, 1964. 11-22 с. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. –Алматы: Ғылым, 1966. -360 б. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. –Москва: Наука, 1984. -484 с. Кенесбаев І.Қазақ тіл білімінің мәселелері. –Алматы: Арыс, 2008. -602 б. Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского наречия. –Казань, 1846. – 115 с. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. – М.: Восточная литература, 1956. – 565 с. Махмудов М. Словесное ударение в узбекском языке. –Ташкент: ФАН, 1960. Севортыан Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. –Москва: Наука, 1955. 9. Абдуллаев Ш. Место и природа словесного ударения в современном азербайджанском языке (в свете экспериментальных данных). Автреф. дис...канд.филол.наук. –Баку, 1964. 17-18 с. Ахматов Т. Звуковой строй современного киргизского литературного языка (экспериментально-фонетическое исследование). Фрунзе, 1970. – с. Орусбаев А. Киргизская акцентуация. Фрунзе, 1974. Омарбекұлы С. Қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. –312 бет.

³ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М.: Наука, 1984. – 484с 408б.

⁴ Сонда...403б.

нін айырады дегенге проф. З.М.Базарбаева қазақ тіліндегі сөздердің бәрі бірдей сөйлем ішінде үнемі дербес екпінге ие бола бермейді, онда ырғақты-синтагмалық екпін болады деп дамытады¹. Бұл да алдыңғы айтқандарымызды нақтылай түседі.

Түркітануда бұл пікірді бұзатын профессор Ә.Жүнісбектің өзіндік теориясы бар: «...на протяжении десятиковлетописание тюркской словесной просодии ничем не отличается от описания индоевропейского словесного ударения... Причиной этого, надо полагать, послужили исследования по тюркской фонетике, в которых ведущей, более того единственной просодической единицей считается словесное ударение... Коммуникативно-интонационную оформленность и логико-экспрессивную выделенность того или иного слога в составе того или иного, якобы изолированного, многосложного слова в составе «скрытого» текста нельзя считать словесным ударением»². Ғалым әр тілдер семьясын айқындайтын просодиялық құралдар бар, оның ішінде түркі тілдерінің басты просодикалық заңдылығы үндесім заңы дейді. Дат ғалымы К.Гренбек те түрік тілінде екпін жоқ екенін айтқан³.

Үндесім заңдылығы басым тілдерде екпін рөлі болмайды, бейүндесім көбейген тілдерде екпін күшейеді⁴ деген пікір, біздіңше, орынды. Қазіргі өзбек тілінде екпін маңызды суперсегментті қызмет атқара бастады. Өйткені қазіргі өзбек тілін өз түркі тілдерінен үндестік заңының бұзылуы ерекшелеп тұр⁵. Біздің ойымызша, түркі тілдеріндегі екпінді соңғы буында деу – лингво-лабиалды тұтастықта айтылатын сөз ағынын бөлу, синтагмадағы сөздің шегарасын айқындау қызметімен байланыстыру.

¹ Базарбаева З.М. Қазақ тілі: интонология, фонология. Алматы, 2008.

² Жунисбек А. Введение в сингармоническую фонетику. –Алматы: Арыс, 2009. -109 с. 28-29 бб.

³ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков...403 б.

⁴ Сонда... 439 бет

⁵ Махмудов А. Согласные узбекского литературного языка Ташкент: Фан, 1986. -237с. 5 б.

1.8 Түркі жазуларындағы фонетикалық құбылыстардың таңбалануы

Мұнда қысқа түрде түркі фонетикасының өзіне тән басты заңдылығы – үндесім, үнем құбылысының, дыбыстық өзгерістердің таңбалануы туралы айтпақпыз.

Алдымен ерін үндесімінің таңбалануы жайында. Түркітілдеріндегі үндесім құбылысының әліпби, жазу үнемділігі үшін мүмкіндігі бар екендігін алғаш А.Байтұрсынұлының әліпбиі дәлелдеді және осы әліпбиді жоғары бағалаған Н.Ф.Яковлевтің, Е.Д.Поливановтың мақалалары айқындады. Н.Ф.Яковлев 10 дауыстыны 5 әріппен таңбалауға болатын тілдер деп қазақ, башқұрт, қырғыз, түрікмен тілдерін атаған, себебі сингармонизм осы тілдерде жақсы сақталған деген түркітанушылардың алғашқы съезінде¹. Және «Для каждого совершенно ясно, что сингармонизм существует в некоторых, и притом в наиболее отсталых языках, а у более передовых, в силу смешения языков, сингармонизм отсутствует» деген. Зерттеушінің «артта қалған тіл» дегеніне локалды тіл, түпнұсқасын сақтаған таза тіл деген өзінің түсініктемесі сәйкес келеді: «Это верно, это прямое следствие того, что они мало подпадали под культурные иноязычные влияния, вследствие своей удаленности от культурных влияний»². Ал сол құрылтайда сөз алған Омар Алиев: «Сингармонизм – это уже создание орфографии»³ деген. Яғни жазу категорияларының ішінде әліпби мен графика мәселесі жазба тілдің қалыптасу кезеңінде қаншалықты дұрыс шешілсе, кейін сөз болатын орфография мәселесі де соншалықты оңай шешімін табады деген сөз. Сонда сингармонизмге негізделген жазу орфография проблемаларын азайтады деген сөз.

Үндесім заңдылығына А.Байтұрсынұлы әліпбиі негізделді, 1922-1930 жж. латын графикасына негізделген барлық дерлік түркі емлесі сүйенді деуге болады. 1929 ж. 2-4 маусы-

¹ Стенографический отчет...175 б.

² Сонда...137 б.

³ Сонда... 142 б.

мы аралығында Қызылорда қаласында өткен қазақ тілі емле конференциясында Т.Шонанов емленің негізіне ең бірінші дыбыстардың ілгерінді, кейінді ықпалы, тіл дыбыстарының диссимиляциясы және соңында даусты дыбыстардың үндесімін алдық деген. Алайда түркі тілдерінің дыбыс қоры акцентті-фонологиялық теория мен сингармонологиялық теория негізінде жарыса анықталғанмен, үндесім заңына табан тіреген жазудан фонемаға (дыбысқа) негізделген латын, одан кейін орыс графикасына көшуіміз тіліміздің басты заңын – үндесім заңын, әсіресе қазақ тілінде, екінші дәрежелі қосалқы құбылыс қатарына тастады. Өткен ғасырдың 80 ж. қазақ тіліндегі екпін құбылысының күмәнділігі проф. Ә.Жүнісбектің бұл фонетикалық заңдылыққа басқа қырынан қарауына әкелді. Сонымен, қазақ тілінің дыбыстық жүйесіндегі ең кіші бірлік, фонема емес, сингема, яғни сингармоварианттар болды. Сөздегі дыбыстар дауысты, дауыссызына қарамай бірыңғай жуан, не бірыңғай жіңішке, не бірыңғай жуан еріндік, не бірыңғай жіңішке еріндік екені түркілік фонетика тұрғысынан анықталды¹.

Профессор М.Жүсіпұлы «Сингармонизм – сөздің фонетикалық және фонологиялық бейнесінің просодиялық таңбасы, сөз құрамындағы барлық дыбыстарды (дауысты, дауыссыз, жарты дауысты) қамтиды; сөзді акустикалық және мағыналық жағынан тура қабылдаудың кепілі... Сингармонизмнің тағы бір коммуникативтік қызметі сөздің құрамындағы дыбыстарды біріктіру. Сөз, сөздің құрамындағы буындардың барлығы бір сингармониялық тембрмен сипатталады»² деп үндесім заңын бір сингармотембрге ұйысқан сөздің бүтіндігі туралы айтты.

Үндесім құбылысының екі түрі – тіл және ерін үндесімінің парапарлығы туралы да осы зерттеулерден кейін ғылыми көпшілік назарына алынды. Десек те бұрынғы кеңестік түркі мемлекеттерінің орта және жоғары мектеп бағдарлама-

¹ Джунибеков А. Инструментальный анализ гласных // Строй казахского языка. Фонетика. – Алматы: Наука, 1991.

² Жүсіпұлы М. Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. – Алматы: Ғылым, 1998. –215 б. 107

ларында үндесімнің тіл және буын түрі деп оқытылып жатқаны жасырын емес. Ерін үндесімінің үндесім қатарына да алынбайтынының бір себебі бұл құбылыстың барлық түркі тілдерінде бірдей көрініс таппайтынында болып отыр. Яғни жазба тілде таңбаланбайтынында. Сондықтан төменде зерттеуші Б.К. Көпбосыновтың «Қазақ тіліндегі үндесім дауыстыларының үндесім белгілері» атты зерттеу мақаласынан мына бір үзіндіні назарларыңызға ұсынуды жөн көреміз: «В.А. Богородицкий түрлі түркі тілдерінің сөз формаларындағы сингармонизм заңдылықтарын тұжырымдап шықты. Ол түркі тілдеріне тән сегіз дауысты дыбысқа (о – ө, u – ü, а – ä/е, у(ы)-і) негізделген сегіз тордан тұратын кесте жасады да, көлденең төрт қатарына түбір буынындағы төрт ерін дауыстыны, яғни о – ө (жуан), u – ü (жіңішке); аффикстік вокализмнің екі типіне сәйкес кестені тігінен екіге бөліп, еріндік: а – ä/е (ашық), у-і (қысаң) дыбыстарын орналастырды.

В.А. Богородицкий түрлі түркі тілдерінде қосымшалардағы ерін үндестігі біркелкі болмайтынын анықтады. Барлық түркі тілдері қосымшалардағы ерін үндестігін толық қолданулары және аз қолдануларына байланысты белгілі бір шкала бойынан орын алады. Бұл шкала бойынша түркі тілдері төмендегі тәртіппен берілген:

- 1) қырғыз және алтай тілдері,
- 2) қарайым және шор диалектілері,
- 3) қазақ және чулым тілі,
- 4) қызыл және барабин диалектілері,
- 5) хакас диалектілері,
- 6) батыс-сібірлік татарлар диалектілері,
- 7) мешеряк диалектісімен татар тілі және башқұрт тілі,
- 8) карағас диалектісі және тува тілі,
- 9) Синь-Цзян диалектілері, қазіргі ұйғыр, өзбек және оңтүстік тілдері,
- 10) Көне жазба ескерткіштер.

Сингармонизмді жоғалтуына байланысты өзбек әдеби тілінің де өзіндік ерекшеліктері бар: көптік жалғаудың бір ғана *lür* формасы бар (ол өзбек тіліндегі *l* фонемасының жіңішкеруімен байланысты), локальды септіктер – жатыс пен шы-

ғыс – жалғаулары кез келген позицияда тіл арты ашық дауысты *a* дыбысымен, барыс септігі – *gä/-ga* варианттарымен, табыс септік – қысаң *y* (ы) дыбысымен келеді¹.

1926ж. құрылтайда сингармонизм солтүстік түркі тілдерінде ғана бар деп анықталған². Сингармонизмді анықтаудың белгісі ретінде қосымшалар вариантының болуы ұсынылған³. Сонда түркі сингармонизмін жоғалтқан тілдердің алғашқысы чуваш пен өзбек тілдері болып саналады.

Сонымен ерін үндестігі фонетикалық қана емес, фонологиялық құбылыс ретінде алғашқы қатардағы төрт тілдің жазуында таңбаланады. Ерін үндестігінің бүтін сөзді қамтитынын екінші буында ашық еріндіктің айтылуы мен жазылуына қарап бағалаймыз. Ерін үндестігі қырғыз, алтай тілдерінде қысаң дыбыстармен қатар ашық дыбыстарда да айқын көрінеді: *o* дыбысы буын талғамайды, қосымша құрамында да қолданылады. Мысалы, алтай тілінде: *оро* (*оруу*), *ойлоо* (*ойлау*), *полот* (*болат*), *сокор* (*соқыр*), *остол* (*үстел*), *оңол* (*оңал*), *озондо* (*азан салу*), *ортоктош* (*ортақтас*). Ал тыуа, хакас, саха тілдерінде ерін үндестігі қысаң дауыстыларды қамтиды⁴.

Сонда ерін үндестігі түркі тілдерінде үш түрлі типте таңбаланады: 1) толық таңбалану, алтай тілінде: *чолмондор*, қырғыз тілінде: *ойгонгону*; *гүлдөр*; башқұрт тілінде: *озонлогоннон* тыуа, хакас (*үстүнің*), саха тілдерінде; 2) жартылай таңбалану: түрік, түрікмен тілінде: *hükümet*, *hürriyet*, 3) таңбаланбау, қазақ тілінде: *тұмысқ*, құмық тілі: *уьйде*, өзбек тілі: *тулки*.

Жартылай таңбаланатындар қатарына алған түрік тіліндегі ерін үндестігі тіл үндестігімен бірдей дәрежеде емес. Жұрнақтар мен шылауларға дейін қамтитын ерін үндестігі <a>, <e> фонемаларына келгенде «кедергіге ұшырайды». Мысалы, *küpelі*, *hürriyet*, *köfte* деген сөздер мен *köprü* (*kөпір*),

¹ www.rusnauka.com

² Стенографический отчет... 149 б.

³ Сонда... 175 б.

⁴ Батманов И. Фонетическая система современного киргизского языка. Фрунзе, 1946. 93 б; *Дыренкова Н.П.* Грамматика шорского языка. Ленинград, 1941. 158 б.

koşu (жүгіру), *hükümet* (үкімет) сөздерін салыстырсақ, <a>, <e> фонемалары еріндік үндесімді тежейтінін көреміз. Бұл қазақ тілінің орфоэпиялық нормасына сәйкес. Тек қазақ жазуында ерін үндестігі таңбаланбайды, түрік жазуында таңбаланады.

<a>, <e> дыбыстары жоқ қосымшалар мен шылаулар түрік жазба тілінде жуан, жіңішке және жуан еріндік, жіңішке еріндік болып келеді. Мысалы: *dir* (-dir/-dir/-dur/-dür), *tır* (-tır/ -tir/ -tur/ -tür), *mı* (mı, mi, mu, mü), - *ı* (-ı, -i, -u, -ü), **-(y)ı** (-(y)ı, -(y)i, -(y)u, -(y)ü), **-ım**(-ım, -im, -um, -üm), **-in** (-ın, -in, -un, -ün), **-(s)ı**, (-sı, -si, -su, -sü), **-ımız** (-ımız, -imiz, -umuz, -ümüz), **ınız**(-ınız, -iniz, -unuz, -ünüz). Мысалы: *gözlüğ-üm, kol-um, armut-tur, ü-tür*.

Дегенмен түрік тілінде тіл үндестігі – негізгі үндесім заңы, аты айтып тұрғандай, *vüyük ünlü uyumu*, ал ерін үндестігі қосалқы, яғни *küçük ünlü uyumu*, сол сияқты түбір мен қосымша аралығындағы ықпалда *vüyük ses beneşmesi* және *küçük ses beneşmesi* деп аталады.

Қазақ тілінде де аффикстер еріндік болып айтылады, бірақ жазылмайды: *добым* [добұм,], *қолымыз* [қолұмұз], *көрдi* [көрдү], *қонды* [қондұ], *қолы* [қолұ], *жүгірдi* [жүгүрді], *өшірдi* [өшүрді], *күйіміз* [күйүмұз].

Қазақ тілінде қосымшалар мен шылаулардың жіңішке, жуан езулік түрі және қатаң, ұяң варианттары ғана жазылады. Бірақ ерін үндестігі түрік тіліндегідей шылауларды да қамти алмайды: *ма, ме, па, пе* –нің – төрт түрлі ғана варианты бар. Бұдан түрік тілі ерін үндестігін парадигмадағы сингармонизм ретінде бекіткенін, қазақ тілі синтагмадағы сингармонизм ретінде ғана қабылдайтынын байқаймыз. Бұл да жазба тіл пайда болғаннан кейінгі айырма.

Алайда хақас тіліндегі сингармонизмнің бұзыла бастауы, әсіресе ерін үндесімінің көбірек бұзылуы туралы дерек бар¹. Н.З. Гаджиева әзербайжан тілі кавказ бен иран тілдері әсерінен бұзылып жатқанын айтады. Бейүндесім тілдерге Н.А.Баскаков ұйғыр, қазақ, қарақалпақ тілдерін жатқызған.

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков...453 б.

Ерін үндесімі күшті деген қырғыз тілінде де сөз аяғына дейін жуан үндесім сақтала алмайды, жуан езулікке айналады¹. Тіл үндесімі ерін үндесімінен бұрын пайда болғанын ерін үндесімінің сөз бойындағы аз таралымы дәлелдейді².

Ауызша тілдегі үнем құбылысының таңбалануы. Түркі тілдерінде қысаң дауыстылардың екі түрлі қызметі бар дейміз: бірі сөз мағынасын ажырататын қысаң ерін, езу дауысты фонема (у, ү, ұ, ы, і) қызметінде, екіншісі дауыссыздар аралығында дүдәмал естілетін, сөз мағынасын ажыратпайтын, таңбаланбаса да сөздің дыбысталуына әсер етпейтін селбеспе қызметінде. Сондықтан дауыстыларды таңбаламаған араб жазуынан таңбалай бастаған латынграфикалы, кирилграфикалы әліпбиге көшкенде жазылуы, жазылмауы көп талқыға түскен әріп осы фонемалардікі болды. Дегенмен түркі тілдері бұл дыбысты үнемдеп жазуды жалғастыра берді. Өйткені жазу принципі дыбыстық деп таңдалып алынған еді. Тек алтай тілі жазуында ғана қысаң езуліктер түсірілмеді. Тәуелдіктің III жағы қосылғанда басқа барлық дерлік түркі тілдерінде түсіріліп жазылды. Мысалы, башқұрт тілінде: *синыф – синфы, татар тілінде: сыйныф – сыйнфы, башқұрт тілінде: гилем-гилми, түрік тілінде: ağız/ağzi, alm/almı, bağır/bağrın, geniz/genzim, beyin/beyniniz, böğür/böğürne, burun/burnum, oğul/oğlu, devirmek/devrilmek, çevirmek/çevrilmek, kavırma/kavrulma* т.б.

Ал түрікмен, хақас тілдерінде түбірдің өзінде де түсіріліп жазылады: *халк, мулк*, хақас тілінде: *топрак, алгла, килгле, қсық*. Түркі тілдерінде екі дауысты қатар келетін біріккен (*қара аяқ, қараот*) сөздер айтылуы бойынша, дауыстының бірі жұтылып (түсіріліп) жазылатын дәстүр бар еді. Соңғы уақытта қазақ емлесі жазудың тіл тарихын сақтайтын қызметіне басымдық беріп, біріккен сөз сыңарларындағы дауыстыларды сақтап жазатын принцип ұстанды: *сарыағаш, алмаағаш*³.

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков... 439 б.

² Сонда... 454 б.

³ Қазақ тілі орфографиялық сөздіктері Алматы, 2005, 2007, 2013 жж.

Дауыстылардың позициялық алмасуы қазақ, қарашай және алтай тілдерінен басқасында әртүрлі таңбаланады: мысалы, түрікмен тілінде *фабрик-фабриги*, бірақ *депдер*, *мек-деп* және *мадда*, *му каддас*, өзбек тілінде *боғ (бау)* – *боққа*, *тег (сөре)* – *текка (сөреге)*.

Түркі тілдері дауыссыздарын таптастыруда бір ерекшелік, мысалы, түрік тіліндегі дауыссыздардың екіге, ал қазақ тілінде қатаң, ұяң, үнді болып үшке бөлінетіндігінде. Бұның себебі түрік тіліндегі дауыссыздар ассимиляциясына байланысты сияқты, яғни қатаңнан аяқталған сөзге қатаңнан басталатын қосымша, ал дауысты мен үндіден аяқталған сөзге тек ұяңнан басталатын қосымша жалғанады: *duvar-dir*, *fil-dir*, *konum-dur*, *tüy-dür*, *torba-da*, *kömür-de*, *tohum-dan*, *çetvel-den*. Ал қазақ тілінде дауыстыға және [л], [р]дыбыстарына аяқталған сөздерге үндіден басталатын қосымша жалғанатын үшінші ассимиляция түрі бар. Сонда қазақ тілі мен түрік тілінің арасындағы үндестік заңы мен ықпал түрінде лабиалдылық пен ұяң, үндіге байланысты ғана айырмашалық бар деп ойлаймыз.

Түрік тілінің жұмсару үрдісі <t>, <ç> фонемаларынан да көрінеді. Қазақ тілінде [к], [п], [к] дыбыстарына ғана аяқталған сөзге жалғанған дауыстыдан басталған қосымша осы дыбыстарды ұяңдататыны сияқты, түрік тілінде тағы екі дыбыс та ұяңдайды. Бұл тілдің бүкіл айтылымын жұмсартып отырған сынайлы. Мысалы, *p > b*, *ç > c*, *t > d*, *k > ğ*: *dolap – dolabı*, *yargıç – yargıcı*, *tokat – tokadı*, *çocuk – çocuĝu*¹. Қазақ тілінде: *дон – добым*, *көк – көгім*, *бақ – бағым*.

Түрік жазуы фонетикалық принципті басты ұстаным ретінде алғаны көптеген орфограммаларды ауызша айтылуына сәйкестендірген. Мысалы, түрік тілінде **а,е** дауыстысына аяқталған етістік осы шақта болса, **ı, u; i, ü**-ге айналады және ол жазылады: *başlıyor*, *oynuyor*, *kaynıyor*; *diyor*, *gözlüyor*, *gelmiyor* сияқты. Бірақ: *başlayan*, *almayarak*, *izlenmeyecek* т.б. *Demek*, *yemek* етістіктері түрленгенде айтылуы бойынша, **ı** дыбысы жазылады: *diyen*; *yiyen*, *yiyerek*, *diye* т.б. Сон-

¹ Yazım Kılavuzu Ankara, 2012. 6-25 б.

дай-ақ араб тілінен енген сөздерде і орнына, айтылуынша, жазылады: *inkılap, inkıraz, inkıta*. Сонымен қатар кірме сөздерде с дыбысының қатаң дыбыспен көрші келуінен ҫ дыбысына өзгеруі таңбаланады (*ıctıhad/ iҫtihat, ıctıma /iҫtıma, meҫhul/ meҫhul*).

Парсы тілінен енген **-dar** жұрнағы айтылуына қарай **-tar** болып жазылады: *tarafıtar, silahtar, emektar, minnettär, ҫaraptar* т.б. *Döğmek, göğermek, oğmak, öğmek, söğmek* сөздері *dövmek, gövermek, ovmak, sövmek, övmek* деп жазылуы керек деген пікірлер айтылып келеді¹.

Түрік жазуында дыбыс үйлесімдері, оның ішінде м-н алмасуы да таңбаланады, *saklamaҫ, dolamaҫ, ambar, cambaz, ҫarҫamba, perҫembe, pembe, ҫember, memba, mümbit* сөздері емле бойынша осылай жазылады. Тек біріккен сөздерде н әрпі өзі таңбаланады: *binbaşı, onbaşı, İstanbul, binbir*.

Қорыта айтқанда, туыс тілдердің арасын айыратын бүгінгі таңда алдымен әліпби құрамы және әліпбидегі әріптер негізінде сөйлейтін дыбыстық сипат. Сондықтан түркі халықтарына тарайтын баспасөзде жалпытүркілік әліпби қолданудың маңызы бар деп ойлаймыз. Ол үшін тілдердің қыпшақ, оғызтілді топқа жатуына қарамастан дыбыстық жүйесін, фонемалар құрамын, инвариант фонема мен оның дыбыс қорын инвентарлау, түгендеу қажеттілігі шығады. Әр тілдің қазіргі қолданыстағы әліпби құрамына назар аудару арқылы сол тілдің инвариант фонемалар санын анықтау, әріп – фонема – дыбыс – вариант, вариация қатынасын жүйелеу керек. Сонда әріптің фонеманы ма, әлде дыбысты ма, болмаса дыбыс тіркесін бе, сондай-ақ кірме-дыбыс әріпті ме немесе дыбыстық мәні жоқ графикалық таңбаны таңбалады ма, осы қызметі айқындалады.

¹ Yaşar Akdoğan Türk dili ve yazılı-sözlü anlatım bilgisi İstanbul, S 49-62.

2. ЛАТЫННЕГІЗДІ ТҮРКІ ЖАЗУЛАРЫ

Бүгінгі түркі тілдерінің саны- 20-дан асады, тұтынушылар мөлшері 150 млн. адамға шамаланады¹. Түркі тілдері – Алтай тілдері әулетіндегі ең үлкен тіл тобы болып табылады.

Түркі тілдерінің көбінің фонологиясы, морфологиясы және синтаксисі бірдей. Тек чуваш, саха, солтүстік сібір тілдері өзгеше сипатқа ие. Түркі тілдері 6 топқа бөлінеді, әр топ тілдері сол тілді білетін адамдар түсінісе алатындай жақын. Бұған қоса көршілес өлкелердің шегараларында өте тығыз қатынас салдарынан туған түркі диалектілері бар.

Қазақ, әзірбайжан, қырғыз, өзбек, түрік және түрікмен тілдері – мемлекеттік тіл мәртебесін алған тілдер. Қазақ тілі 1989 ж. 22 тамызда², қырғыз тілі 1989 ж. 23 қыргүйегінде³, өзбек тілі 1989 ж. 21 қазанда⁴, қарақалпақ тілі 1989 ж. 1 желтоқсанда⁵, түрікмен тілі 1990 ж.⁶, әзірбайжан тілі 1992 ж. 22 желтоқсанында⁷, түрік тілі 12 ғасырдан бері Түркия елінің мемлекеттік тілі.

Бұған қоса чуваш, құмық, қарашай, татар, башқұрт, саха, хақас, тыуа, алтай тілдері жергілікті ресми тіл ретінде қолданылады. Қазіргі түркі халықтарының сан жағына назар аударсақ (9-кесте):

¹ <https://kk.wikipedia.org/wiki/>

² Baq.kz

³ <https://kk.wikipedia.org/wiki/>

⁴ Uzbekistan.lv

⁵ kaa.m.wikipedia.com

⁶ www.e-trans.ru,

⁷ www.caa.gov.az

№	Тілі	халық саны	орналасқан жері
1	чуваш тілі	1,8 млн.	Ресей
2	карайым тілі		Литва (жоғалуға жақын)
3	құмық тілі	280.000	Ресей (Дағыстан)
4	карашай тілі	250.000	Ресей (Қарашай-Черкес, Кабардин-Балкар)
5	татар тілі	6,5 млн.	Ресей
6	башқұрт тілі	2,2 млн.	Ресей
7	ноғай тілі	70.000	Ресей(Солт.Кавказ)
8	каракалпак тілі	400.000	Өзбекстан
9	казак тілі	12 млн.	Қазақстан
10	қырғыз тілі	4,5 млн.	Қырғызстан
11	түрік тілі	80 млн.	Түркия
12	гагауыз тілі	330.000	Молдова
13	әзірбайжан тілі	30 млн.	Әзірбайжан, Иран
14	түрікмен тілі	6,8 млн.	Түрікменстан
15	өзбек тілі	28 млн.	Өзбекстан
16	ұйғыр тілі	9 млн.	Қытай (Шыңжаң)
17	саха тілі	363.000	Ресей (Сахаия)
18	тува тілі	200.000	Ресей
19	тофа тілі		Ресей , жоғалуға жақын
20	хақас тілі	65.000	Ресей

Осындай қолданушысы бар түркі тілдері үшін бір графика, ұқсас әліпби, негізделген емле ережелері бар жазба тіл жүйесі Кеңес үкіметі құрылғаннан бастап қолға алынды. Ол – «ұлттар достастығын» көрсеткіші ретінде мақсат етілді. Бірақ түркі жұрты бүгінде бір графикамен жазса да, әліпби алшақтығынан тіл алшақтығына бара жатыр. Сондықтан түркі тілдерінің әр кезең басында қабылдаған әліпбиінде қандай кемшіліктер болды, қандай негізді ұсыныстар қабылданбады, қандай ортақ қағидалар болды, ендігі жерде мәселені қалай шешу керек деген сұрақтарға жауап беру үшін түркі тілдерінің графикасы мен орфографиясын жү-

йелеудің өзіндік тарихына көз жүгіртудің қажеттілігі бар деп ойлаймыз. Түркі тілдері әліпбиі мен емлесін ресми түрде графика ауыстыру мен емлеге енгізілген түзетулерге байланысты мынадай кезеңдерге бөлеміз:

I кезең. Латын графикасы негізіндегі түркі тілдері әліпбиі мен емлесі: алғашқы кезең (1926ж-1938ж.).

II кезең. Латын графикасы негізіндегі түркі тілдері әліпбиі мен емлесі: кейінгі кезең (1938-1940жж.).

III кезең. Кирилл графикасы негізіндегі түркі тілдері әліпбиі мен емлесі

IV кезең. Латын графикасы негізіндегі түркі тілдері әліпбиі мен емлесі: қазіргі кезең (1992ж. бері).

2.1 Латыннегізді түркі әліпбиі мен емлесі: алғашқы кезең (1926-1938 ж.ж.)

Түркі халықтарына ортақ жазу үлгісін жасау, ортақ әліпби проблемасы – қай ғасыр түркітанушыларының болсын ойландырған мәселесі. Ортақ әліпби, бір графика кеңес үкіметі орнаған кезден бастап көзделгенмен, араб графикасында да, латын жазуында да, орыс графикасында да шешімін тауып оңтайластырылған жоқ. Оның себебі – түркі халықтарының бір-бірінен оңаша, өзара қарым-қатынассыз алфавит құру ісіне кірісіп кеткендігі, қорытылған үйлестіру принципі, ортақ келісімсіз, бір-бірінен қол үзген жағдайда әліпбилер жасалғандығы болды.

Жалпы ХХ ғ. басында Кеңес Одағы құрамында өмір сүріп жатқан 130 ұлт пен ұлыстың 60-ында ғана жазу болды. Олардың алдында жазуды жетілдірудің мынадай үш жолы тұрды: 1) бұрынғы жазуды жөндеу; 2) латын графикасына көшу; 3) орыс алфавитін алу¹. Түркі халықтары бұл үш кезеңді де басынан өткерді.

Жазу тарихы түркі халықтарының бәріне ортақ: араб графикасы (1929 ж. дейін) → латын графикасы (1940 ж. дейін) → кирилл графикасы → латын графикасы.

¹ Мусаев К.М. Алфавиты языков народов СССР. М. Наука, 1965. – 85 с

Зерттеуімізді түркі тілдерінің латын жазуын қабылдау кезеңінен бастаймыз.

Он ғасырдай түркі жазба мәдениетіне қызмет еткен араб әліпбиінің қиындығы жөнінде түркі оқымыстылар аз айтпап еді. 1922 ж. әзірбайжан оқымыстысы Ағымалы Оғлы латын әліпбиіне көшуді В.Л.Лениннің алдына қояды. Бірақ М.Ахундовты кеңес түркітанушылары алғаш латын графикасына ауысуды қолдаған ғалым түрінде көрсетеді¹.

Қазақстанда латын графикасына қайта оралу туралы 2007 жылы мәселе көтерілгенде латын әліпбиінің 20 ғ. басындағы тарихын бағамдаған маңызды зерттеулер жасалды. Ұлттық ғылым академиясының бірнеше ғылыми зерттеу институттары – Экономика институты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Философия институты ғалымдары біріккен зерттеу жұмыстары қолға алынды. Қ.Алдажұманов, Қ.Бурханов, С.Смағұловалардың зерттеулері бойынша: «XX ғасырдың бірінші ширегінде Түркия, Иран, Әзербайжан және Орта Азияда араб жазуының ол елдердің тілінің табиғатына сәйкес келмейтіні туралы сөз бола бастаған. ..1908 жылы Түрік парламентінде жана әліпби мәселесі көтеріліп, комиссия құрылды. Алайда комиссияда ауызбірлік болмағандықтан, бір жылдан кейін тарап кеткен. Ал 1919 жылы Бакуде Халық ағарту комиссариаты жанынан әліпбиді өзгерту мәселесі бойынша комиссия құрылып, бір жыл ішінде латын әліпбиін үйрету мәселесін қойды. Бұдан әрі «араб әрпінен латын әрпіне көшу шараларын іске асыруда үкімет тарапынан арнайы дайындық жұмыстары жүргізілді. 1922 жылы 30 қаңтарда Бакуде Нариман Нариманұлының ұйымдастыруымен араб жазуын латынға алмастыру мәселесін көтерген түрік оқығандарының жиналысы өтті. Онда 1922 жылы орыс графикасына көшіруге қарсы болған бұқара халықтың наразылығын ескеріп, комитет төрағасы Н.Нариманов араб жазуын латынға ауыстыру туралы ұсыныс жасады. Ұзақ талқылаулардан ке-

¹ Әміржанова Н. Қазақстандағы латын жазуын тарихи тағылымы. А, 2012. – 300 б.16 б.

йін бұл ұсыныс қабыл алынып, Н.Нариманұлының төрағалығымен жаңа әліпбиге көшуге байланысты арнайы комитет құрылды. Комитет «Жаңа түрік әліпбиі» атты кітап шығарып, мектептерде осы кітаппен оқытуды ұсынды. 1924 жылы Әзербайжан үкіметі латын әліппесі негізінде құрылған жаңа әліпби шығару туралы декрет қабылдады»¹. Латын әліпбиін әзербайжан тілінен кейін қай түрік қабылдады дегенде, башқұрттар 1924 жылы жаңа әліпбиге көшу мәселесін көтергенмен, әліпби жобасын 1928 жылдың 7 мамырында ғана бекіткенін көреміз².

Шындығында латын әліпбиін қолдану тәжірибесі алдымен саха жазуында басталды. С.А.Новгородов 1917 ж. саха тіліне алғаш латын әліпбиін құрды³.

Сөйтіп, жазуы енді қалыптасып жатқан түркі тілдерінде латындандыру жұмысы басталып кетті. *Араб жазуына реформа жасаған А.Байтұрсынұлы тек қазақ жазуын емес, түркі халықтарына арналған ортақ графика мен әліпби жүйесін ұсынған еді. Реформаланған қазақтың жаңа жазуы (төте жазу) 1913ж. Стамбулда өткен кеңесте түрік, араб, иран жазуына үлгі етілді.* «Мұнан бас тартып латын алфавитін қабылдауымызға ұйтқы болған Қазақстан емес, Бүкілодақтық орталық жаңа Алфавит комитеті Ғылми кеңесінің қысымы» деп Қ.Жұбанов ашық айтты. «... Бұл жүйе қазақ тілінің ерекшелігіне әбден лайықты (тегінде жалғыз қазаққа ғана тән деп қарауға болмайды), қазіргі алған жаңа әліпбиімізге де өте қолайлы, өйткені араб жазуын таңбалау табиғатына мұның еш қатысы жоқ және дәл сондай-ақ алфавит біткенге бірдей үйлесімді» деді⁴. Ал профессор Е.Д.Поливанов: «Эту последнюю форму, которую приняла казак-киргизская графика в 1924 году, я во всяком случае считаю уже не нуждающейся в исправлениях и представляющей последний шаг в историческом формировании

¹ Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. А., Арыс, 2007. – 410 б. 31 б.

² Әміржанова Н. Қазақстандағы... 18 б.

³ Әбілқасымов Б. Тарих тағылымын ескерсек, Ақиқат 1995-№3.

⁴ Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б. 22 б.

национальной графики, котором с полным правом могут гордиться киргизские деятели просвещения – создатели реформы, как крупным культурным завоеванием»¹ деп баға берді. Осы реформа негізінде басқа түркі халықтары да өз алфавиттерін ретке келтіруді бастап еді.

Бірақ әзірбайжандар латын графикасын бірінші болып қабылдады. Өйткені 20 ж. алынған санақ бойынша, қалалық әзірбайжандар басқа түркі халықтарына қарағанда көп, ал сауаттылығы аз болған. Әрі әзірбайжан халқы араб графикасын реформаламай, оның қиындықтарын көп тартып келе жатқан еді².

Бұл кезеңді Н.Нұрмақов «бытыраңқы әліпби кезеңі» деп атайды³.

Тақырыпты арнайы зерттеу нысанына алған Н.Әміржанованың монографиясынан мына үзіндіні ұсынамыз. Өйткені бұл деректер ғылыми ортаға жаппай таныс емес: «1924 жылы 11-17 ақпанда Бүкілресей съезінде татар-башқұрт білімпаздары латын графикасы негізінде әліпби жүйесін күн тәртібіне қояды. Осы жылдан бастап «Жизнь национальностей» журналында Н.Төрөқұловтың «К вопросу о латинском алфавите среди тюрков СССР», Х.Навширвановтың «Почему мы стремимся перейти к латинскому алфавиту» және бұл баяндамаларға қарсы Г.И. Бройдо «К замене арабского алфавита латинским» атты мақалалары жарияланады. 1924 жылдың 11, 18, 24 сәуір айларында I Түркологиялық съезге дайындық жұмыстары басталады. Осыған байланысты Ленинград қаласында мәжіліс өтеді. Мәжіліске В.А. Гурко-Кряжин, проф. А.Н. Самойлович, проф. Е.Д. Поливанов, проф. Н.Ф. Яковлев, проф. Л.И. Жирков және ойрат, әзірбайжан, саха халықтарының өкілдері қатысады. Бұл күндері өткен мәжілістің төрағасы ретінде В.А. Гурко-Кряжин сайлана-

¹ Новая казак-киргизская (Байтурсьновская) орфография. Спорные вопросы Киргизской графики и орфографии. Проф. Е.Д.Поливанов. Санкт-Петербург, 1924.- 8 с.

² I Всесоюзный тюркологический съезд 26/II-5/III-1926. Баку, 1926. –426 с. 216 б.

³ Әміржанова Н. Қазақстандағы... 18 б.

ды. Мәжілісте әрбір халық өкілдері өз елінде қолданылып жүрген әліпби жүйесінің кемшін тұстары және терминология мәселелері туралы баяндамалар оқиды. Сонымен қатар отырыста ұйымдастыру, үгіт-насихат жұмыстарына баса назар аударылу керектігі айтылады. 11-18 сәуір аралығында I Түркологиялық құрылтайға мынадай бағдарлама бойынша баяндамалар жасалуға тиіс деп бекітілді: 1-пункт – әліпби мәселесі; 2-пункт – әдеби тіл мәселесі; 3-пункт – ғылыми терминология. Құрылтайдың жалпы бағдарламасын 14 жұмыс күні ішінде түзу керектігі ескеріледі. Профессор Л.И. Жирковқа I Түркологиялық құрылтайға «Арабский шрифт в сравнении с европейскими шрифтами» атты баяндама жасау тапсырылады. 11 сәуір күні өткен мәжілісте профессор А.Н. Самойлович баяндамасында съезге ғылым-білім өкілдері міндетті қатысуын талап етеді: «К участию в съезде должны быть привлечены представители науки и просвещения 1) Азербайджан ССР, 2) Дагистан автон. СССР, 3) Кабард.-Балкар авт. обл., 4) Карачай-Черкеш авт. обл., 5) Крым авт. ССР, 6) Татар АССР, 7) Башкурт АССР, 8) Чуваш авт. обл., 9) Киргиз АССР, 10) Туркистан АССР, 11) Ойрат авт. обл., 12) Хакас авт. обл., 13) Саха авт. ССР» дей отырып, ғалым Ленинград түркологтары жәнешығыстанушыларды міндетті түрде, сахатанушы Пекарский, академик Бартольд, Ольденберг және Н.Я.Марр, профессор Владимирцов, Малов, Самойлович және оқытушы Поппе, мәскеулік Н.Төрекұлов, Навширманов, проф. Гордлевский, Поливанов, Н.Ф.Яковлев, Жирков, Дмитриев және т.б. лингвист-түркітанушылар съезге баяндамашы ретінде тартылуы және қатысулары керектігін ескертеді¹.

1924 жылғы казак-қырғыз оқымыстыларының бас қосқан бірінші съезінен кейін болған I Түркологиялық съезд Қазақстанда әліпби мәселесінің жанданып, көтерілуіне, шешуші бағыт алуына ең бірінші мүмкіндік ретінде саналды. Съезд алғашқыда Мәскеуде өтетін болып, кейін Баку қаласына

¹ К борьбе за новый алфавит. Сб. статей. Из. Научной Ассоциации Востоковедения при ЦИК СССР. – М., 1926. –69 с. 19-36.

ауыстырылады. Мұны мынадай мұрағат деректерімен байланыстырамыз. 1924 жылдың сәуір айынан бастап Бүкілодақтық Шығыстану ғылыми ассоциациясы (ВНАВ) комиссия мүшелерін тағайындайды. 1925 жылы 17 маусымда сайланған мүшелер Орталық атқару комитеті (ЦИК) Президиумына мынадай хат жібереді: «В виду неоднократных обращений партийных, советских и научных учреждений с предложением созвать всесоюзный тюркологический съезд. Научная Ассоциация Востоковедения СССР просит разрешить таковой в г. Баку с широким представительством от тюркских народов нашего Союза»¹.

1925 жылы Орталық атқару комитеті (ЦИК) Президиумының председателі Ағамалы-оғлы және оның орынбасары Павловичтің ұсынысы бойынша мынадай қаулы қабылданған: «Разрешить Научной Ассоциации Востоковедения при Президиуме ЦИК-а СССР созвать в декабре 1925 г. в г.Баку Всесоюзный тюркологический съезд без отпуска в сверхсметном порядке средств на расходы, связанные с созывом съезда». 1925 жылы 15 қыркүйекте Ағамалы-оғлының ұсынысымен Мәскеуде мәжіліс өтеді. Мәжілісте мынадай қаулы қабылданған: «Установить, что съезд созывается Научной Ассоциацией Востоковедения Союза ССР совместно с Обществом Изучения Азербайджана на 15/XII с.г. в г. Баку. Вопрос о приглашении иностранных гостей решить положительно, число их будет зависеть от средств организационного комитета по созыву съезда»². Съезге даярлық ретінде көптеген ұлт республикаларында мәжілістер өткізіледі. Әзірбайжан Республикасы да съезге барынша дайындалып, жаңа әліпбимен басылған бірнеше оқулықтар шығарады, осындай үлкен табыстармен I Түркологиялық съезді бірінші Әзірбайжан халқы, екінші орында терістік Кавказ өлкесінің автономиялық облыстары, үшінші орында Башқұрт және Қырғыз Республикасы қарсы алады»³.

¹ К борьбе за новый алфавит. 9-14 б.

² Сонда, 12

³ Әміржанова Н. Қазақстандағы латын графикасының ...

1926 ж. Бакуде өткен түркологиялық конференциядан кейін латын графикасына көшу күшті қарқын алып кетті.

1930 ж. өткен жаңа әліппешілердің конференциясында түркі халықтарының әліпбиін бірдейлестіру туралы мәселе кеңінен қаралады. Әліпби бірлестірудің негізіне – үндестік заңы мен түркі дыбыстарының сәйкестік заңы – дұрыс таңдалды.

Түркі әліпбилеріне ортақ мазмұны өзгермейтін әріптер болып: **a, b, d, e, g, q, k, l, m, n, h, o, p, z, s, t, u, v, z, ь, i** – 22 әріп саналды.

Барлық түркі тілдеріне 39 унификацияланған таңба белгіленген-ді, оның 25-і латын әріптері: **a, b, c, d, e, g, f, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, x, y, z** және осы латын жазуына негізделген әр түркі тілдерінің спецификалық дыбыстарына арналған 14 қосымша таңба болды. Профессор К.М. Мусаевтың егер кириллицаға көшкен кезде осы унификацияланған әліпбиді механикалық түрде транслитерация жасағанда, онда қазіргі түркі әліпбилерінде 26-дан 35-39 дейінгі аралықта әріптер саны болар еді¹, деп өкініш білдіруі, расымен де, **түркі әліпбилерінің ішінде өзара барынша үйлескен жазу латын графикасы тұсында болғанын көрсетеді. Және түркі тілдері орфографиясының негізгі ережелері де латын графикасына көшкенде 1927-1939 жж. аралығында жасалды.** Бір қазақ-латын әліпбиінің құрамына қарап отырып-ақ, жалпы латын алфавиті барлық түркі халықтарының төл дыбыстық құрамын дәл беруге келгенін, мәселе тек кірме сөздердің емлесіне қатысты балғанын байқаймыз.

2.1.1 Түркітанушылардың I съезінде қойылған мәселелер

1926-1933жж. латын графикасының қолданылуы туралы зерттеу үшін алдымен **1926 жылы Баку қаласында өткен түркітанушылардың I съезінде қойылған мәселелер** туралы мәлімет берген жөн. 1926ж. Бакуде 26 ақпан мен 5 наурыз аралығында өткен алғашқы Түркологиялық конференцияда

¹ Мусаев К.М. Алфавиты народов ... 7 б.

қолданыстағы араб жазуын реформалаған қазақ, осы бағытты таңдаған татар, қырғыз ұлтының өкілдері латын графикасын қабылдаудан бас тартқаны тарихтан белгілі. Құрылтайға қатысқан А.Байтұрсынұлының сипаттағанындай, «Түрікшелердің 1-нші құрылтайы февральдың 26-нда басталып, марттың 6-да жабылды. Түрік нәсілді жұрттардың өкілін жібермегені аз болар. Қалмақтар да адамын жіберген. Бір шеті Стамбул, екінші шеті Қиыр Күншығыстағы Жақыт – сол екі арадағы түрік нәсілді жұрттардың көбінің-ақ өкілдері болды. Бұрын қағаз жүзінде білісу болмаса, көрісуі жоқ түрік жұрттары бірін-бірі жүзбе-жүз көріп танысты»¹.

Және ғалым «Түрікше ілімдерден академия мүшелері: Бартольд, Ольденбург, Крымский, толып жатқан жана тағы профессорлар болды. Бөтен мемлекеттерден неміс профессоры Менсель, мажар профессоры Майсереш, анатол түрік профессоры Көперлі-зада мен Құсайын-зада болды» деп анықтайды².

Сонымен қатар, конференцияға К.К. Юдахин, Н.Ф. Яковлев, А.Н. Самойлович, Н.И. Ашмарин, Л.В. Щерба сынды Ресей ғалымдары және Ғ. Шараф, Алпаров, А. Байтұрсынұлы, Е. Омаров, Н. Төрекұлов, Т. Шонанұлы, Б. Сүлейұлы, Ә. Байсейітұлы сияқты түркі сқымыстылары барды.

А.Байтұрсынұлының айтуы бойынша, съезде «емле [нің] жалпы негізі туралы Щерба профессор, түрік емлелері туралы татар қалам қайраткері Ибраһым ұлы Әлімжан, эзірбайжандық Аға-зада, әліпби сыны пән жағынан, іс жағынан Яковлев пен Жирков профессорлар, түрік әліп-билері туралы Мамет-зада, Шарапұлы Әлімжан, Алпарұлы, Төрекұлұлы, Бердіұлы, Омарұлы» баяндама жасаған³.

Түркі тілдерінің ішінде латын жазуына көшуді бірінші болып эзірбайжандар көтерген себебін Н.Ф.Яковлев былай деп көрсетеді: мұнда қалалық эзірбайжан – 13% болса, халық сауаттылығы 1% ғана болды, бұл татар халқымен

¹ А.Байтұрсынұлы «Жана мектеп», 1926, № 7-8, 43-50 бб. / «Ел-шежіре» <http://el.kz>

² Сонда...

³ Сонда...

салыстырғанда 25% төмен. Ал қалалық татар халқы 4% еді. Сондай-ақ ғалым жазу дінмен терең байланыста, діні күшті халық жаңа жазуды алмауға тырысады¹ деді. Бұл Е.Д. Поливановтың жоғарыдағы жазуын реформаламаған халық жаңа графикаға әуес келеді, оңай ауысады, ал жазуын жөндеп отырған тіл өзге графиканы құп көрмейді деген сөзімен үндесіп жатты. А.Байтұрсынұлы айтқандай, «Емле түзеу жүзінде түрік жұрттарының алдағысы қазақ, арттағысы әзірбайжан, анатоли түркі болып шықты. Басқалары соның екі аралығында болды»².

Жиынға қатысқан Е.Омаровтың сипаттауынша, «Латынды қабылдаб, қол көтерген сійез мүшелері, күресшілдермен емес, сійезді шақырған кәмітеттің мүшелері, бір-екеуінен басқасының бәрі де латыншыл болған, жаңа сійезді шақырғандағы мақсатының өзі де латынды қабылдау үшін болған. Сондықтан сійез мүшелерінің дені латыншыл болғаны кереметбен емес, амалсыздан болды.

Сійез шақырған кәмитет сійезде айтылған баяндама айтты сөздерінде де қалдырмай басыб шығарамыз деб уәде беріб қалған сөзінде тұрса, сійез сөзіндегі бөлек кітаб болыб басылып шығар, мұнда да келер, түрік әрпі мен латын әрпінің дәлелдері қандай болғанын хат танитұн азамат өз көзімен оқыб көрер.

Бірақ латыншыл кәмитет ол сөзінде тұра алар ма, жоқ ба? О жағы күмәнді. Латынға қарсы дәлелдерді елге көрсетпеу үшін, ол кітаб басылмай қалуы да мүмкін.

Сійезге келген әкедемик, көбі бұл мәселе ғылыми жағынан тексерілетін мәселе емес, сайасат мәселесі деп, сөзге кіріспей қалған»³.

Н.Ф. Яковлев, Жирков сынды ғалымдар араб жазуы функциясының кемігендігін, жаңа тілдерді жаулап алу бағытынан

¹ I Всесоюзный тюркологический съезд...216 б.

² А.Байтұрсынұлы «Жаңа мектеп» 1926, № 7-8, 43-50 бб. / «Ел-шежіре» <http://el.kz>

³ Елдес Омарұлы. Бақыу сійезінің латын әрпі туралы қаулысы // XX ғасыр басындағы казак тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Қазығұрт, 2013. – 638. 271 бет.

тайғанын сондықтан жаңа прогресс, техника үшін латын жазуының қолайлылығын айтса, Л.В. Щерба әр халық өз тұрғысынан шешуі, жөн деп, бейтарап позиция ұстады. Араб жазуын жақтаушы Ғ.Шараф – Н.Ф.Яковлев пен Жирков латын графикасын дәріптегенмен, түпкі ойы басқа, олар орыс алфавиті де латын жазуынан кем емес деген мазмұндағы мақалаларын жариялап жүр дейді. Жалпы, съезде шығып сөйлегендердің дені латын жазуының техникалық артықшылығы (қолға ыңғайлылық, көздің көруі, техникалық жағы, бас әрібі), араб жазуының кемшілігі (реформаланған араб әліпбиінің түпнұсқадан ауытқуы, оңнан солға қарай жазылуы, баспа қиындығы, әріптердің танылмауы, бас әріптің жоқтығы) туралы сөз етеді. Араб графикасын жақтағандарға (әсіресе, А.Байтұрсынұлына) психологиялық шабуыл жиі жасалады (отырғандар күліп, даурығып, кекетіп, тыңдамауға тырысады), латын графикасын жақтағандарды қолпаптап, ұзақ қол шапалақталады. А.Байтұрсынұлы әр ұлт өзінің төл жазуының жетілмей қалғанына басқа халықтың жауап беруі дұрыс емес¹, әр халық жазуының өз жолы мен деңгейі бар дейді. Орыс графикасын пайдаланып келе жатқан халықтардың латынға көшу себебіне күмәнмен қарайды.

Съезде А.Байтұрсынұлынан басқа сөз алған Ғ. Шараф, Алпаровтар әзірбайжан жазуы латын графикасының барлық таңбаларын пайдаланып отырған жоқ, бар-жоғы 47-56% -ын ғана қолданады, ол латын жазуы емес, өзгерген латын жазуы, бұл жазудың ғұмыры қысқа болады дейді². Дегенмен, дауыс беру нәтижесінде 101 дауыс латын графикасына, 7 дауыс араб графикасына, 9 дауыс қалыс қала отырып, латын жазуы қабылданады.

Құрылтай қарарында латын әліпбиін түзуде түркі тілдеріне ортақ басты мынадай принциптерді ұстану тапсырылды:

Графикаға қатысты:

- орыс графикасының әріптерін алмау,
- бірдей дыбыстарға әріп алмау,

¹ I Всесоюзный тюркологический съезд...288 б.

² Сонда, 263 б.

- диакритикалық таңба алмау,
- созылыңқы дауыссыздарды белгілемеу,
- қосар әріп алмау,
- жіңішке дауыстыға таңба алмау (А.Байтұрсын әліпбиінің ұстанымы);

Емле принципiне қатысты:

• морфологиялық принципті *ярпақ-япрақ, торпақ-топрақ* деген сияқты сөздердің әдеби вариантын табу үшін ғана пайдалану, негізінде фонетикалық принципті ұстану.

Жазу мен сөйлеуді жақындастыруға қатысты:

• емлені дұрыс айту нормасын қалыптастыруға пайдалану.

Кірме сөздерді орфограммалауға қатысты:

• кірме сөздерді айтылуы бойынша игеру (орыстар буын жазуы бойынша игерген еді, енді айтылуы бойынша игереді)¹,

• кірме сөздерді түпнұсқа тілдегі айтылуы бойынша алу (*волкан*, вулкан емес, *маскерад*),

• кірме сөздер үшін әріп алмау (мысалы, орыс тілінде **ғ, һ, ө, ү** болмағандықтан *Нейне – Гейне, Нйго – Гюго* болып жазылады)²,

• халықаралық сөздердің соңындағы дауыстыны қысқарту: *вакансия – ваканс, пианино – пианин, фортепиано – фортепиан*,

• кірме сөздерде **о** әрпі тұрса, [о] дыбысы етіп айту.

Графика мен емле қағидаларына байланысты осындай ұстанымдар жарияланғаннан бір жылдан кейін Бакуде Түркі әліпбилерінің бүкілодақтық орталық комитетінің пленумы болды. Қазақстаннан Н.Төреқұлов, Ғ.Тоғжанов, Т.Шонанов, Т.Рысқұлов барады³. Онда әсіресе түркі тілдерінің алғашқысы болып өткен әзербайжан әліпбиі бойынша унификация жасау керек пе, әлде жаңа әліпбиге әзербайжан графикасын кіріктіру керек пе деген мәселе кеңінен сөз болды⁴.

Негізгі баяндамашылар Бүкілодақтық жаңа түркі әліпбиі комитетінің ғылыми кеңесі төрағасы профессор Б. Чобан-

¹ I Всесоюзный тюркологический съезд... 416 б.

² Сонда.416 б.

³ Стенографический отчет ... 9 б.

⁴ Сонда...

заде мен Н.Төрөкұлов болды. Б.Чобанзадеден кейін сөз алған Н.Төрөкұлов профессор Б.Чобанзадениң ССРО құрамындағы барлық түркі тілдеріне унификация жасауды ұсынғанын дұрыс көрмейді, туыстығы жақын тілдерге ғана унификация жасаудың қажеттігін айтады¹. Мысалы ретінде ғалым араб графикасы негізіндегі қазақ, қырғыз, башқұрт, т.б. сингармониялық жазуын алған сияқты. Жалпыхалықтық тілден өзге емле мен графиканы ұстануға тырысудың күні біткенін, «при решении вопросов письменности, необходимо провести самым жестоким образом политику упрощения языка» дейді². Төбе топтан халық тіліне жақындау қажеттігін қояды. Әзербайжан кітаби тілі *селям* деп жазғанмен, *салам* деп оқиды. Әзербайжан кітаби тілін жақтаушылар сонда өз тілінде сингармонизм заңы бар екенін көреді дейді ғалым. Н.Төрөкұлов «әліппешілер комитеті тарихта бөлмеген қызмет жасап отыр. Стихиялы түрде қабылданған жазуларды жүйелеуді қолға алмақшы³ деген.

Ғалым әзербайжан тілінен басқа алфавиттерді унификациялау қажеттігін⁴ айтып, унификацияланған әліпби ұсынады. Мысалы, латын графикасындағы түркі әліпбилерінде 16 таңба сәйкес келеді, 17 таңба сәйкеспейді. Барлық жобада 1 дыбыс – 1 әріппен таңбаланады, тілде бар дыбысқа әріп алынған. Бірақ әртүрлі. Латын әліпбиінде жетпейтін әріптерді орыс жазуынан алған (бұны ұсынған қырғыздар болатын, себебі олар диакритикалық әріптің керек еместігін баса айтқан). Сонымен Н.Төрөкұлов j әрпімен [ж] фонемасы мен [й] фонемасын таңбалауды ұсынады. Š әрпімен [с] және [ш] фонемалары таңбаланса, сонда, мысалы, *bas* орфограммасы *бас* деп те, *баш* деп те оқылады. Әр тіл өзінің фонологиялық мазмұнына салып оқиды. Бірақ бұған Б.Чобанзадениң түркі тілдеріне жатпайтын тілдермен де унификация жасауды ұсынуы басқа арнаға ауыстырып жібереді⁵.

¹ Стенографический отчет, 118 б.

² Сонда, 121 б.

³ Сонда, 79 б.

⁴ Сонда, 82 б.

⁵ Сонда, 122 б.

Б.Чобанзаде түркі тілдері ішінде бекітілген ресми әліпбилермен қатар, бекітілмеген жеке әліпбилер де бар деп Н.Төрөқұловтың унификацияланған жаңа әліпби жобасын құп алмағанын білдіреді.

Жиында түркі тілдері әліпбилеріндегі 17 әріпті ғана унификациялау жөнінде ойласу, Н.Төрөқұлов пен әзербайжан әліпбилерін ғана салыстырып, ортақ шешімге келу керектігі қойылды. Түркі тілдеріне арналған ғылыми транскрипция принциптерін ойластыру алға тартылды.

Н.Төрөқұловтан кейін сөз алған Л.И.Жирковтің: «Н.Төрөқұлов әліпбиі өте салмақты, санасуға тура келетін әліпби. Әрине, ол әзербайжан қателігі негізінде жасалған¹. Әттең, кеш. Егер Н.Төрөқұлов әліпбиі әзербайжан қателігіне дейін айтылса ғой². Н.Төрөқұлов алфавитінде жазып көру керек, көптеген мәтіндер жазу керек. Бұл жоқ сияқты. Әзербайжан әліпбиі әлсіз, онда емле де жоқ. Н.Төрөқұлов алфавиті де әлсіз, онда мәтін жоқ. Н.Төрөқұлов жасаған әліпбимен жазылған мәтін қарашай, қазақ, башқұрт, өзбек тілдеріне қаншалықты түсінікті, осыны білу керек³. Енді осы екеуін унификация жасау керек» деген сөзі Н.Төрөқұловтың әліпбиінде ортақ түркі әліпбиінің жобасы болғанынан хабар береді.

Өзбекстаннан келген Тыныстанов Самарқандтағы бас қосуда ортаазиядағы түркі тілдері үшін (Түркіменстаннан басқасы) ортақ алфавит ойластырылды дейді. Өзбек тілінде сингармонизм бар дегенге қарсы емеспін дейді⁴. Морфологиялық жағынан унификация жасау (Н.Төрөқұлов айтқандай) мүмкін емес деді. Габитов унификациясы шрифт бірдейлестіреміз бе, емле мен грамматиканыны бірдейлестіреміз бе дегенде, біріншісі дұрыс. Яғни, шрифт қана болғаны дұрыс⁵ деді. Түркіменстаннан келген Гельдиев: «Дауысты дыбыстарды унификациялау қиын», – деді. Мысалы: түркіменстанда 16 дауысты бар, ал Чобанзаде – 12 дейді. Ол 4 конференция өткіз-

¹ Стенографический отчет ... 121 б.

² Сонда, 122 б.

³ Сонда, 122 б.

⁴ Сонда, 123 б.

⁵ Сонда, 125 б.

дік, осы конференциялар барлық түркі тілдерінде сингармонизм бар екенін көрсетті деген. Ал бұған Б.Чобанзаде өткен мен болашақ туралы емес, қазіргі тілдер тұрғысынан келуі керек дейді. Орыс тілі шет сөзін алып, өз заңына бағындырады. Біз унификацияны біржақты шешіп алу үшін келдік. Егер шешілмесе, онда ортаазиялық республикаларға өз жолдарымен кетуге тура келеді деді.

Башқұртстаннан келген Манатов Н.Төрөқұлов $z - dz, z - Z$ беруді айтады, ол дыбыс башқұрт тілінде де бар. Бұл екі әріпті түрікмендермен келісіп алу керек. Өзбек *қач*, қазақ *қаш*, башқұрт *қас* дейді, ч-с-ш дыбыстарына Н.Төрөқұлов с әрпін алайық деген. Бірақ әр тілде ш да, с фонемасы да бар ғой дейді автор. Татар тілінде к әрпімен к және қ фонемаларын беруге болады дейді.

Н.Ф.Яковлев Н.Төрөқұлов жобасының артықшылығы — кез келген түркі тілді халық ол әліпбимен қиналмай оқып кете алады деп бағалайды¹. Сөйте тұра, жасаған дүниені бұзбау керек, әзербайжандарға көмектесу керек дейді.

Емле принципі хақында **салыстырмалы-фонетикалық принцип** (Н.Төрөқұлов), абсолютті фонетикалық (Әзербайжан) принциптер ұсынылды. Э.Д. Поливанов Н.Төрөқұлов этимологиялық принцип туралы айтады дейді. Бірақ оған қарсылар көп. Барлық түркі тілдері бір түбірмен жазу мүмкін емес дейді. Ал жалпы **бұл өзге ұлт өкіліне түркі тілдерін бірден меңгеріп алуға көмектеседі** делінді.

Жаңа әліппешілердің комитетінде 39 мүше болған, съезге — 20-сы келген. Өзбекстан, Қазақстан, Тәжікстан, Грузия, Нахичевань, Қаракалпақстаннан келмеген. Н.Төрөқұловты Қазақстан атынан деп соңынан жеделхат келген². Унификация жасайтын комиссия 2 күн отырған таңғы 06-00-ден түнгі 23-00-ге дейін, 2-күні түнгі сағат 01-ге дейін. Яғни айтыс қызу болған.

Пленумда 14 әріп дауыссыз: в, d, f, h, l, m, n, p, r, s, t, v, y, z. 4 дауысты: а, е, о, и — яғни, 18 әріп даусыз қабылданады. ч, дж

¹ Стенографический отчет ... 152 б.

² Сонда, 135 б.

дыбыстарының таңбалануы даулы. с- [ç], ç - [дж] белгілейтін болады. Соңғысы сирек қолданылатын әріп болғандықтан алынған. Өзербайжан делегаттары бұған қарсы, өйткені оларда басқа дыбысты береді. г мен ғ фонемаларын беру үшін g және ğ//g ұсынылған. Ғылыми кеңес жобасында II дауыс жақтап, 4 дауыс қарсы болып, g мен q таңбалары бекітіліп кеткен¹.

Бүгінде түркі тілдерін латынға, одан кирилге көшіруде саясаттың ықпалы болды деген пікірге мынадай айтарымыз бар: Латын графикасына көшуді түркі тілдерінен басқа орыс оқымыстылары да қолға алған. Оған А. Луначарскийдің кирил графикасын орыс помещиктері мен буржуаздарының жазуы дегені әсер еткен². Сондықтан 1929 ж. Халық ағарту комитеті орыс жазуын латынға көшіретін арнайы комиссия құрған. Ал 1930 ж. Н.Ф. Яковлев бастаған құрам латын әліпбиінің 3 жобасын дайындаған³. Барлық жобада е, я, ю әріптері бар. Кейін түрі ұлттық мазмұны социалистік мемлекет құратын Сталин идеясына латыннан гөрі кирил жақын болғандықтан латыннан көшірілді⁴. Сондықтан латын графикасын қабылдауда орыстандыру саясаты болған жоқ.

Ал жалпы өзге түркі халықтарының латындану тарихына қатысты Н.Әміржанова: «1928 жылдың қаңтар айында Ташкентте жаңа әліпби Бүкілодақтық Орталық комитетінің II пленумы болып, жаңа әліппе мәселесі бойынша істелген жұмыстардың есебі тыңдалады. II пленумнан кейін қалың бұқараның қалауымен Өзбекстан, Татарстан, Башқұртстан Республикалары жаңа әліпбидің алу туралы декрет қабылдады. Ендігі кезекте Қазақстан мен Қырым Республикалары латын әліпбиіне көшуі керек болды...1928-29 оқу жылынан бастап өзбек және татар мектептері толықтай жаңа әліпбиге көшті» дейді⁵.

¹ Стенографический отчет, 160 б.

² Сонда, 115 б.

³ Сонда, 115 б.

⁴ Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы А., Арыс, 2007. – 410б.

⁵ Әміржанова Н. Қазақстандағы латын жазуының тарихи тағылымы....

Өзге зерттеушілер: «Әзербайжан Орталық кеңес комитеті мен Халық комиссарлар кеңесі 1928 жылдың 1 қазанынан бастап мерзімді басылымдарды жаңа әліпби негізінде шығарып, мектептердегі жазуды латын әліпбиіне көшіру мәселесін сөз еткен болатын. Өзбекстанда 1 тамыздан бастап «Қызыл таңба» деген апталық журнал, Түркіменстанда жаңа әліпбиде «Қызыл жол» деген айлық журнал, Қырғызстанда «Жаңа мәдениет» атты айлық журналдың шығарыла бастады. III пленум шешімдерінен кейін Қазақстанда жаңа әліпбиді насихаттау мақсатында Орталық жаңа әліпби комитеті 1929 жылдың қаңтар айынан «Жаршы» журналын шығара бастады. Журналдың редакторлық қызметін Қабылұлы, Тоқжігітұлы, Байділдаұлы атқарды. Журнал латын әліпбиінің түркі елдерінде енгізілу барысы, осы бағытта жүргізіліп жатқан жұмыстар, конференциялар мен пленумдар туралы жазып, латыншылардың қозғалысының барысын, олардың қол жеткізген нәтижелерін қорытындылап отырды» деген мәлімет айтады¹.

2.1.2 Оғызтопты түркі тілдерінің әліпбилері

Түрік жазуы. М.К. Атаатүрікке латынға көшу идеясын 1926 жылы Бакуде өткен конференцияға барған Мехмед Фуад Копрулу берген. Латын графикасына Мұстафа Кемал Атаатүрік мәдениет, білім саласындағы түбегейлі реформаның бірі ретінде кіріседі. 1928 жылы құрамында лингвистер, оқытушылар, жазушылар және парламент мүшелері бар «Dil Encümenі» комиссиясын құрып, олардан әсіресе әліпбидің түрік тілінің фонетикалық құрамына сәйкес болуын талап етеді.

1928 жылдың 1 қарашасында М.К. Атаатүрік «Жаңа түрік әріптерінің қабылдануы мен қолдануы туралы» заң шығарады. Бұл заң бойынша 1929 жылдан бастап мемлекеттік мекемелер латын әліпбиіне өтті. Осы жылдың 1-маусымына дейін

¹ Алдажұманов Қ., Бурханов Қ., Смағұлова С., Құдайбергенова А XX ғ. басындағы кеңестік Қазақстан мен түркі тілдес халықтардың әліпби реформасына тарихи талдау // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. А.: Арыс, 2007.-410 б. 31 б.

ғана қатар қолданылып келген араб графикасына іс қағаздар жүргізуде мүлдем тыйым салынды. Сөйтіп, Түркияда латын әліпбиіне өту кезеңі бар-жоғы 1 жылға созылады¹. Түрік тілінің латынға көшуіне – батыс өркениетіне жақындау және халықтың сауаттылық деңгейінің төмен болуы, яғни мәдени-әлеуметтік сондай-ақ саяси фактор әсер етті. «...Түрік жұртының өзге түркі халықтарымен бір мәдениетте болуды мақсат еткенінен де болды»². Проф. Ертем Рейкін «Біз тек әліпбиде ғана араб дәстүрінен батыс дәстүріне өткен жоқпыз, біз бұл бағытты жүйелі ұстандық, күнтізбемізді де, уақытты өлшеуді де (сағатты), өлшем бірліктерді де, тіпті кейбір атауларды да араб үлгісінен батыс үлгісіне ауыстырдық», – дейді («мәдениет» – «kültür»)³.

Түрікәліпбиі өзге түркі әліпбилерінің қазіргідей алдында тәжірибесі жоқ кезеңде тыңнан жасаған ұлттық әліпбиі болып табылды. Баку съезінде келісілген бір дыбысқа бір таңба принципін қатаң сақтаған, диакритикалық таңба емес, неміс, швед, албан, румын жазуы үлгісіндегі әріпүсті белгілері бар әріптерді қолданған. 29 әріптің 8-і дауысты фонеманы таңбалайды: **a**, **e**, **ı<ы>**, **i <и>**, **o**, **ö<ө>**, **u<у>**, **ü<ү>**. Түрік тілінің өзіне тән дауыстылары латын-ағылшын стандартында жоқ **ı**, **ö**, **ü** таңбаларымен берілді. Сондай-ақ **ç** [че], **ş** [шэ] әріптері латын әліпбиінен тыс алынып отыр, яғни неміс, француз жазуларындай бұл фонемаларды 2-3 әріп тіркесімен емес, бір таңбамен берді, анық естілмейтін, бірақ созылықты немесе [ғ]-ның көмескі айтылуын **ğ** – әрпі таңбалайды (*fotoğraf*).

Әліпбиде белгіленбеген, бірақ әріпүсті «құстұмсық» (△) белгісімен таңбаланатын, араб және парсы тілінен енген сөздердегі дауыстылардың созылықтылығын білдіретін, сон-

¹ Фазылжанова А. Түркия, Әзербайжан, Өзбекстан Республикалары ұлттық тілдерінің латын графикасы негізіндегі жана әліпбиге көшу тәжірибесі // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы А., Арыс, 2007. – 410 б. 139 б.

² Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы А., Арыс, 2007. – 410б. 105 б. 88 б.

³ Сонда, 88 б.

дай-ақ g, k, l дауыссыздарының жұмсақ, жіңішке айтылуын білдіретін таңбалар қолданылды (*İsyankâr*).

Сөйтіп, түрік әліпбиі тілдің өзіндік ерекшелігін білдіретін 6 әріпті енгізген, латын-ағылшын стандартының 23 әріпін ғана пайдаланған графика болып табылады. Және латын алфавитінің кейбір әріптерінің мәнін өзгертіп қолданған. Мысалы, латын алфавитіндегі <c>, <k> фонемаларын беретін с әріпін <дж> фонемасына, j әріпін <ж>, y әріпін <и> фонемасына алған. Алайда тілге тән *ç, ı, x* дыбыстары таңбаланбаған.

Жаңа жазумен сауаттылық 60%-ға көтерілген. Бұрын жазуы реформаланбаған және халық сауаттылығы төмен тілдерге жаңа әліпби қабылдау нәтижелі болатынын көптеген тәжірибелер көрсетіп отыр.

Түрік әліпбиі кейінгі түркі жазуларына үлгі болды, мысалы, әзербайжан әліпбиі осы құрамның үстіне Әә, Qq, Xx әріптерін қосып алса, гагауыз жазуы Ää, Êê, Țț, қазіргі кырым татар жазуы Qq, Ŋñ таңбаларын алған¹.

Латыннегізді алғашқы әзербайжан жазуы. Араб жазуының қиындығы мен кемшіліктері туралы әзербайжанда алғаш рет Мырза Фатәлі Ахундов мәселе етіп көтереді. Араб әліпбиіне реформа жасаған жобасын² Константинопольге «Анджуман-Даниш» қоғамына апарып ұсынады. Жоба қабылданбаған соң араб жазу жүйесіне мүлдем қарсы еуропалық жазу системасына өтуді, сөйтіп, өзі 42 әріптен тұратын жаңа алфавит жобасын ұсынады. Мұнда араб әліпбиіндегі барлық таңба мазмұнын сақтайды және үстіне 4 дауысты әріп қосады. Жалпы алғаш латын графикасына өтуді қостағандар Джалил Мамедкулизаде, Гасан-бек Зардаби, Нариман Нариманов және басқалар болды³.

1919 жылы жаңа әліпби комиссиясы құрылады. Латынға көшудің 20ғ. басында солтүстік Кавказ бен Әзербайжанда

¹ ru.wikipedia.org

² Мирза Фатали Ахундов и новый тюркский алфавит // Культура и письменность Востока. Б., 1928. С. 58-61.

³ Советский Азербайджан: мифы и действительность. Баку: Элм, 1987. С. 294.

бастал себебін Н.Төрөкүлов мұнай маңайында жұмысшы тобы бар, жаңа әліпбиді енгізу алдымен сол арада жеңіл болады деп анықтаған¹.

Сөйтіп, А.Эфендизаденің әліпбиі ұсынылып, баспасөзде жарияланады. Ол алғашқы жоба мынадай еді: **a ä b c ç d e ë f g h i j k l m n ñ o ö p q ɔ r s t u v w x y z z ' (дәйекше)**². Бұл жобаның кейінгі жобалардан артықшылығы әліпбидегі **ä ç ö** әріптері түрік әліпбиі таңбасына сәйкес болды. Бұл жобада алғаш рет кейінгі түркі жобаларына енген **ɔ, z** таңбалары жасалды.

Елдегі азамат соғысына байланысты тоқтап қалған латын графикасына ауысу мәселесі қайтадан қолға алынып, 1922 жылы жаңа әліпби құрамы бекиді. 1925 жылдан бастап араб жазуымен қатар қолданыла беруге жарлық шығады. Алғашқы әліпби мынадай еді: **Aa Bb Cc Çç Dd Ee Əə Ff Gg ƆƆ Hh Ii Iı Jj Kk Ll Mm Nn Nı Oo Əə Pp Qq Rr Ss Tt Uu Vv Xx Yy Zz Zz Zz ' (апостроф)**³.

Айырмашылығы **ы, ң** әріптері үшін **Iı, Nı** таңбалары жасалған. Алдыңғы әліпбиден айырмашылығы әріпүсті қос нүктелер қолданыстан шығып, жоласты таңбаларға ауысқан. **Əə, Əə** таңбаларын кирил және латын графикасында да бар **е, о** таңбаларының өзгертілген түрімен белгілеу, **ɔ** таңбасы алғаш осы эзербайжан жазуында қолданыста болғанын көреміз.

Бірақ 1926 жылдан бастап-ақ әліпбиді жетілдіру туралы ұсыныстар айтыла бастайды. Яғни 1926 ж. Баку конференциясы, 1927 ж. алғашқы пленум эзербайжан әліпбиіне өзгерістер әкелді. Сөйтіп, 1933ж. және 1938 жылы өзгерістер енеді. Соңғысында **Nı** әрпі алынып тасталады. Әліпби құрамы төмендегідей: **Aa Bb Cc Çç Dd Ee Əə Ff Gg ƆƆ Hh Ii Ьь Jj Kk Qq Ll Mm Nn Oo Əə Pp Rr Ss Şş Tt Uu Vv Xx Yy Zz Zz ' (дәйекше)**⁴. **Iı** таңбасы **Ьь** болып ауысты. Әліпбиге түрік алфавитінен **Şş** таңбасы алынды.

¹ Стенографический отчет I пленума.

² Ėbduyallah bəj Ėfəndi Zadə. Son Turyq elifbasw. Baqu, 1919

³ Агазаде, Ф. Очерк по истории развития движения нового алфавита. Казань, 1928.

⁴ Г. Г. Исмаилова К истории азербайджанского алфавита // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР / Н.А. Баскаков. М.: «Наука», 1972. С. 28-40. 28-40 бб.

Әліпби құрамы, 1938 жылғы реформасында да, оғыз тобындағы түрік әліпбиіне жуықтатылған жоқ. Тек Çç, Şş таңбалары ортақ болды және әріп мәні де бірдей болды.

Латыннегізді алғашқы түркімен жазуы. 1926 жылғы Баку конференциясынан кейін мемлекеттік ғылыми кеңес латын графикасына негізделген жаңа әліпби жобасын жасап, 1927 жылдың басында баспасөз беттеріне жариялай бастады¹.

Алғашқы әліпби жобасында 40 әріп болды: **Аа, Аа аа, Вв, Сс, Çç, Dd, Ee, Әә, Ff, Gg, Q[q], Hh, Ii, Ii ii, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, η, Oo, Oo oo, Өө өө, Pp, Qq, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Uu uu, Vv, Xx, Yy, Yy yy, Zz, Zz, Ыь, Ыь**

Яғни мұнда созылыңқы дауыстыларды беретін таңбалар болған еді. 1930 жылы алдымен осы созылыңқы дауыстылар шығарылды, 1934 жылы **q** мен **q**, 1936ж. хәрпі әліпбиден алынып тасталды. Бұл фонемаларды **g, k, һ** әріптері таңбалайтын болды². Сөйтіп, түрікмен жазуының әліпбиінде 30 әріп 9 дауысты, 21 дауыссызды белгіледі: **Аа, Вв, Сс, Çç, Dd, Ee, Әә, Ff, Gg, Hh, Ii, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, η, Oo, Өө, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Uu, Vv, Yy, Zz, Ыь.**

Дауыстылар **a** (қысқа) – **e**, **a** (созылыңқы) – **ә**, **ь** – **i**, **u** – **y**[**y**], **o** – **ө** болып, 5 жұпқа жіктеледі. **g** әрпі [**q**] фонемасын да, [**g**] фонемасын да таңбалады. **v** әрпімен ерін-ерін дауыссыз – [**w**] фонемасын берді: *ve, avlamak, oval, jazuv, okuv*. Және кірме сөздердегі [**v**] дыбысын да таңбалады: *vagon*[вагон].

ы, і дыбыстары селбесіп естілсе, түсіріліп жазылды: *vagt* (*vagyt* емес), *renk* (*irenk* емес). Басқа позицияларда жазылды³. Бұл ұстаным жалпы түркі тілдері орфографиясында негізге алатын орынды бағыт. Өйткені А.Байтұрсынұлы айтқандай,

¹ М. И. Исаев. Языковое строительство в СССР. М.: «Наука», 1979. С. 85-90.- 352 с.

² Б.Чарыяров Из истории туркменского алфавита // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. М.: Наука, 1972.С. 149-156.

³ А.Л.Поцелуевский Правила орфографии туркменского литературного языка. Ашхабад, 1937. – 316. 10 б.

жазылмаса да айтылатын тұстарға таңбалап, артық күш жұмсаудың қажеті жоқ.

Түрікмен графикасында да 30 жылдардағы барлық түркі жазуларындай орыс тілінен енген кірме сөздердегі **я, е, ё, ю** әріптері дыбыс тіркесіне ажыратылып жазылды: *jacejka, oktjabr, pulemjot*¹.

Ал бірге/бөлек жазылатын сөздерге байланысты бір ұғымды білдіретін сөздерді бірге жазуға тырысты: *bilbag, başatar, demirgasbк*. Күшейткіш буынды сын есімдер басқа түркі орфографиясындағыдай дефис арқылы жазылды: *gөm-gөk, sap-sarь, jam-jaşь*². Бірақ бір ерекшелігі *la, -le, da-de, sana-sene* шылаулары дефис арқылы жазылды: *mende-de bar* ть сұраулық шылауы бірге жазылды³.

Түрікмен тілі ерін үндесімін басқа түркі тілдеріне қарағанда көбірек сақтап сөйлесе де, жазуда алғашқы екі буыннан артық бұл үндесімді сақтамады⁴: *cukur, dokuz, otuz, uzum, ökyz, byrgyt, oldyrmer, oturtmak*. Үшінші буында еріндік жазылмады: *olar (olor емес), gyldyrmek*. Бірақ егер екінші буындағы дауысты созылыңқы болса, онда негізгі инвариант реңк езулік екені белгілі болды: *uzььп, отьr*.

Әдеби тілдің нормасын таңдауда ашық/қысаң айтылатын сөз варианттарының ашық нұсқасын әдеби деп тапты: *okamak, tanamak* (оць-мак емес), әbermek, әkitmek, gojbermek.

Сондықтан көмескі естілетін қысандар түсіріліп те жазылды: өтуг – өтгiң, огуп – огьпа.

Гагауыз жазуы. Гагауыздар 1932-1938 жж. Румын құрамына кіргендіктен алғашқы басылған әліпби румын жазуы негізінде болды да, гагауыз әліпбиі өзге түркі жұртымен ортақ латындану кезеңін бастан кешіре алмады. Онда мына сияқты **a, â, ă, b, c, d, e, f, g, h, i, î, j, l, m, n, o, p, r, s, ş, t, ț, u, v, z және aa, ââ, ee, ea, eaea, ii, ia, îa, ăă, io, ioio, iu, iuiu, oo,**

¹ А.Л.Поцелуевский Правила орфографии туркменского литературно-го языка. Ашхабад, 1937. – 31б. 13 б.

² Сонда, 14 б.

³ Сонда, 25 б.

⁴ Сонда, 15 б.

uu, ce, cea, ci, cia, cio, ciu, dj сиякты диграфтар мен тетраграфтар болды¹.

Түйін: *эзербайжан, түрік, түрікмен әліпбилеріндегі ортақ мәнді таңбалар Çç, Şş әріптері болып шықты.*

2.1.3 Қыпшақтопты түркі тілдерінің әліпбилері

Латыннегізді алғашқы қарашай жазуы. Латын әліпбиін алдымен кеңестер құрамындағы кавказ халықтары мен мұнайлы өңір халықтары қабылдағаны белгілі. Сондықтан түркі халықтарының ішінде эзербайжан тілінен кейін латын графикасын қабылдаған кавказ түркілері болып табылады. Қарашай әліпбиі 1924 жылы И.Абаев, И.Ақбаев, У.Алиев, М.Энеев авторлығымен құрастырылды² (10-кесте):

10-кесте. Алғашқы қарашай әліпбиі

A a	B b	C c	Ç ç	D d	E e	F f	G g	Ƣ ƣ	I i	J j
K k	Q q	L l	M m	N n	ŋ	O o	Ө ө	P p	R r	S s
Ş ş	T t	Ь ь	U u	V v	Y y	X x	Z z	Ʒ ƶ		

1926 жылы қарашай тілінің өзіне тән дыбыс таңбалары ұқсас әріптердің соңынан тіркеліп, әліпбиге **S s, H h, W w** әріптері енді. **s, w** таңбалары - [ц], [у] дыбыстарын беру

¹ Тукан М.П. Письменность гагаузского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. - М.: Наука, 1972. - С. 59-657

² Алиев Умар. Национальный вопрос и национальная культура в Северо-Кавказском крае (итоги и перспективы). К предстоящему съезду горских народов. -Ростов-н/Д: Севкавказкнига, 1926. С. 82.-128 с. А. Х. Соттаев Пути совершенствования и унификации алфавита карачаево-балкарского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. - М.: «Наука», 1972. С. 88-92.

үшін қабылданды¹. Төменде М.К.Милых келтірген солтүстік кавказдағы үш түркі тілінің әліпбилерінің салыстыру кестесі (11-кесте) берілді:

11-кесте. Солтүстік кавказдағы үш түркі тілінің әліпбилерінің салыстыру кестесі

қарашай	ноғай	құмық
А	а	а
В	в	в
С	с	с
Ç	-	ç
D	d	d
E	e	e
F	f	f
G	g	g
ƒ	ƒ	ƒ
i	i	i
j	j	j
k	k	k
l	l	l
m	m	m
n	n	n
ŋ	ŋ	ŋ
o	o	o
ө	ө	ө
p	p	p
q	q	q
s	s	s
ş	ş	ş
ş	ş	ş

¹ М.К.Милых Вопросы орфографии тюркских языков Северного Кавказа и Дагестана. Кисловодск, 1937. – 77б. 8 б.

t	t	t
ь	ь	ь
u	u	u
v	v	v
w	-	-
y	y	y
x	x	x
z (з)	z	z
z (ж)	z (ж)	z (ж)
-	-	h

Әліпбилерде көп айырма жоқ. Тек ноғай тілінде ч әрпінің таңбасы болмағанын көреміз. Қарашай әліпбиінде дауыссыз, ерін-ерін [w] фонемасының жеке таңбасы болған.

Латыннегізді алғашқы қарақалпақ жазуы. 1927 жылдың шілде айынан бастап Қарақалпақ облыстық комитетінде Жаңа әліпби жасақтайтын бөлім құрылды. 1928 жылдың шілдесінде К. Аvezов ен С. Маджитовтың құрастыруымен жаңа әліпби жобасы ұсынылды. Бірша ұсыныстар мен талқылаулардан кейін 1928 жылдың аяғында 32 әріптен тұратын мына әліпби жобасы қабылданды: а, в, с, с, d, e, ә, f, g, h, x, i, ь, j, k, l, m, n, п, o, ө, p, q, q, r, s, t, u, v, y, z, ш. Бас әріп болмады¹.

1930 жылы «Mijnetkeş Qaraqalpaq» газетіндегі пікір алмасудан кейін әліпбиден с әрпі шығарылып, орнына ш таңбасын қолдану шешілді. 1932 жылдың қыргүйек айындағы қарақалпақ I орфографиялық конференциясында бас әріп таңбасы қабылданып, әліпби тәртібі былай өзгерді: Аа, Вв, Vv, Gg, Dd, Ee, Сс, Zz, Ii, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Rr, Ss, Tt, Uu, Ff, Xx, Шш, Hh, Әә, Qq, Qq, Өө, Yy, Ыы².

Латыннегізді алғашқы татар жазуы. 1926 жылы Баку конференциясына қатысқан 131 делегаттың латын әліпбиіне

¹ Д. С. Насыров Об усовершенствовании и унификации алфавита каракалпакского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. М.: «Наука», 1972. С. 75-87..

² Сонда, 75-87 бб.

өтуді жақтаған 101-нен басқасы араб жазуында қала беруді ұсынды. Мүлде қарсы болған 7 дауыс қазақ пен татар ұлтының өкілдері еді. Татар оқымыстысы Галимджан Шараф бастаған 9 делегат (ішінде Г.Алпаров, Н.Хахим, Г.Сагиди, С.Гафуров бар) латын әліпбиіне өтуге қарсы болды. Ғалымжан Шараф жаңа латынға көшудің айқын қарсыласы ретінде конференцияда сөз алды. С.Атнагулов нейтрал болды, әр түркі халқы өздері шешсін деді¹.

Өйткені татар жазба тілінде араб графикасының ресми мәртебесі 14 ғ. бастап-ақ күшейген еді². Сол себептен Ресей халықтарының ішінде татар халқының сауаттылығы жоғары болған қадымшы-консерватор татарлар татар даласында латын графикасы қабылданбайды деді, өйткені ол миссионерлердің татар тіліне жасаған транскрипциясына ұқсады. Сондықтан яналифті ұсынғандарды мұсылман дінінен безгендер ретінде қабылдау пайда болды. Түркияның латын жазуына көшуін үлгі етудің қажеті жоқ, өйткені онда сауаттылық аз делінді.

Баку конференциясынан кейін Яналиф құрылды. Алайда ел зиялылыранан 82 адам қол қойған латын жазуына көшуге қарсылық Сталинге жолданады, бірақ Сталиннің құптамаған жауабынан кейін 14 адам өз сөздерінен айнығанын жазған хат «Красная Татария» газетіне жарияланған³.

Сөйтіп, татар тілінің ресми әліпбиі – латын әліпбиі 1927 жылдың 3 маусымында бекиді⁴.

Татар жазуының алғашқы әліпби жобасында 33 әріп, 1 дәйекше болды (12-кесте).

¹ Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы А., Арыс, 2007. – 410б. 105 б.

² Сонда, 104 б.

³ Сонда, 107 б.

⁴ Сонда, 109 б.

№	әріп	№	әріп	№	әріп
1	a	11	h	21	P
2	b	12	i	22	Q
3	c	13	j	23	R
4	ç	14	k	24	S
5	d	15	l	25	Ş
6	e	16	m	26	T
7	ә	17	n	27	U
8	f	18	η	28	V
9	g	19	o	29	Y
10	çj	20	ө	30	z(жіңішке)
				32	z (тіл ортасы ж)
				33	ь

Й фонемасы жіңішке айтылғанда *i* әрпімен, жуан айтылғанда *ьj* әріп тіркесімен белгіленді. Мысалы: атьj, тыҗан. Көріп отырғанмыздай, бұл алғашқы әліпбиде **q, çj** әріптері де болды. Дәйекше кірме сөздердегі жіңішкелікті білдіру үшін қойылды. Мысалы: *mes 'älä, vol'ı, kul'tura, ma'maj*. Егер сөзде жіңішке дауыстылар болса, онда дәйекше қойылмады. Мысалы: *Gegel, Ruzvelt*.

Татар тілінде көмескі естілетін қысаң езуліктер – **ь, е** дыбыстары. 20 жылдар бұл езулік таңбалары түсіріліп жазылған еді. Мысалы, түбір мен қосымша аралығында: *filem – filmi, rәsem – rәsmi, ajьr – ajrim, bөjer – bөjгәk, үнділер арасында: авьl – авьlна, Sadгьj, kukrәk*².

с – ç, s – z, q – çj, x – h дыбыстарынан кейін жуан езулік – **ьj** айтылса да, жіңішке езулік *i* болып жазылды³: *aşı, çinaq, tabioji*. Су сөзі *su, ki* сөзікijдеп жазылу керек болса да, *su, ki* деп жазылды. Оның себебі татар тілін жіңішкерту, ұяңдату бағытын ұстанғаннан, тілдің артикуляциялық сипатынан болса керек. **V** – әрпі [y]дыбысын берді: *devlät, авьl, aşav, sævdä*.

¹ Алпаров Г. Правила орфографии татарского литературного языка. Казань, 1934. -25 б.

² Сонда, 146.

³ Сонда, 106.

Егер сөзде *i, j* әріптері болса, онда сөз басында [ж] фонемасын /ç/ әрпі таңбалады, болмаса [й] фонемасын *j* әрпімен жазды: *çir, çibär, çinaq, jaz, jyl, jar, jylga*. Бірақ *çaza, çan, çanvart.c.c.* сөздер бар¹.

Қыпшақ тобындағы өзге түркі тілдерімен салыстырғанда әліпбиде *f* әрпі болды, Орыс тілі арқылы кірген сөздер орыс орфографиясына сай жазылды: *Leningrad, sklad, miting, losung, Vasiljeva*. Бірақ *v* әрпі → айтылуына сәйкес *ф* дыбысы болып жазылды: *ustaf, aftor, Ivanof*. Және *я, е* әріптеріне аяқталатын сөздер *иә, ие* әріп тіркестерімен жазылды: *Angliä, Japoniä*.

Бірге/бөлек жазылатын сөздерден жер-су аттары (*Aqidel, Alabuça*), аталымдар (*qultamoça, өсростаq*), үстеулер (*qajber, bersekөн*), қысқарған сөздер (*kolxoz, esfak*) бірге жазылды².

Латыннегізді алғашқы ноғай жазуы. Ноғай жазуының 1928 жылғы әліпбиінде 28 әріп болды: *a, b, ç, d, e, ә, g, ɟ, i, k, l, m, n, ɲ, o, ө, p, r, q, s, ş, t, u, y, j, ь, z, v*. Әліпбиді жасаған орта мектептің мұғалімі еді. 1931 жылы 6 әріп енді (*C c, Ы ы, F f, H h, X x, Z z*). Оның 4-үі (*C c, F f, H h, Z z*) кірме сөздерді жазу үшін алынған. 1935 жылы әліпбиден *Ç ç, Ә ә, S s, Ы ы, Z z* әріптері шығарылады. Кейін *h* әрпі де шығарылды. *ɟ* әрпінің орнына *i*; *ә* әрпінің қызметін *a* (тек *әг* сөзі *er* деп жазылатын болды); *h* қызметін – *x*; *ç(дж)* таңбасын – сөз басында *j* әрпі, ал басқа позицияда *z* әрпі таңбалады. *Ç [дж]* араб тілі сөздерінде ғана жазылатын еді. Сондай-ақ *q* мен *ɟ* әріптерін де шығаруды және *w* таңбасын әліпбиге алуды ұсынған пікірлер болды. Бірақ қабылданбады. Соңында 1936 жылы ноғай әліпбиі мына құрамнан тұрды (13-кесте):

¹ Алпаров Г. Правила орфографии татарского литературного языка. Казань, 1934. 13 б.

² Сонда, – 25 б. 17 б.

№	әріп	№	әріп	№	әріп
1	a	10	ь (ый)	20	p
2	b	11	i	21	q
3	c	12	j	22	r
4	s	13	k	23	s
5	d	14	l	24	ş
6	e	15	m	25	t
7	f	16	n	26	u
8	g	17	η	27	v
9	o	18	o	28	y
		19	ө	39	z (жіңішке)
				30	z (тіл ортасы ж)
				31	x

Латыннегізді алғашқы қазақ жазуы. 1927-1928 жж. «Еңбекші қазақ», «Лениншіл жас», «Тілші» газеттерінде жаңа латын әліпбиінің жобасы, сол графикамен басылған тақырыптар жарияланады. Ең алғаш жарияланған латын әліпбиінің жобасында 24 әріп, 1 дәйекше болды (яғни төте жазудың жүйесінен ажырамады). Олар: **a, b, c, d, e, h, g, j, i, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, y, z** және ². Мұндағы **h** – <f>, **y** – <u>-<ü> фонемаларын таңбалады. Кейінгі жоба³ <f> – **q**, <ы>, <i> – **ъ** етіп берді. **Z** – таңбасы сызықсыз жазылып, дәйекше ^ – таңбасымен ауыстырылады. 1927 жылы (24.04) Мәскеуде өткен қазақстандық студенттердің жалпы жиналысында жасаған баяндамасында Н.Төрөкұлов жазуды ауыстыруға әлі ерте, оған он жыл керек дегенмен⁴, латын жазуына көшу басы ашық мәселе болғаннан кейін, өзінің авторлығымен әліпби жобасын жасайды. Ол Е.Д.Поливанов еңбегінде «Аслаг'а» деп аталған⁵.

¹ С.А. Калмыкова Алфавит ногайского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. – М.: Наука, 1972. 118-125 бб.

² Тілші, 17.09.27.

³ Лениншіл жас, 30.11.28.

⁴ Из резолюции общего собрания студентов-казахстанцев г. Москвы по докладу о латинизации казахского алфавита // Культурное строительство в Казахстане. Алма-Ата, 1965-564 с. 55б.

⁵ Поливанов Е.Д. Проекты латинизации турецких письменностей СССР. К тюркологическому съезду II-1926, Ташкент, 1926-16 с.

Н.Төрөкұловтың әліпбиінде 28 әріп, бір дәйекше болды: а <а>, е <е>, і <ы>, <і>, о <о>, <ө>, u <ұ>, <ү>, p <п>, в <б>, m <м>, f <ф>, w <у>, t <т>, ğ <ғ>, d <д>, s <с>, z <з>, c <ш>, j <ж>, n <н>, l <л>, r <р>, y <й>, k <к>, g <г>, q <қ>, x <х>, h <һ>, ŋ <ң>, ə <ә>,¹

Әліпбиде <ф>, <х>, <һ>, <қ>, <ғ>, <к>, <г> дыбыстарының әрпі бар. Ал <ә> фонемасы басқа жұп дауыстылардан бөлек, латын графикасында жоқ таңбамен белгіленеді, бұл әзірбайжан әліпбиіне сәйкескестендірілгеннен шыққан.

Н.Төрөкұловтан кейін Х.Досмұхамедұлы латын графикасын қолдамаса да, қызмет бабының ыңғайымен, саналы түрде жаңа әліпбиге көшуді ұсынып, латын әліпбиінің жобасын жасады. Бірақ науқан түрінде емес, қазір қолданып отырған әліпби мен емлені жетілдіріп, жаңа графикаға біртіндеп өтуді ойластырады. «Қолданбасақ та латын хариіптерін біз де тілімізге үйлестіріп көру керек. Тез арада, әсіресе әкімшілік әдіспен көшіру мәдениет ісі үшін залалды һәм саяси тұрғыдан да байыпты емес»¹ дейді.

Х.Досмұхамедұлы әліпбиінде 14 әріп латын алфавитіне сәйкес алынады да, апостроф (') пен дәйекше ауыстырылады: a, b, d, e, g, i, j, k, l, m, n, o, o, p, r, s, sh (u), t, u, y, z, k', h, ch (ш), tsh (ч), f, k, g', n'. Әліпбиде <ч>, <ф>, <ц>, <щ> сияқты орыс тілі дыбыстарына таңба арналған, <q>, <g>, <ŋ> фонемалары k', g', n' арқылы белгіленеді. Бірақ аталған әліпбиде апостроф жіңішкелікті екінші мәрте көрсететін кезі бар: 'k'or –көр, сондай-ақ басқа функцияда да (n'<н>) жұмсалды. Шет тіл дыбыстарына қосар таңба алынды да, бұл I түркітанушылардың құрылтайында қабылданған қаулыға сәйкес келмеді. Байқап отырғанымыздай, бір қазақ жазуының өзінде түркі тілдеріне ұсынылған ортақ қағидаттан ауытқитын бірнеше жоба болған. Оның бірі ретінде 1928 жылы желтоқсанда Қызылорда конференциясында жаңа түркі әліпбиімен үйлестірілмеген мына алфавиттің қабылдан-

¹ Мектептегі А. Қазақ жазуының қасиеті мен қасіреті // Қазақ елі. 1995.20.10.

ғанын айтуға болады: a, d, g, k, p, s, v, b, c, j(ж), e, n, қ, t, b, (дәйекше), l, q, i (и), m, o, p, u, z қабылданды¹.

Бірақ 1929 жылы қазақ жазуының араб әліпбиінен латын графикасына түпкілікті көшкенін хабарлайтын «Жаңа алфавит туралы қаулы» шықты. Мұндағы әліпбиде 29 әріп болады (14-кесте).

14-кесте. 1929 ж. латын графикасына негізделген қазақ әліпбиі

р №	Әріп	фонема	№	әріп	фонема
1	а	<a>	16	в	<б>
2	ь	<ы>	17	d	<д>
3	о	<o>	18	g	<г>
4	u	<ү>	19	q	<ғ>
5	e	<e>	20	z	<з>
6	э	<э>	21	ç	<ж>
7	i	<i>	22	h	<h>
8	ө	<ө>	23	m	<м>
9	y	<ү>	24	n	<н>
10	p	<п>	25	ñ	<ң>
11	t	<t>	26	v	<у>
12	k	<к>	27	l	<л>
13	q	<қ>	28	r	<р>
14	s	<с>	29	j	<й>
15	с	<ш>			

Әліпбиде қазақ тілінің өзіне тән 9 дауыстысы мен 20 дауыссыз фонемасына әріп арналды. <к>, <ғ>, <к>, <г> дыбыстарының жеке таңбасы болды. ь <ы> таңбасы орыс алфавитінен алынды, q <ғ>, ç <ж>, ñ <ң> таңбалары диакритикалы болды және одағайларда ғана қолданылатын шығыс кірме сөздерінде жазылатын h <h> дыбысының әрпі бар. Алфавитте бұдан басқа кірме сөздерде кездесетін әріп қатары болған жоқ.

1929 жылы Қызылордада өткен орфографиялық конференция. Жаңа жазудың графикасы мен орфографиясы және емле принциптерін айқындау және қазақ тілі емле ережесін талқылау, қабылдау үшін 1929 жылы 2-4 маусым аралы-

¹ Алфавит октябрия. Итоги введения нового алфавита среди народов РСФСР. М., Л34. – 159.

ғында Қызылордада ғылыми орфографиялық конференция шақырылады. Конференцияға Мәскеу, Ташкен, Қызылорда, Орынбор, Ленинград, Алматы қалаларынан келген 17 делегат қатысты. Олар: Атпайұлы Абат, Байділдәұлы Абдрахман, Вундцетель Николай Эдуардович, Шонанұлы Телжан, Шмид Николай Эдуардович, Жандосұлы Ораз, Жамбураұлы, Жұбанұлы Құдайберген, Юдахин Константин Кузьмич, Омарұлы Елдес, Поливанов Евгений Дмитриевич, Кемегерұлы Қошке, Қабылұлы Ильяс, Сыддықұлы Әміржан, Тәттібайұлы Қазыкен, Тілепбергенұлы Жиенғали, Тоқтабайұлы Иса. Және Қызылорда оқытушылар курсының барлық оқытушылары мен студенттері қатынасты¹.

Қазақ орфографиясына қатысты алғашқы ғылыми конференция туралы әдебиеттерде, оқулықтар мен оқу құралдарында мәлімет көп беріле бермейтіндіктен және латын графикасына негізделген қазақ жазуы зерттеуіміздің арнайы нысаны да болғанын ескеріп, конференция көтерген негізгі мәселелер мен ұсыныстарға шолу бере кеткенді жөн көрдік.

Алдымен, емле принципі туралы конференцияда мынадай ұсыныстар болды.

Орфографияда ұстанатын принцип туралы:

– Емле фонетикалық принципке құрылады. «Наш фонетический принцип – не принцип фонетической академической транскрипции. Мы понимаем под словом фонетическим принципом передачу без искажения смысла слова, звуков нашей речи». «Но и там, где мы применяем морфологический принцип, под этот принцип подводим фонетическое объяснение, ибо по нашим наблюдениям нет такого пункта в нашем правописании и не должно быть такого места в нашем языке, которой возможно было бы объяснить фонетически»² (Т.Шонанұлы).

– қазақ тілінде диалект болмағандықтан морфологиялық принциптің қажеті жоқ (Т. Шонанұлы, К. Юдахин, Е. Омарұлы);

¹ Әміржанова Н. Қазақстандағы...298 б.

² Стенографический отчет научно-орфографической комиссии созданной 2-4.06. 1929 г. научно-методическим советом НКП и ЦКИКА. Кызылорда, 1930.–482с.

– түбірді фонетикалық, қосымшаны морфологиялық принциппен жазуды тіл табиғаты қалайды, бірақ морфологиялық жазуды 15-20 жылдан кейін енгізу (Е.Омаров)¹;

– шет сөзін түпнұсқа принципімен жазып, өз тіліміздің дыбыстық құндағында (Н.Уәлиұлының термині) оқу (Е.Омаров);

– *құрлы, қой, қана* сөздерін морфологиялық принциппен жазу (Е.Омаров)², (К.Кемеңгеров)³;

– *ғана, гой, ма, көрі* шылауларын фонетикалық принциппен жазу (Е.Омаров)⁴;

Ерін үндестігі туралы:

– барлық түркі тілдерінде палатал үндесім жетекші, сондықтан емлеге осы үндесімді негіз ету (Т.Шонанұлы).

– ерін үндесімі бұдан 50-60 жыл бұрын күшті болса (В.В.Радлов), бүгінде құрып барады (Т.Шонанұлы, Әлібаев) // ерін үндесімі мүлде құрығаны ғылыми түрде дәлелденген жоқ, сондықтан ойласу керек (К.Юдахин); // еріндіктерді бірінші буыннан артық жазбау // ерін үндесімінің күші қазақ тілінде II буынға дейін сақталуы тиіс және солай жазылуы қажет (К.Кемеңгерұлы).

– ерін үндестігін сақтау тиімсіз, бірақ шет сөздерді игергенде екінші буынға да жазу (Е.Омаров) // кірме сөздердің соңғы буынындағы еріндікті алдыңғы буынға шығарып жазу (*висмут-вүстит*) (Т.Шонанұлы).

Қысаң езуліктердің емлесі туралы:

– сөз аяғындағы **ы, і** езуліктері қосымша жалғағанда түсірілсе, түбірде де жазбау (Т.Шонанұлы);

– қысаң езуліктерді мүлде таңбаламау: *млтқтң* (А.Байділдин, Әлібаев)⁵; // қысандарды барлық позицияда таңбалап отыру (Ә.Д.Поливанов)⁶.

¹ Стенографический отчет научно-орфографической комиссии созданной 2-4.06. 1929 г. 61 б.

² Сонда, ... 27 б.

³ Сонда, 72 б.

⁴ Сонда, 115 б.

⁵ Сонда, 82 б.

⁶ Сонда, 103 б.

Позициялық алмасуды таңбалау туралы:

- емледе ілгерінді ықпалды ғана белгілеу (Т.Шонанұлы);
- түбір мен қосымша аралығында **п-б, қ-ғ, к-г, п-у** өзгерісін белгілеу¹ (Т.Шонанұлы);
- аталған позициядағы **н-м, н-ң** өзгерісін жазуда белгілемеу (Т.Шонанұлы).

Бірге/бөлек таңбалауға байланысты:

- қосымшаларды бірге жазу, ал жартылай қосымшаларды бөлек жазу: «тілдің еркін дамуы үшін түбір мен жартылай қосымшаның бірге жазылмауын назарға алуымыз керек»²;
- -шы жұрнағын (*барсайшы*) түбірмен бірге жазу (К.Кемеңгеров)³;
- тілтұтынушы санасында бөлек сөз болып табылмайтын күрделі сөздерді бірге жазу⁴ (Т.Шонанұлы);
- бейүндес біріккен сөздерді дефиспен жазу (Алибаев)⁵;

Жеке әріптердің емлесіне қатысты:

- **ж, ш, й** дыбыстарының жіңішкеруі (*шәй, жәй, тійін*) тілде бар болса, оның емлесін айқындау⁶ (Т.Шонанұлы);
- **ш, ж, й** дыбыстарының аралығындағы [а]-[ә] дүдәмалдығын қосымшаның жуан жалғанатынына қарап, **а** ретінде таңбалау⁷(Т.Шонанұлы); өйткені <ж>, <ш>, <й>-лардың жіңішкеруі диалектке байланысты болуы мүмкін (К.Юдахин)⁸;
- сөз аяғындағы <б>-ны таңбалау (*болыб, келіб, саб, қаб*).
- <к>-нің жіңішкеруі мен <қ>-ның жуандауын (*әкт, пыртақол*) жазуда белгілеу (Кемеңгеров)⁹;
- **һ** әрпін әліпбиге алмау: *қаһарман* сияқты сөздерді *қарман* деп жазу (Қ.Кемеңгеров, Тоқтайұлы И.).

¹ Стенографический отчет научно-орфографической комиссии, 14 б.

² Сонда, 18 б.

³ Сонда, 72 б.

⁴ Сонда, 20 б.

⁵ Сонда, 80 б.

⁶ Сонда, 18 б.

⁷ Сонда, 21 б.

⁸ Сонда, 37 б.

⁹ Сонда, 72 б.

Кірме сөздердің емлесі туралы:

– шет сөздерді қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына икемдеп жазу, игеру тәсілдеріне қазан төңкерісіне дейінгі дыбыстық өзгерістерді алу (Т.Шонанұлы)¹;

– шет сөздерді морфологиялық принцип арқылы игеру; өйткені кірме сөздердің «тасқыны» оларды өте аз уақытта табиғи түрде игеруге мүмкіндік бермейді (Қ.Кемеңгерұлы);

– шет сөздердегі <ц>-ны-[ш] етіп игеру, себебі *ширкеу-церковь* болып игерілген, <в>-ны дауысты аралығында [у], сөз басында [б], тұйық буында [п] етіп игеру, ер адам фамилиясының соңын [п], әйел адам фамилиясының соңын [уа] етіп жазу (Е.Омаров)². «А это значит, что мы от иностранных слов берем основу, имеющую материальное значение, с подчинением всех морфологических и других наращений этой основы свойствам казъязыка» (Т.Шонанұлы)³;

– өзге тіл фамилиясын түпнұсқада жазу (К.Юдахин),

– өзге тіл фамилияларын икемдеп жазу (Е.Омаров)⁴;

– орыс тіліндегі <г>-ны ж әрпімен беру дұрыс емес (К.Юдахин);

– орыс тілінің айтылуын шет тіл сөздерінде сақтау (К.Юдахин);

– кірме сөздерді өзгертпей жазу, бұрынғы игеріліп жазылған сөздерді түпнұсқа тұрпатымен жазу (Байділдин)⁵.

– сөз басында г, ғ, ч, у, й әріптерін таңбаламау, кірме сөздерде не түсіріп жазу, не қатаң беру (Е.Омаров)⁶;

– шет сөздерді қазақ тілінің фонетикалық заңына сәйкес игеру, мысалы, *космос-коспыс, газ-газ, смола-спала* (Е.Омаров);

– жазуға дейінгі кірме сөздер мен жазу қалыптасқаннан кейінгі кірме сөздерді екі түрлі принциппен жазу, мысалы, *жагыратия*, бірақ *география, геология* (К.Юдахин)⁷;

¹ Стенографический отчет, 74 б.

² Сонда, 125 б.

³ Сонда, 23 б.

⁴ Сонда, 76-90 бб.

⁵ Сонда, 69 б.

⁶ Сонда, 80 б.

⁷ Сонда, 121 б.

– шет сөздерді орыс тілі арқылы алмау, *европа-европ* (европы) деп жазу (Е.Омаров);

– шет сөздері халық тілінде қалай игеріліп жатқанын зерттеу үшін материал жинау (К.Юдахин).

Сөйтіп, конференцияда көтерілген мәселелердің ішінде кірме сөздердің емлесі үлкен қиындық тудырды. Комиссия мүшелері ортақ пікірге келе алмай екіге бөлінді. Е.Омаров, Қ.Кемеңгеров, Т.Шонанов бастаған топ терминдерді игеріп жазуды ұсынды, екінші топ (Қ.Жұбанов, Байділдин, Әлібаев) терминдерді орыс тілі емлесіне жақындатып жазуды жақтады.

Қабылданған емле ережелерінің ескертуінде мынадай өзгеріс болды: «Применяя фонетический и морфологические принципы казахском языке в правописание иностранных слов, нужно избегать искажения основы иностранных слов, имеющее материальное значение без особой на то надобности» (Т.Шонанов)¹. Бірақ Е.Омаров ережеге мынадай пункттің енуін қалайды: «для выяснения характерного применения вышеизложенных принципов к орфографии иностранных слов ориентироваться на европейские слова, непосредственно воспринятые живым народным языком с русским, а потом на слова перешедшие с арабского и персидского»². Комиссия мүшелерінің көбі бұл пікірді құптамайды.

Бұл ұсыныс-пікірлерден қазақ графикасы мен орфографиясының негізгі ережелерінің алғашқы нұсқасы сөз болып отырған емле конференциясында (1929 ж.) жасалғанын көреміз. Және басқа түркі халықтары да өз тілдеріндегі емле ережелерінің негізді дайындалғаны осы латын графикасы кезінде екенін айтып отыр.

Сөйтіп, **қазақ жазуының алғашқы емле ережесінде мына мәселелер айқындалды:**

– жазудың негізгі ұстанымы (фонематикалық);

– халықаралық сөздердің тілдің дыбыстық заңдылығына сай игеріліп, әліпбидегі әріп шегінде таңбалануы: оның ішін-

¹ Стенографический отчет научно-орфографической комиссии, 119 б.

² Сонда, 119б.

де мысалы, казак тілінде <ф> → [п] / *panar*, <г> → [г'], [ғ] *ğaz*, *ğybirne*, еуропа жазуларындағы **ch** тіркесін, орыс жазуындағы <х>, араб тіліндегі <h> дыбысын **q**, **k** әрпімен таңбалау: *muqtar*, *teknij`ke*, *kökine*, <ц> → с, <ч> → [ш], <щ> → [ш] дыбысы етіп игеру және таңбалау: *әpeser*, *cek*, *birkencik*; <й> → [ж], ю → [жү], я → [жә], [же] етіп игеру және таңбалау: *ямбы* – *čamвъ*, *яцук* – *čәск*, *япония* – *čарон*, *еврей* – *čәbrej*, *юсуф* – *čysip*; <в> → [у] және [п] етіп игеру және таңбалау: *samavrъn*, *mәskев*, *barcaв*, *sergejip*; 2-буында ерін дауыстылары бар шет сөздерін еріндікті 1-буынға шығарып заңдастыру: *труба-turba*, *доктор-doktър*;

– этимологиясы күңгірт түбір мен қосымшаны фонетикалық принциппен (айтылуынша) жазу (*кунгеj*, *čoңqa*),

– шылау сөздерді қосымшалармен бірдей естілуінше таңбалау;

– түбір соңындағы қысаң езуліктерді қысаң буынды қосымша жалғанғанда түсіріп таңбалау (*murъn* – *murнь*);

– дауысты дыбыстардың дүдәмалдығын қосымша жалғау арқылы анықтау (*kitap* – *kitapqa*).

Латыннегізді алғашқы қырғыз жазуы. Қырғыз жазуының 1925 жылғы реформаланған әліпбиінде 24 әріп, 1 қыбачи болған¹. Оны Ишенаали Арабаев А.Байтұрсынұлы алфавиті негізінде жасаған.

1926-1928жж. әліпби құрамында да **ө**, **ү**, **и** фонемалары үшін қыбачи белгісі (дәйекше) болды. Кейін кірме сөздерді түпнұсқа принципімен жазу үшін әліпбиден бұл белгі шығарылып, әріп саны 24-тен 31-ге жеткен² (15-кесте).

¹ С.Кудайбергенов Орфография киргизского языка // Орфография тюркских литературных языков СССР. М.: Наука, 1973. - 301 с. 141 б.

² Новый алфавит и орфография киргизского языка Фергана. 1940. 47 б.

A a	B b	C c	Ç ç	D d	E e	F f	G g	Ƣ ƣ	H h	I i
J j	K k	L l	M m	N n	Ɲ ƞ	O o	Ө ө	P p	Q q	R r
S s	Ş ş	T t	U u	V v	X x	Y y	Z z	Ь ь		

Әліпбиде f әрпі болған. Алғашқы орфографиялық ережені 1934 жылы К. Тыныстонов жасаған. Бұл қазіргі кыргыз орфографиясының негізі болып саналады². 1938 жылы К. Бакеев, И. Батманов, У. Бактыбаевтар авторлығымен «Жаңа кыргыз орфографиясы» шығып, әліпбиге **Z** (орыс тілінен енген сөздерде [ж] әрпін таңбалау үшін) таңбасы қабылданып, **h** әрпі алынып тасталады.

Латыннегізді алғашқы өзбек жазуы. Өзбек әліпбиінің алғашқы жобасының кейінгі жобаларынан артықшылығы дауыстыны белгілейтін 9 әріп болғандығы болды. Өйткені сол жылдарда сингармонизм құбылысын қаншалықты жазуда таңбалау туралы үлкен пікірталастар жүрген еді. Дұрыс талқылау нәтижесінде әліпбиде 9 дауысты дыбыстың таңбасы болды. 32 әріп өзбек тілінің фонологиялық құрамын толық белгілейтін еді.

1929 ж. Самарканд қаласында өткен емле конференциясында 34 таңбадан тұратын жаңа өзбек әліпбиі мына құрамда қабылданды (16-кесте).

16-кесте. Алғашқы өзбек әліпбиі³

A a	B b	C c	Ç ç	D d	E e	Ə ə	F f	G g	Ƣ ƣ	H h	I i
J j	K k	L l	M m	N n	Ɲ ƞ	O o	Ө ө	P p	Q q	R r	S s
Ş ş	T t	U u	V v	X x	Y y	Z z	Ʒ ƶ	Ь ь	‘		

¹Кудайбергенов С. Совершенствование и унификация алфавита киргизского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. - М.: Наука, 1972. - С. 93-98.

²Садыралиева Г. Кыргыз орфографиясының калыптанышы жана өнүгүш этаптары. Бишкек, 2009. ФГК. Автореферат. – 6 б.

³Ибрагимов С. Узбекский алфавит и вопросы его совершенствования // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. М.: Наука, 1972. - С. 157-173.

Алайда араб графикасындағы өзбек әліпбиіне реформа жасауда да ерекше еңбек сіңірген Е.Д. Поливанов 1934 жылы да өзбек әдеби тілінің негізіне сингармонизм заңы бұзылған Ташкен, Самарқан, Ферғана диалектілерін алуды ұсынып¹, нәтижесінде әліпбиден ө, ү, ь әріптері шығарылады, ә әрпінің қызметі тарылады.

Сөйтіп, әліпбиде 22 дауыссыз әрпі мен 6 дауысты әрпі: а, ә, о, и, і, е² қалады. [ұ], [ү] дыбыстары үшін **u** әрпі, [ө], [о] дыбыстары үшін [o], [ы], [i] дыбыстары үшін **i** әрпі алынған. Сөйтіп, иран тілі әсеріне көп ұшыраған ташкент говоры әдеби тілдің нормасын бұзып, өзбек тілі үлкен өзгеріске тап болды. Тілдегі [ө], [ү], [i] дыбыстары жоғала бастады. Түзетуге Н.Ф. Яковлев пен А.Н. Самойлов та қатысты. 9 дауыстыны 6 әріппен берудің қиындығы араб графикасы кезеңінен айтылса да, өзбек жазуы тілдің сингармонизм заңын қолдан бұзған алғашқы түркі жазуының бірі болды.

1937 жылы А.К. Боровковтың ұйымдастыруымен өзбек тілінің жаңа әліпбиі құрастырылады. Ол мынадай құрамда еді: **a, b, v, g, d, e, z, z, i, j, k, l, m, n, ʾ, o, p, r, s, t, u, f, x, c, ʃ, ʒ, q, ʉ, h, x**³. Бірақ бұл реформа жүзеге аса алмады: кирил жазуына көшу басталды.

2.2 Латыннегізді түркі әліпбиі мен емлесі: кейінгі кезең

Жалпы, латын жазуына көшу Орта Азия түркі халықтарында, әсіресе татар халқы мен қазақ даласында бірауыздан қолдау тапқан жоқ. Оның бір тілдік емес себебін Ғ.Тоғжановтың мына сөзінен байқаймыз: 1926 жылы Қазақстанда

¹ Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков и народа СССР. – М.: Наука, – 225 с. 77 б.

² Сонда, 78 б.

³ Ибрагимов С. Узбекский алфавит и вопросы его совершенствования // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. – М.: Наука, 1972. – С. 157-173 бб.

6503000 адам өмір сүрді, оның 3713400 қазақтар еді¹. Араб графикасын жақтаушылар басқару, баспа орындарында көп қызметте болды. Сондықтан Бакуде өткен съезге де осы топ барды. Татар жұрты мен Қазақстаннан барған делегация осы съезде ең керітартпашыл топ болды. Арабшылдар Бакуде Қазақстан атынан сөйледі, бірақ шын Қазақстан Н.Төрөкұлов сөзінде еді дейді².

Сондықтан осы елдерде латынға көшіру процесі өте баяу, жай өрбіді. 1928 жылы 18-23 желтоқсан аралығында Қазанда жаңа түркі әліпбиінің бүкілодақтық орталық комитетінің III пленумы шақырылады. Қазақстаннан С.Ж.Асфендияров, О.Жандосов, Н. Нұрмақов, Т.Шонанұлы, Тоғжанов, Т.Рысқұлов сынды білімпаздар қатынасады. Пленумда негізінен латынәліпбиіне көшу баяулығы, әзірбайжан жазуы қабылданған әліпби негізінде өзге түркі халықтарының әліпбиін бірдейлестіру, жазу тарихындағы сол дәуірді мұрағат ретінде сақтау, бас әріп мәселесі, емле принципі, фонетикалық пен морфологиялық принципті қатар ұстау деген мәселелер көтеріледі. Латын графикасына көшкен әзербайжан жазуы тәжірибесін басшылыққа алу мәселесі де көбірек айтыла бастады.

Н.Ф. Яковлев унификацияның графикалық, фонетикалық, орфографиялық түрлері болады. Негізгі бірлестіру фонетикалық болып табылады, ол әр таңбаның ортақ дыбыстық мағынасы болу деген сөз деді. О.Жандосов Қазақстан латын жазуына көшуді кешеуілдетіп отырса да, бірлестіру жағынан Әзірбайжаннан алда тұр, бірлестіру негізіне бір жазуды алу деген дұрыс емес, өйткенде әр халық өз жазуының дұрыстығын дәлелдейді. Толық унификация жасау мүмкін емес, ол үшін дауыссыздарды да бірлестіру керек деді автор, және Қазақстанда ескі арабшылдардың күні таяды дегенді былай білдірді: «было время, когда казахский крестьянин по поводу любого вопроса, имеющего большое общественное значе-

¹ Алфавит октября. Итоги введения нового алфавита среди народов РСФСР. М.,Л34. – 159. 60 б.

² Сонда, 63 б.

ние, спрашивал, что скажут Букейханов и Байтурсынов. Это два толпа казахского прошлого, казахского национализма, смесь патриархальных предрассудков с буржуазно-националистическими представлениями»¹.

Қазақстанда латын жазуына біржола өтудің бәсең жүруінен жаңа алфавиттің бүкілодақтық орталық комитетінің IV пленумы Алматыда өтті (1930 жылы 6 мамыр). Пленумға С.Асфендияров, Т.Шонанұлы, Қ.Жұбанов, Шәрібаев қатынасады. Пленум мүшелері Қазақстанның жаңа алфавитке салғырт көзқарасы азаймай отыр дейді (8-11 жасқа дейінгі балалардың 20% -ы ғана мектепке тартылған).

Пленумда бас әріп мәселесі (С.Асфендияров қазақ жазуы бас әріпті алмайды, алса қызметін азайтып алады, жалпы бас әріп ағылшын, француз емлесінде де бірыңғай принципке сүйенбейді деді²); графемалардың психотехникасы (Шор жазу психологиясы Германия, Америкада жақсы зерттелген, сонда қазіргі жазу жолынан шығып тұрған таңбалар бас әріп, нүкте, үтірлер көзге бірден анық көретіні анықталған дейді), фонетикалық унификация мәселесі сөз болды. Қ.Жұбанов пленумның мақсаты бір жазуды негіз етіп анықтау болмау керек, ешбір жазу басқа тілдің жазуымен ыңғайласа алмайды, әзірбайжандр **q**, **k** әріптерінің мағынасын өзгертіп жіберді десе, профессор Самойлович қазақ жазуы **<ш>**-ны **с**-мен берді, себебі, **с** – унификацияланған әліпбиде **<ч>**-ны береді деді; Қ.Жұбанов бір-біріне саяси, экономикалық, мәдени жақындығы бар тілдер бір унификация жасау керек, жаппай бірлестіру болмайтын іс деді. Пленум қаулысы Қазақстандағы сауаттылықты тағы 15%-ға көбейту, 1930 жылдың қазанында жаңа әліпбиге көшуді түбегейлі аяқтау, Қырғызстан, Қазақстан, Дағыстан жазуы бас әріпті қабылдау керектігін бекітеді³.

¹ Стенографический отчет третьего пленума всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита заседавшего в Казани, от 18-23/ XII-1928. Казань, 1928.–227 с. 192 б.

² Стенографический отчет IV пленума ВЦКН алфавита пр. в Алматы, ВЦКНА, 1931.– 261 с. 180 б.

³ Сонда, 259 б.

1939 жылы Кеңестер құрамындағы 72 халықтың тілінде жазу болды. Әрине, дені латын графикасы негізінде. Түркі тілдері жазуларында 30 ж. бастап-ақ жазуды жетілдіру айтылғаны белгілі. 1933 ж. 15-19 ақпан аралығында жаңа әліпбидің бүкілодақтық орталық комитетінің I пленумы болды. Онда негізгі баяндамашы болған А.А-Пальмбахтың «Принципы построения национальной орфографии» атты 1929 жылдан осы кезге дейін әліпбиі латынға ауысқан тілдерді зерттей отырып, енді татар, қазақ, өзбек орфографияларын стандарттау ұсынылған еді. 1930ж. түрікмен, башқұрт тілінің емле кодексі жасалып, 1932ж. қарақалпақ тілінің орфографиясы жасалды.

Түркі халықтарының өз жазуының емле ережелерін жасақтаған тұңғыш графикасы – латын жазуы болғандықтан, 2-3 жыл өтпей-ақ жазуды жетілдіру, реформалау мәселесін көтерілуі заңды еді. 1926-1932жж. аралығында қабылданған әліпбилер өзара үйлестіріусіз, әр тіл фонетикалық принципті негізге ала отырып жасалды. Әрі барлық түркі тілдері үшін бұл жазулар тілдің өз фонетикалық заңдылығынан шығарыла отырып, түзілген төл әліпбилері болғандықтан алдымен әр тілдің фонетикалық жүйесін түгендеп алу мақсат етілді. Алғашқы тәжірибе олқылықсыз болмайтыны белгілі. Оның бір себебін Н.Ф. Яковлев айтқандай, алфавитті ғалымдар емес, жергілікті ұлттық практиктер жасағаннан да¹.

Сондықтан 1932 жылдардан бастап барлық түркі тілдері жазуларында әліпбиге толықтыру, емлеге түзетулер енгізіле бастады.

Сондықтан біз бұл тараушада латын графикасына негізделген түркі әліпбилері мен емлесіне жасалған өзгерістерге тоқталамыз.

Қазақ жазуы. 1933 жылдан бастап емлені өзгертуге байланысты ұсыныстар беріле бастағанда қазақ жазуындағы алғашқы реформалық жобаны Қ.Жұбанов берген. Ғалым ұсынған әліпбиде 24 әріп, бір дәйекші болды. Яғни өзі жақтаған Байтұрсын жазуының әліпбиін қалпына келтіруді ұсынды.

¹ Стенографический отчет I пленума ... 87 б.

Әліпбидегі графема мен фонеманың қатынасы мына түрғыда: *a*<*a*>-<*a'*>, *b*<*b*>-<*b'*>, *c*<*ш*>-<*ш'*>, *k*<*к*>, *q*-<*к*>, *l*<*л*>-<*л'*>, *r*<*p*>-<*p'*>, *s*<*c*>-<*c'*>, *m*<*м'*>-<*м*>, *d*<*д*>-<*д'*>, *n*<*н*>-<*н'*>, *t*<*т*>-<*т'*>, *e*<*je*>-<*e*>, *h*<*н*>-<*н'*>, *u*<*uv*>-<*yv*>, *g*<*г*>-<*г*>, *x*<*x*>-<*x'*>, *y*<*ү*>-<*ү*>, *h*<*h*>-<*h'*>, *o*<*ө*>-<*о*>, *z*<*з*>-<*з'*>, *i*<*ыj*>-<*ij*>, *ь*<*і*>-<*ы*>, *p*<*п*>-<*п'*>¹.

Қ.Жұбанов *f*, *h*, *x* әріптері кірме сөздерде ғана емес, Оңтүстік Қазақстан қазақтарының тілінде бар дыбыс және келешекте тілдің термин (1934) сөздермен баю мүмкіншілігін ескерсек, бұл әріптерден бас тарта алмаймыз және өзге түркі халықтарының әліпбиімен бірдейлестіру үшін бұл үш әріпті әліпбиге енгізу керек дейді². *Pravda, avarie, vьmpel, fabrik, fakt* сөздерін *b*, *p* әріптерімен таңбалаудың қиындығын көреді. Ал *giretəron, Meknijke, Qarkop, sabet* сөздерінің әртүрлі орфограммаланып кететінін байқайды.

1936 жылы «*h* әрпі әліпбиде болғанмен, қазақ сөздерінде ұшырап жарымайды, тек одағайларда кездеседі» деп³, әліпби құрамынан *ө, ә, j* (й) және *с* таңбаларын шығаруды ұсынады, *h* әрпін <*ғ*> фонемасына беруді ұсынады⁴. Ал *j*-ді *i* дауысты дыбыс әрпімен, *v*-ны *u*-мен беруге болады дейді [32, 507]. Сөздің жіңішкелігіне дәйекшеден басқа *i, k, g* әріптері де қарақшы (маркер) бола алатынын көрсетеді⁵. Сонда Қ.Жұбановтың әліпби құрамынан алып тастауға болады деген таңбалары мыналар болды: *ө, ә, j, ғ, v*. Және *ұу, үу, ый, ій* қосар таңбаларының орнына бір таңба алуды, дәйекше қызметін пайдалануды ұсынады⁶. Сөз болып отырған қазақ латын графикасының кемшілігі деп, «сызылған» *ө*, «құйрықты» *Ғ, ң*, «аударылған» *е* (ә), «созылған» *g* (*q*), «белі сызылған» *z* таңбаларын атайды. Сөйтіп, «Т.о. вместо прежних 13 букв по значению и 17 букв по числу знаков оставляются

¹ Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1999.- 581 б.

² Сонда, 510 б.

³ Сонда, 195 б.

⁴ Сонда, 504 б.

⁵ Сонда, 504 б.

⁶ Сонда, 507 б.

7 букв, 7 знаков»¹ дейді. «Сыз, сіз дегенде **ы, і** әріптері сөз дыбысталуының ғана жуандығы мен жіңішкелігін көрсету үшін тұрған жоқ, ол бүтін буынның жуан-жіңішкелігін көрсетуге қойылған қарақшы»². «Жазуда буын сайын бір дыбыстың жуан-жіңішкелігін айырып таңбалағанда, әр буынның дауысты дыбысының ғана жуан жіңішкелігін айырып таңбалаймыз. Әрқайсысына екі әріп алып әурелемей-ақ, буын-буынның ғана жуандығын я жіңішкелігін айыртқандай бірақ белгі қоятын болсақ, әрпіміздің санын бүгіндегімізден де азайтып 26-ға түсіруге болар еді»³ деді (17-кесте). Бұл – А.Байтұрсынұлы әліпбиінің жүйесін латын графикасында жаңғыртқаны.

Ал **кірме сөздерді жазғанда орыс тіліндегі түбірін сақтап, қосымшаны қазақ тілде жалғауды, сондай-ақ туынды кірме сөздердің жұрнағын қазақ тілінде беруге болатынын ескертті** (*федератировать-федерациялау*).

17 кесте. Қ.Жұбановтың латын жазуына енгізген өзгерісі

1929 ж. латын жазуы	Қ.Жұбанов ұсынысы	1929 ж. латын жазуы	Қ.Жұбанов ұсынысы
a <a>	a<a><ә>	o <o>	o <o><ө>
ә <ә>	–	ө <ө>	–
b 	b<б>	p <p>	p <p>
c <ш>	c <ш>	r <r>	r <r>
q <ғ>	h <ғ>	s <c>	s <c>
d <д>	d <д>	t <t>	t <t>
e <e>	e <e>	u <ү>	y <ү><ү>
g <г>	g <г>	y <ү>	–
–	f <ф>	z <z>	z <z>
i <i>	i <й><и>	v <в>	v <в>
h <h>	–	i <й>	i <i>
k <к>	k <к>	ь <ы>	ь <ы>
l <л>	l <л>	č <ж>	č <ж>
m <м>	m <м>	Uv	–
n <н>	n <н>	Yv	–
<н>	ŋ <н>	Bj	–
q <к>	q <к>	Iy	–

¹ Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1999. 521 б.

² Сонда, 204 б.

³ Сонда, 205 б.

Қазақ орфографиясындағы жазылуы қиындық тудыратын сөздердің емлесі туралы ғалымның айтқан сыны қазақ жазуы тарихының бір этюдін құрайтындықтан, автор еңбегіне сілтеме жасауды жөн көреміз. Мысалы, Қ.Жұбанов орфография ережелері «термин сөздерді ғана емес, төл сөздердің де дұрыс жазылуына кедергі келтіріп келді»¹. «Әсіресе *асра, ру, көбрек, қойны, аулы, шаруа* сөздерінің бірде **ы-мен**, бірде **ы-сыз** жазылуына өзі жол берді»² деді. Сондай-ақ мына сөздердің бірнеше вариантта жазылуына мүмкіндік жасады дейді: *зана / гәне / гәне, ішкім / ешкім, шіймай / шыіймай / шызбай, кервіш / керпіш / кірпіш, бійбастақ / бейбастақ / бійбастақ / бейбастақ, жәнтік / жәндік, шынара / шінара / шін-ара / ішін-ара / ішінара*. Сол сияқты күрделі біріккен сөздерді жазылуы да әртүрлі болды дейді ғалым: *жарғанат / жар қанат, қолғабыс / қол қабыс, жарымес / жәрмес, ійін ағаш / ійінғаш, жаздыгүні / жаздыкүні / жаздыкүн / жаздыкүн, жазғы тұр / жазғытұрым / жазытұр / жазытұрым, баражатыр / баратыр / барат*³.

1929 жылы емледе тек кірме сөздердің жазылуында алақұлалық бар, ал төл сөздердің емлесі мінсіз деген пікірлердің дұрыс еместігін осы мысалдардан да көруге болады дейді ғалым. Емле ережесінің аз болуы емленің жақсылығын емес, кемшілігін көрсетеді. Ал кірме сөздердің емлесі туралы қазақша жазушылар «шет тілдерден кіретін сөздердің емлесі қазақ тілінің фонетикасы мен морфологиясының осы күнгі заңдарынша болу керек деп, бір әуре болады. Аса бір керек жерлерде ғана болмаса, жаңа сөздердің түбірін бұзбай жазу керек» деп екі әуре болады⁴ дейді.

Сондай-ақ *гөрі/кері* шылауының *гөрі* вариантын кодификациялау керек. Өйткені ол үнемі шығыс жалғауынан кейін қолданылады⁵ деді ғалым.

¹ Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1999.-581 б. 54 б.

² Сонда, 515 б.

³ Сонда, 515 б.

⁴ Сонда, 338 б.

⁵ Сонда, 503 б.

1935 жылы қосымшаларды бірге жазуды, шылауларды (*ма, ме*) бөлек жазуды ескертеді¹. Сондай-ақ *да, де*-нің қосымша болғанда сөз түбірімен бірге, шылау болғанда бөлек жазылатынын айырады. Ал *мен, бен* сөздерін шылау, қосымша екенін айыру қиындығынан бөлек жазуды жөн деп табады. Қос сөздерді дефиспен, тек *атпақ, көкпеңбек* сөздерін бірге, ал *қолма-қол* сияқты қосар сөздердің алдыңғы екі сыңарын бірге жазуды ұсынады². Сөйтіп, бүгінгі емле кодификациясының түпнегізі Қ.Жұбанов тұжырымдамаларынан шыққанын көреміз.

Әліпби мен емлені өзгертуге байланысты екінші ұсыныс С.Аманжолов тарапынан шықты. Автор 1933 жылы «Социалистік Қазақстан» газетіне жариялаған мақаласында жаңа әліпби комитетінің түркі тілдері дыбыстық ерекшеліктерін ескермей, әліпбиденә, ү, з, ө әріптерін шығаруды ұсынуы, сондай-ақ <қ>-ны к-мен, <ғ>-ны г-мен беруін дұрыс емес дейді.

Автор <ғ> дыбысын х әрпімен беруді ұсынады, қысандарды түсіріп жазуды қолдамайды. Қосар дыбыс әріптерін бір әріппен беруді ұсынады. <ый>, <ій> дыбыс тіркесінде **ј** таңбасы дауыссыз <й>- ді де беретін болсын деген пікір айтады: *saj (сай), jaqnj (яғни)*. Ал [үу], [үү] тіркесіміне **v** таңбасын лайық көреді. Сонда *V-<у>*, <үу>, <үү> беретін болады дейді.

Әліппе мен емлеге қатысты өзгеріс С.Жиенбаевтың тарапынан да ұсынылған. Автор қысаң езуліктерді үнемдеп жазу қажет, мысалы, *сталин, склад, рғыз, қтын* деп жазу *рығыз, қытын* деп қате оқитын қауіп тудырмайды дейді. Қазақ тілінің жалғамалы сипаты қосымша жалғағанда, қопармалы тілге айналып кетпейді, *қргз (қырғыз)* дегенде түсіріп, *қргызы* дегенде түбір тұрпатын өзгерту дұрыс емес дейді ғалым. Сондай-ақ автор дауыстылардың тек жуан түрін алуды **а, о, у** дыбыстарын сөз ішіндегі **і, ұ, е** әріптеріне қарап оқуды, ал бір буынды жіңішке дауыстылы сөздерге дәйекше қоюды

¹ Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөн-гі зерт-р. Алматы: Ғылым, 1999, 177 б.

² Сонда, 177 б.

ұсынады. Ғалымның есептеуінше, қазақ тілінде <ә>-мен-23, <ө>-мен-18, <ү>-мен 19 сөз басталады¹.

Алайда ұсынылған бұл жобалар, әсіресе Қ.Жұбановтың дәйекше қызметін пайдаланған әліпбиі, 1934 жылы жоғары комитетте қолдау тапқандай болса да, 1938 жылы қабылданбай қалады². Бірақ **uv** (**ұу**) мен **uv** (**үү**) қосар әріп орнына бір ғана **u** жазылатын болды: *uvagyt- uagyt, uvьq- ььq, uvәde- uәde, kelyv-keli, quvus-quьs*. Бұл әріптің емлесінде мынадай ескерту болды: *у* деген сөзді бір әріппен (**u**), *туу* (*tyv*), *суу* (*cyu*) сияқты сөздерді екі әріппен (*tu, su*) беру ыңғайсыз, әрі сөз мағынасын айыруға кедергі келтіретіндіктен (*ту сөзімен туу одағайын*) қосар әріппен беріледі.

Сол сияқты **ьj** (**ый**), **ij** (**ій**) қосар дыбыстарының орнына бір ғана **i** таңбасы алынған соң, <i> фонемасы /j/ әрпімен таңбаланатын болды, мысалы: *tjl (mil), zjl (zil)*. Бұл орфограмманың да *тый, сый* сөздерінде бұрынғы емле сақталатыны туралы ескерту болды³.

1938 жылы «Қазақ әліппесі мен орфографиясын біраз өзгерту туралы» қаулыдан соң әліпбиге **f** (**ф**), **x** (**х**), **v** (**в**) әріптері енді. <ы> -ь, <у>-и, <i>- j, <в>-v, <ү>- ū, <ү>-у, <ф>-f-мен берілді, **ю-іи, я-іа** тіркесімен, ал **ұу және үу** тіркесі бір ғана **u** таңбасымен, және **ый, ій** тіркесі бір ғана **i** әрпімен таңбаланатын болды. Әліпбиде **е (ио), ц, ч, щ, ъ, ь, э, ю, я** таңбалары болмады⁴.

Қысаң езуліктердің таңбалары (**ь, j**) мазмұнға ие болып тұрса, жазылуы керек делінді. Бірақ бұл – емле ала-құлалығын тудырды: *торьраq, рьсacд, їrek, kjlem, ьрас, ьrai сөздерін әркім өзінше таңбалады*. Сондай-ақ түбірдің соңғы буынында <ы>, <i> дыбыстары естілетін сөздерге тәуелдік жалғауы қосылғанда, қысаң езуліктер түсіп қалса, түбірде жа-

¹ Жиенбайұлы С. Әліппе мен емленің кейбір мәселелері туралы // Социалистік Қазақстан. 6.04. 1935.

² Әліппе мен емледегі жаңалықтар жобасы // Социалистік Қазақстан. 14.06.1934.

³ Академик Н.Сауранбаевтың еңбектері. I том. Алматы, 2000.-400 б. 17 б.

⁴ Қазақ тілі әліппесінің жаңа емлесінің ережелері // Лениншіл жас 10. 07. 1939. 149 б.

зылмайды, ал түсірілмесе түбірде жазылуы керек делінді. Мысалы, *көрк*, себебі *көркім*; *көрік*, себебі, *көрігі* (ұстаның)¹.

Сөйтіп, қазақ тілінің дыбыстық негізінен шығарылған алғашқы емле ережесі 1929ж. латын графикасымен бірге қабылданды. Онда орфографияның негізгі ұстанымы анықталып, шеттілдік сөздер қазақ тілі төл сөздерінің жазылу принципіне сай таңбаланды. Қазіргі емлеміздегі негізгі орфограммалар сол 1929ж. емле ережелерінде айқындалды. Графика латын алфавитінің барлық әріптерін пайдаланды. Бірақ [ый], [ій], [ұу], [уу]косар дыбыстарының бір әріппен таңбалануы бұл графикада қабылданған жоқ.

Латын графикасындағы соңғы өзгеріс проф. С.Аманжолов негіздеген – «Қазақ тілі емле ережелерінде» көрсетілді. Онда латын жазуындағы кемшіліктер деп мыналар көрсетілген еді²:

- 1) 1929 ж. әліпбиде *х, җ, ʋ* таңбаларының болмауы;
- 2) *и, у* таңбаларының жоқтығы, соның салдарынан *мисси-сипи, миссури* сияқты сөздердің *mijssijsijpij, mijssyvrjij* деп 6, 7 әріптің орнына, 13-9 әріпке дейін жазылу;
- 3) Фонетикалық принциптің ұсталынуы;
- 4) Қазақ тілінің төл сөздерінде екінші-үшінші буындарда ерін дауыстылары жазылмағандықтан кірме сөздердің әртүрлі орфограммалануы (*кило-келі, динамо-динамы, бюро-бюра*);
- 5) Сөз ішінде екі дауысты дыбыс қатар келмейді деп, *зоология, биология, театр* сөздерінің *зологыйа, быйалогыйа, тыйатыр* болып таңбалануы;
- 6) Қатаң-ұяң дыбыс тіркесімі болмайды, сондықтан жазылмайды делініп, *аптаномыйа, Бекполат, апсалұут* сияқты фонетикалық орфограммалардың көбеюі.

Ал үндесім заңдылығы туралы С. Аманжолов: «Қазақ тілінің сингармонизм заңына бағынатындығы бұлай тұрсын, қазақтың ежелгі сөздерінің талайы дыбыс жүйелі принципке бағынбайтын еді. Мысалы: *tuz+сь, ag+сь, bas+сь, gel+bau,*

¹ Академик Н.Сауранбаевтың еңбектері. I том. 24 б.

² Аманжолов С. Орыс графикасына негізделген қазақтың жана алфавиті мен орфографиясы. Алматы, 1940.–30 б.

gъzmet+ker, gazdъ+gun»¹ деп, емлені тілдің дыбыстық заңдылығынан шығарудың мүмкіндігі жоқ дейді:

Сөйтіп, емле ережелеріне мынадай өзгерістер ендірілетін болды деген:

– емленің негізі – морфологиялық принцип, түбір морфологиялық, қосымша фонетикалық принциппен жазылады (*çumьstьŋ*),

– түбірлері сақталған біріккен сөздер, кірікпей жазылады да, қосымшасы фонетикалық принциппен жазылады;

– кірме сөздер ішінара болмаса, морфологиялық принциппен түпнұсқа тұрпатын сақтап жазылады, қосымша фонетикалық принцип бойынша жалғанады²,

– қазақ тіліне ауызша жолмен еніп, игерілген географиялық атаулар, ұғым атаулар қалыптанған түрінде жазылады: *өzbek, poьz, sjiez, nөл, aғus, yiel, yien*,

– екі немесе одан көп дауыссыз дыбысқа аяқталған кірме сөздерге қосымша жалғанғанда, соңғы дауыссыз түсіп қалады, қосымша сөздің соңғы буынының жуан-жіңішкелігіне қарай жалғанады: *Bekmuratqa, metaldьŋ*,

– кірме сөздердегі еріндік дауыстылар таңбасы соңғы буында да жазылады (*komsomol, kino*),

– кірме сөздердің аяғында *в, д, з* әріптері таңбаланады (*leningrat, aktip* емес);

– <џ> дыбысы *й* таңбасы арқылы, <і> фонемасы *ј* әрпі арқылы таңбаланады: *вџл, їјл*;

– екі дауысты дыбыс таңбасы тіркесе береді (*zoologia, çuadь*);

– әліпбиге *х, ф, в* әріптері алынады;

– қосар *ый, ій, ұу, уу* дыбыстары *і, и* таңбалары арқылы беріледі;

– әліпбиде 32 әріп болады;

– кірме сөздерде айтылатын *ә, е, и* дыбыстарының орнына, сөз мағынасы бұзылмаса, *а* әрпі жазылады (*artel, organ, brigada*);

¹ Аманжолов С. Орыс графикасына негізделген қазақтың жаңа алфавиті мен орфографиясы. Алматы, 1940. 12 б.

² Сонда, 12 б.

- екінші, үшінші буындарға дейін [ə] дыбысы айтылатын сөздердің тек бірінші буынында ə-әрпін жазу: *kəmilağa*;
- соңғы буындарда естілген *o, y, u* дыбыстарының орнына *e, ь, j* әрпін жазу: *kyrek, qulьn, bygjn*;
- түбір мен қосымша жігіндегі [n-θ], [k-z], [k-z] дыбыстарының алмасуын таңбалау: *tabadь, kəgerdь, aғadь*;
- сөз басындағы қысаң езуліктер мағынаға әсер етпеген жағдайда таңбаланбайды: *rai, lai, ckaф*.
- бірақ *jn, ьza, jгi, ьdьs, jl, jz¹* сөздерінде жазылады;
- екі буын аралығындағы мағынаға әсер етпейтін қысаң езуліктер таңбаланбайды: *axmet, magna, saurьn, caprag, kəkreк*;
- соңғы буындағы қысаң езуліктер түбір тұлғасында да, тәуелді жалғау тұлғасында да жазылмайды: *mylk-myлкjm, xalq-xalqьm*;
- одағай сөздерде екі дауыссыз әрпі қатар жазыла береді: *qarq-qarq*;
- соңғы буындағы қысаң езулігі бар сөздерге тәуелдік жалғау жалғанғанда сөз аяғындағы қатаң ұяндап, қысаң езуліктер түсірілмейтін болса, түбірде де таңбаланады: *tyлjk-tyлиги, kərjk-kərjg²*;
- *i, u* әріптерінің жуан-жіңішкелігін түбір не қосымшаның үндесуі арқылы ажырату;
- жуан-жіңішке пары бар сөздердің жіңішкесінде дыбыс құрамын ажыратып таңбалау: *ti-tji, tyu-tu³*;
- кірме сөздердегі *ь* белгісін *ə, ø* әріптері арқылы беру: *albøт, vølt*;
- *ю* әрпін *iu* әріп тіркесімен беру: *iubilei, soiuz*;
- барлық дауыссыз дыбыстардан соң келген *ю* әрпін *u* таңбасымен беру: *revolutsia, budcet*, бірақ *biuro, tiuk* деген сөздерді *iu*-мен жазу;
- кірме сөздердегі *я* әрпін *ia* тіркесі арқылы беру: *ximia, ispania, koreia, ideia, ialta*, ал дауыссыздан соң жіңішке естілсе, *ə* арқылы беру (*Aləska, məta*);

¹ Аманжолов С. Орыс графикасына негізделген қазақтың жаңа алфавиті мен орфографиясы. Алматы, 1940.–30 б. 15 б.

² Сонда, 16 б.

³ Сонда, 17 б.

– **ё** әрпі **ю** арқылы беріледі;

– **с** дыбысынан басқа дауыссыз дыбыстардан соң келген **ё** әрпі **ө** әрпімен беріледі: *akter, mantar, katol*,

– **ц** әрпі сөз басында және дауыссыз дыбыстан соң келсе **с**-мен беріледі: *sitat, aksia*, ал сөз аяғында және дауысты дыбыстан соң келсе, **mc** арқылы беріледі: *protsent*;

– **щ** әрпі сөз ішінде және дауысты дыбыстан соң қос **сс** (шш) әрпімен, ал дауыссыз дыбыстан соң және сөз басы мен аяғында **с**-мен (ш-мен) беріледі: *cedrin*.

Сонымен, бұл жобада 32 әріп болады. Олар: а <а>, в <б>, v <в>, g <г>, d <д>, e <е>, ç <ж>, z <з>, i <й>, j <і>, к <к>, l <л>, m <м>, n <н>, o <о>, p <п>, r <р>, s <с>, t <т>, u <у>, f <ф>, x <х>, ç <ғ>, q <қ>, c <ш>, ә <ә>, h <һ>, ŋ <ң>, ө <ө>, ú <ұ>, y <ү>, ь <ы>.

Ұсыныс-жобаға байланысты М. Балақаев *j<i>* таңбасы сөздің барлық буынында келгендіктен таңбалап, *ә, у, ө* әріптері сирек жазылатындықтан жіңішкелік белгісін пайдаланайық деген еді¹, А. Ысқақов бұған жіңішкелік белгі орыс тілінде тек жіңішке дауыссыздарды белгілейді деп қарсылық білдіреді².

Сонда қазіргі қазақ орфографиясындағы негізгі ережелер мен ұстанған қағидағтар 30 жылдардағы реформалар негізінде жүзеге асқанын көреміз.

Қырғыз жазуы. Латынға ауысу қысқа мерзім ішінде, түркі тілдері әлі өзіне тән негізгі дыбыстық құрамын анықтап үлгермеген кезеңде жүргендіктен қазақ жазуы тәрізді басқа жазуларда да әліпби мен емлеге түзетулер енгізіле бастады. Оның бірі – қырғыз әліпбиі. Қырғыз жазуына 1938 жылы жасалған реформада 31 әріп болды (18-кесте):

¹ Балақаев М. Жаңа әліппе мен емле проектісі туралы // Социалистік Қазақстан. 24. 08. 1939.

² Ысқақов А. Жаңа әліппе проект жайындағы кейбір пікірлер жөнінде // Социалистік Қазақстан 3. 08. 1940.

а	в	С	ç	d	e	f	g	q	i	j	к	l	m	n	ң
о	ө	P	q	r	s	ş	t	u	v	x	y	z	z	ь	

И дыбысы эліпбиге ендірілмеді. *Zz* әрпі қабылданды. Кірме сөздер орыс орфографиясы бойынша жазылды: *kolhoz, sojuz, komitet*. **Щ** әрпі **şс**, **ц** әрпі **tc** тіркесі арқылы берілді: *Щукин – şcukin, цеткин – tsetkin*¹. Кірме сөздерге кыргыз тілі қосымшасын жалғағанда **i** әрпін селбеспе қызметте жұмсады: *Omskiniñ, актынь, нефтини, фактьқа*.

Бірге, бөлек таңбалануға байланысты кыргыз емлесінде жалқы есімдердің 4-уі ғана (*Qaraqol, Qarasuu, Qarabalta, Atbaşь*) бірге жазылды, қалған есімдер дефис арқылы (*Galal-Abad*) жазылды. Ал жалпы есімдерден тек 2 сөз ғана бірге (*çolbaşь, by tkylsojuzduq*), қалғандары бөлек жазылды: *temir çol, beş, çьldьq, bel boo* т.б.

Күшейткіш буынды сын есімдер бірге жазылды: *sapsarь, арраq, qьrқьзьl. etip* етістігі сілтеу етістігінен кейін бірге де, бөлек те жазыла берді: *ань etip – antip, oşonu etip – oşentip. eken, ele* көмекші сөздерімен келген *бь* сұраулық шылауы бірге жазылды: *barbeken, atpeken, atpele, Asambele*².

Қысаң езуліктер тәуелдік жалғауы жалғанғанда түсіріліп те, түсірілмей де жазылуы нормаға айналды: *kijim – kijimi – kijmi, aьl – aьль, aьlь*.

е әрпі [je] дыбыс тіркесі арқылы беріледі: *Kijev, Jevropa*.

К әрпімен **q, k** фонемалары; **г** әрпімен **z, z** фонемалары таңбалану осы латын графикасы тұсында басталды: *kol* [qol], *чыгыш* [чығыш].

Әзербайжан жазуы. Өзге түркі тілдерінің алды болып қабылдаған әзербайжан жазуы 1938 жылғы реформасында мынадай түзетулер енгізді (19-кесте):

¹ Новая орфография киргизского языка Фрунзе, 1938.- 15 с. 5 б.

² Сонда, 6 б.

a	b	c	ç	d	e	ə	f	ƣ	g	h	x	ı	i	z	q	k	l	m	n	ŋ	o	ö	p	R	s	z	t	y	u	v	j	z
a	b	ç	c	d	e	ə	f	g	ƣ	h	x	ь	i	z	k	q	l	m	n	ŋ	o	ö	p	R	s	ş	t	u	y	v	j	z

Қарақалпақ жазуы. Латыннегізді қарақалпақ әліпбиіне өзгерістер енгізу туралы ұсыныс 1935 жылдың маусым айында Төрткілде өткен Тіл білімінің II конференциясында айтылды. Онда әліпбиден Әә, Өө және Үү әріптерін шығару ұсынылды. Алайда бұл ұсыныс кейінге қалдырылды. 1938 жылдың қазан айында Төртіулде өткен III орфографиялық конференцияда алфавитке **Үй**әрпі енгізілді және кейбір әріптердің фонетикалық мазмұны өзгерді. Соңында әліпби құрамы былай болып бекіді: Aa, Bb, Vv, Gg, Dd, Ee, Çç, Zz, Ii, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Rr, Ss, Tt, Uu, Ff, Xx, Şş, Ҫҫ, Әә, Өө, Hh, Qq, ƢƢ, Yy, ӱӱ, Jj, Ъь'.

Жазуды жетілдірудің 30 жылдардағы тәжірибесіне баға беру үшін түркі тілдеріне тән фонемалардың қатарын көрсетейік, олар:

- жіңішке, ашық еріндік **ö** дауыстысы
- жіңішке, қысаң еріндік **ü** дауыстысы
- жіңішке, ашық езулік **ä** дауыстысы
- жуан, қысаң, езулік **ы** дауыстысы
- жіңішке, қысаң, езулік **і** дауыстысы
- тіл арты, ұяң **ғ** дауыссызы
- тіл арты, қатаң **қ** дауыссызы
- тіл арты, мұрынжолды, үнді **ң** дауыссызы;

Және түркі тілдерінің кейбіріне тән фонемалары мыналар:

- жуан, қысаң еріндік **u** дауыстысы – қазақ тілінде
- ашық, жуан еріндік **ä** дауыстысы – өзбек тілінде
- тісаралық **ç** дауыссызы
- жабысыңқы, жайылма, тіл ұшы **дж** дауыссызы;
- тісаралық **z** дауыссызы – башқұрт тілінде.

¹ Насыров С. Об усовершенствовании и унификации алфавита каракалпакского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. - М.: «Наука», 1972.- С. 75-87.

Бұл фонемалар латын графикасы таңбаларымен қалай таңбаланды, қай әріпті қандай фонема үшін қабылдады және қай әріптердің мазмұн межесі өзгерді деген сауалдарға жауап іздеп, осы тақырыпты нысан етіп, бірнеше жыл зерттеу жүргізген, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты Назира Әміржанованың «Қазақстандағы латын жазуының тарихи тағылымы» атты 2012 жылы жарық көрген монографиясынан үзінді келтіреміз:

а – барлық түркі тілдерінде дауысты [a] фонемасын берген, алайда а) әзірбайжан тілінде орыс тіліндегі [a] дыбысына жақын; ә) өзбек тілінде еріндік [a] реңкін; б) қарақалпақ тілінде сөз басында қысаңдау [ˈa] вариациясын таңбалады.

в – барлық әліпбилерде ерін-ерін ұяң дыбысты таңбалады, алтай тілінде сөз басында қатаңданып естіледі.

с – жайылма жуысыңқы ұяңды да, [ʒ] аффрикатын да білдірді.

d – [d] дыбысын таңбалады, алтай тілінде сөз басында қатаң [t] реңкін, сөз ортасында [d] дыбысына сәйкес келді.

đ – бұл графема тек башқұрт тілінің фрикативті төл дыбысын бейнелеу үшін қолданған. Ағылшын тіліндегі th [ʃ] жақын. Түрікмен тілінде мұндай дыбыс диалектіде кездеседі.

e – барлық әліпбиде бірдей [e] мағынасында қолданды.

ә – қазақ, әзірбайжан, татар, башқұрт, түрікмен, ұйғыр, қарақалпақ әліпбилерінде қолданылды. Ал [ə] дауысты дыбысын әліпбилерінде таңбаламаған тілдерге түрік, түрікмен, өзбек, саха, қырғыз тілдері жатады.

f – әліпбилердің көпшілігінде интернационалдық сөздерді таңбалау үшін қолданылды.

g – барлық әліпбилерде [g] фонемасын берді.

q – әліпбилердің көпшілігінде тілшік-таңдай, қатаң фонеманы берген, тек түрікмен және алтай тілдерінде [ɣ] арқылы таңбаланған.

h – 12 әліпбиде тілшік, көмей дауыссызды білдіру үшін алынды.

i – барлық әліпбилерде болды. Бірақ і әртүрлі мазмұнда жұмсалды. Мысалы, әзірбайжан, қарашай, татар, түрікмен,

түрік, қырғыз әліпбилерінде [и] дыбысын, қарақалпақ, қазақ, ноғай әліпбилерінде қысаң [і] дыбысын білдіру үшін жұмсалды.

ㄷ – тек хакас әліпбиінде ашық, қысқа [j] дыбысын беру үшін жұмсалған. Ноғай әліпбиінде де бұл таңба алғашында қолданылып, кейін ығыстырылған. Қазақ тіліндегі [i] дыбысына сәйкес келеді.

ј – барлық әліпбилерде дауыссыз [j] мағынасында жұмсалған.

к – 17 әліпбиде [к] мағынасында жұмсалды, әзірбайжан тілінде тіл ортасы, түрікмен, алтай, хакас тілдеріндетіл арты, таңдай дауыссыз [q] дыбысына жақын.

l – барлық түркі әліпбилерінде [l] және [ɭ] таңбасы арқылы берілді.

m – [m] таңбасы арқылы таңбаланды.

n – [n] фонемасын берді.

п – барлық түркі тілдес әліпбилерінде [п] тіл арты, үндіні береді, ал әзірбайжан және түрік әліпбиінде жоқ.

o – көпшілік әліпбилерде ашық еріндік, жуан дауысты [o] дыбысына сәйкес алынды. Татар және башқұрт әліпбилерінде қысаң, жуан еріндік[ɔ] дыбысына сәйкесті. Қазақ, ноғай, қарақалпақ тілдерінде сөз ортасында [o], сөз басында дифтонгоид [ʰo] болып естіледі.

ө – ашық жіңішке еріндікті таңбалады, тек өзбек әліпбиінде [ө] дыбысы o таңбасы арқылы таңбаланған.

p – барлық әліпбилерде [p] мағынасында қолданылады.

q – түрікмен, түрік, алтай және хакас әліпбилерінде бұл таңба қолданылмады, к таңбасы арқылы берілді, қалған әліпбилерде тіл арты, таңдай дауыссыз дыбыс. Ал саха әліпбиінде тіл x графемасы арқылы берілген.

r – барлық әліпбилерде [r] діріл, үндіні берді.

s – барлық әліпбилерде жиылма жуысыңқы қатаң [s] дыбысын берді, тек түрікмен тіліндегі диалект сөздерде тісаралық [ʃ] дыбысын берді.

z – қарашай, құмық, ноғай әліпбилерінде [c] дыбысын беру үшін қолданды. Қарашай, құмық тілдерінде бұл дыбыс қосар ts дыбысына ұқсас болып келеді.

t – барлық әліпбилерде [t] фонемасын берді.

u – дауысты дыбыс ретінде әзірбайжан, қарашай, қырғыз, түрік тілінде [u] дыбысын, ал ноғай, қазақ, қарақалпақ тілінде қысқа жуан, қысаң еріндікке [u] сәйкес келеді.

v – көпшілік әліпбилерде ерін-ерін [w] (y) дыбысына сәйкес, ал әзірбайжан тілінде ерін-тіс [v] дыбысына ұқсас айтылады.

w – қарашай әліпбиінде дауыссыз, ерін-ерін үндіні берді.

x – 1938 жылға дейін қазақ және саха тілдерінен басқа барлық әліпбилерде болды. Кейін кірме сөздерді таңбалау үшін әліпбиге енді.

y – өзбек тілінен басқа әліпбилерде дауысты [ü] дыбысын берді. Әзірбайжан, түрік, қарашай, құмық тілінде неміс тіліндегі [ü] дыбысына ұқсас; ал қазақ, қарақалпақ тілдерінде жіңішке, қысаң, еріндік болып айтылады.

z – қазақ, қарақалпақ әліпбилерінде бұл таңба болмады.

ь – жуан, езулік, қысаң **ы** фонемасын таңбалау үшін қолданды.

‘ (дәйекше) – әзірбайжан, қарашай, ноғай, құмық, татар, башқұрт әліпбилерінде болды, ал кейбір тілдерде сөзді жіңішкерту үшін қолданылған¹. Сонымен, латын әліпбиінің үстіне алынған таңбалар мынадай: «қазақ – ç, ә, Q, ө, η, ь; түрікмен – ç, ә, η, ө, ş, z, ь, ‘ (дәйекше); әзірбайжан – ç, ә, Q, ө, z, š, ь, ‘ (дәйекше); татар – ç, ә, Q, ө, η, ş, z, ь, ‘ (дәйекше); башқұрт –č, ә, Q, ө, η, ş, z, ь; құмық – ç, Q, ө, η, ş, z, ь, ‘ (дәйекше), қарақалпақ – ç, ә, Q, ө, η, ş, й, ь, ‘ (дәйекше); ноғай – Q, ө, η, ş, z, ь, ‘ (дәйекше); қырғыз – ç, Q, ө, η, ş, z, ь, ‘ (дәйекше); алтай – ç, ө, η, ş, z, ь, ‘ (дәйекше); қарашай – σ, σ, ө, η, ş, z, ь, ‘ (дәйекше); өзбек – σ, σ, η, ş, z, ‘ (дәйекше); ұйғыр – σ, ә, σ, η, ө, ş, z, ‘ (дәйекше); саха – σ, σ, η, ө, ş, z, ь, ‘ (дәйекше)².

¹ Әміржанова Н. Қазақстандағы латын жазуының тарихи тағылымы // Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012 – 300 б. 40-41 бб.

² Сонда, 37 б.

3. КИРИЛНЕГІЗДІ ТҮРКІ ЖАЗУЛАРЫ

3.1 Кирилнегізді түркі жазуларының алғашқы легі: әліпби, емле

Қазіргі түркі тілдерінің ішінде бұрынғы кеңес одағы құрамында болған түркі халықтарының арасында өзара ұғым ортақтастығы, термин ортақтастығы, синтаксисілік ерекшеліктердің ортақтығы болғандықтан бірін-бірі түсінуде біршама жеңілдік бар. Алайда бұл жеңілдікті қиындатып отырған тағы да жазу, әліпбидің әртүрлілігі. Сондықтан келесі тараушаларда біз кирил графикасына негізделген түркі жазуларының әліпби құрамы мен ұстанған орфография ережелері мен заңдылықтарына тоқталамыз.

Түркі жазуларының орыс графикасына көшуінің бірнеше себебі болды: 1) өзге идеология мен саясат ұстанған Түркия мемлекеті мен кеңестер одағындағы түркі халықтарының араласуына кедергі жасау; 2) араб және латын графикасына негізделген қазақ жазуының негізін қалаған қайраткерлердің «халық жауы» болуы; 3) бір мемлекет (ССРО), ортақ астана (Мәскеу) астындағы халықтардың ортақ мемлекеттік жазуы болуы керектігі (орыс тілі мен жазуы); 4) термин сөздердің орыс тілі арқылы игерілуі; 5) жазу емлесіндегі ала-құлалық т.б.

1926 ж. I түркітанушылардың съезінде де, 1929 ж. емле конференциясында да қатынасқан орыс ғалымдары әр халық өз жазуын өз мүмкіндіктері тұрғысынан шешуі керек деп, бейтарап позиция ұстанғанмен, термин сөздерді орыс тілі арқылы игерген жөн (К.Юдахин), орыс жазуының да латын графикасынан кемістігі жоқ (Н.Ф. Яковлев, Жирков),

фонетикалық принципке сақтықпен қарау керек (Л.В. Щерба) деген ішінара, іріткі ойлары, сондай-ақ түркі оқымыстыларының да ортақ жазу – орыс жазуына көшкен дұрыс, терминдер орыс тілі нұсқасынша жазылу керек (С.Аманжолов) деген көзқарастары, сөйтіп, ақырында орыс графикасына көше бастауымызға себеп болды.

Н.Төрқұловтың 1927 жылғы-ақ сөзінен Э.Д. Поливановтың алтай, ойрат, шор, хакас, Сібір түріктерінің орыс графикасы мен алфавит жасағанын білдік¹. Бірақ Э.Д. Поливанов *пир* (*бір*), *пиир* (*бер*) дегенде бір әріп (и)-мен екі түрлі мазмұнды берудің қиындығын айтқан, яғни тілдің фонемалық сипатын ескерген.

ССРО құрамындағы халықтардың 18-і түркі тілінде сөйледі, оның 5-і одақтас республика, 8-і автономды, 5-і автономды облыс болды².

Кирил графикасын қабылдаудың алғашқы жылдарынан-ақ түркі тілдерінің ұлттық ерекшеліктері туралы сөздер азайды. Оның есесіне орыс тілінің мәртебесін сақтап отыру ескерілді. Мысалы, Н.Ф.Яковлев «Основы орфографии // Революция и письменность» деген еңбегінде: «орфография должна отражать минимум живых языковых особенностей, тот именно их минимум который должен быть выражен самым простым способом» дегені кейбір тілдерде (өзбек) дауыстылар таңбасының азаюына себеп болған. Ал кейін К.М.Мусаев кирил графикасын қолданған түркі тілдерінің емлесіне төл сөздерді ғана емес, орыс тілінен енген сөздердің де жазылуына жеңіл болсын деген талап қойды. Сондықтан бұл кезенді кирилше жазу деп аламыз ба, әлде орыс алфавиті негізіндегі жазу деп аламыз ба? деген заңды сұрақ та туады. Кеңестік түркі тілдері қабылдаған барлық алфавит құрамы алдымен орыс алфавитінің құрамынан тұратын еді де, тілдердің өзіне тән дыбыстарының таңбасы соңына тіркелетін еді.

Алдымен, электронды көздерді пайдаланып, орыс алфавитінің тарихынан аздаған мәлімет беріп кетсек. Орыс алфа-

¹ Стенографический отчет I пленума

² Сонда, 8 б.

виті 33 әріптен тұратын болып 1918ж. ғана белгіленген еді, ал ресми түрде тек 1942 жылы бекітілген¹.

I Петр реформасына дейін орыс алфавиті мынадай тұрпатта болған: А, Б, В, Г, Д, Е (Е вариантымен бірге, қазіргі ә-нің орнына), Ж, S, З, И ([j] дыбысын беретін й вариантымен бірге, алайда жеке әріп болп саналмаған), I, К, Л, М, Н, О (бірі тар, екіншісі кең түрде екі орфографиялық варианты болды), П, Р, С, Т, У (бұның да екі түрлі кесіні болды **Ѳ, ѳ**), Ф, Х, Ѡ (бұл әріптің де екі түрлі жазылысы болды: тар, кең), Ц, Ч, Ш, Щ, Ъ, Ы, Ь, Ы, Ю, Я (кейде екі әріп, кейде бір әріп болып табылатын екі жазылысы болды), **Ѣ, Ѥ, Ѧ, Ѩ**.

I Петрдің 1708-1711 жж. жасаған реформасынан кейін әліпбиден Кси (Ѧ), Пси (Ѩ), Омега (Ѡ), Ферг (Ф) пен фита (Ѧ), Ижица (Ѩ) (I әрпіне алмасты, кейін И әрпіне) таңбалары шығарылды. И әрпі де шығарылған еді, кейін қолданылатын орны өзгертіліп, қайта қабылданды. і әрпіне қатысты, егер дауысты алдында қос нүктемен, дауыссыз алдында бір нүктемен жазылатын болып қабылданды, тек 1738 жылы ғана барлық жерде бірнүктелі болатын болды. Кейін 1917-1918 жж. реформада бұл әріп әліпбиден шығарылды. Й әрпі де алынып тасталды да, 1735 жылы қайта қабылданды, бірақ 20 ғ. басына дейін жеке әріп ретінде мойындалмаған. З мен S әріптері де шығарылды, бірақ артынан Sәрпі қайта алынып, 1735 жылы қайыра алынып тасталды. Э әрпі ресми түрде 1708ж. бекіді. Ё әрпі тек 20ғ. басында ғана басылу міндетті болды. Әріпүсті таңбалар алынып тасталды, Й әрпі де осы кезде алынды. Санды жазатын қосар әріптер алынды. 1917ж. алфавит 35 таңбадан тұрды, шындығында 37 әріптен тұратын еді. Олар: А, Б, В, Г, Д, Е, (Ё жеке әріп болмады), Ж, З, И, (Й жеке әріп болмады), I, К, Л, М, Н, О, П, Р, С, Т, У, Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Щ, Ъ, Ы, Ь, Ы, Ю, Я, Ѧ, Ѩ².

Енді осы алфавитті қабылдаған түркі жазуларына өтейік. Мұнда түркі жазуларының орыс алфавитін қабылдаған жылдары бойынша орналастырылды.

¹ Народный комиссариат просвещения РСФСР. Приказ от 24 декабря 1942 г. № 1825 «О применении буквы «Ѣ» в русском правописании»

² <https://ru.wikipedia.org/wiki>

Түркі тілдерінің ішінде кирилл әліпбиі бірінші ендірілген тіл – бұл саха жазуы.

Саха жазуының әліпбиі мен емлесі. Кириллге негізделген саха жазуының әліпбиін академик О.Н. Бетлинг 1851 жылы жасады¹. 1919 жылға дейін арнайы жазуы болмаған Саханың «Батлинговский» атанған орыс әрпіне негізделген жазуы бар еді. 1919 жылы саха студенті мерзімді басылым бетіне латын жазуы негізінде саха әліпбиінің жобасын жариялап, халық талқысына ұсынады. Ол кең қолдау тауып, барлық мектептер мен жоғарғы оқу орындары осы әліпби негізінде оқыта бастады. 1921 жылы Саха автономиялық республикасы жарияланғаннан кейін Новгородов үлгісіндегі латын әліпбиі мемлекеттік әліпби ретінде қабылданды² (20-кесте).

20-кесте. Саха әліпбиі

А а	Б б	В в	Г г	Б б	Д д	Дь дь	Е е	Ё ё	Ж ж
З з	И и	Й й	К к	Л л	М м	Н н	Нг нг	Нь нь	О о
Ө ө	П п	Р р	С с	Һ һ	Т т	У у	Ү ү	Ф ф	Х х
Ц ц	Ч ч	Ш ш	Щ щ	Ь ь	Ы ы	Ъ ъ	Э э	Ю ю	Я я

а, b, c, d, e, g, ɕ, h, i, ie, j, ʃ, k, l, ʎ, m, n, ng, nj, ɛ, oe, p, q, r, s, t, ʃ, ʃa, u, uo, w, y, z³. Бұл жазу фонетикалық жазу болды. Кейін бұл жазуға қарсы пікірлер бой көрсетті. Сөйтіп, 1924 жылы саха жазуы морфологиялық принципке көшірілді⁴. Кейін де реформалар жиі жүргізілді: 1940 ж., 1950 ж., 1953 ж., соңғы түзету 1955 жылы жасалды. Бірақ 1962 жылы тағы ре-

¹ Петров Н. Орфография сахаского языка // Орфография тюркских литературных языков СССР. М., 1973. 285 б.

² Латын графикасы негізіндегі..., 29 б.

³ Ионов В. М., С. А. Новгородов. Сахаск: Областная типография, 1917. – 44 с.

⁴ Н.Е.Петров Орфография сахаского языка

форма жасауға ұсыныс айтылып, қазіргі алфавит 1963 жылы соңғы рет жөнделген нұсқасымен бекіді. Онда орыс алфавитінің үстіне саха тілінің өзіне тән 5 фонемасының таңбасы (ɟ, ɳ, ɵ, ɥ), екі диграф (дь, нь), 4 дифтонг (уо, ыа, из, үө) қолданылады. Сонда әлпібидегі әріптердің реті мен мазмұны мынадай: а, б, в, г, ɟ (ғ), д, дь (ч), е, е, ж, з, и, й, к, л, м, н, ɳ (н), нь (жінішке н), о, ɵ, р, р, с, ɥ, т, у, ү (ү), ф, х, ц, ч, ш, щ, ь, ы, ь, э, ю, я

Саха тілінде **ј** – мұрынжолды дыбыс бар, бірақ осы формада белгіленбеді¹.

Саха емлесі фонетикалық принципке негізделген. Түбір морфема мен қосымша морфема аралығындағы кейінді ықпал да жазуда белгіленеді. Мысалы, *аан, ааммыт, аанга; депутат, депутатка, депутаттыт*. Тек сөз арасындағы кейінді ықпал белгіленбейді: *масчыт (дровосек) [маччыт]*. Морфологиялық принцип көне түбірді сақтау үшін ғана ішінара қолданылады².

Кірме сөздер айтылуы бойынша жазылады. Мысалы, «Кыым» газетінде *газ* сөзі 19 рет саха тілінің айтылуы бойынша, 8 рет орыс тілі емлесі бойынша жазылыпты³.

Орыс тілінен енген *мотуор (мотор), хассыыр (кассир), туочука (точка), гааз (газ), суоппар (шофер), сибидиэньэ (сведение), сиэртибэ (жертва), хаарты (карты)* деген сияқты сөздер осы орфограмма түрінде сөздіктерде кодификацияланған⁴.

Жалпы саха тілі орфографиясында қатаң норма жоқ. Жазу емлесіне аса мән берілмейтінін кірме сөздердің біресе орыс орфографиясымен, бірде саха орфографиясымен жазыла беретінінен⁵, күрделі сөздерді бірге де, бөлек те жазуға болатынынан, емле ережелерінде арнайы түсіндірмелердің аздығынан көруге болады⁶.

¹ Н.Е.Петров Орфография сахаского языка, 294 б.

² Сонда, 290 б.

³ Сонда, 294 б.

⁴ Сонда, 294 б.

⁵ Сонда, 294 б.

⁶ Правила сахаской орфографии Сахаск, 1955. – 50 б.

Енді кірме сөздерді орыс орфографиясымен жазуға ұсыныс айтылып жүр¹.

Гагауыз жазуының әліпбиі мен емлесі. Гагауыз тілінің XX ғ. басына дейін жазуы болмаған. Зерттеуші В.А.Мошков XIX ғ. соңында гагауыз тіліндегі мәтіндерді түркологиялық әліпбиімен жинаққа шығарған². Бұл әліпби кириллицаға негізделді және мына әріптерден тұрды: а, б, в, г, д, е, ж, з, і, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, ы, ц, з, л, һ, а̄, е̄, і̄, о̄, ӯ, ы̄, ө̄, ъ̄, ä, ǟ. Жұмсақ дыбыстар әріп үсті нүктемен белгіленді. 1957 жылға дейін ұлт оқытушысы М. Чакирдың кирилге және латынға негізделген алфавиттері болды. 1957 ж. 30 шілдеде кирилге негізделген алфавит қабылданды. Орыс алфавитінің үстіне **аь, оь, уь, дж** диграфтары алынды. Алайда сол жылдың аяғында бұл әріптер **ә, ө, ү** таңбаларымен алмастырылды. 1968 ж. әліпбиге **ж** әрпі енді (21-кесте).

21-кесте. Кирил-гагауыз әліпбиі³

А а	Ä ä	Б б	В в	Г г	Д д	Е е	Ё ё	Ж ж	Ж̄ ж̄
З з	И и	Й й	К к	Л л	М м	Н н	О о	Ö ö	П п
Р р	С с	Т т	У у	Ў ў	Ф ф	Х х	Ц ц	Ч ч	Ш ш
Щ щ	Ъ ъ	Ы ы	Ь ь	Э э	Ю ю	Я я			

Чуваш жазуының әліпбиі мен емлесі. Чуваш тілі араб, латын графикасын емес, 1872 жылы орыс графикасына негізделген 25 әріптен тұратын кирил әліпбиін қолданған алғашқы түркі жазуы. Авторы – И.Я. Яковлев болды⁴. Онда 17 орыс әліпбиі әріптерінің үстіне (**а, в, е, и, й, к, л, м, н, п, р, с, т, у, х, ш, ы**) 8 чуваш тілінің өзіне тән дыбыстарын таңбалайтын әріптер қосылған (**ä, ё, ү, т̄, н̄, һ, л**).

¹ Н.Е. Петров Орфография сахаского языка

² Мошков В.А. Гагаузские тексты. Известия Общества археологии, истории и этнографии. Казань, 1895-1896. Т. XIII, вып. II.

³ Колца Е.К. Орфография гагаузского языка // Орфографии тюркских литературных языков СССР. М.: Наука, 1973. С. 91-102.

⁴ Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков и народа СССР. – М.: Наука, – 225 с.

Чуваш тілінің төл сөздері фонетикалық принциппен, орыс тілінен енген сөздер түпнұсқа принципмен жазылады¹. 1919 ж. бұл екі түрлі жазудың қиындығын түзету үшін кірме сөздерді де дыбыстық жағынан «сындырып», фонетикалық принциппен жазу ұсынылады. Алайда 1924 ж. орыс тілінің әсері күшейеді².

1926 ж. чуваш тілінің орфографиялық сөздігі жарық көріп, 1933 ж. жазуға реформа жасалады. Онда **б, г, д, ж, з, ц** әріптері енгізіледі. *Чуваш сөздері орыс тілі емлесімен жазыла бастайды.*

Қазіргі чуваш әліпбиінде 37 әріп бар, 10 әріп (о, ө, б, г, з, ж, д, ц, щ, ф) тек кірме сөздерде қолданылады, 4 әріп (ӓ, ӕ, ӧ, ӗ) тек чуваш тіліндегі сөздерде қолданылады³. Яғни чуваш тілінің өзіне тән дыбыстарын таңбалайтын 8 әріп (**ӓ, ӕ, ӧ, ӗ, ӑ, ӕ, ӗ, ӓ**) екі есеге қысқарды.

Хақас жазуының әліпбиі мен емлесі. Хақас әліпбиі алдымен кирил негізінде жасалды. 1925 жылы ойрот, хақас, шор тілдеріне ортақ алфавит үлгісі сөз бола бастайды. Үлгі ретінде ойрот жазуын алмақшы болады. Осы себепті әліпбиден **ӓ, к** және **ӕ** әріптері шығарылады. Нәтижесінде мынадай әліпби құрамы белгіленді: Аа, Бб, Гг, Дд, Зз, Ии, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Хх, Чч, Ыы, Ј ј, Ӱӱ, Ӗӗ, Нн, Йй, Ээ. Орыс тілінен енген сөздер үшін **Вв, Ее, Жж, Фф, Цц, Шш, Щщ, Юю, Яя, ь** таңбалары қабылданды. Әліпбиде **і, ғ** фонемаларының таңбасы, созылыңқы дыбыстардың әрпі болмады⁴. Алайда 1929 ж. өзге түркі тілдері тәрізді хақас тілі де латын графикасына өтті. Көп ұзамай 1939ж. қайыра орыс әліпбиін қабылдады. Кирилнегізді хақас әліпбиінде тілдің өзіне тән дыбыстарын белгілейтін мына әріптер болды: **і, нь, ӧ, ӱ**, жоласты **ч** (бұл дыбысқа **дж, чь** таңбалары ұсынылған) және **г**. Созылыңқы дауыстыны екі әріппен белгіледі.

¹ Опыт совершенствования алфавитов..., 93 б.

² Сонда, 94 б.

³ Сонда.

⁴ Чанков Д.И. Создание и усовершенствование хакасского алфавита // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. М.: Наука, 1972. С. 183-189.

Дауыстылар: *а, и, о, у, ы, э, і, ө, ү* әріптерімен, дауыссыздар: *п, ф, т, с, ц, д, з, н, л, р, б, в, ш, ч, ж, жоласты ч, тіл ортасы г, тіл арты г және тілшік г, нь және комей нь, й, к, х* болды. [у], [ү] фонемалары үшін бір таңба у әрпі алынды¹.

А а	Б б	В в	Г г	Ғ ғ	Д д	Е е	Ё ё
Ж ж	З з	И и	Й й	І і	К к	Л л	М м
Н н	Ң ң	О о	Ө ө	П п	Р р	С с	Т т
У у	Ү ү	Ф ф	Х х	Ц ц	Ч ч	Ш ш	
Щ щ	Ъ ъ	Ы ы	Ь ь	Э э	Ю ю	Я я	Я ²

Қысаң езуліктердің орфографиясында барлық позицияда белгілеу (Баскаков) және анық естілген кезде ғана белгілеу (Дмитриев) деген екі ұстанымның соңғысына басымдық берілді³. Сондықтан басқа түркі тілдеріне қарағанда хакас тілінде қысаң езуліктер жиі түсіріліп жазылды: *агрин, агринарак, азра, сүбрек, тобрах, учра, хро, мойын-мойны*⁴.

Ерін үндестігі түбірдің соңғы буынына дейін таңбаланды, ал бірақ қосымшаларда жазылмады: *узун, уйгу, хузурух (құйрық)*

Я, е, ю әріптері басқа түркі тілдері сияқты төл сөздердегі дыбыс тіркестерінде де таңбаланды: *туюх, таях, тоень*⁵.

Хакас емлесінің тағы бір ерекшелігі – ф, ц, щ, в, ж әріптері төл сөздерде де жазылған.

Орыс тілінен енген терминдерге хакас тілінің жұрнағы жалғанғанда тілдегі *т → д-ға, к → г-ға, с → з-ға* ұяндайды: *бак – багы, комсомолец – комсомолезы*.

Ал [к] мен [х] дыбысынан аяқталған сөзге тәуелдіктің III жағы жалғанғанда к әрпі түсіріледі: *кирек – кирее (киреги)*⁶.

¹ Орфография хакасского литературного языка Абакан, 1947. 17 б.

² Д. И. Чанков Создание и усовершенствование хакасского алфавита

³ Орфография хакасского литературного языка Абакан, 1947. 17 б.

⁴ Сонда, 21 б.

⁵ Сонда.

⁶ Сонда, 26 б.

Сөздерді бірге/бөлек жазуда салаласа байланысқан тіркесті дефиспен, сабақтаса байланысқан изафеттік тіркесті бөлек жазуды қалыптастырған, яғни бірге жазуды қолдамаған: *Хара талай* (Қаратөңіз), *тағ карагады*, *тағ сымы*, *хая оды*. Дегенмен басқа түркі тілдерінде бөлек жазылатын тіркестер бірге жазылды: *күнөрте* (*күнортасы*), *харахус*, *таскөмір*, *алабуга*, *анымчоғ* (*саубол*), *харасуг* (*бұлақ*).

Біздіңше, хақас тіліндегі есімдіктер орыс тілінен аударылған күйде жұмсалады: *хайда да* (*где-то*), *ниме-де* (*что-то*). Өйткені басқа түркі тілдерінде белгісіздік есімдіктерінің мұндай жасалу үлгісі жоқ.

Латын графикалы тәжірибеден өткен түркі жазуларының барлығына тән ортақтық: ұлттық әліпбилердің қосамжарлығы, яғни алдымен орыс әліпбиінің 33 әрпі, сонынан түркі тілдерінің өзіне тән әріптерін тіркеу барлық әліпбиге тән белгі болды. Және бір алғашқы әліпбилердің ерекшелігі тілдің өзіне тән фонемалары үшін әріп тіркесін қолданғандығы.

Ноғай жазуының әліпбиі мен емлесі. Ноғай әліпбиі 1928 жылғы латын графикасындағы 28 әріптен (а, b, c, d, e, ә, g, ғ, і, k, l, m, n, о, ө, p, r, q, s, җ, t, u, ү, j, ь, z, v) 1938 жылы кирил графикасына көшкенде орыс әліпбиінің е әрпінен басқасын түгел қабылдады: а, б, в, г, гь, д, е, ж, з, и, й, к, къ, л, н, нь, о, п, р, с, т, ү, ф, х, ц, ч, ш, щ, ы, ь, ь, э, ю, я.

Ноғай тілі фонологиялық жүйесіндегі <ғ>, <к>, <ң> фонемалары өзге түркі тілдерінің графикалық жүйесінде жоқ таңба – әріп тіркесімен берілді: **гь, къ, нь**. Және соңы <ө>, <ү> фонемаларын беретін **оь, уь** диграфтарымен толықты. 1944 жылы гь, къ әріптері әліпбиден шығарылды. Ал 1950 жылы <ә> фонемасын беретін **аь** диграфы және **ё** әрпі енгізілді (22-кесте).

А а	Аь аь	Б б	В в	Г г	Д д	Е е	Ё ё	Ж ж	З з	И и	Й й	К к
Л л	М м	Н н	Нь нь	О о	Оь оь	П п	Р р	С с	Т т	У у	Уь уь	Ф ф
Х х	Ц ц	Ч ч	Ш ш	Щ щ	Ъ ъ	Ы ы	Ь ь	Э э	Ю ю	Я я		

ө, ү дыбыстарын беру үшін сөз соңына жіңішкелік белгісі тіркелді: *боль /бӧл/, кунь /кӱн/*. Артынан бұл дыбыстар қосар таңбамен берілетін болды. 1944 жылы **Гъ гъ, Къ къ** қосар таңбалары алынып тасталды. Орнына 1960 ж. алфавитке **Аь аь** және **Ё ё** таңбасы кірді.

Дауысты фонемалардың жіңішкелігі жіңішкелік белгісімен белгіленсе, дауыссыз фонеманың өзіндік ерекшелігі айыру белгісімен белгіленді. Бұл қырғыз әліпбиіндегі дауысты маркерлігі арқылы дауыссызды оқу әдісіне сай келді. Әліпбиге 9 дауысты фонеманың да таңбасын алу арқылы (а – аь, о – оь, у – уь, ы – и, е) дауыссыз фонемалардың белгіленуін үнемдеді. Мәтіндегі к, г әрпінің <к> - <к>, <г> - <г> дыбысының қайсысы екенін сөз құрамында кездесетін дауыстылардың таңбасы арқылы оқыды. Сонда 9 дауысты фонема 9 әріппен, 21 төл дауыссыз фонема – 18 әріппен таңбаланды.

Бірақ графикадағы бір әріптің төл сөздер мен орыс тілінен енген сөздерде екі түрлі дыбысты таңбалауы қиындық тудырды. Мысалы, и әрпі – орыс сөздеріндегі и әрпін де, төл сөздердегі <i> фонемасын да берді (*ури, бир*), сондықтан [мінез] дегенді *мынез*, [біздікі] сөзін *быздыкы* деп жазып қою жиі кездесті².

у әрпімен – ұ, у фонемалары (*урлык, усту, урок, карув*); в әрпімен у ерін-ерін жуысыңқы төл дауыссыз бен орыс тілінен енген сөздердегі в дыбысы таңбаланды (*ава, вагон*). Бірақ бұл графика кейінгі башқұрт тілінде [q], [Ч], [w], [i] дыбыстарының жоғала бастауына негіз болды.

¹ Калмыкова С.А. Алфавит ногайского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. М.: Наука, 1972. С. 118-125

² Калмыкова С. Орфография ногайского языка // Орфография тюркских литературных языков СССР. М., 1973. 179 б.

Тіл үндестігі жалпы ноғай тілі төл сөздерінде жазылды, *катеби, кайтип* сияқты кірме сөздер мен кіріккен сөздерде сақталмайды.

Ал ерін үндестігі *буьгуьн* сияқты сөздерде болмаса, жалпы белгіленбейді. Өйткені **ө, о, и, ү** бұрын барлық буында жазыла берсе, кейінгі орфографияда бірінші буынмен ғана шектелген еді¹.

Бірге/бөлек жазуға байланысты белгіні екпіннен іздеді, яғни екі сыңарда да екпін болса бөлек жазылды: *сары май – шырак май; кайын ана*.

Қарашай жазуының әліпбиі мен емлесі. Орыс алфавитін қарашай тілі өзге түркі тілдерінен ерте, кавказ халықтарының регионына жүргізілген саясатпен бірге, 1937 ж. қабылдады. Әліпбиде 37 әріп болды. Къ, гъ, нь, дж құранды әріптерді алғаш енгізген осы қарашай жазуы еді². 1961 ж. бұл әліпбиді тиімсіз деп тауып, 40 әріптен тұратын реформаланған жоба ұсынылды. Онда құранды әріптер алынып тасталды.

Әліпби құрамы: а, б, в, г, ғ, д, е, ё, ө, ж, ж, з, и, й, к, қ, л, м, н, ң, о, п, р, с, т, у, ү, ұ, ф, х, ц, ч, ш, щ, ь, ы, ь, э, ю, я³. Дауыстының таңбасы – 8, олар: а, е, ө, о, ү, у, ы. Тек <э> дауыстысы жоқ. Тілдің өзіне тән дауыссыздар таңбасы – 5, олар: ғ, қ, ж, ң, х. Сонда қазіргі қазақ әліпбиінен тек ә әрпінің жоқтығымен ғана өзгешеленген еді.

Алайда 1964 ж. бұрынғы әліпби құрамы қайта қабылданады (23-кесте).

23-кесте. Қарашай әліпбиі⁴

А а	Б б	В в	Г г	Гъ гъ	Д д	Дж дж	Е е	Ё ё	Ж ж
З з	И и	Й й	К к	Къ къ	Л л	М м	Н н	Нг нг	О о
П п	Р р	С с	Т т	У у	Ф ф	Х х	Ц ц	Ч ч	Ш ш
Щ щ	Ъ	Ы ы	Ь	Э э	Ю ю	Я я			

¹ Калмыкова С. Орфография ногайского..., 179 б.

² Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков и народа СССР. – М.: Наука, – 225 с.

³ Сонда, 36 б.

⁴ Қъарачай-малкъар тилни орфографиясы. Ставрополь: Ставрополь китаб издательство, 1964. С. 4.- 35 с.

Дауыстылар: о-ё [ə]
у-ю [y]
а – е
ы – и [i]

<Ғ>, <қ>, <ң>, <ж> дауыссыздары әріп тіркесімен беріледі: **гъ, къ, нг.**

Сондықтан графикада мынадай кемшіліктер орын алды:

1) **ө** әрпі болмағандықтан **ё** әрпінің бірнеше мағынасы болды:

[ё] =>[ə] *ёс, ёгюз*, төл сөздер жат реңкпен дыбыстала бастады;

=>[jo] *кюеу*

=> [ë] орыс сөздерінде

2) **у** әрпі болмағандықтан [y] дыбысын [ю] әрпі берді, сонда [ю] =>[y] *кют, кюн¹* төл сөздер жат реңкпен дыбысталды;

=>[ju] *тою* (тойы), *бою* (бойы), *аюню* (аюды)

=>[ju] кірме сөздерде: *юра, юбиляр*

=>[ju] кірме сөздерде жіңішке дыбысталуды: *жю-ри, парашют*

Сөйтп, қарашай тіліндегі сөздердің түбірі өзгеріп жатты².

3) Профессор К.Мусаев **у** әрпі дауыссыз [w] фонемасын таңбалағанда, [u] мен [w]-дың айырмасы анық көрінетін еді дейді. Енді [y] әрпі әрі дауысты [u] фонемасын, әрі дауыссыз [w] фонемасын беріп қиындық тудырып отыр: *къууууун тохтаммагъанды*.

4) бүгінде **къ, гъ, нг, дж** әріп тіркестерінен бір кітаптың ішінде 40 бет артық жазылады екен³.

¹ Щерба Л.В.

² Опыт совершенствования алфавитов... 109 б.

³ Опыт совершенствования алфавитов... 111 б.

3.2 Кирилнегізді түркі жазуларының кейінгі легі: әліпби, емле

Татар жазуының әліпбиі мен емлесі. Латын графикасы жұмысшы табының жазудағы қажеттілігін өтей алмады деген желеумен татар жазуы 3 ай ішінде кирил графикасына ауысты¹.

Сөйтіп, кирил графикасын татар жазуы 1939 жылы 38 әріппен қабылдаған. Бірақ түзету туралы ұсыныс 1950 жылдардан бастап шықты. М. Фазлуллин татар тілінің өзіне тән фонемаларын әріп диакритикасымен емес, таңба тіркесімен беруді ұсынған: *аь, жь, нь, оь, уь, хь*². Бірақ көпшілік бұл графемаларды қолайсыз деп тауып, *ө, ә, ү, һ, жқ, ң* әріптерін енгізді³. Бұл әріптер 1997 жылға дейін орыс алфавитінің соңына тіркелген еді. 1997 жылдан бастап әліпби мына тәртіппен реттелді: **Аа, Әә, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Ёё, Жж, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, ң, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Үү, Фф, Хх, һ, Цц, Чч, Шш, Щщ, ь, Ыы, ь, Ээ, Юю, Яя**⁴:

Әліпбиде 40 әріп бар. Тілдің фонологиялық жүйесіндегі **к, ғ, в** фонемаларының әліпбиде таңбасы болмады. 1961 жылы өзге түркі тілдерімен бірдейлестіріп, әліпбиге **к, ғ** әріптерін енгізгенмен кейін қайта алынып тасталды. Егер **к** дыбысы тек жуан, **к** дыбысы тек жіңішке дауыстылармен ғана айтылатын болса, онда қиындық жоқ еді дейді ғалымдар. Бірақ қазір *қәрендәш, қәләм, қоғәз, камзул, калош* деп айтыла береді⁵. Сондай-ақ **у** дауыссызының орнына **в** қолданылады: *давул, кавын, тавык*.

Сондықтан орфоэпияда бөгде реңктер пайда болды: *ф, э, е* әріптері төл сөздерде де жазылды: *керфек (кіртік), эссе (ыссы)*. *Е* әрпі [йы], [йе] дыбыс тіркестерін таңбалайды: *ел – [йыл], ефек – [йефек], яшь – [йәш]*. Сондықтан татар тілі ор-

¹ Латын графикасы негізіндегі казак әліпбиі... 109 б.

² Татар аьдяби теленень алфавиты хьям орфографиясе // Казан, 1938

³ Курбатов Х. Орфография татарского языка // Орфография тюркских литературных языков СССР. М: Наука, 1973. – 301. 185 б.

⁴ Хальфин, Сагит. Азбука татарского языка. - М., 1978. - 52 с.

⁵ Курбатов Х. Орфография татарского языка...

фографиясын жетілдіру үшін **нэ, нү, йы, йе** әріп тіркестерін енгізу ұсынылған¹ *йүкә (жүке), йырақ (жырақ)*.

Татар тілі орфографиясы фонематикалық принципті түбірге қатысты да, қосымшаға қатысты да ұстанады. Мысалы, <л>- тұлғалы аффикс айтылуда [н]-мен дыбысталады. Мысалы: *утынлык [утынның], буранлы көн [буранны көн]*.

Орфографиядағы дифференциация принципі сөздердің бірге/бөлек жазылуына көмектеседі: *ақ сақал – ақсақал, өч почмак – өчпочмак*. Графикалық принцип кірме сөздерді жазуда қолданады: *колхоз, аппарат, т.б.*

Х. Курбатов татар тілі фамилиялары тілдің орфоэпиялық нормасына сай жазылу керек дейді, мысалы: *Фәрит Миргәлим улы Жәләлиев*².

Татар орфографиясында сөздердің бірге/бөлек жазылуы шешіле қоймағандықтан көбіне орыс тілі орфографиясына негізделеді. Дегенмен мынадай өлшемдер ұсынылған:

1. Егер екі сыңардың алғашқысы соңғысының материалын білдірсе, олар бөлек жазылады³.

2. Егер шыққан тегін білдірсе, онда соңғы изафет жұрнақ түсіріліп бірге жазылады. Мысалы, *ағач йорт (ағаш үй)* бөлек таңбаланса, *жир+әжиләг(и) – жирәжиләк, алмаағач* бірге жазылған.

3. Сыңар аралығындағы **кы, ке, ғы, ге** аффикстері түсірілсе, бірге жазылады: *өске+орма – өскорма (надстройка)*.

4. Екі сыңар мағынасы бірігіп, ортақ мағына берсе, бірге жазылады: *аккош (аққу)*⁴

Қазақ жазуының әліпбиі мен емлесі. Қазақ жазуының кирилге негізделген алғашқы әліпби жобасында (1939 ж. 10-тамыз) 40 әріп болды, ал әліпби тәртібі төмендегідей: **а, ә, б, в, г, д, е, ж, з, и, й, і, к, л, м, н, н, о, ө, п, р, с, т, у, ұ, ұ, ү, ф, х, к, г, ц, ч, ш, щ, ь, ы, ь, э, ю, я**⁵.

¹ Курбатов Х. Орфография татарского языка., 186 б.

² Сонда, 188 б.

³ Курбатов Х. Орфография татарского языка... 189 б.

⁴ Сонда, 189 б.

⁵ Қазақ тілі әліппесінің жаңа емлесінің ережелері // Лениншіл жас 10. 07. 1939. 149 б.

Мұнда дауысты дыбыстар (*ә, ө, ұ, ү*) орыс әліпбиіндегі жуан дауыстылармен (*а, о, у*) *і-и, й* жіңішке дауыссыздармен, *ы* әрпі жуандық белгісімен қатар келген. Ал қазақ тіліндегі <қ>, <ғ> фонемаларының таңбасы *х*-әрпінен кейін орналасқан. Сөйтіп, мұнда 1940 ж. қабылданған әліпби құрамына қарағанда ілгерілеу болды.

Ал графикасында мынадай ерекшеліктер болды: біріншіден, дауысты дыбыстардың таңбасы ретінде 14 әріп көрсетілді: *а, о, у, е, ы, и, ә, ө, і, ұ, ү, я, ю, э*. Әліпбиде *ё* әрпі болмады, ол әріп кездескен сөз *ө*-мен белгіленді: *слёт – слот; е, ө, ә, ү, і* әріптері сөзді жіңішкертетіндіктен, бұлар жазылған сөзде *ь* және *я* белгісі қойылмады; *ы, і* әріптері сөз мағынасына әсер етпеген жағдайда, *я* буын аралығында жазылмайды делінді: *смағұл, рет, ахмет; я* әрпі сөз басында, дауысты дыбыстан соң, қатаңдық, жұмсақтық (*ъ, і*) белгілерінен кейін жазылатын болды: *Яков, химия, аяғы, таяу, мия*. Мына мәселелер ескерту ретінде берілді: орыс тілінен енген сөздерде дауыссыздан кейінгі *я* әрпі *э* әрпімен белгіленді (*Колэ, желэбов, транслэция*). *ю* әрпі түбір ішінде жазылады да (*қою, аю*), түбір мен жұрнақ ішінде *йу* тіркесі арқылы беріледі (*қойу, сойу*). Әліпбиде *н* әрпі болмағандықтан, оның қызметін *ә, а, х* таңбалары атқарды: *қаарман (қаһарман), гауэр (гауһар), аһ (ах)*¹.

Бір жылдан кейін 1940 ж. 30-тамызда жаңа алфавит жөніндегі ғылыми конференция 41 таңбадан тұратын жаңа әліпби туралы жоба ұсынды. Мұнда *н* әрпі әліпбиге енгізілді және <ү> фонемасы *у* таңбасымен берілді (24-кесте)².

¹ Аманжолов С. Орыс графикасына негізделген қазақтың жаңа алфавиті мен орфографиясы. Алматы, 1940.—30 б.

² Сонда, 25 б.

24-кесте. 1940 ж. кирил графикасы мен 1938 ж. латын графикасының арасындағы айырмашылық кесте

латын граф.	орыс граф.	әріп мәні
a	а	а
b	б	б
v	в	в
g	г	г
d	д	д
e	е	е
ç	ж	ж
z	з	з
i	и	и
i	й	й
k	к	к
l	л	л
m	м	м
n	н	н
o	о	о
p	п	п
r	р	р
s	с	с
t	т	т
u	у	у
f	ф	ф
x	х	х
-	ц	ц
-	ч	ч
c	ш	ш
-	щ	щ
-	ъ	ъ
ь	ы	ы
-	ь	ь
-	э	э
-	ю	ю
-	я	я
j	і	і
q	к	к
ñ	н	н
ŋ	ғ	ф
y	ү	ү
ū	ұ	ұ
ø	ө	ө
э	ә	ә
h	һ	һ

Алфавит жобасының соңғысына жетекшілік еткен С.Аманжолов жобаны талқылауда э әрпін қазақ тіліндегі е дыбысының орнына қолдануды, ә әрпін екінші буындарға да жаза беруді, я әрпін қолдануды азайтуды, мысалы, түбір мен жұрнақ позициясына жазбауды, ы әрпін тек орыс сөздерінде ғана жазып, қазақ тіліндегі <ы> үшін басқа таңба алуды ұсынған пікірлердің болғанын және оларға негізді дәлелдер бар екенін айтады. я, ю әріптерін қызметі арқылы жазу үнемділігіне қол жеткіземіз дейді. Автор ь таңбасын қазақ тіліндегі жер-су атаулары адам есімдерінде қолдануды мақұл көреді¹.

Ш. Сарыбаев қырғыз графикасындағыдай к әрпімен <к>, <к> дыбыстарын г әрпімен <ғ>-<г> дыбыстарын белгілеп, іргелес келген дауыстының жуан-жіңішкелігіне орай <қ>, <ғ>, <к>, <г> екенін айыруды ұсынды. Сондай-ақ қарашай графикасындағыдай <қ> – **къ**, <ғ> – **кь** деп алайық деген де, тіпті <қ> - **қ**, <ғ> - **г** деп алу жазу жылдамдығына кедергі, сондықтан **q**, **g** таңбасын қалдырайық деген де пікірлер болады. А. Ысқақов э әрпінің мәнін е әрпі де бере алады, сондықтан әліпбиге э-нің қажеті жоқ деп табады². Ал М. Балақаев керісінше э әрпін сөздің бас буынында жазайық, сонда тек **ч**, **ц**, **ь** әріптері ғана орыс сөздерінде кездеседі де, қалған әріптер ортақ болады дейді³.

Сөйтіп, осындай талқылаулардан соң, жаңа әліпби 1940 ж. 11-желтоқсанында түбегейлі бекиді. Әліпби тәртібіндегі қазақ тілінің төл дыбыстары жұмсалу жиілігіне сәйкес, **і**, **қ**, **ң**, **ғ**, **у**, **ө**, **ә**, **һ** болып реттеледі. Бірінші орыс алфавитінің әріптері, соңынан қазақ тіл әріптері тіркеледі. Әріп атауы **вэ**, **бэ** деп, орыс алфавитіндегідей белгіленеді. Әліпбидің жоғарыдағыдай берілуі оның қосалқы қызметі (санау, инвентарлау) үшін қолайлы делінді. Графика мен ауызша сөз

¹ Аманжолов С. Орыс графикасына негізделген қазақтың жаңа алфавиті мен орфографиясы. Алматы, 1940.

² Балақаев М. Жаңа әліпбе мен емле проектісі туралы // Социалистік Қазақстан. 24. 08. 1939.

³ Сонда.

екі басқа, бір-біріне сәйкес келмейді деген пікірлер де осы кезден шыға бастайды¹.

Жазылған сөздегі әріп пен дыбыс арасында айырма қай кезде де болады, сондықтан 1940 ж. емледе қабылданбай қалған **ый, ій** тіркестері орнына **и** жазу; түбір мен қосымша аралығына **ю, я** әріптерін салу (*кию, боя*), **я** әрпімен [йа], [йә], [э], **ю** әрпімен [йу], [йүү], [ү] дыбыс тіркестерін беру² сияқты пікірлер айтылады.

Кірме сөздерде қосар дауыссызға аяқталған сөзге қосымша жалғанғанда бір дауыссыз түсірілмеді: *класс/классқа*. Дыбыстық құрамы игерілген кірме сөздер айтылуынша жазылды: *газет, самауыр, қамыт, сиез, дога*. Араб-парсы тілінен енген сөздердің ортақ әдеби вариантын орфографиялық сөздіктен қарап, жазу керек делінді, себебі сөз мағынасы дифференцияланып, жазуда айқындала бастады: *гаскер – войска, әскер – армеец, ғылым – мәлім*. Біріккен жалқы есімдер кіріктіріліп те (*Талдықорған, Қожакелді*), кіріктірілмей де (*Амангелді, Қазанған*) жазылатыны көрсетілді.

Және қысаң езуліктердің емле қиындығын азайту үшін *магна, рет* сияқты сөздердегідей анық естілмейтін позицияда **ы, і** әріптерін түсіріп, қалған позицияда тәуелдік жалғауы жалғанғанда да, түсірілмегені жөн деді³.

М. Балақаев сөз бірігіп жазылу үшін сөздің екі сыңары да атау тұлғада тұру керек және олар изафеттің III түрі болмауы керек деді. Ал фразеологиялық тіркестердің барлық түрі бөлек жазылуы уәжді⁴.

Осы әліпби жобасының негізінде 1941 ж. С. Аманжолов, С. Баишев, Ф. Бұзырбаев, С. Кеңесбаев, Н. Сауранбаевтардың ұжымдық авторлығымен алғашқы емле сөздігі жарық көре-

¹ Кеңесбаев С. Қазақ тілінің орыс графикасына негізделген жана алфавиті мен орфографиясы туралы // Лениншіл жас 31.12. 1940.

² Балақаев М. й, й, я. ю әріптерінің қолданылуы // Социалистік Қазақстан. 16. 01. 1941.

³ Балақаев М. Орфографияға енетін өзгерістер // Социалистік Қазақстан 5. 10. 1940.

⁴ Балақаев М. Біріккен сөздердің емлесі туралы // Социалистік Қазақстан 5. 01. 1940.

ді. Онда мынадай өзгешеліктер болды: а) **ы**, **і** әріптері түсірілді: *жыйлыс, құрлыс, бұйрық, ұрлық, топрақ, жапрақ, көкрек, ә) жалқы есімдерде [йы] тіркесі үшін и (Баир, Раис), жалпы есімдерде йы жазылды: айыл, кейін, б) кірме сөздерде я әрпінің алдынан и (пияла, пияз, зияи), ал қазақ сөздерінде ы жазылады: қыялы, сыяқты, тыянақты, в) йы, йі-ға аяқталған сөзге көсемшенің йжұрнағы қосылса, и әрпі жазылады (байыйды емес, баиды).*

Сөздікке а) жер-су аттары б) біріккен, қысқарған, кірме сөздер в) терминдер г) кісі есімдері д) жазылуы қиын сөздер кірді¹.

Қазіргі орфограммадан өзгеше мына сөздер біріктіріліп жазылды: *алааяқ, алакөлеңке, антатқан, антұрған, асық-жілік, ататек, атсалысу, атиаптырым, атышулы, атқора, ауажайылу, ауылиаруашылық, ахрет, ахуал, ашпшек, аяқ-киім, аяқтұзақ, бақайқулық, бейнетхор, бейтілауыз, белкүрек, белорақ, боссөз, бытра, бытраңқы, біркүні, бірнәрсе, бұрнагыкүн², дарқан, дастарқан, диқан, емізік (еміздік емес), етбетінен (етпетінен емес), жалахор, жандік, жапрақ (жапырақ емес), жетіата, жыйлыс (жиналыс емес), жыйырма, кеңпейіл, күретамыр, көжеқатық, көзбайлау, махлұқ, магна, мұраб, мұқыят, мұғалім, нахақ³, суд (сот емес), тәбигат, тәбиги, хажет, хата, хатер, хауіп, хиял, хиянат, хұдды, хұрмет, ішкиім, қаблет, гібрат, ұйқтау, өкмет.*

Жалпы, 1938 ж., 1939 ж., 1940 ж. ұсынылған әліпби жобаларында қосар ый, йй әріптерін бір таңбамен беру ұсынылып, қолдау тапқанмен, **и** әрпінің емлесі әлі де айқындалмаған еді. Мысалы, М.Балақаев 1940 ж. орфографияда тек 4 параграфта «что и пишется во всех словах как мягкий гласный, в других случаях (13 параграф) – буква **и** пишется для обозначения звуков **ый** (*йық, иса*), в третьих случаях, правда без специального пункта правил **и** употребляется для обозначения

¹ Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. Алматы, 1941.-123 б. Құрастырушылар: Аманжолов С., Баишев С., Бұзырбаев Ф., Кеңесбаев С., Сауранбаев Н.

² Сонда, 30 б.

³ Сонда, 72 б.

ния звуков [і] [й] (*ки, жи*)» делінгенін айтады. Сондықтан *и* әрпінің емлесін жүйелеуді ұсынады. Мысалы, жіңішке сингармотембрде бір әріппен (*ки*); жуан сингармотембрде екі таңбамен беру (*қый*).

Біріккен сөздердің орфограммасына проф. М.Балақаев «бір зат, бір ұғымның мағынасын беретін сөз» деп анықтама берілген соң *ауажайылу, басқатыру* сияқты тіркестердің де бірге жазылып кеткенін, ал *аяқ киім, темір жол* анықталғыш-анықтағыш қатынастағы сөз екенін айтады.

Кісі аттарының фонетикалық принциппен жазылуы уәжді деп табады, сондай-ақ *жарыя – жәрия – жария, қайтып – кәйтін* деген сөздердің әдеби вариантын анықтау емле сөздігінің құзырына тиеді дейді¹.

Жалпы, орыс графикасының қабылдануы, емле ережелерін жетілдіру тарихына барсақ, жазуды қазақ тілі табиғатының тұрғысынан (М. Балақаев) және орыс тілі табиғатына жақындатып, бағындырып жазу тұрғысынан ұсынатын (С. Аманжолов) екі бағыттың болғанын көреміз. М. Балақаев қазақ орфографиясының 40 ж. қиындықтары ретінде мыналарды көрсетті: күрделі сөздер емлесі, *и, ы, і* әріптерінің емлесі, *қ-х* әріптерінің емлесі, *ә* әрпінің жазылуы, термин сөздердің қосымшалануы, жалпы есімдерінің жазылуы². Бұл қиындықтар қазіргі қазақ орфографиясының да проблемалары болып табылады.

М. Балақаев *н* әрпін *х*-мен беруге, *к, ғ* фонемаларын *г, к* әріптерімен таңбалауға болады деген ұсыныс айтты. Ал *ог, уг, к*-ға аяқталған сөздерге жіңішке қосымша жалғауды (*полктік, педагогке*) екі сыңардан құралған біріккен сөздер жігіндегі *к/ғ, к/г* алмасуын таңбалауды ұсынды³.

Біріккен сөздердің емлесін орыс тіліндегі баламасының жазылуына қарап анықтаудың қателігін айтады. Және қазақ

¹ Балақаев М. Емледегі кейбір кемшіліктер туралы // Социалистік Қазақстан. 8. 08. 1945.

² Балақаев М. Вопросы казахской графики и орфографии // Вестник АН КазССР. №12. 1951. 76 б.

³ Сонда, 78 б.

әліпби жүйесінің тәртібіне, оны қабылдаған үкімет қаулысына наразылығын білдіреді¹.

ҒА-ның Тіл, әдебиет институтында (1952 III) осы ұсыныстар талқыланған жиналыс қаулысы әліпбиден **h** әрпін алып тастауды, әліпби тәртібін өзгертуді, **ый, ій, ұу, үу** қосарын **и, у** таңбаларымен беруді ұсынады².

Бірақ С. Аманжолов керісінше, қазақ әліпбиін өзгерту «қазақ тілі дыбыстарына арналған әріптердің керексізі бар ма», «алфавит сиқын бұзып тұрғаны жоқ па»; «орыс әріптері толық қолданылып жүр ме» деген бағытта жүруі керек дейді. Автордың ойынша, **ә** әрпінің қызметін **я** әрпі де атқара алады (*Куляи, сіря, Жамия*); **к, г**-ге аяқталған термин сөздерге соңғы буынның жуандығына байланысты жуан қосымша жалғану, біріккен сөздерді кіріктіріп жазбау, *ақкөңіл, асырасілтеу* сияқты сөздерді бірге жазу уәжді. Сондай-ақ С. Аманжолов әліпби тәртібін өзгертуге қарсы болды. Ғалым әріп ретін өзгерту алфавиттің қосалқы – нөмірлеу – қызметіне кедергі болады деді. Және **ый, ій** қосар дыбыстарын бір таңбамен беру морфологиялық принципке сай емес, сөздің айтылуы мен жазылуын алшақтады деді. **к, г**-ге біткен орыс сөздеріне жіңішке қосымша жалғау орыс тіліндегі сөздердің айтылуын бұзады деді³.

Соңғы ұсыныс ескеріліп, **h** әрпі әліпбиде қалдырылсын деген пікір⁴, бірінші буыннан басқа буынға **ә** әрпін жазбау, орыс тілінен енген сөздердің соңғы буынына қарап, қосымша жалғау сияқты пікірлер тұрақтана бастайды⁵.

Ал **ұ** таңбасын **ү** таңбасымен ауыстыру туралы ұсыныс⁶ 1951 ж. 15 тамызында ресми түрде қабылданады (**ұ – ү**)⁷.

¹ Балакаев М. Вопросы казахской графики..., 72 б.

² Баскаков Н. А. Дискуссия в Казахстане о литературном языке, графике и орфографии // Вопросы языкознания. М., 1952. №4. 132 б.

³ Аманжолов С. Қазақ алфавиті мен орфографиясының кейбір мәселелері жөнінде // Социалистік Қазақстан 30. 03. 1957.

⁴ Барманқұлов К. ы, і емлесі жайында // Қазақстан мұғалімі. 9. 05. 1953.

⁵ Орфография ережелері туралы // Қазақстан мұғалімі. 4. 04. 1953.

⁶ Аманжолов С. Қазақ тілінің кейбір мәселелері // Социалистік Қазақстан. 13.12.1949.; Жолаев Н. Қазақ тілінің емлесін жақсарту жөнінде кейбір пікірлер // Социалистік Қазақстан. 10. 01. 1950.

⁷ Қазақ алфавиті **ұ** әрпінің таңбасын өзгерту туралы // Социалистік Қазақстан. 24. 07. 1951.

1957 ж. емле ережесін қабылдағанға дейін қазақ жазуының тарихында бірнеше ұсыныс болған. Оның алдыңғысы 1939 ж. әліпби жобасы, 1940 ж. емле жобалары болса, кирил графикасына негізделген қазақ жазуының алфавиті мен орфография ережелері 1953 ж. 28 ақпанда «Қазақстан мұғалімі» газетінде ұсыныс ретінде жарияланды. Әліпбиде 40 әріп рет санымен белгіленді, ә әрпі е таңбасынан кейін орналастырса да, әліпбидің рет санына алынбады. Ал *h* әрпі алфавитте болмады. Әліпбедегі әріп реті қазіргі әліпби тәртібімен бірдей. Емле ережесінің алғашқы нұсқасы осы 1953 ж. емле жобасы болып табылатындықтан ереженің 1953 ж. нұсқасы мен қазіргі нұсқасының арасындағы өзгешеліктерге назар аударайық (25-кесте).

25-кесте. Емле ережесінің 1953 ж. нұсқасы мен қазіргі нұсқасының арасындағы өзгешеліктер

1953 ж. нұсқасы	2005 ж. нұсқасы
а, е, о әріптері сөздің барлық буынында жазылады	а, е, ы, і әріптері сөздің барлық буынында жазылады
ә, ө, ұ, ү әріптері кінә, күмән, куә, мазмұн, мақұл сөздерінде соңғы буындарда жазылады.	ә, ө, ұ, ү әріптері кінә, күмән, куә, мазмұн, мақұл сөздерінде соңғы буындарда жазылады.
ый тіркесі тый, сый сөздерінде жазылады, бұл сөздерге қосымша жалғанғанда жалаң и жазылады (сылық, сымды, тыылу)	ый тіркесі тый, сый сөздерімен туынды сөздерде де жазылады (сыйлық, сыйымды, тыйылу).
я, ю әріптерінен бұрыны, і әріптері жазылмайды, тый, сый сөздері тұйық рай тұлғасында тыю, сыю болып жазылады.	я, ю әріптерінен бұрыны, і әріптері жазылмайды, тый, сый сөздері тұйық рай тұлғасында тыю, сыю болып жазылады.

Халық, ауыл, әріп, ауыз т.б. сөздеріне тәуелдік жалғауы жалғанғанда соңғы буында ы, і әріптері жазылмайды.	Халық, ауыл, әріп, ауыз т.б. сөздеріне тәуелдік жалғауы жалғанғанда соңғы буында ы, і әріптері жазылмайды.
Й ы дыбысына біткен сөзге й жұрнағы жалғанғанда й и болып жазылады (байиды).	Й ы дыбысына біткен сөзге й жұрнағы жалғанғанда й и болып жазылады (байиды).
Х әрпі халы, хат, қахарман, гаухар, ухлеу сөздерінде жазылады.	Х әрпі халы, хат т.б. сөздерде жазылады. қахарман, гаухар, ухлеу сөздері һ әрпімен жазылады.
Алдыңғысы соңғысын анықтайтын екі зат есім бөлек жазылады.	Анықтаушы-анықталушы катынастан ажырап, бір заттың атауы болып кеткен сөздер бірге жазылады (асқасық, иіссабын).
Екі сөзден біріккен кейбір кісі есімдері айтылуынша жазылады (Жанғазы)	Екі сөзден біріккен кейбір кісі есімдері айтылуынша жазылады (Жанғазы)
Пен, кер, кеш, нікі, паз, қор, хана, стан жұрнақтары түбірдің жуан-жіңішкелігіне карамай осы тұрпатта жалғанады.	Мұндай ескерту жоқ.
К, г дыбыстарына аяқталған термин сөзге қосымша жіңішке жалғанады.	Бұл ереже 1983 ж. емле өзгерісінде қабылданды.
Цифрмен жазылған реттік сан есімнен кейін дефис қойылады (1952-жыл, 19-ғасыр)	Мұндай пункт жоқ.

Әзербайжан жазуының әліпбиі мен емлесі. Кирил графикасына негізделген әзербайжан әліпбиінің бірнеше жобасы болды, біріншісі: Аа, Бб, Вв, Гг, ƆƆ, Дд, Ее, Әә, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Ққ, Лл, Мм, Нн, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Ӱӱ, Фф, Хх, Һһ, Чч, Шш, Ыы, ' (дәйекше)¹ құрамынан тұрды.

Енді бір жобада: Аа, Бб, Вв, Гг, Gg, Һһ, ƆƆ, Дд, Ее, Әә, Жж, Зз, Ии, Jj, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Ӯү, Фф, Хх, Чч, Шш, Ыы, ' (дәйекше)² қ, ӱ әрпі алынып тасталды, ч әрпі қосылды.

Соңында мына әліпби қабылданды: Аа, Бб, Вв, Гг, Ff, Дд, Ее, Әә, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Ӯү, Фф, Хх, Һһ, Цц, Чч, Шш, Ыы, Эә, Юю, Яя, ' (апостроф)

Көпшілік ішінде **щ, ц, ы, е, ю, я** әріптерін әліпбиден алып тастауды, /ц/-ны /тс/, /щ/-ны-/шч/, /е/-ны-/ие/, /ю/-ды /йу/, /я/-ны /йа/, /қ/-ны /к/, /ғ/-ны/г/, /х/-ны /һ/-мен беруді ұсынушылар болды. Сондықтан 1947 жылы алфавиттен Цц әрпі алынып тасталды. 1958 жылы Эә, Юю, Яя әріптері ығыстырылды, ал Йй әрпі Jj-мен ауыстырылды. Сөйтіп, алфавит құрамы мынадай мазмұнда болды: **а, б, в, г, ғ, д, е, ә, ж, з, и, j, к, к, л, м, н, о, ө, п, р, с, т, у, ү, ф, х, һ, ч, ч, ш, ы**³. Бұл әліпби ресми түрде 90 жылдырдың аяғына дейін қолданыста болды. Қазір Ресей аумағындағы әзербайжан жазуында қолданылады.

Башқұрт жазуының әліпбиі мен емлесі. Кирил алфавитінің 33 әрпінің үстіне башқұрт тілінің өзіне тән дыбыстарын белгілеу үшін 9 әріп алынды. Олар: Ff, Kk, тіс аралық Зз, Сс, мұрынжолды Ңң, көмей Һһ; тілалды ашық Әә, еріндік Өө және Ӯү әріптері.

Сонда кирил графикасына негізделген башқұрт әліпбиі мына құрамнан тұрды: А а Б б В в Г г F f Д д З з Е е Ё ё Ж ж З з И и Й й К к К к Л л М м Н н Ң ң О о Ө ө П п Р р С с С с Т т У у Ӯ ү Ф ф Х х Һ һ Ц ц Ч ч Ш ш Щ щ Ъ ъ Ы ы Ь ь Э ә Ю ю Я я

¹ Әдәвијјат ҟәзеті 23.05.1939

² Әдәвијјат ҟәзеті 22.08.1939

³ Гиляревский Р. С., Гривнин В. С. Определитель языков мира по письменности. М.: Наука, 1964. С. 47.

Башқұрт жазуы, негізінен, фонетикалық жазу, әрі ерін үндестігін таңбалайтын жазу. Сондықтан орыс тілінен енген кірме сөздердің жазылуына қатысты да осы пікірлер айтылды. Мысалы, *жюри, такси, шоссе, ателье* сөздеріндегі соңғы дауысты дыбыс – башқұрт тіліндегі жіңішке дауыссызға қарағанда жуандау, тіл арты дыбыс. Сондықтан бұл сөздерге қосымшаның жіңішке вариантын жалғамау; сол сияқты *калий, юбилей, командир, министр, социализм*, сөздеріне де жіңішке вариантты аффиксті жалғамау, бұл сингармонизм заңын бұзады деген пікірлер жиі айтылды. Сөйлеу тілінде де бұл сөздерге жуан қосымша жалғанады. Осы сипатты жазуда да таңбалау керектігі айтылды. Және *галим, тарих, таһир* сөздері тіл арты дыбысталады: [ғалыйм], [ғарыйх], [тахыйыр] сондықтан жуан қосымшаларды қабылдайды деді ғалымдар¹.

Өзбек жазуының әліпбиі мен емлесі. Кирил жазуын қабылдаған өзбек әліпбиінде 1929 ж. латын жазуындағыдай 6 дауысты дыбыс таңбасы болды. Бұған латын графикасына көшердегі Е.Д. Поливановтың әдеби тіл негізіне сингармонизм заңы бұзылған Ташкен, Самарқан, Ферғана диалектілерін алуды ұсынғаны себеп болмай қалған жоқ². Сондықтан кирилнегізді өзбек әліпбиі орыс алфавитінің үстіне *ӯ, қ, ғ, ҳ* әріптерін алды. Сөйтіп, ирандалып кеткен ташкент сөйленісі түпкілікті түрде өзбек әдеби тілінің негізіне алынды. Мына алфавит құрамы бекіді: **а, б, в, г, д, е, е, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, щ, ь, ь, э, ю, я, қ, ғ, ӯ, ҳ**³⁴

Алғашқы жобада **Ңң, Чч, Өө, Ққ, Z z, Хх** және дәйекше бар еді.

¹ Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков и народа СССР. – М.: Наука. – 225 с.

² Сонда, 77 б.

³ Сонда, 78 б.

⁴ Ибрагимов С. Узбекский алфавит и вопросы его совершенствования // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. М.: Наука, 1972. С. 157-173.

Кирил-өзбек әліпбиінің ерекшелігі – орыс тілінен енген сөздерде ғана жазылу үшін алынған **ё, ю, я** әріптері өзбек тілінің төл сөздерінде де жазылып, айтылды: *ёлғиз, ёш, ёмон; юлдуз, юрак; яшин, яшил*,

ә әрпінің алынып тасталғаны оқуда қиындық келтіргені туралы мәлімет бар¹.

Сонда өзбек тілінің өзге түркі тілдерімен салыстырғандағы негізгі фонологиялық сипаты – сингармонизм заңдылығының жоқтығын немесе әлсірегендігін кирил графикасына негізделген әліпби құрамы таңбаланған. Өзбек тілінде осы әліпби жалпытүркілік [o] мен [ö] дыбыстарын бір ғана [o] фонемасына, [u] мен [ü] дыбыстарын бір ғана [u] фонемасына және [ɪ] мен [i] бір ғана жіңішке [i] фонемасына теліді.

Көпшілік ішінде **щ, ц, ы, е, ю, я** әріптерін әліпбиден шығаруды, /ц/-ны /тс/, /щ/-ны /шч/, /е/-ны /ие/, /ю/-ды /йу/, /я/-ны/йа/ әріп тіркестерімен беруді ұсынушылар болды. Және сондай-ақ екі фонеманы бір әріппен белгілейтін қатарды көбейтіп, /к/-ны/к/, /ғ/-ны/г/, /х/-ны/һ/-мен беруді ұсынған пікірлер бар².

Әліпбиге қатысты мынадай кемшіліктер мен ұсыныстар айтылды:

- <а> фонемасының әрпімен берілуі, *Космос, одал, от(ат), том (там), том – там, 1 том* сөздерінде мағына ажыратудағы қиындықтан **Ӑ, ӑ** деген сияқты еріндік дыбыс таңбасын алуға мәжбүр болу³;

- <ң> фонемасының **нг** әріп тіркесімен берілуі (кейде **н** дыбысына аяқталған түбірге барыс септігі жалғанғанда [ң] болып оқылды: *танга-таңа*);

- **и** әрпінің үш дыбысты қатар беруі (**и-<ы>, <і>, <й>**);

- **ө** әрпінің болмауы, мысалы, *була* сөзін *бола* және *бөлө* деп те оқуға болатыны.

¹ Ибрагимов С С. Орфография узбекского языка // Орфография тюркских литературных языков 218 б.

² Сонда, 219 б..

³ Сонда, 225 б.

- **э, ң, һ** әріптерінің жоқтығынан әліпбиге **ң, э, һ** әріптерін алу: *манэ, Анэ, атэ'*; дегенмен бұл әріптерінің жоқтығы қиындық тудырмайды деген де көзқарас қалыптасып қалды².

- **я, ю, е** таңбаларының орнына **йо, йа, йу** әріп тіркестерін пайдалану³.

- **[ж][дж]** фонемаларының **ж** әрпімен ғана берілуі («жыр» мағынасындағы *жир* сөзі *жир* (масло) сөзімен бірдей жазылды);

Өзбек жазуындаерін үндестігі таңбаланады, яғни бірінші буында у әрпі жазылғанына байланысты екінші буында да жазылады: *қурум, дукур-дукур, тузум*. Бірақ өзбек графикасы фонологиялық принципті ұстайтынын төмендегі әріптер арқылы көрсетті:

и – [i] бир, билак, билим

[и] муҳит, дин, мудир⁴

[ы] киш, дир, тигиз

[ый] посилк, вишка

у – [y] уч, бутун

[ў] кувур, турмуш

[у] сурат, намуна

ў - [ø] ўт, [øт], тўт [tøʃ]

[o]ўт, [ot], тўк [toq]

Э - [э] эл, этик

электр

о [ɔ] от [ət], қор [qəɣ], нон [nəп]

[o] колонна⁵

Бірге/бөлек жазылатын сөздердің емлесіне қатысты бір екпінмен айтылатын фонетикалық белгісі бар, анықтайтын-анықталатын қатынастағы сөздер мен географиялық атаулар бірге жазылды. Сонымен бірге *аро, умун (обций) бутун,*

¹ Ибрагимов С.С. Орфография узбекского языка... 226 б.

² Сонда, 228 б.

³ Сонда, 226 б.

⁴ Сонда, 226 б.

⁵ Сонда, 227 б.

узоро, халқаро аффиксойдтарымен келетін сөздер бірге жазылды¹.

Кирил әліпбиіндегі өзбек жазуының емле қағидалары 1956 жылы 14 сәуірде 72 тармақ, 5 бап көлемінде жарияланған².

Түркімен жазуының әліпбиі мен емлесі. Кирил графикасына негізделген түркімен әліпбиінде 38 әріп болды. Орыс алфавитінің үстіне |ж|, |ө|, |ү|, |ә|, |ң| таңбаларын алды (26-кесте)³.

26-кесте. Түркімен әліпбиі^{4,5}

А а	Б б	В в	Г г	Д д	Е е	Ё ё	Ж ж	Җ җ	З з
И и	Й й	К к	Л л	М м	Н н	Ң ң	О о	Ө ө	П п
Р р	С с	Т т	У у	Ү ү	Ф ф	Х х	Ц ц	Ч ч	Ш ш
Щ щ	Ъ ъ	Ы ы	Ь ь	Э э	Ә ә	Ю ю	Я я		

Емледе мынадай ұсыныстар болды: ауызша тіл мен жазба тілді жақындату, созылыңқы дауыстыларға әріп арнау (30 жылдары екі әріппен берілген еді, алайда ол орфограмма қиындатып жіберген); еріндіктерді бірінші буында ғана жазу, бөлек таңбалануға басымдық беру.

Кірме сөздерді орыс орфографиясы бойынша емес, түркімен тіліндегі дыбысталуы бойынша жазу⁶. я, ю, ё, ц, щ, ъ, ь әріптерінің бас артықтығы, әліпбиден шығарылу қажеттігі айтылған. йабы сөзі – *яби* деп жазылған⁷. Б әрпі тоғысыңқы [б] дыбысын да, жуысыңқы [б] дыбысын да берді. В әрпі [w] дыбысын да: *ватан, совук, сайлав*, [ф] дыбысын да берді: *Оразов*. Ал г әрпі төрт түрлі дыбысты берді: [ғ] гар, [г] гел, [ҕ шұғыл] сығыр, [г шұғыл]. Е әрпі дауыссыз-

¹ Ибрагимов С.С. Орфография узбекского языка, 227 б.

² Умурулов Б.М.Хозирги ўзбек тили. Термиз-2012.

³ Чарьяров Из истории туркменского алфавита // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР.- М.: Наука, 1972. -С. 149-156.

⁴ Б.Чарьяров Орфография тургменского языка // Орфография тюркских литературных языков СССР. М., 1973. 189б.

⁵ Г.Азимов Орфография туркменского языка Ашхабад, 1959. – 38 б.

⁶ Б.Чарьяров Орфография туркменского языка, 190 б.

⁷ Сонда, 190 б,

дан кейін [э]сен, гөле, басқа позицияда ие дыбыс тіркесін берді: еди, елмемек, сөер. Ё әрпі йо дыбыс тіркесін ёл (жол), ёк (жок), ж әрпі тек орыс тілінен енген сөздерде ғана, ал дж дыбысын беретін әріп ж бюджет ет, жаз сияқты сөздерде, и әрпімен созылыңқы <и> да, қысқа <й> да берілді. я, ё, ю, э әріптерімен дыбыс тіркестері таңбаланды. К әрпі <к> мен <к> фонемаларын береді: токай, элек. Ч әрпі барлық позицияда жазыла береді: чой, ачар. Э әрпі төл сөздер басында жазылды: *эрик, эл*¹.

Үндесім заңы төл сөздерде таңбаланады: ши – шиле – шилетен – шилейәрди, окив – окувчи – окувчилар.

Түрікмен тіліндегі созылыңқы дауыстылар белгіленбеді. Бұл даулы мәселе болды. 1930 ж. латын графикасындағы жазуда 2 әріп созылыңқы дыбысты таңбалап, кейін алынып тасталған еді.

Қысаң езуліктер түсіріліп жазылды: ағыз – агзи, гөрүн-мек – гөрнер², огул – огли, эрин – эрни, асыл – аслы, ылым – ылмы, екары – екарда, илери – илерде.

Бірақ д, з дыбыстарынан кейін түсірілмеді: *эдилен, язылан.*

Дауыссыз дыбыс пен р дыбысының тіркесіндегі қысандар түсірілді: топрак, гудрот, титретек, эшрет, сомромок. Оның себебі – р дыбысының үнді болуы, салдырдан гөрі дауыстың көбірек естілуінен болса керек. Сондай-ақ дауыссыз дыбыстан кейін келетін л дыбысы аралығында да таңбаланбады: *хыклатак, патлатак, хашлатак*³.

Дауыссыздан аяқталған екі буынды сөзде ерін үндестігі сақталды: орун, огул, учук. Ашық буынды сөздерде езулік жазылды: *улы, уки, өли.* Бірақ: *улы – улумсы, укы – укучыл, огли – оглум* болып, дауыссыздан басталған қосымша жалғанғанда еріндік сақталды⁴.

Сондай-ақ егер бірінші буында созылыңқы еріндік болса, екінші буында да еріндік таңбаланды: одун, онлук. Еріндік

¹ Г.Азимов Орфография туркменского языка, 15 б.

² Сонда, 17 б.

³ Сонда, 20 б.

⁴ Сонда, 20 б.

вариант пен езулік вариант жарыспа қолданған жағдайда жазуда еріндік түріне басымдық берілді¹: мукдор, мүсүр. Қазіргі түрікмен орфографиясында ашық еріндіктер – **ө, о** бірінші буында ғана жазылады: орак, бурав. Қысаң еріндіктер екінші буынға дейін жазылады: дурмуш, өмүрмек.

Жуан/жіңішке вариантты сөздерде жіңішке вариантты жазу ұсынылды²: *адым/әдим, тыз / тиз*.

Бірге // бөлек жазылуға байланысты мынаны айтуға болады:

– жалқы есімдердің изафеттің I типінен басқасының барлығы бірге жазылды;

– біріктіріліп жазылған сөздердегі екі дауысты түсірілмей жазылды: *Көнеүргенч*.

– Бір екпінмен айтылған және фонетикалық өзгеріске түскен сөздер бірге жазылды: *екегапан*.

– Бір сыңары ауыспалы мағынада жұмсалса бірге таңбаланды: *бирнеме, бирсихлы, бирнече*.

– Ара сыңарымен келгендер бірге жазылды: *халқара, миллетара, факультетара*;

– *дурубермек, гуюбермек, гөрүбермек, алибермек, гидибермек* сияқты құрама етістіктер бірге жазылды³.

– Екі сыңар аралығындағы дауысты дыбыс түсірілді: *алтатар, екелли* (екеэллиқ)

– Ёл, кәды сөздерімен келгенде сыңарлар бөлек жазылды: *демир ёл, отлы ел, палав кәды*

– Күрделі сан есімдер бөлек жазылды;

Ортақ екпінге бағынған, сыңарлары фонетикалық өзгеріске түскен күрделі сөздер бірге жазылсын деген ереже болғанмен оны айқындау қиынға соқты⁴: *гүнебекөр*.

Күшейткіш буынды сөздер дефиспен жазылды: тәп-тәзе.⁵⁶

¹ Г. Азимов Орфография туркменского языка..., 25 б.

² Сонда, 26 б.

³ Сонда, 27 б.

⁴ Сонда, 21 б.

⁵ Сонда, 21 б.

⁶ Б. Чарыяров Орфография тургменского языка, 190 б.

Қарақалпақ жазуының әліпбиі мен емлесі. 1940 жылы К.Убайдуллаев, К.Аимбетов және Н.Давкараевтар кирилнегізді жаңа қарақалпақ әліпбиінің жобасын жасады. Бұл Қарақалпақ АССР Жоғарғы советінің Президиумы жарғысымен 1940 жылдың 18 шілдесінде бекіді¹. Жаңа әліпбиде 35 әріп болды: Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, Ъъ, Ыы, Ьь, Ээ, Юю, Яя, Ғғ, Ққ, Ҳх. Бұл алфавиттің үлкен кемшілігі – қарақалпақ тілінің өзіне тән /æ/, /œ/, /y/, /ɲ/, /w/ дыбыстарына арналған таңбаның болмауы. /æ/, /œ/, /y/ фонемалары бар сөздер а, о, у әріптерінен кейінгі дауыссызға жіңішкелік белгісін тіркестіру арқылы берілді: *тань* (тән), *созь* (сөз), *жунь* (жүн). /ɲ/ фонемасы нг әріп тіркесімен жазылды². Әліпби орыс алфавитінің соңына өзіне тән үш әріпті (к, ғ, х) тіркеуімен ерекшеленді.

Осы кемшіліктер қарақалпақ әліпбиінің құрамы мен емле мәселелерін қайта қарауға әкеліп, 1954 жылдың қыркүйегінде Нүкісте шақырылған ғылыми-техникалық конференцияда ұлт ғалымдары мен Өзбекстан Тіл және әдебиет институтының ғалымдарының ұсынуымен жаңа әліпби мен емле ережесі қабылданған еді. Жаңа алфавит 1957 жылдың 28 ақпанында бекітілді. Бірақ бұл жоба 1960 жылы ғана қолданысқа енді. Жаңа жобада Ә ә, Ё ё, Њ ъ, Ө ө, Ү ү, Ӧ ӧ әріптері еніп, әліпби тәртібі өзгерді (27-кесте).

27-кесте. Қарақалпақ әліпбиі

А а	Ә ә	Б б	В в	Г г	Ғ ғ	Д д	Е е	Ё ё	Ж ж	З з
И и	Й й	К к	Қ қ	Л л	М м	Н н	Ң ң	О о	Ө ө	П п
Р р	С с	Т т	У у	Ү ү	Ӧ ӧ	Ф ф	Х х	Ҳ х	Ц ц	Ч ч
Ш ш	Щ щ	Ъ ъ	Ы ы	Ь ь	Э э	Ю ю	Я я			

¹ Насыров Д. Орфография каракалпакского языка // Орфографии тюркских литературных языков СССР. М.: «Наука», 1973. С. 117-130.

² Насыров Д. Об усовершенствовании и унификации алфавита каракалпакского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. М.: «Наука», 1972. С. 75-87.

1963-1964 жж. емлеге өзгеріс енгізу туралы тағы пікірлер бой көтерді, оның бастысы ғалымдар мен оқытушылардан құралған арнайы комиссияның әліпбиден ұ және нәріптерін алып тастауды ұсынуы болды. Алайда көпшіліктен бұл ұсыныс қолдау таппады¹. Сөйтіп, жоғарыдағы әліпби құрамы әлі күнге дейін баспалар мен мемлекеттік мекемелерде қолданылады².

Қырғыз жазуының әліпбиі мен емлесі. Қырғыз әліпбиі басқа түркі тілдері тәрізді, алдымен, орыс алфавитінің 33 әрпінің соңынан 3 әріп тіркеді: **ө, у, ң**. 1941 жылдың 12 қыргүйегінде мына құрамда әліпби тәртібі белгіленді:

А а Б б В в Г г Д д Е е Ё ё Ж ж З з И и Й й К к
Л л М м Н н Ы ы О о Ө ө П п Р р С с Т т У у Ү ү
Ф ф Х х Ц ц Ч ч Ш ш Щ щ Ъ ъ Ы ы Ь ь Э э Ю ю Я я

Әліпбидің кемшіліктерінің бірі ретінде тілшік қатаң қ дыбысы мен тілшік ұяң ғ дыбысына әріптің болмауы саналады. Алайда қырғыз тіліндегі үндесім заңы бойынша бұл бір фонеманың жуан және жіңішке реңктері ғана болып саналады.

э әрпі <e> фонемасын белгіледі: *экен, эки*. <э>, <i>, <ы> фонемаларына әріп болмады³. Әліпбиге өзгеріс енгізуге байланысты ұсыныстар мынадай болды:

1. <q>, <q̣>, <ç> фонемаларын беретін әріптер енгізу.

2. **й+о, й+е** дыбыс тіркестерін **е, ю, я** әріптерімен таңбаламау. Сонда *коен, аяк, тиет, кеңет* деген сияқты сөздерді *койон, айок, тийет, кеңейет* деп дыбыстық құрамын ажыратып жазуға болады⁴. Сөздерді бірге немесе бөлек жазуда 1938 ж. ережені қайталады. Жалпы, қырғыз орфографиясында бөлек жазуға басымдық берілді. Әрине, басқа түркі

¹ Д.С. Насыров Орфография каракалпакского языка // Орфографии тюркских литературных языков СССР. М.: «Наука», 1973. -С. 117-130.

² Каракалпакстан Республикасы Министрлер Кенеси (каа). сайт Совета Министров Республики Каракалпакстан.

³ С.Кудайбергенов Орфография киргизского языка...

⁴ Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков и народа СССР. -М.: Наука, - 225 с.

тілдеріндегідей, бірінші сыңарының мағынасы көмескіленсе бірге жазылды: *кызылгат, қарагат, сөөлжом, котогат*¹.

Күрделі етістіктің 2 түрі де норма саналды: *бара жатат – баратат; жазып жатат – жазыпатаат*.

Қос дауыссыз дыбысқа аяқталған кірме сөздерге қырғыз тілінің қосымшасын жалғауда қысаң езуліктер дәнекер ретінде қолданылмады, мысалы, *нефтьке (нефтьіге емес)*^{2, 3}. Сөздердің бірге не бөлек не дефиспен жазылуы сияқты, сондай-ақ бас әріппен жазылу сияқты дыбыстық емес графикалық белгілерді қырғыз жазуы оңай шешті: мекеме аттарындағы әр сыңар бас әріппен таңбаланды. Бұл емледегі ала-құлалықты азайтты, мысалы, *Қырғыз Мемлекеттік Университеті*⁴. Жер-су аттары дефис арқылы жазылды; күшейткіш буынды сын есімдер бірге жазылды: *капқара, сапсары*.

Алайда бұл «оңай» орфографиядан да бас тартатын ұсыныстар шықты. Сондықтан мекеме аттарының барлық сыңары бас әріппен жазылуы сақтала бермеді. Бірінші сыңарын ғана бас әріппен жазуды ұсынған пікірлер болды⁵.

Қырғыз жазуының алғашқы орфографиялық сөздігі 1938 ж. Т.Актанов, З.Байжиев, К.Бакеевтердің құрастыруымен 5000 сөздің емлесін көрсетті. Екінші сөздік 1942 ж. М.Ш. Богдонова, Х.Карасаевтың құрастыруымен 7000 сөзді қамтыды. Сөздіктің алдыңғыдан айырмашылығы сөздер емлесін топтастырып беруінде. Олар а) орыс тілінен енген сөздердің емлесі; ә) дефиспен жазылатын сөздердің емлесі; б) *л, н, п, р* әріптерінен басталған сөздердің емлесі; в) *в, ж, з, ф, х* дыбыстарына аяқталған сөздерге қосымша жалғау тәртібі; г) *й* дыбысынан аяқталатын сөздерге қосымша жалғау тәртібі. III орфографиялық сөздік 1956 ж. Х.Карасаев, Ю.Яншансиннің құрастыруымен түзілді⁶.

¹ Опыт совершенствования алфавитов..., 194 б.

² С.Кудайбергенов Орфография киргизского языка // Орфографии тюркских литературных языков СССР. – М.: Наука, 1973. С. 140-144.

³ Сонда, 140 б.

⁴ Сонда, 149 б.

⁵ Сонда, 150 б.

⁶ Сонда.

Ұйғыр жазуының әліпбиі мен емлесі. Ұйғыр жазуының әліпбиінде 41 әріп бар. 33 орыс әрпінің үстіне ұйғыр тілінің өзіне тән дыбыстарын беру үшін 8 қосымша әріп алып отыр. Олар: **қ, ң, ғ, ү, ө, ә, һ, ж¹**. 60 ж. дейін соңғылары орыс алфавитінен кейін орналасқан еді. Ұйғыр алфавиті түркі халықтарының соңын ала бере, 1947 ж. ғана орыс графикасына көшті.

А а Б б В в Г г Ғ ғ Д д Е е Һ һ Ә ә Ж ж
 Ж ж З з И и Й й К к Қ қ Л л М м Н н Ң ң
 О о Ө ө П п Р р С с Т т У у Ү ү Ф ф Х х
 Ц ц Ч ч Ш ш Щ щ Ъ ъ Ы ы Ь ь Э э Ю ю Я я

Бұл әліпбиді жетілдіріп алуға, өзгелердің тәжірибелерінен үйренуге айтарлықтай көмектесті. Атап айтқанда, ұйғыр әліпбиінде түркі тілдері әліпбилерінде жоқ, өзге таңба алынбаған; әріп тіркесінен тұратын таңба жоқ, екі фонеманы бір әріппен беру жоқ (қырғыз жазуында к – [қ] мен [к], г – [ғ], [г] береді)².

Алайда [р] дыбысы келетін сөздерді орфограммалау қажеттілігі бар: *қарға [қаға], карчига [қачига], оғақ [орғақ], өдәк [өрдәк] «үйрек»³*.

28-кесте. Оғыз тобындағы тілдердің өзіне тән фонемаларын танбалаудағы кирилл тәжірибесі

№	фонема	түрік	әзірбайжан	гагауз	қырым татар	түрік-мен	өзбек
1	г	ğ	г	-	г	г	-
2	дж	с	ж	ж	ж	ж	-
3	к	к	к	-	к	-	к
4	н	-	-	-	н	н	-
5	ө	ö	ө	ö	ө	ө	-
6	ç	ç	ч	ч	-	-	ч
7	ү	ü	-	ÿ	-	ү	-
8	ұ	u	у	у	у	у	ў
9	х	h	h	-	-	-	х
10	і	ı	-	-	-	-	-
11	ә	-	ə	ä	-	ə	-

¹ Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков и народа СССР. —М.: Наука, — 225 с.

² Сонда.

³ Сонда.

29-кесте. Қыпшақ тобындағы тілдердің
өзіне тән фонемаларын таңбалаудағы кирилл тәжірибесі¹

№	Фонема	Қазақ	Ноғай	Қаракалп	Татар	Башқұрт	Қарашай	Құмық	Қырғыз	Хакас
1	Ғ	Ғ	-	Ғ	-	Ғ	ГЬ	ГЬ	-	Ғ
2	ДЖ	-	-	-	Ж	-	ДЖ	-	-	-
3	К	К	-	К	-	К	КЬ	КЬ	-	-
4	Ң	Ң	НЬ	Ң	Ң	Ң	НГ	НГ	Ң	Ң
5	Ө	Ө	ОЬ	Ө	Ө	Ө	-	ОЬ	Ө	Ө
6	Ҙ	Ч	Ч	Ч	Ч	Ҙ	Ч	-	Ч	Ч
7	Ү	Ү	УЬ	Ү	Ү	Ү	-	УЬ	Ү	-
8	Ұ	Ұ	У	Ұ	У	У	У	У	У	Ұ
9	Х	-	-	Х	-	-	-	-	-	-
10	І	І	-	-	-	-	-	-	-	І
11	Ә	Ә	АЬ	Ә	Ә	Ә	-	-	-	-

30-кесте. Мемлекеттік және жергілікті тіл болып табылатын
түркі тілдерінің өздеріне тән фонемаларының таңбалануын
салыстыру кестесі

Қазақ	түрік	өзбек	қырғыз	түрікмен	татар	башқұрт	әзірбайжан	қаракалпак	ноғай	қарайым
Ә	-	-	-	ә	ә	ә	ә	ә	аь	ә
Ү	ü	-	ү	ү	ү	ү	ү	ү	уь	к
Ұ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
К	-	к	к	-	к	(к)	-	к	-	к
Ң	-	нғ	ң	ң	ң	ң	-	ң	нь	-
Ө	ö	-	ө	ө	ө	ө	ө	ө	оь	ө
Ғ	-	ғ	ғ	-	ғ	ғ	ғ	ғ	гь	-

Көріп отырғанымыздай, түркі тілдерінің өздеріне тән фонемалары бәрі бірдей төл әліпбилерінде көрініс таппаған. Көрініс тапқандарының өзі әртүрлі әріптермен бейнеленген, мысалы, ә фонемасы **аь** – **ә**, **ң** фонемасы **нғ-нь** – **ң** деген сияқты.

¹ Мусаев К. Алфавит... 32-33 бб.

4. ЛАТЫННЕГІЗДІ ТҮРКІ ЖАЗУЛАРЫ: ЖАҢА КЕЗЕҢ

4.1 Түркі тілдері жазуын бірлестіру мен жетілдіру мәселелері

Латын графикасы тұсында 1932 ж. көтерілген түркі тілдері емлесін жетілдіру мәселесін 1936 ж. басталған кирилшеге ауысу процесі басып кетті де, енді 1959 ж. Мәскеуде Е.И. Убрятованың бастамасымен қайта көтеріледі. Өйткені кирил графикасымен өте аз уақыт ішінде 20 алфавит жасалған еді. Тарих тезінде олар асығыстықтың салдарын көрсетіп отырды. Оның үстіне, біздіңше, тілдің ұлттық фонетикалық ерекшелігіне бойламаған өзге ұлт өкілдері – орыс лингвистерінің көмегімен де түркі халықтарының біразына әліпби жасалғаны анық.

Сондықтан кирил негізінде жасалған әліпбилерді сөз еткенде «жетілдіру», «унификациялау» сияқты сөздер жиі айтылады.

Жалпы, латын жазуы жұмысшы табының, интернационализмнің символындай болса, латыннан кирилге көшудің саяси астары болды делінеді¹. Ал енді бір позитив ой латыннан кирилге көшірудің себебі түркі тілдеріне арналған унификацияланған алфавит асау қажеттілігінен шықты дейді².

УНИФИКАЦИЯ дегеніміз қолданыстағы алфавиттерді бір жүйеге келтіру, ұқсас фонемаларға бір таңба алу, әр тілдің өзіне тән дыбыстарына өзге түркі тілдері әліпбилеріндегі өзіндік дыбысқа алынған әріпке ұқсас немесе сәйкес әріп белгілеу.

¹ Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі...95 б

² Сонда. 95 б.

Түркі тілдерінің әліпбиін жасауда негізінен мынадай принциптер негізге алынып еді:

а) әр тілдің әліпбиі тілдің синхронды күйіндегі фонема құрамын ғана таңбалауы тиіс;

ә) әр фонема бір ғана таңбамен таңбалауы тиіс, тіпті болмаған жағдайда әріп тіркесімен таңбалады;

б) әр әріп бір ғана фонеманың таңбасы болуы тиіс;

в) дыбыс тіркесін беретін орыс алфавитінен алынған әріптердің қажеттілігі бар ма деген мәселені тереңінен ойлану¹.

80 жылдары К.Мусаевтың бастамасымен түркі алфавиттері мен орфографиясын жетілдіру, бір стандартталған жүзеге салу, кемшіліктерін өзге алфавит негізінде түзету деген мәселелер жолға қойылады, нәтижесінде бірнеше құнды еңбектер жарыққа шықты. Онда жетілдіру мен унификациялауды біртіндеп, ретімен жүзеге асыру деген баса айтылады. Әр мәселені өз ішінде және өзге тілмен сәйкестендіре отырып қарастырып алғаннан кейін ғана ресми түрде бекіту ұсынылады. К.М. Мусаевтың Мәскеу қаласынан шығарған «Алфавиты языков народов СССР (1965), «Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР» (1982), «Языки и письменность народов Евразии» (1993), «Орфография тюркских литературных языков СССР» кітаптарында түркі тілдерінің әліпбиі мен емлесін унификациялауды жүйелі түрде жүзеге асыру қажеттілігі айтылған.

1966 ж. I түркітанушылар съезінің 40 жылдығына орай жалған конференцияда К. Мусаев осы мәселеге арнайы тоқталады.

Жалпы түркі тілдері орфографиясы мен графикасы туралы жүйелі зерттеулер бірден-бір кеңестік ғалым – профессор К.М. Мусаевтың қаламынан туып отырғандықтан біз автордың осы көзқарастарына көбірек көңіл аудардық. Сондай-ақ, Н.А. Баскаковтың пікірлері мен ұсыныстарын назарға алдық.

Түркі тілдерінің әліпбиін жасауда жоғарыдағы принциптер аталғанмен кирил алфавитін қабылдағанда а) фонемалар

¹ Мусаев К.М. Алфавиты языков народов СССР... 29 б.

әріп тіркесімен беріле берді; ә) әліпбиде тілдің өзіне тән фонемаларына сәйкес әріптер болмады; б) орыс әліпбиіндегі әріптер ұлт тіліндегі фонеманы беруге қолданылды¹. Араб жазуында әріп жетпесе, кирил жазуында әріп артық болды.

Осы қағидалар тұрғысынан келгенде **унификацияны қажет ететін тілдердің** қатары мынау дейді профессор К.Мусаев:

1) Ноғай мен құмық әліпбилерінде [ä], [ü], [ö] дыбыстары аь, оь, уь әріп тіркестерімен беріледі. Оларды басқа алфавиттерде қабылданған ә, ө, ү/у әріптерімен таңбалауға болады.

2) Қарашай-балқар жазуында орыс тілінің ё, ю әріптері [o], [y], [ø], [y] дыбыстарын береді. Бұл фонемаларға басқа әліпбилердегі ә, ү, ө графемаларын алуға болады.

3) Татар, башқұрт алфавиттеріндегі [i] фонемасын беретін /e/ әрпінің орнына /i/ таңбасын қолдану керек.

4) Татар, башқұрт әліпбиінде [ü], [u] дыбыстарын басқа қызметтегі /o/, /ø/ таңбалайды, сондықтан бір әріпке бір дыбыс қағидасына сәйкес, аталған фонемаларға басқа алфавиттерде бар у, ү әріптерін қолдануға болады.

5) Барлық тіл алфавиттері үшін мынадай ортақ таңбаларды алу: [ŋ] дыбысы үшін /н/ әрпін, [ɣ] дыбысы үшін /ғ/ әрпін, [дж] дыбысы үшін /ж/ әрпін; [q] дыбысы үшін /к/ әрпін; [j] дыбысы үшін /й/ әрпін; [w] дыбысы үшін /ў/ әрпін алу;

6) /я/, /ю/, /е/ әріптерінің дыбыстық құрамын ажыратып жазу; бұл сөздердің морфемдік құрамын айқындауға септігін тигізеді². Автор **-йе, -йа, -йо** тіркестерін бір әріппен беруге қарсы³.

Профессор егер кириллицаға көшкен кезде латын жазуында унификацияланған әліпбиді механикалық түрде транслитерация жасағанда, онда қазіргі түркі әліпбилерінде 26-дан 35-39 дейінгі ғана аралықта әріптер саны болар еді⁴ дейді. Өкінішке орай, үйлестіру принциптерінсіз, ортақ келісусіз,

¹ Мусаев К. Достижения и проблемы в усовершенствовании алфавитов и орфографии современных тюркских языков... 35 б.

² Мусаев К.М. Алфавиты языков народов СССР... 30 б.

³ Мусаев К. Достижения и проблемы... 34 б.

⁴ Сонда, 7 б.

бір-бірінен қол үзген жағдайда жасалған әліпбилерде «имеют между собой много расхождений – для обозначения некоторых одинаковых звуков в разных языках приняты различные знаки, в ряде языков для обозначения двух или нескольких звуков и даже сочетаний звуков использован один знак»¹. Егер кезінде латын әліпбиі барлық түркі тілі үшін 39 таңбамен шектелсе, кириллицаға келгенде барлық әліпбиде 74 таңба болды. Ал дыбыс саны – 39².

Орыс жазуына көшкенде 21 таңба латын алфавитінен транслитерация жасалды. **Я, е, ю, е, и** – сияқты қосар дыбысты таңбалайтын әріптер түркі әліпбилерінің біріне енді, біріне енбеді. Әліпбидегі ала-құлалық емледегі негізгі принципті ортақ анықтап алмаудан да шықты. Мысалы, бір бағыт фонетикалық принципті, бір бағыт жазуда тек фонеманы таңбалау керек деп тапты.

К.Мусаев орыс әліпбиіндегі барлық таңбаларды қабылдамай, **я, е, э, ю** әріптерінің орнына **иа, иэ, ио, иу** қосар әріптерін жазуға, бірдей фонема үшін ортақ әріп алуды ұйымдасуға, **щ, ц, ь, ъ** әріптерін қабылдамауға, әр әліпбидегі <ң> фонемасын беретін **н, нг, нь, нь** таңбаларының орнына **н** таңбасын ғана, ал <ү> фонемасын беретін **у, уь, ю/у** таңбаларының орнына **ү** таңбасын ғана қабылдауға болатын еді дейді, және ұсынады.

Сонда 10-11 дауысты, 29 дауыссыз әрпі бар мынадай ортақ әліпби шығар еді дейді ғалым³: **а, э, е, ы, и, і, о, ө, у, ү, б, в, г, ғ, д, дь, ж, ж, з, з, й, к, қ, л, м, н, н, п, р, с, с, т, у, ф, х, (һ), ч, ш, ь, ц (тс), щ (шч)**.

Автордың ұсынған әліпбиінен қазақ әліпбиінің екі-ақ әріп таңбасында айырма бар. Ол: /у/-мен <ү>-ны, /х/-мен [һ]-ны белгілеу және **я, ю, е, ь** әріптерінің жоқтығы. Жалпы, басқа түркі халықтарының жазуына карағанда қазіргі қазақ графикасы тілдегі барлық фонемаларының таңбасы бар, белгілі дәрежеде жетілген әліпби ретінде мойындалғаны рас.

¹ Мусаев К. М. Алфавиты языков народов СССР... 7 б.

² Сонда.

³ Сонда.

Сонда түркі жазуларының ішінде тілдегі фонемаларды толық белгілемейтін әліпбилерге:

- кырғыз жазуын,
- өзбек жазуын жатқызамыз.

Мысалы, орыс графикасына негізделген **қырғыз әліпбиінде** 36 әріп болды. Оның үшеуі кырғыз тілінің төл фонемаларының таңбалары болды да (**ң, ө, ү**), ал **к** (**қ, к**), **з** (**г, з**), **ж** (**ж, ж**), **е** (**э, е**) таңбалары екі фонеманы беретін, қос мәнді әріптер болды. «к, г употребляется для обозначения двух фонем, имеющих три варианта по твердости и мягкости: 1) глубоководнеязычные [к], [г]: *кулпу (замок), тамга (буква)*; 2) заднеязычные [к], [г]: *клуб, газета*; 3) среднеязычные *кулет, теигет*[к], [г]¹»².

Ж әрпімен кырғыз тілінде тіл арты <ж> (*жол, жайлоо*) және кірме сөздердегі <ж> (*жанна*) белгіленді. **Һ, ә, і, ұ** таңбалары әліпбиде болмады. Сонымен, кырғыз әліпбиін жетілдіру үшін **к, ғ, ұ** әріптерін енгізу; **и** әрпінің емлесін бірізді ету керек делінді: *айуу (аюу емес), койон (коен емес), айоосуз (аесуз емес)*³.

Ал **өзбек жазуындағы** олқылықтардың орнын толтыру мақсатында тиісті түзетулер, өзгерістерді ұсынған пікірлер 90 жылға дейін төмендегідей болып келді:

- 1) әліпбиден е, ё, я, ю, ъ, ь, у, қ, х әріптерін алып тастау;
- 2) керісінше әліпбиге ә, һ, ң, и, у, қ, с әріптерін енгізу;
- 3) сингармонизм заңдылығын қалпына келтіретін дауыстылар таңбаларын енгізу, олар: а, э, и, о, ө, у, ү, ж, з, һ және дәйекше⁴.

4) я, ю, е, ё әріптерін дыбыс тіркесімен жазу.

5) х әрпін → һ таңбасымен алмастыру.

6) Кісі есімдеріндегі сөз басындағы г әрпінің орнына → һ әрпін жазу *Һамлет, Һенри, Һерцен*.

7) о әрпін а фонемасына, а әрпін → ә фонемасына, нг әрпінің орнына → ң әрпін қолдану;

¹ Бодуэн де Куртенэ И.А..

² Мусаев К.М. Алфавиты языков народов СССР... 96 б.

³ Сонда, 96 б.

⁴ Сонда, 80 б.

Ал татар әліпбиі мен графикасында мынадай өзіндік ерекшеліктері болды. Төл дыбыстық ерекшелікті көрсететін 6 әріп (**ә, ө, ү, ж, ң, һ**) болды. Жуан төрт дауыстының (**а, о, у, ы**) таңбасы маркерлік қызмет атқарды. Олар көбіне **к, г** әріптерінің жуан екенін білдіреді. Мысалы, *каләм, хакый-каты, кәгазь, гомер, шагыйрь, фигыль*.

Әрі **а, о, у, ү, ы** әріптері көпмәнді әріп қатарына жатты. Мысалы:

а әрпі → еріндік [ɑ] (*арба*) мен езулік (*урам*) [а]-ны,

ө әрпі → жіңішке [ó] мен жуан [о]-ны (бұл кірме сөздерде),

у әрпі → [у] және [w],

ү әрпі → [ү] мен [w],

э әрпі → сөз басында [e]-ні (*элементә* [елемтә]), аслаут буын соңында [ээ] *тээмин* [тэмин], кірме сөздердегі [э]-ні (*электр, поэзия*)¹.

е әрпі → [и] дыбысын ([житен]), кірме сөздерде жуан [е] дыбысын (*тема, трест*), және [иы] дыбысын: *ел* [иыл], *еш* [иыш], *каен* [қайын], *уен* [уйын], *быел* [быйыл], сондай-ақ [ие] дыбысын: *беек* [бейек], *чае* [чәйе] [31, 130б.] берген. Ал ү әрпінен кейін [è] жіңішке тіл алдыны береді: *килуе* [келуі], *биюе* [биүі].

Сондай-ақ **и, я, ю** таңбалары да көпмәнді болғаны белгілі. Атап айтқанда:

и әрпі → [и] (*ил, ирек*), және [ый] (*сый, тыйнак*) дыбыстарын;

ю әрпі → [иу] (*юл, юрган*), [иү] ([иүкә]-*юкә, кию*-[киү]), [у] (*революция*) дыбыстарын;

я таңбасы → [йа] (*ял, яңа*), [йә] (*яшел* [йәшел], *янәшә* [йәнәшә]) дыбыс тіркесін таңбалады.

Ал **в** әрпі → татар тіліндегі ерін-ерін дауыссызды [w] ([вақыт]), [wәзир] және орыс тілінен енген сөздерде [в] фонемасын ([вокзал]) берді./в/ әрпін <w>орнына қолдану, **к, ғ** таңбаларының жоқтығы татар тілі орфоэпиялық нормасын бұзды².

¹ Мусаев К.М. Алфавиты языков народов СССР..., 130 б.

² Сонда, 126 б.

Сонымен, 34 әріп барлық 18 түркітілдес халықтардың әліпбиінде болды. Тек әр тілдегі мәні көбейді, өзгерді.

Мысалы, **а** әрпі әзірбайжан әліпбиінде орыс тілінің <a> фонемасын, өзбек алфавитінде лабиалды [ɑ]-ны, қарақалпақ жазуында жіңішке [‘a]-ны берді.

/h/ әрпі 12 әліпбиде ғана болды. Қарашай, ноғай, алтай, шор, хақас тілі әліпбилерінде болмады.

/h/ әрпі әзірбайжан әліпбиінде болмады.

/i/ әрпі қарақалпақ, қазақ, ноғай әліпбилерінде ғана <i> фонемасын таңбалады, басқа әліпбилерде <и> фонемасын берді.

/ø/ әрпі тек өзбек тілінде болмады¹.

Қазақ, қарақалпақ әліпбиінен /ə/ әрпін алып тастауды ұсынған пікірлер болды. Себебі ә әрпі сирек қолданылады және араб, парсы тілінен енген сөздерді белгілеуде ғана керек делінді.

Жалпы түркі тілдері әліпбилерінде жеке дыбыстық ерекшеліктерді бейнелейтін барлығы 33 таңба болыпты. Бірақ бұл алшақтықты 10 әріппен ғана бірдейлестіруге болатын еді дейді проф. К.М.Мұсаев. Олар: **ө, ү, ә, ы, і, ғ, қ, н, х**. Яғни, жоғарыда көрсетілгендегідей, қазақ әліпбиінде төрт фонема 4 таңбамен берілген (**қ, к, ғ, г**) әріптер татар, қырғыз, түркімен әліпбиінде екі таңбамен ғана (/к/, /г/), қарашай, құмық тілдерінде **к, къ, г, гь** әріп тіркестерімен таңбаланды.

Сонымен, кирил графикасына негізделген түркі тілдерінің әліпбилерінде 38-42 әріп саны болды. Ең көп әрпі бар тілдер башқұрт тілі (42 әріп), қазақ тілі (42 әріп), қарақалпақ тілі (41 әріп) әліпбилері болды. Түркі әліпбилері орыс алфавитінің үстіне 5-9 арасында қосымша таңба алды. Ендеше тілдер арасындағы айырмашылық осы 9 әріптің айналасында болуы тиіс еді. Бірақ айырмашылық 33 таңбаға дейін барды.

Қолданыстағы кирил графикасының жетілдіретін тұстарын алғашқылардың бірі болып қойған – башқұрт тілінің жанашырлары.

¹ Мусаев К.М. Алфавиты языков народов СССР... 219 б.

Башқұрт әліпбиіндегі /в/ әрпі → екі фонеманы: ерін-ерін <w> дыбысы мен орыс тіліндегі ерін-тіс <в> дыбысын;

<w> фонемасы → в, у, у әріптерімен,

<е> фонемасы → сөз басында э, басқа позицияларды е әрпімен берілді.

<о>, <ы>, <w>, <j> фонемаларының әріптері болған жоқ¹. Сөйтіп, башқұрт орфографиясының фонематикалық принципі бұзылды дейді².

Алфавит жетілдіру жұмыстары үйлестіру мәселесін алға қояды. К.Мұсаев барлық түркі тілдеріндегі бірдей фонемалардың әріптік таңбаларын бірлестірудің қажеттігін айтады. Жалпытүркілік комиссия құрылуын көтереді. Автор башқұрт жазуы екіге, орыс және башқұрт тіліне бөлініп отыр. Башқұрт сөздерінің жазылуы орыс орфографиясының тұғырынан шығып отыр, сондықтан башқұрт тілінің сөз құрамы бұзылып барады³ деді. Мысалы, орыс тілінен енген сөздерге башқұрт тілінің қосымшасы сөздің соңғы буынына қарай жалғанады.

Н.А. Басқаков «Не всегда происходило взаимное обогащение опытом при решении основных вопросов литературных языков. Между тем алфавиты призваны сближать родственные языки, а не служить средством их разъединения» деген⁴. Ғалымның унификация жасауда ә, ө, ү немесе ä, ö, ü таңбаларын ортақ етуді⁵; [ʒ] – ж, [ʎ] – з, [ɲ] – ң, [q] – қ, [j] – й, [w] – ŷ таңбаларын алуды; я, ю, ё әріптерінің орнына ий, ый, йы, йа, йо, йу, йе әріп тіркестерімен жазуды ұсынғаны құптарлық⁶.

Ғалым қазақ, татар, башқұрт тілдерінде [j], [w] фонемаларын белгілеуде қиындық бар. Сондықтан дауыссыз <w> фо-

¹ Мусаев К.М. Алфавиты языков народов СССР..., 42 б.

² Сонда, 42 б.

³ Сонда, 43 б.

⁴ Басқаков Н.А. Проблема совершенствования и унификации алфавитов тюркских литературных языков народов СССР//Проблемы современной тюркологии. А: Наука, 1980. – 428. 57 б.

⁵ Сонда, 58 б.

⁶ Сонда.

немасын у таңбасымен, ал <ү> фонемасын у әрпімен, і фонемасын и әрпімен таңбалауды ұсынады, сонда и – ы; ү – у; й – ұ сәйкестігі болады дейді: *қойуу, кийуу, қууалау*¹. Біздіңше, бұл жаңа әліпби құрастыруда назарға алатын пікір. Ғалымның и – әрпімен [i] таңбалауда, [i] және [и] фонемалары қатар бар тілдерде болмайды дегені көрегендік. Мысалы, татар, башқұрт, хақас тілдерінде бұл екі фонема болып табылады.

Ғалым сондай-ақ, татар тілінде йылан(елан емес), йыл(ел емес), йігіт(егет емес), түрікмен тіліндейуаш (юаш емес), башқұрт тілінде йоушан (юшан емес) болып жазылуы керек еді дейді.

Туыстығы алыс тілдердің де әліпбиіне унификация жасар едік деген автор.

Сонда ә, ө, ү, ж, ұ, й, к, н әріптері ортақ болар еді деп, көбіне қазақ графикасындағы таңбаларды көрсеткен.

Сонымен, біздің ойымызша, кирилнегізді түркі жазуларын бірлестіруге жоғарыда ғалымдар көрсеткен жобада мүмкіндік бар еді.

4.2 Түркі тілдері орфографиясына қатысты ортақ ұстанымдар және емле проблемалары

Өткен ғасырлар түркі тілдері үшін әр елдің өзін ұлт ретінде дәлелдеу, мойындату сипатында көрінсе, ендігі кезең өзара мойындалған елдердің интеграцияларға баруы, бір-бірімен санасуы, одақтасуы дәрежесіне ұласуда. Сондықтан баяндамамыз бүгінгі ақпараттар заманы әліпби мен графика және орфография принциптері мен нормалары арқылы аралары алшақтап кеткен түркі тілдерінің ортақ емле ұстанымы қандай болуы керек деген мәселеге арналмақшы.

XX ғасырдың басынан бері түркі тілдері орфографиясының маңызды мәселелері ретінде мыналар қаралып келеді: 1) емледегі басты ұстаным (принцип), 2) белгілі бір графемалардың белгіленуі, 3) фонетикалық құбылыстардың белгілену шегі; 4) созылыңқы дауыстылардың емлесі; 5) күрделі сөздердің жазылуы; 6) кірме сөздердің емлесі.

¹ Баскаков Н.А. Проблема совершенствования..., 59 б.

Жалпы, түркі тілдері емле ұстанымын таңдауында мынадай тарих бар. XVII-XIX ғғ. түркі кеңістігінде қолданылған орта түркі әдеби тілі – жалпыхалықтық тілден жырақтау төбетоп тілі, төбетоп жазуы болғаны белгілі. Кейін жазу демократиялана бастағанда ауызша тіл жазба тілге жақындай түсті. Сөйтіп, сөз айтылуына сәйкес таңбалана бастады.

Жаңа әліппешілердің алғашқы пленумында Н.Төреқұлов барлық түркі тілдері фонетикалық принциппен жазады деген¹.

1926 жылғы Баку конференциясында да түркі жазуы үшін фонетикалық принцип²негізгі деп алғаш айтылды. Т.Шонанұлы анықтағандай, «Фонетикалық принцип – фонетикалық транскрипция емес. Біздің түсінігіміздегі фонетикалық принцип сөз мағынасын дәл беретін дыбысты таңбалайтын принцип болып табылады»³ деп, сөз мағынасына әсер ететін дыбыстық өзгерістер ғана таңбаланатын қазіргі фонематикалық принцип болжанды.

Ғылым тарихы үшін алғашқы пікірлердің қай-қайсысы да құнды деп ойлаймыз. Сондықтан осы конференциядағы Е.Омаровтың түбірді фонетикалық, қосымшаны морфологиялық принциппен жазуды тіл табиғаты қалайды, сондықтан халық сауаты артқан 15-20 жылдан кейін морфологиялық принципке оралуға болады деген сөзі де назар аудартты⁴.

Шет сөздерге қатысты түпнұсқа принцип ұстану, бірақ орфоэпиясын тіліміздің дыбыстық құндағында (Н.Уәлиұлының термині) оқу деген Е.Омаровтың ұсынысы да бүгінгі түркі тілдерінің емлесіндегі қалыс қалып қойған ұстаным деп ойлаймыз⁵.

¹ Стенографический отчет I пленума ВЦКНТА (Баку, 3-7/VI, 27). М, 1927.- 175 б. 79 б.

² М.К. Милых Вопросы орфографии тюркских языков Северного Кавказа и Дагестана. Кисловодск. 1937. – 77 б.

³ Стенографический отчет научно-орфографической комиссии созданной 2-4.06. 1929 г. научно-методическим советом НКП и ЦКИКА. Кзылорда, 1930.-482 с.

⁴ Сонда, 27 б.

⁵ Күдерина К. Қазақ жазуының теориялық негіздері Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту орталығы. 2010.-269 б. 97 б.

1924 ж. 12-18 маусымында Орынбор қаласында өткен А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейханұлы, Е.Омаров, М.Дулатұлы, Х.Досмұхамедұлы, Н.Төрекұлов, Т.Шонанұлы қатынасқан «Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде» қазақ орфографиясының негізгі принципі дыбыс жүйесінше, сондықтан *қап-қабы*, *доп-добы* сөздеріндегі <б-п> дыбысының асылы (қазіргі терминге салса, фонеманың инварианты) <п> емес, <б> фонемасы, ал *желп-желпі*, *серп-серпі* дегендегі дыбыстың асылы <п> фонемасы, бірақ қазақ емлесі дыбыс жүйесінше **б-п**, **қ-ғ** өзгерісін таңбалайды деп анықталады¹.

Сонда Кеңес құрамында болған кезеңдегі түркі тілдері орфографиясы морфологиялық принципке сүйенеді деген сөз – орыс емлесінің ұстанымын көшіру ғана болып шығады.

Осы жиында бүгінге дейін дау болып жүрген ерін үндестігінің орны да шешілген. Мысалы, емлеге қатысты баяндама жасаған Е.Омаров *қару*, *келу* сөздері *қаруу*, *келуу* емес, *қаруы*, *келіу*, *қарыуы*, *келіуі* деп жазылатынын олардың *қа-рыу*, *ке-ліуі* болып буындалатынынан іздеу керек дейді. Автор «қазақ тілі түрік тілдерінен жігі ашылып, ұ дыбысы **ы**-мен айтылатын болған. Бұл қазақ тілінде өзгеріс кімен болған өзгеріс» дейді². Сонда түркі тілдері емлесінің ұстанымы дыбысты таңбалайтын фонетикалық емес, фонеманы таңбалайтын фонематикалық принцип екені айқындалады.

Мұндай білім қазақ оқымыстыларына А.Байтұрсынұлының ғылыми жетекшілігімен келген дейміз. Оған дәлел ретінде А.Байтұрсынұлының жазудың негізі екеу (таңба негізді және әріп негізді), ал жүйесі төртеу (таңбаша, дағдыша, туысша, дыбысша) деп көрсетуін³ кеңестік жазу теориясына дейін айтылған ілім деп аламыз. Кейін Л.В. Зиндер жазудың тегін семасиографиялық немесе идеографиялық және фонографиялық деп бөледі⁴.

Ал ғалымның таңба жүйелі емле, тарих жүйелі емле, туыс жүйелі емле, дыбыс жүйелі емле деген таптастыру-

¹ Қазақ білімпаздарының тұңғыш сйезі. Алматы. 2005.–144 б. 25 б.

² Сонда, 63 б.

³ Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. Алматы: Ана тілі, 1992. –414 б. 361 б.

⁴ Зиндер Л.В. Очерк общей теории письма. Л.: Наука, 1987. –111 с. 52 б.

лары орыс тілі терминологиясындағы **тарихи принцип, этимологиялық принцип, морфологиялық, фонетикалық принцип атауларының** қазақ тіліндегі балама атаулары, дәлірек айтқанда, қазақ лингвистикасының терминдері.

Л.В. Щерба этимологиялық принцип деген морфеманы сақтап жазу, яғни морфологиялық принцип, бұл бір жағынан тарихи принципке жақын деген¹. Сонда таңба жүйелі емле (А.Б.) – тарихи принцип (Л.В.Зиндер), тарих жүйелі (А.Б.) – этимологиялық принцип (Л.В.Зиндер), туыс жүйелі (А.Б.) – морфологиялық (Л.В.Зиндер) принцип болып сәйкеседі.

Түркі жазуларының алғашқы кезеңі емле принципін айқындап алу қиындығымен өлшенді десек, бұл міндетті А.Байтұрсынұлы «туыс жүйелі емленің де, дыбыс жүйелі емленің де түкпіріне қиналмай өтетін, екеуінің арасынан жол тауып беретін» төмендегі ұсыныстар арқылы шешкен:

«1. Әрбір өз алдына түбірі бар сөз онаша айтылғандағы естілуінше жазылу.

2. Азған сөз азған күйіндегі естілуінше жазылу.

3. Үйлестікпен дүдәмал естілетін болған дыбыстар айқын орындардағы естілуінше жазылу.

4. Қосымшалар қосылатын сөздермен бірге жазылу.

5. Қосалқы сөз, қос сөз, қосар сөз, қосынды сөз – бәрі де қосарлық белгімен жазылу.

6. Жалғаулықтар бөлек жазылу орындарынан басқа жағы – жалғау ережесінше болады.

7. Үйір айтылатын сын есім мен зат есім бөлек жазылу.

8. Көсемше, көмекші етістіктер бөлек жазылу»².

Бұл «полагаю, что практически для тюркских народов самое правильное было бы – комбинация фонетического и этимологического принципов, комбинация в каждом отдельном случае своеобразная и разная, ибо правил общих тут никак нельзя дать» деген Л.В. Щербаның сөзімен үндеседі³. Және бүгінгі емлемізді айқындаған фонематикалық принциппен сай келеді.

¹ Щерба Л.В. Теория русского письма. Л.: Наука, 1983. –134 с. 104 б.

² Байтұрсынұлы А. Емле туралы // ҚРБЖҒМҒАХабарлары. 2000, №3.

³ Стеногр. отчет научно-орфографической комиссии созданной... 50 б.

Ал 40 ж. бастап фонетика, орфографияға қатысты оқулық, емле сөздіктерінде түркі тілдері орфографиясының негізгі ұстанымы морфологиялық, яғни сөз естілуінше емес, түбір тұлғасы сақталып жазылады деген пікір орныққан болатын. Түйіндей айтқанда, түркі тілдері емлесінің басты ұстанымы 1924-1929 жж. аралығында фонетико-морфологиялық деп, айқындала бастайды да, 1940ж. бермен қарайғы кирил жазуына ауысқан тұстан морфологиялық принцип болып, орыс орфографиясының ұстанымын қайталайды.

Саяси егемендік алған түркі халықтары 90 жылдардан кейін енді орыс тілінің экспансиясынан кетуді, ұлттық ғылым мен білімді, мәдениетті жаңғыртуды, ұлт білімпаздарының еңбектеріне жүгінуді қолға алады.

Осы орайда қазақ орфографиясының негізгі принципі, морфологиялық емес, фонематикалық екенін алғаш дәйектеген проф. Н.Уәли қазақ емлесінің негізгі ұстанымын белгілі бір фонеманың дыбыс түрленімдері ішінен фонетикалық ортаға неғұрлым тәуелсіз түрін жазу болып табылады деп анықтады¹.

Сөйтіп, әлді позициядағы дыбыс тіркесімдері жазуға біршама сәйкес екендігі, әлсіз позиция әлді позициядағы тұрпатымен тексеріліп, негізгі реңкі айқындалатыны қазіргі қазақ емлесінің бастыәдіс-тәсілдеріне жатады. Бұл әдісті кезінде А.Байтұрсынұлы: «Сөздің ауыздан шығуының өзі екі түрлі болады. Сөйлегенде сөздер бір-біріне жалғаса айтылғанда бір түрлі, әр сөзді оңаша жеке алып айтқанда ауыздан екінші түрлі болып шығады. ...Жеке айтқандағы ауыздан шығуынша жазу түрін біздің қазақ қолданып келеді. ...емлемізді туыс жүйесіне қатысқан жүйелеріне қарамай, көпшілігіне қарап, дыбыс жүйелі деп атап келдік² деген болатын.

Сөйтіп, түркі тілдері емлесінің басты ұстанымы – фонематикалық болуы керек екендігі осылай анықталады.

¹ Уәлиев Н. Қазақ графикасы мен орфографиясының фонологиялық негіздері: фил. ғыл. канд. ... автореф. Алматы, 1993.–162 б. 72 б.

² Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. Алматы: Ана тілі, 1992. 382 б.

«Хасыл кәләм менің ойым: сөз жазылу керек айтылатұғын түрінше, яғни сөз ішінде қай дыбыс естілсе, сол дыбыстың әрпін жазу, естілген дыбыстың әрпі жазылмай басқа әріп жазу керек болса, не үшін ол керекті ғылым наху я ғылым сарф жолыменен ыспат етілсін»¹ деген тағы А.Байтұрсынұлы. Сондықтан ғалым бірінші әліпбиді жөндеу керек, әліпби жөнделмесе емледе ала-құлалық басталады. Ал «әліпби деген асылына адам ақылы жетпейтін нәрсе емес. Әліпбиде бірден мәдениет түрінің төбе басына шығарып жіберетін адам білместей айрықша қасиет те, жасырын сыр да болмасқа тиіс»² деп санады.

Бұрынғы араб графикасынан қалған жазу емлесі қосымшалардың барлық түркі халықтарына ортақ бір ғана вариантын (инвариантын) жазып, әр халық өз тілінің ауызша жүйесімен әрқалай оқып жүрсе, ол жергілікті ерекшелігі көп бір тіл ішіндегі әдеби норманың жазылуы сияқты болды. Ендігі жерде әр ұлттың дербес жазу-сызуы болған күнде «туысша» жазу принципін сақтаудың қажеті жоқ екенін сезген А. Байтұрсынұлы: «Түркі халықтары сөз төркінімен емес, халықтың сөйлеу тілімен санасуы керек»³ деді. Сондықтан «Көптік *лар*-ды қалған варианттарының орнына жазу, *қараймын, сөйлеймін* деген соң *бараймын* болмаса, *малдай, малда* деген соң *малындай, малында* деп, болмаса *маллар, нанлар, атлар* деп неге жазбаймыз дегенмен бірдей»⁴ деп, тіл қатынастарын бір деңгейде қарастыру керектігін айтады. Ал ғалымның «Сауаты ашылған адам жазылған, я басылған сөзді әрпіне қарап оқымайды, бүтін тұрған сүгіретін танып оқиды. Таныс адамды көргенде мынау пәленше, анау түгенше деген сияқты әр сөзді тұрпатына қарап танып айтады»⁵ дегенін тілдің таңбалық сипатын жазуға да қолдану керек, ауызша тілдің өзгерістеріне сай жазу емлесін өзгертудің перспективасы жоқ деп түсінеміз.

¹ Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. Алматы: Ана тілі, 1992. –414 б. 382 б.

² Сонда, 400 б.

³ Сонда, 401 б.

⁴ Сонда 418 б. 396 б.

⁵ Сонда, 412 б.

Бұл ойлар қазақ ғылымының алғашқы профессоры Қ.Жұбанов пайымдауларымен үндес. Қ.Жұбанов «Бізде (яғни түркі тілдерінде) морфологиялық принцип пен фонетикалық принцип арасында флективті тілдердегідей үлкен айырмашылық болмау керек, бір түбірдің бірнеше формасы болуы мүмкін емес» деп, түбір морфологиялық, қосымша фонетикалық принциппен жазылсын деген ұстанымды айқындайды¹. Е.Омаровтың кейінгі қазақ емлесі үшін ұсынған қосымшалардың ортақ формасын жазып, түркі халықтарының жазуларын унификациялап аламыз деген пікіріне абайлап қарау керек екендігін айтқан², емлені тілдің сол кездегі қалпынан ғана шығаруды дұрыс санайды. Яғни қазіргі қазақ жазуының басты ұстанымы нақтылана бастайды.

Қазақ жазуындағы фонетикалық принцип туралы айта кетсек. Жазу алғашында дыбыс түрленімдерінің бәрі көрініс табады деген жалған түсінік тудырды. Бұл әсіресе төл жазуы мен әліпбиі бар немесе жаңа графика негізінде төл әліпбиін жаңадан түзген тілдерде көбірек байқалады. Оған көне түркі жазуындағы дауыссыздардың таңбасын, болмаса 30-40 жылдардағы кавказ тілдерінде жасалған әріп саны 60-қа дейін барған әліпбилерді мысалға келтірсе болады. Тілдегі фонемалардың варианттары мен вариацияларына да әріп арналған графикадағы фонетикалық принцип көп тілдерде әліпби құрамының шектеулігінен аса алмады да, емледегі сөз айтылуына жуықтатып, әліпби мүмкіндігін пайдаланып жазатын фонетикалық принцип деген ұғымға тіреледі. «Принцип пен жазу» деген терминдердің осы мағынада жарыса жүретіні де, бір жағынан сондықтан. Сөйтіп, кез келген жазудың алғашқы түзілу жылдарында сөз айтылуына жуықтатылып, фонетикалық принциппен жазылады. Бірақ фонетикалық жазу процесі басталғаннан-ақ, емледегі қайшылық та, ала-құлалық та нашар коммуникация да басталады. Өйткені Ж.Пиаже айтқандай, «біз білетін нәрсемізді ғана көреді екенбіз». Сондықтан сөздердің қандай өзгеріс-

¹ Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б. 498 б.

² Сонда, 501 б.

термен айтылса да, тұрақты тұрпаты, танымал формасы болу жазу коммуникациясын жеңілдететіні белгілі болды.

Орыс орфографиясының маманы Р.И. Осипов жалпы жазудың фонетикалық бағыттан фонематикалық бағытқа алмасқанын былай көрсеткен: I кезеңде фонетикалық, дәстүрлі, символды принциптердің араласуы; II – фонетикалық принциптің басымдығы, сондай-ақ дәстүрлі мен символдық принциптердің қолданылуы; III кезең морфологиялық принциптің айқындалуы, сондай-ақ дәстүрлі, символдық принциптің сақталуы; IV – морфологиялық принцип жетекшілігі және дәстүрлі, символды принциптің сақталуы, сондай-ақ фонетикалық принциптің қолданылуы; V – морфологиялық принциптің басымдығы. Дәстүрлі, символдық, фонетикалық принциптің араласуы¹. Яғни ортақ сурет-таңба түбірлер арқылы жазба коммуникация стандарттары анықтала бастайды. Сөйтіп, ең бірінші ұғымның негізі, толық мағыналы сөз-түбірдің – өзгермей жазылуы тәртіпке түсе бастады.

Қазақ жазуындағы фонетикалық принциптің Қ.Жұбанов зерттеуінде қалай анықталғанын зерделеген Н.Уәлиев бұл принцип қалай айтылса, солай жазылады деген ультрафонетикалық құбылысты меңземейді, фонетикалық принциппен жазады деген тұстар фонеманың позициялық түрленімі емес негізгі реңкі таңбаланады деген фонематикалық принципке сай келеді дегенді айтқан². Яғни түркі тілдерінің барлығында ұстанған фонетикалық принцип мазмұны оындай еді.

Қазақ тілінің ұлттық әліпбиі мен графикасы қаланғаннан бастап (төте жазудан) түбір морфологиялық, қосымша фонетикалық принциппен жазылатын болды деп анықталды. Сөйтіп, қосымшаның морфологиялық принциппен (инвариант принципімен) жазылатын ережесі демократиялана түсті. Бірақ қосымша фонетикалық принциппен жазылса, көптіктің *лөр, дөр төр*, ілік септіктің *нұң, нүң, дұң, тұң, дүң*, жіктіктердің -д-м (*барам, барад*) сияқты тағы басқа түрленімдері де

¹ Осипов Б.И. Основные этапы русского письма // Язык и письмо. Волгоград, 1988-131 с. 4 б.

² Уәлиев Н. Қазақ графикасы мен орфографиясының фонологиялық негіздері...

неге жазуда белгіленбеді? Бұл Н. Уәлиұлы анықтағандай, позициялық түрленім емес, инвариант қосымшалардың өзі таңбаланған фонематикалық принциптің мысалы ма? 1940 ж. С. Аманжолов тілдегі сингармонизм заңының күштілігінен, біз әлі де фонетикалық жазуға бейім боларымыз анық деген екен (ғалым, әрине, фонематикалық принцип туралы айтып отыр).

Фонетикалық принцип қазіргі қазақ жазуында:

а) кейбір жалқы есімдердің жазылуында (*Ботагөз, Амангелді*)¹;

ә) қосымшалардың жазылуында²;

б) п, қ, к дыбыстарының ұяндауында;

в) кіріккен сөздерде;

г) орыс тілінен ауызша тіл арқылы игерілген сөздерде³ жазылады.

1963 ж. емле сөздігінде фонетикалық принциппен түбірі өзгертіліп мынадай сөздер заңдастырылады: *ада-гүде, азғана, айгөлек, айғабәк, айғай, ақылгөй, алагеуім, алағөбе, алагүлік, алаганишық, алаңғасар, алдыңгүні, алдыңғы, алмағайып, алтау, жетеу, арагидік, астыңғы, әнеугүні, бейғам, жедегабыл, жаздыгүні, жамбас, жоңқа, жегжат, жедегабыл, желгабыз, жоңқа, жыңғыл, келсап, көгал, көгершін, көгілжім, көгіс, күздігүні, қарағаш, қараспан, қолгабыс, қолғант*. Мұнда сынар мағынасының көмескіленуіне сәйкес айтылуынша жазылғандар (*ада-гүде, алагеуім*, т.б.), позициялық алмасу таңбаланғандар да (*айгөлек, айғабәк*), кірігу процесінің нәтижесі де (*көгершін, жедегабыл*) бар.

Осы бағытпен қазақ орфографиясы сөздігінің 1978 жылғы, 1988 жылғы басылымы фонетикалық принциппен жазылатын сөздерді молайтып, үнемі сынға ұшырап отырған. Қазақ тілшілерінің ішінде де С. Мырзабеков, Б. Қалиев, Ә. Жүнісбек, С.Бизақов, А. Тасымов сынды ғалымдар сөз айтылуына барынша жақын жазылуы керек; жазуда да сингармонизм за-

¹ Қазақ совет энциклопедиясы. VI том, Алматы, 1974. –654 б. 304 б.

² Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. Алматы, 1963. –575 б. 6 б

³ Сыздық Р. Емле және тыныс белгілері. Алматы: Рауан, 1996. –288 б. 8 б.

ны сақталуы тиіс; *кітап, қазір, қабір, қадім, дүбара, мұқам-мал* сөздері бірыңғай жіңішке, не бірыңғай жуан танбалану керек¹; түбір мен қосымшадағы, біріккен сөз сыңарларындағы **қ, к, п, с, т, ж, з, н** дыбыстарын айтылуына қарай ұяңдатып берген орынды (С.Мырзабек) дейді. Тіпті қазақ жазуының әліпби ауыстыру кезеңіне сәйкес емлені де осы фонетикалық ыңғайға ауыстыратын кез келді деген пікірлер бар².

Жалпы, бұл бағыттағы ғалымдар жазу ауызша тілдің көшірмесі емес екенін аңдамай отыр. Жазудың демократиялануы, көпке түсінікті, рационалдылығы деген мәселе жазба тілдің алғашқы кезеңдеріне тән, бірақ жазу қызметі мен коммуникация жасау жүйесі қалыптасып, жазу дәстүрі пайда бола бастағанда оны даму ыңғайында өзгерте беру жазу мәдениетімізді танытпайды.

Қазақ емле сөздігінің 2000 ж. төртінші басылымы және 2013 ж. жылғы жаңа басылымы *шегара, қырғұйек, көгеніс, көгет, сарауру* сөздерін фонетикалық принциппен жазды. Мұндағы принцип тек бір мақсатты **к/ғ, к/г** ұяңдатып жазу бағытын көздеді (ауызша айтылымдағы ерін үндестігі қосалқы деңгейдегі заңдылық деп қаралады, мысалы, *қырғұйөк, көгөніс, көгөт емес*). Әдетте, сыңарлар арасындағы фонетикалық кірігу бір сыңардың мағына көмескіленуінен туындайтын еді. Мысалы, *алаганиық, ада-гүде, айгөлек, айғай, алагеуім, алағөбе, жегжат, ежегабыл, алмағайып, жедегабыл* деген сөздердің *гөбе, геуім, жег, габыл, гайып* сыңарлары – бүгінде жеке қолданыста жоқ сөздер. Ал жоғарыдағы көрсетілген сөздер кірігу процесінің мұндай заңдылығына жауап бермейді. Сондықтан жалпы, біздің ойымызша, фонетикалық принцип жазудың алғашқы кезеңіне тән ұстаным болуы тиіс. Ал емле ережелері қалыптасып, жұртшылық оған дағдыланып қалғанда енді жазуды ауызша тілге икемдеп отырудың уәжі бола қоймайды.

¹ Мырзабеков С. Қазақ орфографиясының арнаулы курсы бойынша методикалық нұсқаулар. Алматы: Қаз. Унив. 1991.- 39 б.

² Тасымов А. Қазақ тілі емлесінің қалыптасуы хақында // Қазақ тілі мен әдебиеті, 1993. №10, 11, 12.

Ўзбек емлесінде қосымшалар негізінде фонетикалық принциппен жазылады делінеді: *уроққа, қишлоққа; уйга, йўлга, акамга, бизга, юқорига, ёзга, таьтилга; юрдир, урдир, кулдир, ёндир, ёздир, чиздир, ўтказдир, ютқаздир; кестир, келтир, юбортир, чоптир; элакка, тўккани, эккунча, йўлак-кача, эккан; чопиққа, юмиоққина, чиққан, чиққунча, қишлоқ-қача, чиққин; баргга, педагогга, бугга, сиггунча, сиггудек*¹. Алайда *ишга, мактабга, чапга, ошга, бошга, ўқишга* сияқты сөздер *-ка* нұсқасымен айтылса да, жазуда *-га* қосымшасы арқылы жазылады. Үстеу *-гач, -гунча, -гани, -гудек* нұсқаларымен ғана, есімше *-ган* формасымен ғана, яғни үйлесім заңдылығынсыз жалғанады. Бұл орфограмманы морфологиялық жазу қағидасы деп түсіндіреді. Дәл осы сияқты жазу басқа қосымшаларда көрініс табады: *кўндан, шидан, чандан, матабдан* сөздері *-тан* қосымшасымен айтылса да, жазуда *-дан* жалғауымен жазылады. Сол сияқты *ўқитди, эшитди, чопди* сөздерінде *-ти* айтылғанмен, *-ди* жалғауы жазылады.

Жалпы, өзбек емлесінде шағатай жазуынан қалған қосымшалардың морфологиялық принциппен жазылуы қазіргі жазба әдеби тілде әлі сақталады².

Ал эзербайжан орфографиясында дәстүрлі-тарихи принцип басым болды. Өйткені араб тілінен енген сөздерді түпнұсқаға жақындатып жазуға басымдық беріліп еді.

Тарихи принципті, тілдің тарихи дамуын басшылыққа алу, әліпбиде тіл тарихында бар дыбыстарды белгілеуді – татар тілі мамандары да қойды. Мысалы, *у, ы, и* сөздің алғашқы буындарында ашық, кейінгі буындарында қысаң және екпінсіз айтылуы жазуда таңбаланбағандықтан қиындықтар туып отыр дейді ғалымдар³. Дұрыс жазылмай отырған сөздерге *егерме (йегерме), екь (иык), еру (йыру)* тәрізді сөздер жатады.

Тарихи (ғ) дыбысы қазіргі татар тіліндегі [w] дыбысына сәйкес, алайда емледе ол в әрпімен таңбаланып кеткен. Сонда мына сөздер қате жазылады: *авыр (ауыр), авыз (ауыз), ба-выр (бауыр)*.

¹ Умуркулов Б.Хозирги ўзбек тили. Термиз, 2012. 9-10 бб.

² Б.У.Умуркулов Хозирги ўзбек тили. Термиз-2012. 9-10 бб.

³ Мусаев К.М. Алфавиты языков народов СССР. М. Наука, 1965. – 85 с. 55 б.

Татар тiлiнде [к], [ҕ] фонемалары бар. Ол тарихи тўрғыда да, қазiргi татар тiлiнде де айтылады. Сондықтан жазу аталған фонемалардың болуын қажет етедi: *қазақ-казак, орган-орган, уақыт-вақыт, уәкил-вәкил* сөздерiнiң дұрыс жазылғаны алдыңғы сыңар болар едi дейдi ғалымдар.

Қазiргi татар емлесiнде оқушылар тарапынан кететiн типтiк қателер мыналар екен: «1) ә, е хәрeфләрeн бутау: *тәмле, бәрәңге, исәнме, дүшәмбе, сишәмбе, чәршәмбе, яшелчә, белән, пешерәм*; 2) е урынына ә язу: *бүген, кичен, ишер, ишек, жұмеш, түгел, ничек, сигез, песи*; 3) ә урынына э(е) язу: *ничә, кичә, шлэк, чилэк, әшилэк, шимбә, үлән, иртән, шиләк*; 4) о-ө хәрeфләрeнeң беренче ижектә генә язылғанын белмәу: *болын, колын, борын, соры, солы, орлык, оныт, болыт, төлке, көлке, көзге, бөтен, сөлге, бөре, чөгендер*; 5) сүз башында йо-йө кушылмаларын дәрeс язмау: *йорт, йокы, йомшак, йолдыз, йөз, йөзә, йөри, йөзем, йөзек*; 6) ң, ж, һ, х, ч һәм в тартықларында хата жибәрү: *бәрәңге, зәңгәр, әсиңү, әсиңел, яңа, яңгыр; әшиләк, әжимеш, әсиң, әжәй, әжемлә, Жәмила; һәм, һәр, шәһәр, һич, һөнәр, һаман, һуш китү; хат, хезмәт, рәхсәт, рәхәт, рәхмәт, халык, яхшы; чәй, чәч, чәчәк, чиләк, чырышы, чана, чаңгы; авыл, тавык, тавыш, ватык, Вафа, Вәли»¹. Яғни қателер фонетикалық принциппен жазудың қолайлылығынан шыққан. Қазiргi татар жазуында фонетикалық принцип негiзгi болып табылады да, морфологиялық және тарихи-дәстүрлi принцип қосалқы. Сондықтан басқа тiлдерде [ж] айтылатын сөздерде татар тiлiнде кейде [й] қолданылады. Мысалы: *йүрек (жүрек), йолдыз, йомшак, йолку*. Сонымен қатар [ж] әрпi де қолданылады: *әжеп (әжiп), әжылы, әжәра*. Бұл татар тiлiндегi бұлғарлық және қыпшақтық ерекшелiктердi және орталық пен батыс диалектiсiнiң әдеби тiлде қатар көрiнiс табуын көрсетедi.*

Осыған байланысты К. Мусаев түрki тiлдерiндегi дыбыс алмасуларды бiр әрiппен таңбалауға болады², өйткенi олар

¹ <http://tatar.com.ru/orfo.php>.

² Мусаев К.М. Алфавиты языков народов СССР. М. Наука, 1965. – 85 с. 21 б.

сөз мағынасын айырмайды, фонемалық қызмет атқармайды (*баш/бас. уш/уч*) деген.

Ғалым емледегі тарихи және морфологиялық принципті *өй-өе, жәй-жәя, бай-баеды, баю – байу* деген сияқты орфограммалар бұзады деп, *яшь, юкә, аерым* сөздерін *йәш, йукә, айырым* түрінде жазуды¹ ұсынған.

Ал түрік емлесінің кеңес түріктерінің емлесінен айтарлықтай өзгешелігі бар. Алдымен түрік емлесі – барлық түркі тілдері сияқты 20 ғ. 20 жылдарында басшылыққа алған фонетикалық принципті дәстүрге айналдырған жазу. Түрік емлесінде *каунана, кауната, насил, ниçин, пасатеси, сүтлаç* сияқты біраз сөздер айтылуына қарай таңбалаанады. Түрік тілінде фонетикалық принцип қосымшалардың ғана емес, шылаулар мен көмекші сөздердің жазылуында да ұсталады. Мысалы, *ile* көмекші сөзі негізгі сөзбен кірігіп жазылады: *oltayla (olta ile), nesneyle (nesne ile), kapıyla (kapı ile), bekiyle (bekçi ile), boruyla (boru ile), süngüyle (süngü ile); kitabıyla (kitabı ile), babasıyla (babası ile), konusuyla (konusu ile), gözüyle (gözü ile), sürüsüyle (sürüsü ile) және kitapla (kitap ile), kardeşle (kardeş ile), başla (baş ile), odunla (odun ile), tütünle (tütün ile), üzümle (üzüm ile)*

imek көмекші етістігі де кірігіп жазылады: *alırmiş (alır imiş), solgundu (solgun idi), akarsa (akar ise), yaprakmış (yaprak imiş), atmışsa (atmış ise), çocukmuş (çocuk imiş) және bakıcıydı (bakıcı idi), sonraymış (sonra imiş), yalancıymış (yalancı imiş), ağacıymış (ağacı imiş), oduncuydu (oduncu idi), birinciymış (birinci imiş)*².

Морфологиялық принцип қосымшалардың бір вариантта жазылуын талап етеді. Ендеше түркі тілдерінің ішінде морфологиялық принциппен жазатын башқұрт жазуы: [күннер] деп айтады, *күлелер* деп жазады.

Қорыта айтқанда, түркі жазуларында жеке сөздерге – фонематикалық, түбір мен қосымша және шылау аралығына – фонетикалық принцип, сөз тіркестерінің емлесіне – морфологиялық және фонематикалық принцип қолданылады.

¹ Мусаев К.М. Алфавиты языков..., 57 б.

² Akdoğan Yaşar. Türk dili ve yazılı-sözlü anlatım bilgisi. İstanbul, S 15.

Жазу категорияларының ішінде әліпби мен графика жана әліпби қабылдаған кезеңде уәжді шешіліп алған жағдайда ғана, жазу реформасы, емле проблемасы шыға бермейді. Түркі жазуларының барлығына ортақ орфография проблемалары:

- а) бірге және бөлек жазылатын сөздердің емлесі;
- ә) бас әріп емлесі;
- б) ә әрпінің 2-3 буында жазылуы;
- в) қысаң езуліктердің орфограммасы болып табылады.

4.3.Түркі орфографиясындағы бірге/бөлек жазу мәселесі

Түркі тілдерінің орфографиясында әлі күнге дейін шешілмеген ең өзекті мәселе – ол сөздердің бөлек, бірге және дефиспен жазылуы болып табылады. Оның себебі бірге, бөлек жазу – дыбысталған сөзді әріп тізбегіне кодтайтын жоғарыдағы емледен мүлде басқа, лексикалық бүтінге ұғымдық бүтіндік немесе ұғымдық бөлшек сәйкеспейтін тіл тұтынушы санасымен байланысты айрықша жазу тәртібі. Сонымен қоса бірге, бөлек жазу – лексикадағы, оның ары жағында семантикадағы семалық процестерді мағыналық жылжу, ауысу, кеңею, тарылуды, лексикалық валенттілікті көрсететін, мазмұн межеде болатын өте баяу процестерді бейнелейтін тұрпат меже. «При соединении значений целое оказывается не просто больше суммы его частей, а порой качественно чем-то иным. Или во всяком случае не равно ему (кстати это одна из особенностей человеческого восприятия, работы нашего мозга по опознанию образов)»¹. Міне, осындай себептер негізінен қай тілдің жазуында да бірге, бөлек жазу проблемасы бар.

Ауызша тіл үздіксіз, күнделікті сөйленісте жазба тілдегі үтір, нүктелі үтір, нүктеге дейінгі лексикалық бірлік бір деммен, бір интонамамен айтыла береді. Біз екі тілді де меңгергендіктен, ауызша тілдің үздіксіздігін аңғармаймыз да. Ал

¹ Макаев Э.А. Язык древнейших рунических надписей. М., 2002. –156 с.

ежелгі жазба мәтіннің сөзге, тіпті сөйлемге емес, мағыналық бөліктерге ғана бөлінгеніне, көне түркі жазуының тұтас жазылып, ара-арасына ғана таңбалар салынғанына қарасақ, алғашқы жазуда мағыналық бірліктердің тұтаса жазылғанын көреміз. Жазба коммуникация жетекшілік сипат алған сайын, жазуды жеңілдету ең алдымен сөз бірліктердің арасын ажырата беруде көрінді. Бұл көздің ерекшеленіп тұрған мағыналы бөлшектерді тұтас қармап көруіне және бөлшек-бөлшек тұтастықтарды аттап оқуына ыңғайлы болды. Сөйтіп, мәтінге босаралық салу мағынаға назар аударуды талап етті. Мағына дегенде толық мағыналы сөз де, жалғаулардың грамматикалық мағынасы да есепке алынды. Мысалға араб жазуын тұтынған түркі тілдері емлесі аффикстердің бөлек берілумен ерекшеленген. Кезінде 1929ж. емле конференциясында Т.Шонанұлы: «Бүкіл түркі халықтарының жазуында біріккен сөз емлесі қиындық тудырып отыр. Оған түбір мен қосымшаны да бір-бірінен ажыратып берген араб жазуы кінәлі. Ендігі жерде тірі, өлі қосымшалардың бәрін бірге жазуымыз керек»¹ деген.

Араб жазулы мәтіндер, жалпы алғанда, босаралықпен жазу бағытын ұстанды. Ол, бір жағынан, орфографияға байланысты емес, тілдің даму бағыты, сөзжасам тәсілі, сөздік құрамның баю жолдарына да байланысты. Мысалы, тілдің коммуникативтік қызметі артып, стильдік тармақтары жетілсе, адам санасына бейнеленген заттар мен құбылыстар, ұғымдар тасқыны толастамай сөзжасам тәсілдерінің барлық потенциалды мүмкіндіктері ашылса, лексика-семантикалық, синтетикалық сөзжасам тәсілдеріне қарағанда аналитикалық тәсіл алдыңғы орынға шығатыны белгілі. Сондықтан да бірге, бөлек жазу қиындығы көне түркі жазуы емес, араб жазуы емес, әсіресе ғылыми-техникалық прогресс нәтижелері мен идеологиялық төңкерістер тасқынының заманында – Х ғасыр ішінде шықты.

Сөздердің бөлек жазылуын қазақ орфографиясында алғаш дәйектеген проф. Р.Сыздық болса, түркі жазуларының ішін-

¹ 1929 ж. 2-4/VI емле-ғылыми конференцияның стенографиялық есебі. Қызылорда, 1930. – 134 б.

де алғаш рет біріккен сөздердің формалды белгілерін екшеген, бірге жазылудың уәжін коннотат-денотат теориясына негіздеген – профессор Н.Уәлиұлы¹.

Жалпы түркі тілдерінде сөздерді бірге, бөлек таңбалау қиындығының бірнеше себебі бар. Оның бірі – сөздердің сөз тіркесі мен құрама сөз, күрделі сөз және біріккен сөз «аралық деңгейінде» ұзақ жүруі; екінші – бірге, бөлек таңбалауды мағыналық белгілерге қарап анықтау. Үшінші, әр сөз табының әртүрлі принциппен жазылуына қатысты. Мысалы, орыс тілінде сын есім семантикалық принципке, күрделі зат есім формалды принципке сүйенген². Формалды принципке сүйенетін орфограммалар көбіне емледегі бірізділікті ұстайды. Сондықтан бүгінде тіл-тілдің қайсысында да осы принципті жетілдіруге күш салынып келеді. «Теоретической и практической точки зрения более целесообразным представляется ставить написание сложных слов в зависимость только от формально-грамматического принципа»³. Жалпы орыс тіл білімінде 60-70 жж. бұл проблемаға қатысты жарық көрген мақалалардың саны мен көтерген мәселелері түркі тілдеріне үлгі боларлық. Мысалы, Н.А. Еськованың «О некоторых «каверзах» дефиса», Г.И.Миськевич, Л.К. Чельцованың «К вопросу об орфографии новых слов»; «К вопросу о правописании сложных прилагательных», Е.И. Голанованың «Слитное и дефисное написание препозитивных морфем в современном русском языке», Г.П. Бондарчук, А.М. Комковтың «Об упорядочении правописания географических названий», Б.А.Старостинның «Некоторые тенденции и перспективы в передаче и орфографии заимствуемых собственных имен» т.б.

Араб жазуы кезінде А.Байтұрсынұлы бірыңғай жуан не жіңішке айтылған, бір зат не ұғым атауын бірге жазуды, ал үндесім заңына бағынбайтын сөздерді бір зат атауы болға-

¹ Уәлиев Н. Казак графикасы мен орфографиясының фонологиялық негіздері.... 120 б.

² Букчина Б.З., Калакуцкая Л.П. Лингвистические основания орфографического оформления сложных слов // Нерешенные вопросы русского правописания М:Наука, 1974. – 303 с. 7 б.

³ Сонда, 12 б.

нына қарамастан дефис арқылы жазуды ұсынған еді¹. Бұл емлеге біраз жеңілдік әкелген еді. Кейін 1929 жылы латын жазуына көшкенде Е.Омаров, Қ.Кемеңгерұлы т.б. сөздерді бірге жазуды қалыптастыра бастады. Орыс жазуына да көшкенде 1941 жылғы алғашқы емле сөздігінде біріккен сөздердің қатары көп болды². Бүгінгі орфографияда бөлек таңбаланып келе жатқан сөздер бірге жазылды. Бірақ 1953 жылы алғашқы қазақ орфографиясының негізгі емле ережелері қабылданған тұстан бастап және 1963 жылы жарық көрген толық орфографиялық сөздіктен бері сөздерді бөлек жазу үрдісі күшейді. БАҚ-та бірге таңбаланып жүрген сөздер сынға алынды.

Алайда емле сөздігінің келесі басылымдарда бірге жазылатын сөздер көбейе берді. Олар мынадай әдістермен бірікті. Қазақ тілінде осы кезге дейін формалды белгі арқылы сөздердің бөлек/бірге жазылуын анықтайтын әдіс болмаған еді. Оны ұсынған проф. Н.Уәлидің кеңесімен біріктіретін әдісті ұластыруыштар мен құрастыруыштар деген екі топқа жіктеген едік³. Сонда қазақ жазуында мына жұрнақтар ұластыруыштар болып табылады: **лық, -қыш, -ар, -қы, -лар, -лы**. Яғни осы жұрнақтармен келген сөздерді жазарман автоматты түрде бірге жаза алады. Ал **хана (40), ара (21), аралық (19), басы (10), құмар (33), тану (23)** және **хат (14), қап (17), белгі, гүл (41), бау (19), шөп (68), ақы (15), жай (17), жегі (19), тікен (17), жапырақ (25), тамыр (13)** сөздері қазақ емлесінде құрастыруыштар болып табылады. Сөйтіп, бүгінде біздер осы сыңарлармен келген сөздерді автоматты түрде бірге жаза аламыз. Ендеше қазақ орфографиясы емледе қол жеткізген осы негіздерді өзге түркі тілдеріне ұсына алады. Ал шешімін таба қоймаған басқа қиындықтарды шешуде туыстас түркі тілдерінің емлесіне қол созуға бармыз. Сонда біз туыс халықтар мәдениетіндегі жазба коммуникацияның бірегейленуіне осы ғасырда қол жеткізіміз.

¹ Уәлиев Н. Қазақ графикасы мен орфографиясының

² Күдерінова Қ. Қазақ жазуының теориялық....

³ Күдерінова Қ. Бірге және бөлек жазылатын сөздердің орфографиясы. Алматы, 2005. -146 б.

А.Байтұрсынұлы бірге, бөлек жазу проблемасын графикалық тұрғыдан шешті. 1929-1938 ж. латын жазуы сыңарлары кіріккен сөзді фонетикалық принциппен жазды да, сөйлеуші санасында бір ұғым болып табылатын, сыңарлары кірікпеген сөзді бірге жазуды ұсынды. Логикалық жағынан дұрыс болғанмен, сөйлеуші санасындағы ұғымдық бірлік тілдік бірлікке барлық уақытта сәйкесе бермейді. Бір ұғымды білдіретін тіркесті атауларды жаппай біріктіруге тілдік бірліктердің грамматикалық мүмкіндіктері жете бермеді. Оның үстіне фразеологиялық, идиомалық тіркестердің негізгі сипаты – компоненттерінің бөлек таңбаланатыны тұрақталды.

Түркі тілдерінің қай-қайсысында сөздерді бөлек таңбалау 70-жылдардан бермен қарай қатаң нормаға айнала бастады. Тәжірибеде бірге таңбаланып жүрген құрама сөздер сынға алынып, жазу мәдениетінің төмендігі ретінде көрсетілді. Терминдер мен бұрыннан бірге жазылуы қалыптанған атау сөздер болмаса, әсіресе изафеттік тіркестердің, анықталатын анықтайтын қатынастағы тіркестердің бөлек жазылуы қатаң норма болды. Бірақ әсіресе қазақ емле сөздігінің әр басылымына жасалған ішінара өзгерістер, емле ережесіне енгізілген түзетулер, негізінен, бұрын босаралықпен жазылған сөздерді біріктіру есебінен жүрді.

Орфографиялық сөздіктің 2000 жылғы басылымы проф. Р.Сыздықтың ұсынуымен біріккен сөз қатарын молайтты. Аффиксоид деңгейіне жете алмаған стандарт құрастыруыштермен бірге стандарт префиксоидтар да екшелді. Мысалы: *ақ, қара, қой, көк, төс, түйе* т.б. сияқты алдыңғы сыңардың қайталануы арқылы жасалған *аң, құс, өсімдік атаулары* бірге жазылды. Бұл орфограмманы жұртшылық теріс көрген жоқ, керісінше, *ақ аю, қоңыр аю* сияқты зоологиялық атауларды да осы қатарға қосуды ұсынды. Проф. Б.Қалиев 70 ж. А.Жиенбаеваның бинарлы атау теориясына сүйеніп, түр атауының бөлек жазылғанын дұрыс деді¹. Егер мұндай уәжге негіздесек, онда *көкқұтан, көлбақа* сөздерін бөлек таңбалауға тиістіміз. Сондықтан, Н.Уәлиұлының пікірінше, сөздер-

¹ Қалиұлы Б. Қазақ тілі орфографиялық сөздігінің соңғы басылымы жайында // Тілтаным, 2003.

дің, әсіресе термин сөздердің орфограммасы ғылыми-терминдік мағынаға емес, жалпы лексикалық мағынаға табан тіреуі керек. Жиі қолданылатын бір денотаттың атауы бірге жазылуы тиіс.

Емле сөздігінің 2000 ж. басылымы бойынша қазақ тіліндегі біріккен сөздердің мынадай типтері бар: **-лық, -қыш, -ар, -қы, -лар** ұластыруыштары арқылы біріккендер; **хана** (40), **ара** (21), **аралық** (19), **басы** (10), **құмар** (33), **тану** (23) аффиксоид құрастыруыштар арқылы біріккендер (жақша ішіне біріккен сөз саны алынған); **хат** (14), **қап** (17), **белгі**, **гүл** (41), **бау** (19), **шөп** (68), **ақы** (15), **жай** (17), **жегі** (19), **тікен** (17), **жапырақ** (25), **тамыр** (13) арқылы біріккен сөздер. Бұлар емле сөздіктерінде көрсетіліп келеді. Сондай-ақ біздің авторлығымызбен 2005 жылы жарық көрген «Бірге және бөлек жазылатын сөздердің орфографиясы» деген атты монографиямызда негізделген. Ортақ денотативтері және формалды белгісі бар біріккен сөздерден басқа бір көлемді топ сыңар мағынасындағы семалардың өзгерісі арқылы біріккен сөздер бар екені белгілі.

Жоғарыдағы ұластыруыштар күрделі сөз сыңарларының бірге таңбалануынан хабар (сигнал) беруі тиіс. Тілімізде мұндай сыртқы белгілері жоқ бірге жазылатын сөздер бар. Бірақ екі сыңары да зат есімнен тұратын, алдыңғысы анықтайтын, соңғысы анықталатын осындай құрама сөздердің жазылуы үлкен қиындық тудырады. *Ат қора, ағаш соқа, мойын омыртқа, азу тіс, ағаш аяқ, ағаш төсек* сияқты сөздер «ат тұратын қора», «ағаштан жасалған соқа», «мойынның омыртқасы», «азудағы тіс», «ағаштан жасалған аяқ» деген ұғымдық «төркініне» оңай ажырайтындықтан, танықтықтан гөрі (С.Мырзабектің термині) анықтық қатынасты «ұнататын» қазақ жазуында бөлек таңбаланып келді. Осы мәселеге байланысты алдыңғы зерттеуімізде қазақ тілі емлесіндегі үлкен қиындық – құрамы экстралингвистикалық мәнділікпен D_2D_1 , D_1D_1 , K_1D_1 қатынастағы құрама сөздер екені айтылды¹. Өйткені соңғы сыңары экстралингвистикалық мәнділік-

¹ Күдерина К. Бірге және бөлек жазылатын сөздердің орфографиясы. Алматы, 2005.-146 б.; К.Күдерина Қазақ жазуының теориялық негіздері. Алматы, 2010.- 269 б.

пен D_1 қатынаста болатын сөздер негізінен бөлек жазылатын еді. Алайда емле сөздігінің 2000ж. басылымында *атбұршақ, аюбадам, балқоза, баскиім, белағаш, бозшымшық, таусарымсақ, шұбаркөбелек, ақшағала, арамишытыр, іссапар* тәрізді D_2D_1 , D_1D_1 қатынастағы сөздердің бірге жазылуы заңдастырылған. Оның басты себебі бір денотативтің тілдің тұтас таңбасы бола алуында болды. *Теміржол, баскиім, асүй, сиясауыт, күретамыр, ішкіім, сұржылан, сиыржоңышқа, өгізөлең* және т.с.с. біріккен сөз синтаксистік тұрғыда қандай жол, қандай жоңышқа? деген сұраққа нақты жауап беріп тұрса да, таным тұрғысынан бұл сұрақты қажетсінебейді: тілді тұтынушы санасында тұтас бейненің тұтас таңбасы қалыптасқан. Осыған байланысты проф. Р.Сыздықтың емле сөздігіне енгізген өсімдік, аң-құс атауына қатысты түзетуін қазақ жазуы тарихындағы осы процесті көрсеткен ілгері жылжу деп бағалаймыз¹.

Жазу тарихының кезеңдеріне көз жүгіртсек, қазақ орфографиясы басқа түркі тілдеріне қарағанда сөздерді бірге, бөлек таңбалауда алғашқы ұстанымдарына оралуды ерте бастаған тіл. Мысалы, алғашқы емле сөздігі бірге жазылатын сөздердің көптігімен ерекшеленді (1941, 1948). Кейін фразеологиялық тіркестер мен изафеттік тіркестер бөлек жазылуы тиіс деген ұстаныммен бөлек жазылатын сөз қатары молайды (1963). Келесі кодификациялау сатысында біріккен сөз қатары тағы тарыла түсті (1978). Осы арада жазба тіл теориясы (ереже, емле сөздігі) мен практикасы (оқулық, баспасөз) арасында қайшылық туып, қазақ емлесінің үлкен бір қиындығы деп сөздердің бірге, бөлек жазылуы аталды. Сөйтіп, емле сөздігінің соңғы басылымдарында (1988, 2000) алдыңғы кодификациялауда жіберілген «қателіктердің» орнын толтыру бағытында жұмыс жүргізілді. Қ.Күдеринаның кандидаттық диссертациясы, негізінен, 1988, 2000 ж. емле сөздігінде кодификацияланған бірге және бөлек жазылатын сөздердің типтері мен өзіндік белгілерін, сөзайналым процесіндегі біріккен сөз орнын айқындауды мақсат етті². Енді сон-

¹ Сыздық Р. Қазақ тілі анықтағышы Астана, 2000

² Күдеринова К. Бірге және бөлек жазылатын сөздердің орфографиясы. Алматы, 2005.—146 б.

дағы сараланған белгілерді басшылыққа ала отырып, сыңарлары D_2D_1 , D_1D_1 қатынастағы құрама сөздердің жазылуына қатысты мынаны айтқымыз келеді.

Жалпы түркі тілдерінің жазуында, түркітануда сөздерді бірге таңбалаудан, бірге жазып қоюдан «қашатын», «қорқатын», «мәдениетсіздікке санайтын» көзқарас бар. Ол неден, қайдан басталды және бірге жазу неге сауатсыздық болып табылуы тиіс деген сауал ойландырады.

Біздің ойымызша, ол ең алдымен түркі тілдерінің жалғамалық сипатына байланысты сияқты. Лексикалық бірліктің 4-5 буыннан, 10-13 әріптен аспауы көздің оқу қабілеті мен қолдың жазу техникасына сай болып көрінеді, көздің сөзді тұтас «суретке түсіріп» алып, санаға сигнал жібергенде лексема мазмұны оңай қабылданады. Сондықтан, мысалы, құрама сөздің сыңары бір буынды болса, ол бір деммен айтылып, бірге жазылуға бейім болды. Алайда, көбіне, дәл сол сыңар орнына 3-4 буынды басқа сыңары бар біріккен сөз болса, ол бөлек жазылғандықтан алдыңғысы да бөлек таңбалану керек делінді. Екінші, түркі тілдеріне тән изафеттік тіркестер бөлек таңбалану керек деген қағида болды. Ол изафеттің I, II түрінен III-түрінің дамитынын және айырмашылығын көрсету үшін қажет болды. Осыған орай, өсімдік, аң, құс бинарлы атауларының туыс аты ортақ денотатив, түр аты ерекше бір белгіні көрсететін сигнификатив болып келді де, атаулардың айырмашылғын көрсету үшін тірек компонент өрісіне байлап, атауды бөлек таңбалау тиімді көрінді. Осы негізде бөлек жазу, өсімдік аң-құс атауларына ғана байланысты емес, материалды мәдениет лексикасының бәріне қатысты. Сөйтіп, денотативті ортақ (тірек) компонент өзін анықтайтын сыңардан бөлек таңбалауды қажет етті. Үшінші, жалпы тіл білімінде тұрақты тіркестер ажыратылып таңбаланады деген қағида болды. Ол коннотатив мағыналы сөздердің экспрессивтік қызметін күшейту үшін қолданылған еді және ауыспалы мағыналы сөз денотатив мағыналы сөзге қосымша, поэтикалық, эмоциялық мән-мағына үстеп тұру үшін ғана пайда болды. Коннотатив мағынадан ғана тұратын

зат, не ұғым атауы болмайды деген көзқарас басым еді. Мысалы, *ат салысты, ақ көңіл* т.б. фразеологизмдерінің тура мағыналы варианттары жоқ. Ендеше бұлар неге жеке сөздік бірлік бола алмайды? Осы орайда қазақ тіліндегі лексикалық бірліктерді лексикографиялаудың принциптерін көрсеткен еңбегінде М.Малбақовтың өзге тілдерде (түрік, ағылшын тілдеріндегі) бөлек жазылатын атаулық тіркестердің сөздік реестріне алынатынын және қазақ тілінде де бөлек жазылатын күрделі сөздердің жеке сөздік мақалаға ие болу уақыты жеткендігін айтуы, сондай-ақ күрделі етістіктердің, құранды, аналитикалық формантты етістіктердің сөздік реестріне алынуы туралы пікірі өте орынды деп ойлаймыз¹.

Оның үстіне тілдің шығуы алдымен эмоцияны, әсерленуді таңбалаумен байланысты. Онда коннотатив сөз тілде бар денотатив сөздің реңкін ашу үшін ғана қызмет етеді деген ұғым ескірген болып шығады. Төртінші, түркі тілдеріндегі біріккен сөздер орыс тіліндегі жазылуына қарап анықталды. Мысалы, орыс тілінде *головной убор* бөлек жазылғандықтан қазақ тілінде де *бас киім* бөлек таңбаланды. Бесінші, кейбір құрама сөздерді біріктіргенде сөз құрамы танылмай, буынға бөліну өзгеріп кететін болды. Мысалы, *ақ аю, ақ от* сияқты сөздер біріккен сөздің барлық белгілеріне ие болып тұрса да, *ақаю, ақот* деп жазуға келмеді. Міне, осындай себептер түркі тілдеріндегі біріккен сөз қатарын шектеп отырды. Дегенмен, түркі тілдерінің әсіресе қазақ тілінің емле сөздіктерінде әлі де болса бірге таңбалануға «сұранып» тұрған сөз қатары бар дейміз.

Алдымен сынарлары D_2D_1 не D_1D_1 қатынастағы бір зат не құбылыстың атауы болатын моделге мына топ жатады: *ағашсоқа, ағашкүрек, киізүйі, жсеруі, ағаштабақ, ағаштөсек, ағашүйі, азутіс, ақаю, ақжапалақ, ақот* т.с.с.

Жалпы, сөздің бөлек, бірге таңбалануын тілдік бірліктің құрылымдық (статикалық) қалпы мен жұмсалымдық (динамикалық) орнын қарау керек сияқты. Орфографиялық сөздік

¹ Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. Алматы: «Ғылым», 2002.– 368 б. 171-173 бб.

реестрі мен ұясында қамтылған бірліктер жалаң единица ретінде өзін-өзі анықтау үшін бөлек таңбалауды қажетсінеді. Ол, әсіресе бір денотатқа байлаулы шектеулі тіркестердің орфограммасын кодификациялағанда айқын көрінеді. Мысалы, *азу тіс, күрек тіс, бет сүйек, бас сүйек, жақ сүйек* деген статикалық сипаттағы бірліктер бөлек таңбалану арқылы өзара ерекшеліктері бар «тіс», «сүйек» айырмашылықтарын көрсетеді. Ал аталған тіркестер сөйлем ішінде, динамикада жұмсалғанда тұтас тілдік таңба ретінде жұмсалады. Міне, сондықтан емле сөздігі бөлек нормалаған сөздер көбіне жұмсалымдық қызметте таңбасы өзгеріп (бірге жазылып), қайшылық туады. Н.Уәлиұлы тілдік, орфографиялық дискреттілікті функционалды дискреттілікке салып, шатастырып келдік пе деген ой айтады¹. Мысалы, *тіс сабын* сөзінің лингвистикалық тұрғыдан анықтағыш-анықталғыш қатынаста тұруын емледе де сыңарларының жеке таңбалануын қажетсінеді д.с. Бірақ тілдік дискреттілік пен жұмсалымдағы сөздің дискреттілігі сәйкес келмейді.

Қазақ тілінде бір денотатқа байлаулы тіркес саны үшеуден көп болса, бөлек жазу бағыты күшейіп отырған. Мысалы, *бет сүйек, жақ сүйек, бас сүйек, жамбас сүйек; ат қора, сиыр қора, қой қора, бұзау қора, түйе қора т.б.* Ал тірек сөзі ортақ құрама сөздер аз болса, біріктіріліп жазылған. Біздің ойымызша, бір денотаттың атауы болатын, «аталым дәрежесіне жеткен», «сөзжасам процесіне араласатын»² тілдік санада тұтас бейнеленген, синтагмалық контексте емес, парадигмалық жүйеде дайын тұратын құрама сөздер бірге жазылуы тиіс. Б.Қасым бүгінгі қазақ тіл білімінің міндеті күрделі сөздің номинациялық негізін анықтап, осы топтың сөздік дәрежеге жеткенін белгілеу болуы тиіс деген. Ол үшін формалды жақтан бөлек таңбаланып жүрген күрделі сөздерді біріктіріп жазу қажеттілігін айтады автор. Зерттеушінің 6 мыңға жуық күрделі зат есімдерді қамтыған

¹ Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Алматы, 2007. ф.ғ.д. ғылыми дәр. алу үшін жаз. дисс. қолж.

² Қасым Б. Күрделі зат есімдер сөздігі. Алматы, 1999. – 110 б.

сөздігінде біріккен сөздің үлес салмағы да сондықтан жоғары¹.

Жазу тәжірибесінде ұғымдық тұтастыққа жетпеген, тілдік сана тұтас бірлік ретінде танымайтын сөздерді де бірге жазып қою кездеседі. Функционалды өрісте универбтелу күшейеді, босаралық азайып, құранды тіркестер біріктіріледі. 1941 ж., 1948 ж. емле сөздіктеріне қарағанда 1963 ж. емле сөздігі сөздердің бірігуіне шек қойды. Біріккен сөздің негізгі белгісі етіп, сыңарларының мағына көмескіленуін, бір сыңарының мағына көмескіленуін және сыңарлары арасында анықталғыш-анықтағыш қатынастың болмауын алғанмен жазу тәжірибесінде сөздердің бірге жазылу бағыты бұрынғыдан да күшейе берді.

Л.В. Щерба тіл мен сөйлеудің негізгі бірлігі ретінде сөзді: «Словам мы назовем часть предложения, которую мы можем не изменяя значения, употребить самостоятельно, т.е. в виде отдельного предложения»² деп анықтай отырып, *белый платок* екі сөз, *белый медведь*, *железная дорога*, *общая тетрадь* – бір сөз деген. Себебі, ғалымның ойынша, синтагма дайын күйде болмайды, мәтінді құрастыруда, ойда ұйымдасады. Ал сөз тіркесі – дайын материал, потенциалды сөз, тіпті сөз деді. Ғалым олардың екі типін көрсеткен: I) семантикалық толық сөздер – *белый медведь*, *белая мука*, II) біріншісі толық мағыналы, екіншісі «формалды» сөзден тұрады: *бить в толстовке*, *делать уборку*³.

Фразеология теориясы бойынша қазақ жазуында бөлек жазылуға тиісті идиома, тұрақты тіркестер сөздіктің әр басылымы сайын бірге таңбалану бағытын күшейтіп келді. Атап айтқанда, *айдала*, *ақжолтай*, *аққұла*, *ақсақал*, *ақсарбас*, *ақсаусақ*, *ақсүйек*, *ақтаяқ*, *ақырзаман*, *арамтамақ*, *асанқайғы*, *асқазан*, *атамекен*, *атамұра*, *атжал*, *атжалдану*, *аткөпір*, *атүсті*, *ауызекі*, *аяқжақсы*, *әлімжеттік*, *әңгіртаяқ*, *әнербақан*, *бақкүндес*, *бақталас*,

¹ Қасым Б. Күрделі зат есімдер сөздігі. Алматы, 1999. – 110 б.

² Зиндер Л.Р., Маслов Ю.С. Л.В.Щерба – лингвист, теоретик и педагог. Л.: Наука, 1982. – 103 с. 22 б.

³ Сонда, 30 б.

балабақша, балқаймақ, балсыра, басараздық, басарқа, басаулық, басбілгі, баукеспе, бойжеткен т.б. көптеген нормалар белгілі бір зат не ұғым атауына біріншілік атау болып та (*айдала, ақсақал, ақсаусақ, ақсүйек, ақырзаман, араптамақ, аткөпір*), екіншілік атау болып та (*баукеспе, бойжеткен, атүсті, әлімжеттік, құлантаза, қанішер*), сөзжасам процесіне араласып та (*көрбілтелену, көрбалалық, көксоқталану, көзжұмбайлық, кеудемсоқтану, кеудемсоқтық, кертартпалық, кеңпейілді, кеңпейілділік, кішіпейілділік, жалпақшешейлік, қызуқанды, қызуқандылық*) бірге жазыла бастады. Сөз бірліктердің метафоралану процесі арқылы көбейетінін *әнұран, елбасы, елтаңба* сөздерінен-ақ көруге болады. Ендеше атаудың фраза, идиома негізінде шығуынан, тілдегі атау болуға сұранып тұрған тұрақты тіркестерді біріктіріп, сөздік бірлік етуден «қашудың» реті жоқ деп ойлаймыз.

Енді сөздердің кірігу процесіне назар аударсақ. Қазақ емле сөздігінің әр басылымы мұндай позицияда кіріккен сөздердің қатарын көбейтіп отырды: *алагөбе/алакөбе, ұланғайыр/ұланқайыр, қым-ғуыт/қым-қуыт, көк ет/көгет, кішігірім/кіші кірім, құлағдар/құлақдар, жедеқабыл/жедегабыл, ежегабыл/ежеқабыл, арагідік/аракідік, апыл-құпыл/апыл-ғұпыл, қиян-кескі/қиян-гескі, көл-көсір/көл-гөсір, алағанишық/алақанишық, алагеуім/алакеуім, арагідік/аракідік, бейқам/бейғам, байғұс/байқұс, жегжат/жекжат, миғұла/миқұла, сайгүлік/сайкүлік, саргідір/саркідір, ерғашты/ерқашты, сол гұрлым/сол құрлым, не гұрлым/не құрлым, байғұтан/байқұтан, қолған/қолқап, қолғанат/қолқанат, алағұс (әумесер) /алақұс, алағүшік (жау қолына түскен жесір) /алакүшік, алағөбе/алакөбе, алакүлік/алагүлік, айғабәк/айқабәк, айғұлақ/айқұлақ, анағұрлым/анақұрлым, әнеугүні/әнеукүні, байғазы/байқазы, байғұс/байқұс, байғұтан/байқұтан, байғыз/байқыз, бозғалдақ/бозқалдақ, бозғонақ/бозғонақ, алауыз, саржіғал, алаяқ* т.б. Біріккен сөз сынарларының дыбыстық контоминацияға түсуі – әсіресе, мағынасы көмескіленген сынарларды қамтиды. Бұл процестің уәжі бар еді деп ойлаймыз. Ал екі сыңарының да мағынасы айқын және

кіріктірілмей жазылуы жазба дәстүрге еніп қалған біріккен сөздерді, мысалы, *көкөніс, көкет, қыркүйек, аласаяқ* сөздерін кіріктіріп жазу *козиалым*, жазба тіл арқылы *түбіртаным* процесіне кедергі келтіреді. Сөздің жазба тұрпаты сөз мағынасынан, түбір этимологиясынан хабар беруі керек деп ойлаймыз.

Енді осы негізде өзге түркі тілдеріне назар аударсақ. Кеңес дәуірі кезінде сөздерді бірге/бөлек жазу негізінен орыс тілі орфографиясына қатысты шешілді. Дегенмен қарақалпақ, қырғыз тілдері бөлек, ал өзбек, әзірбайжан, қазақ емлесі бірге жазу үрдісін ұстанды. Жалпы, түркі тілдерінде сан есімдер бірге жазылуға мүмкіндігі бар бірліктер болса да бүгінде барлық сан есімдер бөлек таңбаланады¹.

К. Мусаев түркі тілдерінде сөздердің бірге/ бөлек жазылуындағы проблемаларды жою үшін

- а) фонетикалық жағынан кіріккен сөздерді бірге;
- ә) қосарланған, қайталама сөздерді дефиспен;
- б) басқа құрама сөздерді бөлек жазуды ұсынған².

Алайда бұл қағидаттарды басшылыққа алған қарақалпақ пен қырғыз тілі болмаса, басқа тілдерде бірге жазу үрдісі жиілей түсті. Әр тіл негізгі өлшемдерін ұсына бастады.

Әзербайжан тілі орфографиясы сөздерді бірге жазу бағытын ұстанды, сондықтан алдыңғы емледегі ала-құлалықты жою үшін белгілер іздей бастаған:

1) Сөздің бір ырғақтық топ болып, бір екпінмен айтылуы бірге жазудың бір өлшемі болды³.

2) *Ала-бәзәк, ала-боз, ала-була* сын есімдерін де дефиспен емес, *алабаиш, алабуға, алабойун* сияқты бірге жазу⁴.

3) -ды, -мыш, -ла көмекші етістіктерінің бірде бөлек, бірде бірге жазылуына мынадай қағида ұсынылды: *йазса иди,*

¹ Мусаев К. Достижения и проблемы в усовершенствовании алфавитов и орфографии современных тюркских языков... 83 б.

² Мусаев К.М. Вопросы разработки и дальнейшего совершенствования орфографий тюркских литературных языков Советского Союза// Орфография тюркских литературных языков СССР. 5 б.

³ Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков и народа СССР. –М.: Наука, – 225 с. 33 б.

⁴ Сонда, 33 б.

атасы илэ, кэлсэ иди құранды етістіктерін дауыстыдан кейін й әрпін қойып, бірыңғай бірге жазу: *жазсаймыш, атайла, кэлсәйди*.

4) *Гара дәниз, Аз дәниз* топонимдерін *Гарасу, Ағсу* атауларының жазылуындай бірге таңбалау;

5) күшейткіш буынды өзбек, эзербайжан емлесінде бірге жазу ұсынылған¹.

Башқұрт емлесінде негізгі өлшем ретінде а) сыңарлар арасындағы лексико-граматикалық қатынастың әлсіреуі/жоғалуы/бар болуын алды²*акһил кук* (көгілдір), *ат карасуы* (атбегі) сияқты сөздер бөлек, ал *айголак, йыланбалык, көрагас, ярганат*, сөздері бірге жазылды; ә) сыңарлар кірігуі бірге жазуға белгі болды³.

Қарақалпақ тілі топоним, оним, өсімдік, зоологиялық атауларды, яғни терминдену, делексикалану процесін бірге таңбалады⁴.

Қырғыз тілі мамандары негізгі өлшемдердің тек тіл мамандарына ғана түсінікті болмауы, қалың жұртшылықта сөздердің бөлек/бірге жазылу себептерін біліп отыруын ұсынды⁵. Сол себепті *кол кап, таш бака, төө куш, көл жазма* бөлек жазылады. Ал *кечкурун, жарганат, байчечекей* бірге жазылды.

Ал қазір 2002 жылы «Қырғыз тилинин орфографиясинын жаңа редакциясин колдонууга киргизүү жөнүндө» ережесінде бірге жазылатын сөздер көбейген. Бірақ қырғыз тіліндегі оқулықтар ескі емлемен шығарылып жатыр, авторлардың емле өзгерістерімен хабары жоқ.

Татар емлесі күрделі сөз сыңарларының арақатысын салалас/сабақтас қатынас деп бөлді. Салалас қатынастағы

¹ Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков и народа СССР. –М.: Наука, – 225 с. 33 б.

² Мусаев К.М. Алфавиты языков народов СССР. М. Наука, 1965. – 85 с. 44 б.

³ Юлдашев А. Орфография башкирского языка// Орфография тюркских литературных языков СССР. 85 б.

⁴ Мусаев К.М. Вопросы разработки и дальнейшего совершенствования орфографий тюркских литературных языков Советского Союза. 48 б.

⁵ Мусаев К. Достижения и проблемы в усовершенствовании алфавитов и орфографии современных тюркских языков. 50 б.

сыңарлар дефис аркылы, сабақтас қатынастағы сыңарлар бірге жазылады. Сондай-ақ күрделі сөздің бір сыңарының (не екі сыңарының да) тура мағынасынан айырылуы бірге жазудың негізгі өлшемі деп алғанын көреміз: *Аксакал, карабодай, ташбака*. Күрделі сөз семантикасына қарап, осылай анықтау да тым жалпы және қиын болды, сондықтан сыңарлардың мағыналық кірігуіне қарап анықтауды да негізгі өлшемге алды. Сөйтіп, татар емлесінде түркі тілдерінің арасында алғаш рет сөздердің бірге/бөлек жазылуының өлшемдері саралана бастады.

Олар:

1) предикативті қатынасты, -ды, -де, -ған, -у жұрнағымен келетін сөздерді бірге жазу: *Хангилде, Уразгилде, Яугулде, Иштуган, Хиртетрәу*;

2) Атрибутты қатынастағы сөздерді бірге жазу: *сабантуй, жиржшлэк, яшусмер (жасөспірім), бу аръялан (буаржиан), янартау*, т.б.

3) -лы, -ле аффикспен келетін сыңарларды бірге жазу: *жорукызуконлы, өзынкуллы, икебармаклы*.

4) объектілік қатынас салдарынын бірге жазуға мүмкіндік беретін қосымшаларға, алдымен, -ар, -яр жұрнағы, сосын -гыч, -кыч жұрнағы аталады:

субуләр, йонкояр, юлбасар, илбасар, альепкич, кулючыг, суулчәчеч, тт. ұсынуға болады¹.

Сонда татар емлесінде предикативті және атрибутивті қатынастағы сыңарлар бірге, ал изафеттің II түрі бөлек жазылды. Өйткені түрік изафеті анықтауыштық қатынаста тұрғандықтан бөлек жазылады²: *йорт куяны (үй қояны), хезмет иясе*.

Күрделі сан есімдер татар емлесінде бірге жазылады. Күрделі сын есімдерді де бірге таңбалау басым: *каракөрән, карасоры, каракызыл*.

¹ Мусаев К. Достижения и проблемы в усовершенствовании алфавитов и орфографии современных тюркских языков...

² Мусаев К.М. Алфавиты языков народов СССР. М. Наука, 1965. – 85 с. 65 б.

Өзбек тілінде бір ұғымды білдіру, семантикалық белгі, бірге жазудың басты өлшемі ретінде алынған¹. Ал грамматикалық белгі қосалқы саналады. Сондай-ақ, бір екпінмен айтылу, яғни, фонетикалық белгісі бар сөздер бірге жазылады делінген.

Мысалы қазір өзбек тілінде бірге жазылатын сөздерге

– өсімдік, аң-құс, жан-жануарлардың бір түрі: *korshapalak, qorachumchiq, ilonbaliq, toshboqa qoraqurt, qisqichbara*²;

– топонимикалық атаулар: *Mirzachol, Qizilqum*;

– кісі аттары мен ру-тайпа аттары: *Gulbahor, Oymoto, Oydin, Oyjamol, Nodirabegim, Hoja-Nasriddin, Olpomish polvon*;

– саяси-әлеуметтік терминдер мен тарих, экономика ғылымдарына жататын сөздер: *kasiphunar, iqtisodiyot, eliboshi*;

– техникалық терминдер: *paxtayogi, kopjamlik, tortburchag*,

– медицина саласына қатысты терминдер: *korichak, kokyotal, bo*,

– астрономия саласына қатысты: *yetiqaroqchi, oymoto*.

– әр алуан мамандық, кәсіп иелерінің аттары: *olip-sotar, hunarbos, temiryolchi, kabobchi, otqora* жатады.

– сондай-ақ *tegirmon, choy qoshiq* сөздері бірге, ал *bel omirtqasi, yelka suyakla, qon tomir сияқты сөздер бөлек жазылады*;

– идиомалық, фразалық, тұрақты тіркестердің әрбір сөзі бөлек жазылады: *bosh solish, xarom oy, beyayon tog*.

– *аро, умун, бутун, узоро, халқаро* аффиксидтарымен келетін біріккен сөздер бірге жазылады³.

– *хона, нома, поя, боп, хуи, ҳам, бахш, кам, умум, ранг, миқжоз, сифат, талаб* сөздерімен келген сөздер бірге жазылады: *дарсхона, арпапоя, оммабон, хуишулқ, ҳамфиқр, оромбахш, камунум, умумхалқ, сутранг*

– *ар, – мас* қосымшалары бар құрама сөздер бірігіп жазылады: *ўрибосар, бўрибосар, чўлқувар, шиёқмас*.

¹ Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков и народа СССР. – М.: Наука, – 225 с. 83 б.

² Ибрагимов С.С. Орфография узбекского языка // Орфография тюркских литературных языков 218 б.

³ Сонда, 218 б.

– қайталама қос сөздерге қосымша қосылса, бірге жазылады: *ғирғирак, хуйхуйла, гижгижла, ҳиҳила*.

– ұқсату арқылы біріккен сөздер қосылып жазылады: *қўзиқорин, девқомат, оиқулоқ, бодомқовоқ, қўйқўз, шерюрак, ойболта,ширинсўз, жигарранг*.

– түр-түсі, белгісі, дәм-сипатына қарай айтылған сөздер бірге жазылады: *эртапишар, олашақшақ, қизилиштон, аччиқтоиш, мингоёқ, гўнгқарға, қўллара, мирзатерак*.

– қызметі сипаттала айтылатын сөздер бірге жазылады: *тоққайчи, кирсовун, кўзойнак, белбоғ, носқовоқ, оиқовоқ, музёрап*.

– орнына қарай сипатталатын сөздер бірге жазылады: *тоғолча, чўлялтиз, қашиқаргул*.

– діни рәсімдер мен той-томалақта айтылатын сөздер бірге жазылады: *беточар, кирювди, келинсалом, уртўқмоқ, очилдастурхон*.

– көмекші сөздермен келген сөздерде дыбыс өзгерісі болса бірге жазылады: *боролди, ёзолди, келаркан, айтолади*.

– қай сөзі ёқ, ер сөздерімен тіркесіп, й дыбысы түсіп қалса, мұндай сөздер бірге жазылады: *қаёққа, қаерда¹*.

Өзбек тілі емлесінің тағы бір ерекшелігі – негізгі етістік пен көмекші етістіктер сызықшамен жазылатыны: *қўйди-чиқди, олди-берди, борасан-келасан. Және -чи, -а, (-я), -ку, -у (-ю), да, э, й қосымшалары сызықшамен жазылатыны: сен-чи, мен-а, шу-я, келди-ку, яхию-ю, бўлса-да, бор-э, кел-эй, отам-эй. Сондай-ақ -ми, -оқ (-ёқ), -гина (-кина, -қина) шылаулары бірге жазылатыны: бордимми, келдимми, бугуноқ, эртагаёқ, яхишгина². Және билан жәнәучун шылаулары қысқарған түрде сызықшамен жазылатыны: сен-ла, сен-чун*.

Ал құранды етістіктер мен күрделі етістіктердің бөлек жазылатыны (*сарф қил, таъсир эт, тамом бўл, ёзибол; айтиб бер, олиб кел, борган эди, ёзган экан, айтган эмиш*) өзге түркі тілдерімен бірдей. Дәл сол сияқты *хамма, ҳар, ҳеч, бир, ҳай, у, бу, шу, ўша* есімдіктері өзінен кейінгі сөзден ажыра-

¹ Умурқулов Б.У. Ҳозирги ўзбек тили. Термиз-2012. -11 б.

² Сонда, 11 б.

тылып жазылса да (*хамма вақт, ҳар ким, ҳеч нима, қай бири, бир нафас, у ер, бу ёққа, шу ерда, ўша ёққа*), *бирпас, бироз, бирмунча, биратула, буён* сияқты семантикалық жағынан кірігіп кеткен тұста бірге жазылады¹.

Ұйғыр тілінде, жалпы, бөлек таңбалау басым².

Түрік тілі емлесі фонетикалық принципті басшылыққа алғандықтан грамматикалық тұлғалар да бірігіп жазылғанын көреміз. Мысалы, түрік тілінде күшейткіш буын арқылы жасалған сын есімдер бірге жазылады: *араçık, apak, büsbütün, çereçevre, çırçıplak (çırılçıplak), dümdüz, kapkara, kupkuru, paramparça, sapaşağlam, sapsarı, sırsıklam (sırlıslıklam), sipsivri, yetmeşil*.

Сондай-ақ, түрік тіліндегі **і** көмекші етістігі (қазақ тіліндегі **е** көмекші етістігіне сәйкес келеді) негізгі етістікке жалғанғанда бірге жазылады және негізгі етістік дауыссыздан аяқталса, түсіріледі, мысалы: *gelir-se (gelir ise), güzel-miş (güzel imiş), yorgun-du (yorgun idi)*. Ал негізгі етістік дауыстыға аяқталса, **і** көмекші етістігі у-ға айналып кетеді, мысалы: *ne-u-se (ne ise), sonuncu-u-du (sonuncu idi), yabancı-u-miş (yabancı imiş)*.

Түрік тіліндегі *iken* көмекші етістігі жуан-жіңішкелікке қарамай, **і** дауыстысын түсіріп, түбір етістікке жалғанып жазылады. Мысалы: *okur-ken (< okur iken), yazar-ken (< yazar iken), çalışır-ken (< çalışır iken), uyur-ken (< uyur iken), başlar-ken (< başlar iken), durmuş-ken (< durmuş iken), olgun-ken (< olgun iken), durgun-ken (< durgun iken)*.

Түрік тіліндегі *ki* шылауы бөлек жазылады: *demek ki, kaldı ki, bilmem ki*. Мысалы, *Türk dili, dillerin en zenginlerindedir; yeter ki bu dil, şuurla işlensin*. (Mustafa Kemal Atatürk) Кейін бірге жазылатын қатар да пайда болды: *belki, çünkü, hâlbuki, mademki, meğerki, oysaki, sanki*³.

Түрік тілінде жұрнақсыз сөз тіркестері, сын есім мен зат есім тіркесі, идиомаланған зат есім-сын есім тіркесі

¹ Умуркулов Б.У. Ҳозирги ўзбек тили..., 13 б.

² Мусаев К. Достижения и проблемы в усовершенствовании алфавитов и орфографии современных тюркских языков... 92 б.

³ Akdoğan Yaşar. Türk dili ve yazılı-sözlü anlatım bilgisi. İstanbul. S 49-62.

бірге жазылады (*yerçekimi, hanımeli, ses bilgisi, beyaz peynir, açığöz, toplu iğne, eli açık*). Бұл орфограммалау тәсіліне қазақ орфографиясы енді барды.

mi?сұраулықшылауынан кейін қосымша жалғанса, шылау қосылып жазылады. Мысалы, *Görecek miyiz? duyuyor musun? koruyucu mudur? müdür müdür?* Ал қазақ тілінде бұндай жіктелген шылау түбір сөзге бірігіп жазылады. Сөз болып отырған тілде қосымшалар сұрау мағынасынан тыс қолданылса, бөлек жазылады: *Güzel mi güzel! Bir kere alıştım mı bırakaman gibi!*

Араб тілінен енген сөздермен тіркескен етістіктер бірге жазылады: *keşfedilmek, kaybolmak, emrolunmak, hükmeylemek., affetmek, affolunmak, bahşetmek, ahzolunmak, rekzetmek, nez etmek, haletmek.*

Түрік емлесінің кеңестік түркі емлесерінен тағы бір айырмасы қайталама қос сөздер бірге жазылатыны: *hoşbeş, sırsır, zırzır.* Сондай-ақ болымсыз етістік жұрнағымен тіркескен қос сөздер де дефиспен емес, бірге жазылады. *karmakarış, karmakarışık, darmaduman, darmadağınık* сияқты.

Түрік емлесінде жартылай сөз қызметінде келген етістіктер толық мәнді сөздермен бірге жазылу қалыптанып кеткен. Әсіресе -а, -е, -ы, -і, -ү, -ү көсемшелерімен келген күрделі етістіктер бірге жазыла береді. Және есімшелермен келген күрделі етістіктер де бірге таңбаланады: *ahmakıslatan, boğazkesen, çöpçatan, etyaran, saçkıran, oyunbozan, alkolölçer, altıpatlar, betonkarar, bilgisayar, uçaksavar, vatansever, hacıyatmaz.* Бұндай орфограмма қазақ тілінде де қалыптасқанын жоғарыда айттық.

Қазақ тіліндегі тәрізді -ды, -ді, -ты, -ті жедел өткен шақ жұрнағымен аяқталатын предикаттық қатынастағы сөздер түрік емлесінде де бірге жазылады: *gecekondu, günindi, mirsayedi, şipsevdi, serdengeçti.* Бірақ бұл сөздер тура мағынасында тұр. Ал қазақ тілінде тек ауыспалы мағынаға көшкен, немесе тұрақты тіркес қызметінде болған сөздер ғана осы орфограммаға ие болған еді.

¹ Yazım Kılavuzu Ankara, 2012. 6-25 б.

Қазақ тілінде бірге жазылатын сөздердің бірқатары *ақ, қара, сұр, көк, қызыл, қой, түйе* сияқты сөздердің алдыңғы сыңарда қайталануы арқылы жасалатын. Дәл осы орфограмма түрік тіліне сәйкес болып шықты: *akça ağaç, aksöğüt, akdari, akdiken, kara ağaç, karaçalı, sarıağız, akküş, akdoğan, alacakkarga*

Түрік тілінде изафеттің 3 типі арқылы жазылған сөздер тәуелдіктің 3-жағының қосымшасы тұрса да бірге жазыла беретіні ойлантады: *ayıkulağı, cinsaçı, gelinparmağı, kuşburnu, sazkaşası, seytaniğnesi, balcümeci*. Өсімдік, жануар, ауру аттары ретінде біртұтас ұғым атауының бірге жазылуына қосымшалар да кедергі болмаған.

Түрік тіліндегі префиксoidтарға *bir, em, әр* сөздері жатады. Бұл сыңармен келетін сөздер бірге жазылуға бейім: *biraz, birazı, birkaç, birtakım, birçok, birçoğu, hiçbirі, hiçbir, herhangi*.

Араб тілінен енген хана сөзі түрік тілінде де аффиксoid қатарына өткен: *dershane, çayhane, hastahane, pastahane, simithane, yazıhane, yatakhane, mezbahahane*. Парсы тілінен енген *perver* сөзі де осы қызметте қолданылады: *yatanperver, fukanperver, misafirperver, hayalperest*.

Бас, басы сыңарымен келетін сөздер де бірге жазылады: *başbakan, başçavus, baştabip, başhemşent, başşehir, başparmak, başyazar, aşçıbası, onbaşı, yüzbaşı, binbaşı, çarkçıbası, ustabaşı, mehterbaşı*.

Ağa, bey, efendi, hanım, nine туыстық атауларымен келетін қаратпа атауыштар бірге жазылады: *ağabey, ağadayı, beyefendi, efendibaba, hanımanne, paşababa, hanımınağası, dal* сөзімен келетіндер де бірге таңбаланады (*dalkavuk, dalkılıç, daltaban*)¹.

Профессор Т.Садыков түрік жазуында жалпы бірге жазатын үрдістің бір кездерде бұзылып, артынан қалпына келтіргені туралы мынадай тарих айтады: «1986-жылқы Түрк тили коому тарабынан даярдалған «Ымла сөздүгүндө» 30-жылдардан баштап 50 жыл бою колдонулуп келген кошмок сөз-

¹ Akdoğan Yaşar. Türk dili ve yazılı-sözlü anlatım bilgisi. İstanbul, S 63-65

дөрдү бирге жазуу эрежеси өзгөртүлүп, аларды бөлөк жазуу эрежеси киргизилген. Мисалы: *adaçayı, akciğer, atasözü, ilkökul, soyadı, dilbilgisi, hanımböceği*. Бул жана ушул өңдүү кошмок сөздөр буга чейин бирге жазылып келсе, 1986 жылдан кийин бөлөк жазыла баштаган. Кошмок сөздөрдү бөлөк жазуу эрежесинин калпыстыгын Камиле Имер өзүнүн «Түркияда тил пландамасы: түрк тилинин реформасы» аттуу китебинде билгичтик менен минтип ашкерилеген, *Dosdoğru yuruyun, karşınıza çıkan ilk okuldan sola dönünüz. Dosdoğru yuruyun, karşınıza çıkan ilkokuldan sola dönünüz*. Келтирилген мисалдардан *ilk okul* сөзүн бөлөк же бирге жазуудан сүйлөмдүн мааниси ар башка болуп, карама-каршыга өзгөрөрү ачык көрүнүп турат. Аталган калпыстыкты оңдоо үчүн дагы он жыл убакыт талап кылынып, кошмок сөздөрдү бирге жазуу эрежеси 1996 жылы жарыяланган «Ымла сөздүгүндө» гана кайрадан калыбына келтирилген экен»¹. Түрік эмлесінен түйетініміз: бір зат, не ұғым атауы бірге таңбалануы кажет.

Қавказ түркілерінің әліпбиі мен емлесі бірыңғай жасалды да, өзге түркі орфографиясымен салыстырғанда алақұлалық басым болды. Мысалы, **ноғай жазуында** күрделі сөздің екі сыңары жеке екпінмен айтылса, бөлөк жазылсын деп шешілген²: *сары май – шырак май; кайын ана*. Сондықтан ноғай тілінде бірге жазылу басым болды. Шылауларды фонетикалық принциппен жазу да ноғай тілінде гана бар: *ноғайбоьригоьз*³. Сондықтан **қарашай ілінде** да, құмық тілінде *da, de*, ал ноғай тілінде *da, de, ta, te* варианты жазуда ескеріледі. Қарашай тілінде шылаулар түбір сөзбен үндеспейді⁴. Қарашай тілінде *airь qujryq, çьlqь qulaq, at orun*

¹ Садыков Т., Сагынбаева Ф. Кыргыз&Түрк салыштырма грамматикасынын негиздери. Бишкек. 2010- 479 б.

² М.К. Милых Вопросы орфографии тюркских языков Северного Кавказа и Дагестана....179 б.

³ Мусаев К. Достижения и проблемы в усовершенствовании алфавитов и орфографии современных тюркских языков

⁴ М.К. Милых Вопросы орфографии тюркских языков Северного Кавказа и Дагестана....29 б.

деп алдыңғысы соңғысын анықтап тұрса, бөлек жазылады. *Бусағьат* бірге жазылса, *ол сағьат* бөлек жазылады.

Құмық тілінде бірге жазу басым: *qolqab, belbau*. Барлық күрделі зат есімдер бірге, күшейткіш буындылары дефиспен жазылды.

Сонымен, қорыта айтқанда, түркі тілдерінде бірге жазу белгілері ретінде мыналар айқындалды: 1) екі сыңардың өз мағынасынан ауытқып, жалпы немесе ауыспалы мағынаға көшуі; 2) бір заттың атауы болуы; 3) екі сыңардың универб-телуін тездететін ұластырушы қосымшалардың болуы (татар, қазақ, ішінара өзбек тілі); 4) бір екпінге бағынуы (өзбек тілі); 5) сөздердің кірігуі (түрік тілі). Бірге жазуда барлық тілдерге тән ортақ бір принцип анық болды. Ол – жазуда бір сыңарының мағынасы көмескіленсе бірге жазу белгісі еді.

4.4 Латыннегізді түркі жазуларының тәжірибесінен

Қазіргі түркі мемлекеттерінің ішінде түрік (1928 ж.), әзербайжан (1991 ж.), өзбек (1993 ж.), қарақалпақ (1993 ж.), түркімен (1993 ж.) тілдері латын алфавитін қолданады. Қазақ жазуы – түркі тілдерінің ішінде араб әліпбиін реформалап, ұлттық жазу жасаған (1912 ж., А.Байтұрсынұлы), жұрттың соңы болса да (1929 ж.), дыбыстық жүйені толық таңбалаған латыннегізді алфавит құрастырған, өзге тіл кирил алфавитінің 33 әрпінен тұсалып, ары аса алмағанда, ең көп әрпі бар әліпби (42 әріп) жасап, тілдің фонологиялық құрамын дәл бейнелеген парасатты жазу. Сондықтан қазіргі жуан/жінішке дауысты әріптері бүтін сөздің сингармотембрін анықтап тұратын идеалды қазақ жазуынан бас тартып, жаңа латыннегізді жазуды қабылдауымыздың алды күнгірт болып көрінетіндігі орынды. Сол үшін жоғарыда аталған тілдердің латын тәжірибесіне көз жүгіртіп, кемшін тұстарының себебін анықтап, жетістіктерін пайдалануға тиіспіз. **Иә, латыннегізді түркі жазуларының тәжірибесі не айтады?**

Түрік жазуы. М.К. Ататүрікке латынға көшу идеясын 1926 ж. Бакуде өткен конференцияға барған Мехмед Фуад

Копрулу берді. 1928 жылдың 1 қарашасында М.К.Ататүрік «Жаңа түрік әріптерінің қабылдануы мен қолдануы туралы» заң шығарды. Бұл заң бойынша 1929 жылдан бастап мемлекеттік мекемелер латын әліпбиіне өтті. Осы жылдың 1-маусымына дейін ғана қатар қолданылып келген араб графикасына іс қағаздар жүргізуде мүлдем тыйым салынды. Сөйтіп, Түркияда латын әліпбиіне өту кезеңі бар-жоғы 1 жыл болды¹. Түрік тілінің латынға көшуіне – батыс өркениетіне жақындау және халықтың сауаттылық деңгейінің төмен болуы, яғни мәдени-әлеуметтік сондай-ақ саяси фактор әсер етті. «...Түрік жұртының өзге түркі халықтарымен бірмәдениетте болуды мақсат еткенінен де болды»². Проф. Ертем Рейкін «Біз тек әліпбиде ғана араб дәстүрінен батыс дәстүріне өткен жоқпыз, біз бұл бағытты жүйелі ұстандық, күнтізбемізді де, уақытты өлшеуді де (сағатты), өлшем бірліктерді де, тіпті кейбір атауларды да араб үлгісінен батыс үлгісіне ауыстырдық», – дейді («мәдениет» – «kültür»)³.

Түрікәліпбиінде 29 әріпқолданылады. Оның 8-і дауысты фонеманы таңбалайды: **а, е, і<у>, і <і>, о, ö<ө>, и, ü**. Яғни түрік тілінің өзіне тән дауыстылары латын-ағылшын стандартында жоқ **ı, ö, ü** таңбаларымен беріледі. Сондай-ақ 20 дауыссыз фонема таңбаларының ішінде **Ç [че], ş [шэ]** әріптері латын әліпбиінен тыс алынып отыр, яғни неміс, француз жазуларындай бұл фонемаларды 2-3 әріп тіркесімен емес, бір таңбамен береді. Сол сияқты түрік тіліндегі анық естілмейтін, бірақ созылыңқылықты немесе [ʃ]-ның көмескі айтылуын **ğ** – әрпі таңбалайды (*fotoğraf*).

Түрік тілі фонологиясын зерттеген ғалым, проф. Тошболат Садыков аталған тілге мынадай сипаттама берген: «Түрк тилдеринин басым көпчүлүгүнө **и** тыбышы мүнөздүү. Түрк

¹ Фазылжанова А. Түркия, Әзербайжан, Өзбекстан Республикалары ұлттық тілдерінің латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшу тәжірибесі // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы А., Арыс, 2007. – 410б. 139 б.

² Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы А., Арыс, 2007. – 410б. 88 б.

³ Сонда, 88 б.

тилинин Анадолу диалектилеринде, ошондой эле оозеки кепте да бул тыбыш кеңири колдонулат. Бирок түрк адабий тилине бул тыбыш да, анын тамгасы да кабыл алынбай калган. Түрк тилинде айрым түрк тилдерине мүнөздүү болбогон *v, f* тыбыштары бар. Мисалы: *ev- үй, av- уу, ufak- майда*. Бул тыбыштар башка тилдерден кирген сөздөрдө, көбүнчө, фарсы сөздөрүндө жыш кездешет...

Кыргыз тилиндегидей эле түрк алфавитинде *k, g* тыбыштарынын варианттары үчүн атайын тамга оошкон эмес. Биздин байкообузга караганда, түрк телекөрсөтүүсүнүн дикторлору эки тыбышты тең терең түпчүл эмес дайыма артчыл вариант менен айтышат...

Башка алфавитке негизделгендигине карабай, түрк тилинин өзгөчөлүктөрүнө шайкеш *c, ç, ş, ğ* сыяктуу тамгалардын дурус тандалып алынышы бул алфавиттин тууранды, эрчиме эмес нагыз улуттук алфавиттин абалына келишин шарттаган...

Ошентип, көпкө өйдөкүдөй иштердин натыйжасында 1929-жылдын 9-августунда Сарайбурну паркында Ататүрк алфавит жаатындагы тарихый сөзүн сүйлөп, латын алфавити түрк улутунун болочок руханий байлыгы болот деп жарыялайт. Андан соң алфавиттин акыркы варианты даярдалып, ал 1928-жылдын 1-ноябырында Түркия Улуттук Межлисинин 1353-мыйзамы менен бекитилет»¹.

Түркі эліпбиинин кеңестик түркі эліпбилеринен жеті эріпте айырмашылыгы болды (*c, ç, ı, j, ü, ö, u*)².

Сөйтп, түркі эліпбиі тилдің өзіндік ерекшелігін білдіретін 6 эріпті енгізген, латын-ағылшын стандартының 23 эрпін ғана пайдаланған графика болып табылады. Және латын алфавитінің кейбір эріптерінің мәнін өзгертп қолданған. Мысалы, латын алфавитіндегі <c>, <k> фонемаларын беретін c эрпін <ç> фонемасына, j эрпін <ş>, u эрпін <j> фонемасына алған.

¹ Садыков Т., Сагынбаева Ф. Кыргыз & Түрк салыштырма грамматикасынын негиздери Бишкек, 2010- 479 б.

² Мармара институтынын директор кеңесшісі Нәдір Дәулеттин сөзі // 1991 жылы, 18-20 карашада өткен «Қазіргі таңдағы түркі эліпбилері» атты халықаралық симпозиумының жинағы.

Жаңа жазумен сауаттылық 60%-ға көтерілді. Бұрын жазуы реформаланбаған және халық сауаттылығы төмен тілдерге жаңа әліпби қабылдау нәтижелі болатынын көптеген тәжірибелер көрсетіп отыр. Біздіңше, түрік тәжірибесінен мерзім тездігі мен мемлекеттік құжаттар тілін жаппай көшіру қарекетін алуға болады. Алайда латын жазуы түрік тіліне тән **қ, ң, х** дыбыстарын таңбаламайды.

90-жылдар. Латыннегізді жаңа түркі жазуларының өзіндік тарихы да қалыптасып қалды. «КСРО ыдырағаннан кейін түркілік идеяның қайта жаңғырғаны жасырын емес¹. Түркі елдерінің тәуелсіздік алған жылдарынан кейін Түркия мемлекеті тарапынан бауырлас елдерге көмек қолы көп созылды. Бұған алғашқы болып жауап берген Өзбекстан еді: 1992 жылы Ташкентте Орта-түрік деген журнал шығарды; ортақ түркі тілі идеясын да өзбектер көтере бастады.

Стамбулда Мармара университетінде 1991 жылдың 18-20 қарашасында конференция өтті. Онда түрік әліпбиінің үстіне 5 таңба алып, әр тіл өзіне әліпби жасауды ұйғарысты². Симпозиумда қабылданған ортақ түркі әліпбиі мынау еді: **а, в, с, ç, d, e, ä, f, g, ğ, h, x, ı, i, j, k, q, l, m, n, ñ, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v, w, y, z**³.

Кейін жоғары деңгейде 1992 жылы 19-21 маусымда үкімет делегациялары кездесті. Мұнда да және 1993 жылы наурызда болған кездесуде де (Анкарада) ортақ әліпби туралы әңгіме болды⁴.

«Адамзат тарихында түркілердей түрлі әліпбилер қолданған халықтар өте аз. Осы арада біз ақпараттық кеңістігімізді жаңарту мақсатында өткен уақыттардағы және бүгінгі таңдағы түркілер қолданған түрлі әліпбилерді бір ретке келтіруге мүдделіміз» деген стратегиялық мақсат қойды, сол бас-

¹ Түсіпбекұлы Ж. «Алаш айнасы», 26 Желтоқсан 2011.

² Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы А., Арыс, 2007. – 410б. 93 б.

³ Түсіпбекұлы Ж. «Алаш айнасы», 26 Желтоқсан 2011.

⁴ Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы ... 93б.

қосуда сөз алған Нәдір Дәулет¹ 90 жж. алынған сауалнамаға сенсек, эзербайжандардан 52%, өзбектерден 82 %, қазақтардан 79% басқа әліпбиге көшуге қарсы болған екен². Сондықтан алғашқы болып эзербайжан жазуы латын графикасын қабылдады.

Әзербайжан жазуы. Әзербайжанда 90 ж. кирил жазуынан бас тартуды ашық үгіттеген – ақын Бахтияр Вахабзаде еді³. Көшу тәжірибесіне қарағанда 1992 ж. 1-сынып латын әліпбиімен басталып, бірден емле сөздігі дайындалған⁴. 1993 жылдан бастап, барлық бастауыш сыныптар латын әліпбиіне көшкен. Мына әліпби құрамы оқытылады (31-кесте).

31-кесте. Латын-әзербайжан әліпбиі

№	әріп	№	әріп	№	әріп	
1	a	9	g	17	q	ş
2	b	10	ğ	18	l	t
3	c	11	h	19	m	u
4	ç	12	x	20	n	ü
5	d	13	ı	21	o	v
6	e	14	i	22	ö	y
7	ə	15	j	23	p	z
8	f	16	k	24	r	

¹ Мармара университетінің директор кеңесшісі Нәдір Дәулеттің сөзі // 18-20.11. 1991. өткен «Қазіргі таңдағы түркі әліпбилері» атты халықаралық симпозиум жин. Ауд. Жорабай Темірлан

² Латын графикасы негізіндегі казак әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы ... 97 б.

³ Сонда, 99 б.

⁴ Сонда, 101 б.

Бірақ 2001 жылға қарай елде латындану баяулайды. 2001 жылы президент Гейдар Алиев барлық баспаханаларға латын қарпімен басуға бұйырады¹. 2001 жылдың 9 тамызынан бастап осы күн «Әзербайжан әліпбиі мен әзербайжан тілі күні» деп саналады. Бұл шаралардан кейін латыннегізді әзербайжан жазуына қайтадан жан бітіп, енді әзербайжан тілінің кірме сөздерден тазаруына, тілдің өз ішінде жетілуіне жағдай жасалғандай болады². Барлық баспа өнімдерін латын қарпіне көшіру қызметкерлер үшін күтпеген, асығыс жағдай деп бағаланды, бірақ ел президенті тарапынан бұл шағым қабылданбады³. Осындай қадамдардың арқасында бүгінде әзербайжан әліпбиі тұрақтанды. Жазу жүйесі бірізділенді. Тек кирил жазуымен шыққан бұрынғы әдебиеттерді латын графикасына ауыстыру проблемасы бар⁴. Қайта басылатын әдебиеттердің тізімі әлі айқындалуда. Өйткені кирил графикасында басылу 2000 ж.-ға дейін жалғасқан⁵. Сондай-ақ ресми ісқағаздардың латын қарпіне ауысуы толық күшіне енді деп айту қиын⁶.

Әзербайжан тәжірибесінен түйетініміз: орта мектептің жаңа алфавитке ауысуы жалпы процестің іргетасы болады; латын әліпбиіне ауысу көптеген орыстілді әзербайжандардың ана тілін үйренуін тездеткен⁷; жаңа әліпбиге ауысу жалпы ұзақ процеске айналмау керектігі.

Қазіргі жазуда алдыңғы әліпбиінде болмаған қ фонемасын таңбалай бастады. Кирил әліпбиімен гардашлығ, ләжагәт деп жазса, қазіргі әліпбиімен *qardaşlıq*, *ləyaqət* деп жазады. Шеттілдік кісі есімдер әліпби шегінде транслитерацияланады: *George Bush* – Corc Buş, *Gerhard Schröder* – Gerhard Şröder, *Jacques Chirac* – Jak Şirak.

¹ Латын графикасы негізіндегі..., 101 б.

² Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку... 101 б.

³ Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы ... 102 б.

⁴ Сонда, 102 б.

⁵ Сонда, 103 б.

⁶ Сонда, 103 б.

⁷ Сонда, 103 б.

Өзбек жазуы. Жазу ауыстыру Өзбекстанда 90ж. араб графикасына қатысты көтерілді. «Бірлік» қозғалысы 550 мың тиражбен араб әліпбиін үйрететін әліппе шығарады¹. Бірақ Тәжікстан мен Ауғанстандағы соғыс елдің латын графикасына қарай бет бұруына бастайды. Ендігі «Әрік» қозғалысы Түркиямен бірлікте еді².

Өзбек жазуының кирилден бас тартуы таза ұлттық патриотизмнің ашық күреске шыға алатынымен көрінді. Латынға көшу болашағы бар жазуға өтуден гөрі орыс жазуынан қашуға көбірек ұқсады. Әрине, тілдік себептерге де иек сүйеді. Сөйтіп, 1993 ж. 2 қыркүйегінде «Латын жазуына негізделген өзбек әліпбиін жария ету туралы» бұйрық шығады. Ал экономикалық шығын бюджеттік емес ұйымдарға салынады. Жаңа алфавит Стамбул басқосуында ұсынылған әліпбиді негізге алды: **Aa, Bb, Cc, Dd, Ee, Ff, Gg, Hh, Ii, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Qq, Rr, Ss, Tt, Uu, Vv, Xx, Yy, Zz, Çç, Ğğ, Jj, Ññ, Öö, Şş**,³. Әліпбиінде 31 әріп, 1 дәйекше бар. Бұл 30 жылдардағы латын-өзбек әліпбиінен өзгеше еді.

1995 ж. әліпбиге өзгеріс енеді: енді 26 әріп, 1 дәйекше болады. 6-уы дауысты фонеманы (а, е, і, о, и, о'), 23-і дауыссыз фонеманы таңбалайды. 3 қосар әріп бар: **sh, ch, ng**⁴. J әрпі екі дыбысты таңбалайды. Алдыңғы әліпбидегі о мен g таңбалары енді апострофпен берілетін болды [35, 112]. Яғни Çç, Şş, Ğğ, Öö, Ññ, Jj әріптері Chch, Shsh, G'g', O'o', Ng ng, Jj таңбаларына ауысты⁵.

Латын жазуындағы өзбек әліпбиінің орналасу тәртібі және көрінісі:

Aa, Bb, Dd, Ee, Ff, Hh, Ii, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Qq, Rr, Ss, Tt, Uu, Vv, Xx, Zz, O'o', G'g', Sh sh, Ch ch, N n, ng⁶.

¹ Латын графикасы негізіндегі казак әліпбиі... 111 б.

² Гинзбург А.И. Узбекистан: этнополитическая понорама. Очерки, документы, материалы. М., 1994-1995. 1-2 том.

³ Özbekiston Respublikasınıñ Qonuni. Lotin yozuviga asoslañan özbek alifbosini joriy etiş töğrisida 02.09.1993

⁴ Умурқулов Б.У. Хозирги ўзбек тили. Термиз-2012.

⁵ Ўзбекистон республикасининг «Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида»ги қонунига ўзгартишлар киритиш хақида

⁶ Умурқулов Б.У. Хозирги ўзбек тили. Термиз-2012. 9 б.

Өзбекстан Республикасының Министрлер палатасында 1995 жылдың 24-тамызының 339 шешімімен «Өзбек тілінің негізгі емле қағидалары» жасалды¹. Сөйтіп, 1993 ж. Анкарада келісілген ортақ әліпби жобасын бірінші болып өзбек жазуы бұзды. Енді бүгінде өзбек әліпбиінің басқа түркі тілдері жазуынан айырмашылығы – диакритикалық таңбалар мен жасанды таңбалардың жоқтығында. Тек апостроф бар. Қазіргі өзбек әліпбиі сөз тұрқын ұзартып отыр: *ish (ic)*, *uch (yu)*, *bish (bec)*, *shisha (shuua)*, *shoshmoq (acyzu)*, *sharshara (сарқырама)*, *chashma (бұлақ)*. 1934 жылы <f> фонемасы басқа түркі тілдері сияқты o әрпімен таңбаланса, 1993 жылғы жаңа әліпби жобасында gh тіркесімен, енді 1995 жылдан бері тек g әрпімен беріледі. <h> фонемасы ng тіркесімен, o фонемасы 1993 жылы ū таңбасымен берілсе, қазір o' қарпімен жазады. Бүгінде қазіргі өзбек әліпбиіне қарағанда 30 жылғы әліпби әлдеқайда жетілген еді деген пікір басым. Себебі онда косар әріп жоқ, тілдің өзіне тән дыбыстарын белгілеген 34 әріп бар еді дейді. Шындығында, қалай еді? Жазудың тілге әсер ететіндігінің бір айқын дәлелі осы өзбек жазуынан көрінген. Сингармонизм заңдылығына сәйкес 8-9 дауыстының таңбасы болуы тиіс әліпбиде 5 дауыстының ғана таңбасы болды. Өйткені сингармонизм құбылысы экономикасы нашар аудандарда тұратын халық диалектісінде ғана болды да, ал абагтана бастаған қала тұрғындары тілі – иран тілінің әсері басым, 6 дауыстымен айтылатын тілді – әдеби тіл етті. Сөйтіп, өзбек жазуы 1934 жылдан бастап **э, ө, ү және ы** әріптерін таңбаламайды. Сол себепті бүгінде өзбек тілі-түркі тілдерінің ішінде сингармонизм құбылысын жоғалтқан чуваш тілінен кейінгі тіл.

Дегенмен 2015 жылға дейін Өзбекстанда латын жазуы толықтай енбегені, білім беру мен іс-қағаздар тілі жартылай латын жазуына өткені, баспасөз тілі әлі де кирил графикасында шығатыны, әдебиеттің 70%-ы орыс әліпбиімен жарияланатыны белгілі.

Ал өзбек әліпбиінің тілдің фонетикалық жүйесіне сәйкес еместігі жөнінде 80 ж. бастап айтылды.

¹ Умуркулов Б.У. Хозирги ўзбек тили... 9 б.

Кирил жазуы кезінде, мынадай ұсыныстар айтылды: а) [а] дыбысын |а| әрпімен беру, |о| емес (бой, ой, сой емес) а фонемасының еріндік мәнермен айтылуы Самарқан мен Бұхар диалектісінде ғана екен. Қалған диалектілерде ашық, езулікпен айтады, ендеше осы диалектілік ерекшелікті жазуда сақтаудың мәні аз.

ә) [ä] дыбысын беру үшін |ә| әрпін алу: әкә, әли, әллә, әмәки.

б) ў әрпінің қызметін |о| және |ө| әріптеріне беру. яғни ўрақ емес орақ, бўл емес бол, ўл емес ол, ўрик емес өрик, ўрдақ емес өрдәк т.с.с. Бұл барлық негізгі диалектілерде бар. Тек Самарқан мен Бұхар диалектісінде осы айтылым сақталған.

в) ж әрпінен басқа жүн, жәбір, жәр сияқты өзбек төл сөздерін жазатын |ж| әрпін алу¹,

г) нг әріп тіркесі орнына |ң| әрпін алу;

д) Н.А. Баскаков ұсынғандай, е, ё, ю, я әріптерінің құрамын ашып жазу: йәхши, йетти, йоқ, йурәк, йаман.

ж) [и] фонемасы үшін → |и| әрпін

Жуан [ы] үшін → |ы| әрпін қабылдау: иш, бшәк, барамыз, кыр.

з) [у] әрпін |у| әрпімен қалдыру (кур, ун, тур)

и) [ü] фонемасы үшін |ў| әрпін қабылдау: ўн, тұр, тұз².

Бұл өзбек әліпбиі **щ** әрпін қабылдаған жоқ. Басқа түркі тілдерінде бар **h** әрпі болмаған. Сонда орыс алфавитінің 31 әрпінің үстіне қ, ғ, ў және жоласты х таңбаларын алған.

Өзбек жазуын жетілдіретін жоғарыдағы ұсыныстар тағы ұсыныс күйінде қалды. Бүгінгі латын жазуында кирилде айқындап алған 5 дауысты фонема ғана белгіленді: (ә), *i, a, o, u* дауыстылары қазіргі өзбек әліпбиіндегі мына таңбаларға сәйкес жазылады: *a, e, i, o, o', u* (*a-o: alma-olma*), *al, b, ch, d, f, g, g', h, j, k, q, l, m, n, ng, p, r, s, sh, t, v, x, z, y*.

¹ Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков и народа СССР... 87 б.

² Сонда, 10 б.

Тек кирил жазуындағы я, ю, ё әріптерінің құрамы көрсетіліп жазылады: *yalla, yahshi (yahuu), yashil, yakshanba (жөксенбі), yuz (жүз), yuk (жүк), yuboraman (жөберемін), yulduz (жүлдыз), yulduzcha (жүлдызша), yoz (жөз), yoki (яки), yomon (жөман), yordam (жөрдөм), ayol (әйел), yosh (жөс)*.

е фонемасы сөз басында дифтонг түрінде таңбаланады: *yer (жөп), yetti (жөтти), yetmish (жөтмиш)*. ц әрпі s және ts болып жазылады. х мен ҳ әріптері x арқылы және h әрпімен берілді: *sirk, mototsikl, tsement, sisterna, sirkul, tsellofan және sellofan, silindr, sitrus, sellyuloza*.

Мысалы, қазіргі өзбек мәтіндерінің жалпы графикалық тұрпаты мынадай: *Qadirli vatandoghoshlar! Muxtaram mexmonlar! Tabiyat oyg'anip bog'uro'g'lar, dastu-donlar yashil libosga burkanip bahor nafasi quyoshning tafti tobo'ra kuchayib boroyotkan shu yoruq kunlarda siz azizlarni sizlarning timsolizda butun xalqimizning yurtimiz kirip kelayotkan Navro'z olam bilan chin qalbidan muborak etishtan baxtiyorman. Xalqimiz doimo orziqip, intizor bolip kutadigan yangi kun va yangi fasil debochasi Sharqona yangi-yilning boshlanishi bolmish Navro'z ayomi ozining mano, mazmuni korku tarovati, teran falsafasi bilan boshqa bayramlar orasida a'loxida orin tutadi desak hech qanday hato bolmaydi. Nega deganda?*

Осы түзетілген әліпби нұсқасы 1995 ж. мектепке барған I сыныптан бастап оқытылды. Жалпы көпшіліктің 2000 ж. дейін латын жазуын меңгеруі жоспарланды. Ал латынға көшудің ақырғы мерзімі 2005 жылдың I қыркүйегі болып белгіленген еді. Қазір Өзбекстандағы латын қаріпті кітаптар тек мемлекеттік тапсырыспен шығарылады. Қатардағы авторлар өз есебінен шығарады¹. Ұлттық қағаз валюта кирилмен, монета екі графикамен де жазылған². Қазіргі өзбек жазуы графикадағы толық еркіндік үлгісін көрсетеді.

Өзбек-латын жазуы тәжірибесінен түйетініміз: қосар әріп пайдаланбау.

¹ Латын графикасы негізіндегі казак әліпбиі... 283 б.

² Сонда, 283 б.

Түркімен жазуы. 90 жылдары өзге түркі елдерімен салыстырғанда бұ ел – араб графикасына өтуді ұсынбаған түркі мемлекеттерінің ішіндегі бірден бір ел¹.

Түркия президенті 1993 ж. Түркіменстанға барғанда Түркіменстан президенті оған ерекше сый жасады: түркімен әліпбиін латынға көшіру туралы бұйрыққа қол қойды. Латын әліпбиімен жарық көрген алғашқы кітап – Президенттің өз кітабы болды². Ондағы әліпби құрамы былай алынып еді: **A a, B b, C c, D d, E e, Ea ea, F f, G g, H h, I i, J j, Jh jh, K k, L l, M m, N n, Ng ng, O o, Q q, P p, R r, S s, Sh sh, T t, Ts ts, U u, V v, W w, X x, Y y, Z z.** Мұндағы *q, v, x* әріптері кирилшедегі *ө, ұ, ы* әріптерінің орына алынған еді³.

1993 жылы С.А. Ниязовтың төрағалығымен комиссия құрылып, жаңа алфавит жобасы жасалады. 4 айдан мына алфавит құрамы бекиді: **Aa Bb Çç Dd Ee Ää Ff Gg Hh Ii Jj Ѓѓ Kk Ll Mm Nn Ññ Oo Öö Pp Rr Ss Şş Tt Uu Üü Ww Yy Ўў Zz.** Мұнда доллар, йен және фунттың белгілері болған⁴. Кейін бұл құрам да өзгерді (32-кесте).

32-кесте. Қазіргі түрікмен әліпбиі⁵

A a	B b	Ç ç	D d	E e	Ä ä	F f	G g	H h	I i
J j	Ž ž	K k	L l	M m	N n	Ñ ñ	O o	Ö ö	P p
R r	S s	Ş ş	T t	U u	Ü ü	W w	Y y	Ý ý	Z z

Әліпбиде түркімен тілінің өзіне тән **ә, дж, ң, ө, ү, ч, ы** фонемаларына әріп бар. Бірақ 1929 ж. латын жазуында болған **ғ, қ** дыбыстарының әрпі болмады (өйткені кирил жазуы тұсында да болмаған еді). Яғни мұнда да кирил жазуын калькалады деуге болады. *у* графемасымен <ы> фонемасын таңбалағандықтан, дауыссыз <й> дыбысына *у* әрпін

¹ Латын графикасы негізіндегі... 120 б.

² Сонда. 121 б.

³ Everson Michael. Some Türkmen alphabets

⁴ Сонда..

⁵ Языки народов Российской Федерации и соседних государств. М.: Наука, 2005. Т. 3. С. 138. 606 с..

жасады. Дауыссыз <у> фонемасына w графемасын берді. Сонда түркімен жазуы оғыз тобындағы тілдерден <ж> дыбысын ž-пен, <дж> дыбысын j-мен, <ы> дауыстысын /y/-пен белгіленуі арқылы өзгешеленеді.

Түркімен әліпбиінен түйетініміз: кирил жазуындағы екі фонеманы бір әріппен беретін «дәстүрден», мысалы, у әрпінің дауыстыны да дауыссызды да таңбалауынан графеманы өзгертіп, қол үзуге болады.

Бірақ кирил алфавиті түркімен жазуында тек 2000 жылы ғана қолданыстан толық шығарылды¹.

Гагауыз жазуы. ССРО құлағаннан кейін және молдаван жазуы латын графикасын қабылдағанына байланысты 1993 жылдың қаңтар айында республиканың жоғары кеңесі гагауыз жазуын латын графикасына көшіру туралы заң қабылдады².

Ондағы әліпби құрамы мынадай еді: **A a, Ă ä, Ǻ ǻ, B b, C c, Ç ç, D d, E e, F f, G g, H h, I ı, İ i, K k, L l, M m, N n, O o, Ö ö, P p, R r, S s, Ş ş, T t, Ț ț, U u, Ü ü, V v, Y y, Z z**³. Яғни гагауыз тілінің өзіне тән фонемаларының таңбасы толық бейнеленді. 1996ж. *ä* әрпінің орнына *ê* таңбасы ауыстырылды (33-кесте).

33-кесте. Қазіргі гагауыз алфавиті

A a	Ă ä	B b	C c	Ç ç	D d	E e	Ê ê	F f	G g	H h
I ı	İ i	J j	K k	L l	M m	N n	O o	Ö ö	P p	R r
S s	Ş ş	T t	Ț ț	U u	Ü ü	V v	Y y	Z z		

¹ Согов М. Новый туркменский алфавит: некоторые вопросы его разработки и принятия. İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü.

² Правила орфографии и пунктуации гагаузского языка/П. А. Чеботарь и др.. – Кишинёв, 2014. – 72 с..

³ О переводе гагаузской письменности на латинскую графику. Парламент Республики Молдова.

2014 ж. «Правила орфографии и пунктуации гагаузского языка» еңбекте қосымша таңбалар туралы мәлімет жоқ ¹.

Қарақалпақ жазуы. Қарақалпақ әліпбиі 90ж. кейін өзбек жазуының латын графикасын қабылдауына байланысты 1994 жылдың ақпан айында латын әліпбиіне негіздеген мына жаңа жобасын бекітті: Aa, Ää, Bb, Dd, Ee, Ff, Gg, Ğğ, Hh, Xx, Ii, İi, Jj, Kk, Qq, Ll, Mm, Nn, Ńñ, Oo, Öö, Pp, Rr, Ss, Şş, Tt, Uu, Üü, Vv, Ww, Yy, Zz². Бұл әліпби түрік алфавитіне ұқсады. Алайда 1995ж. өзбек әліпбиі де, қарақалпақ әліпбиі де қайта каралып, алфавиттен диакритикалық таңбалар шығарылып, орына диграфтар мен апострофы бар әріптер қолданылды. Жаңа жазуға 2005 жылы өту жоспарланды³. 1995ж. әліпби құрамы мынадай болды: Aa, A'a', Bb, Dd, Ee, Ff, Gg, G'g', Hh, Xx, Ii, İi, Jj, Kk, Qq, Ll, Mm, Nn, N'n', Oo, O'o', Pp, Rr, Ss, Tt, Uu, U'u', Vv, Ww, Yy, Zz, Sh sh *Birgit N. Schlyter*⁴.

2009ж. бұл әліпби тағы өзгеріп, 8 қазандағы жарлықта **ts** әріп тіркесі **c** әрпіне алмасты. **e, o, o'** әріптері төл сөздердің басында **ye, wo** және **wo'** болып жазылды. **İ** әрпі **I'i'** болып жазылды. **Ch** диграфы пайда болды (34-кесте).

Дауыстылар өзбек әліпбиіндегідей апострофпен берілді, дауыссыздар апострофпен де (g', n'), әріп тіркесімен де (ch, sh) таңбаланды.

Сонда қазіргі қарақалпақ мәтіні мына тұрпатта: *Jayxun jag'asmda o'sken bayterek, Tu'bi bir, shaqası min' bolar demek. Sen sonday sayalı, quyashlı elsen', Tmishliq ha'm ig'bal sendegi tilek. Diyxan baba na'pesi bar jerinde, Juwsan an'qıq, kiyik qashar sho'linde. Qaraqalpaqstan degen atın'dı, A'wladlar*

¹ Правила орф. и пункт. гагаузского языка / П. А. Чеботарь и др. Кишинёв, 2014. 72 с. <https://ru.wikipedia.org>

² Birgit N. Schlyter The Karakalpaks and other language minorities under Central Asian state rule // Prospects for Democracy in Central Asia. Swedish Research Institute in Istanbul, 2005. С. 86-87.

³ Birgit N. Schlyter Language Policies in Present-Day Central Asia // International Journal on Multicultural Societies. UNESCO, 2001. Fasc. Vol. 3, No. 2. P. 130.

⁴ The Karakalpaks and other language minorities under Central Asian state rule // Prospects for Democracy in Central Asia. Swedish Research Institute in Istanbul, 2005. С. 86-87.

a'diwler ju'rek to'rinde. Aydin keleshekke shaqirar zaman, Ma'rtlik miynet, bilim jetkizer og'an. Xalqin' bar azamat, dos ha'm miyirban, Erkin jaynap-jasnep, ma'n'gi bol aman. Diyxan baba na'pesi bar jerinde, Juwsan an'qıp, kiyik qashar sho'linde. Qaraqalpaqstan degen atın'dı, A'wladlar a'diwler ju'rek to'rinde.

34-кесте. Қазіргі қарақалпақ әліпбиі¹

A a	B b	C c	D d	E e	F f	G g	H h	I i	J j
K k	L l	M m	N n	O o	P p	Q q	R r	S s	T t
U u	V v	W w	X x	Y y	Z z	A' a'	O' o'	I' i'	U' u'
G' g'	N' n'	Sh sh	Ch ch						

Кирилдегі **и, у** әріптерінің құрамы ажыратылып жазылды: *diyxan, juwsan, kiyik*.

Қарақалпақ жазуынан түйетініміз: кирил жазуындағы и, у әріптерінің құрамын ажыратып жазу тәжірибесімен алмауға болады.

Төменде латын графикасын қолданатын қазіргі түрік (1928 ж.), әзербайжан (1991 ж.), өзбек (1993 ж.), түрікмен (1993 ж.), қарақалпақ (1993 ж.) алфавиттерінің салыстыру кестелерін (35-кесте) бердік.

35-кесте. Түрік (1928 ж.), әзербайжан (1991 ж.), өзбек (1993 ж.), түрікмен (1993 ж.), қарақалпақ (1993 ж.), гагауыз (1993 ж.) латын алфавиттерінің салыстыру кестесі

	түрік	әзербайж.	өзбек	түркімен	қарақалп.	гагуыз	фонема
1	a	a	a	a	a	a	a
2	b	b	b	b	b	b	b
3	c	c	-	j	-	c	ç
4	ç	ç	ch	ç	ch	ç	ç
5	d	d	d	d	d	d	d
6	e	e	e	e	e	e	e
7	g	g	g	g	g	g	g

¹ «Lati'n jazı'wi'na tiykarlang'an Qaraqalpaq a'lipbesin yengiziw haqqi'nda»g'i' Qaraqalpaqstan Respublikasi' Ni'zami'na qosimshalar ha'm wo'zgerisler kirgiziw haqqi'nda Qaraqalpaqstan Respublikasi'ni'n' Ni'zami'

8	ğ	ğ	g'	-	g'	-	y
9	h	h	h	h	h	h	h
10	l	l	-	y	l	l	y
11	i	i	i	i	i	i	i
12	j	j	j	ž	j	j	ž
13	-	q	q	-	q	-	q
14	k	k	k	k	k	k	k
15	l	l	l	l	l	l	l
16	m	m	m	m	m	m	m
17	n	n	ng	n	n	n	n
18	-	-	ng	ñ	n'	-	ñ
19	o	o	o	o	o	o	o
20	ö	ö	o'	ö	o'	ö	ö
21	p	p	p	p	p	p	p
22	r	r	r	r	r	r	r
23	s	s	s	s	s	s	s
24	ş	ş	sh	ş	sh	ş	š
25	t	t	t	t	t	t	t
26	-	-	-	-	-	u	u
27	ü	ü	-	ü	u'	ü	ü
28	v	v	-	-	v	v	v
29	y	y	y	y'	y	y	j
30	z	z	z	z	z	z	z
31		э		ä	a'	ê	ä
32		x	x	-	x	-	x
33	u	u	v	w	v	w	w
						t	

Латын графикасына бүгінде негізінен оғыз тобындағы тілдер өтіп отыр. Келешекте қыпшақ тобындағы тілдер өту үшін төменде көрсетілген әріп айырмашылықтарын (36-кесте) болдырмаудың мүмкіндігі бар. Сондықтан графаның сол жағында латын негізді жоба әріптер берілген.

36-кесте. Қазіргі қыпшақ тобы тілдерінің әліпбилеріндегі айырмашылықтар және ортақ әліпби жобасы

латын жоба	қазақ	қырғыз	ноғай	татар	башк.
a	а	а	а	а	а
ä	э	-	аь	э	э
b	б	б	б	б	б
v	в	в	в	в	в
g	г	г	г	г	г
ğ	ғ	-	-	-	ғ
d	д	д	д	д	д
j	ж	ж	ж	ж	ж
z	з	з	з	з	з

y	й	Й	Й	Й	Й
i	и	И	И	И	И
k	к	К	К	К	К
q	к	-	-	-	к
l	л	Л	Л	Л	Л
m	м	М	М	М	М
n	н	Н	Н	Н	Н
h	ң	Ң	НЬ	Н	Ң
o	о	О	О	О	О
ö	ө	Ө	ОЬ	Ө	Ө
p	п	П	П	П	П
r	р	Р	Р	Р	Р
s	с	С	С	С	С
t	т	Т	Т	Т	Т
u	у	-	-	-	-
ü	ү	Ү	УЬ	Ү	Ү
w	у	У	У	У	У
f	ф	Ф	Ф	Ф	Ф
-	х	Х	Х	Х	Х
-	ц	Ц	Ц	Ц	Ц
-	ч	Ч	Ч	Ч	Ч
ş	ш	Ш	Ш	Ш	Ш
-	щ	Щ	Щ	Щ	Щ
-	ъ	Ъ	Ъ	Ъ	Ъ
l	ы	Ы	Ы	Ы	Ы
i	і	-	-	-	-
-	ь	Ь	Ь	Ь	Ь
-	э	Э	Э	Э	Э
-	ю	Ю	Ю	Ю	Ю
-	я	Я	Я	Я	Я
h	һ	-	-	Һ	Һ
c	-	-	-	ЖЖ	-
ç	-	-	-	-	ÇÇ
з	-	-	-	-	ЗЗ

Бұл туралы кезінде 1991 жылы 18-20 қарашада Анкарада өткен «Қазіргі таңдағы түркі әліпбилері» атты халықаралық симпозиумда проф. К.Мусаев: «...татар, қырғыз, түркімен, ноғай, алтай тілі әліпбилерінде к әрпі орнына к әрпі қолданылады; қарашай жазуында о әрпі ө дыбысының орнына да қолданылады; өзбек әліпбиінде о әрпі еріндік а орнына таңбаланады. Кейбірі бір дыбысты беру үшін екі таңбаны қолданады: қарашай-балқар, қырым-татар әліпбилерінде q беру үшін (кь) таңбасын жазады; ноғай мен құмық жазуында ö беру үшін оь таңбасын қолданады. Накас ғалымдарының зерттеуі бойынша, бір дыбысты қос таңбамен беру нәтижесінде текс-

тер 10 пайызға артады екен» деп, жаңа әліпби түзуде қалпына келтірудің мүмкіндігі барын айтқан¹.

Бұл тілдердің ішінде қыпшақ тобынан алшақ жататын **қырғыз тілі** бүгінде географиялық орналасуына қарай қазақ тіліне жақын тілдің біріне айналды. Сондықтан бірлестіруге қосуға болады. Мысалы, қазіргі қырғыз әліпбиінде 8 фонеманы (**г-ғ, қ-к, і-и, у-ұ**) таңбалайтын 4 әріпті (**з, к, и, у**) 8 әріппен беруге мүмкіндік бар. Графемасы қазақ әліпбиімен бірдей **ң, о, у** әріптері бар.

Ал 80 ж. аяғында **татар** ұлттық қозғалысы басталғанда кирил-татар әліпбиіне енді 3 әріп қосып жетілдіруге болатыны жайлы ұсыныстар айтылған². 90 ж. яналифке қайта оралу да ұсынылды. 1997 ж. делегаттар латын графикасына өтуді бірауыздан қолдағанмен, 2002 ж. Ресей президенті В. Путин «РФ халықтары тілі» туралы заңда кирил графикасы қолданылады деп бекітті. Кейін бұл мәселе қайта көтеріліп, 2011 ж. дейін татар жазуы латын графикасына өтуді жоспарлаған болатын³. Алайда қазір татар халқының жоғары сауаттылығы мен баспа ісінің дамуы жаңа жазуға көштірмейтін күшті аргумент болуда⁴. Дегенмен қазірде кирил жазуымен татар тілінде 10 мың кітап шықса, 30 ж. латын жазуымен 7 мың кітап шыққан екен. Ендеше сол 7 мың кітапты қайта иеленуге мүмкіндік туады деген сөз⁵. Қазір татар тілінде интерференция проблемасы күшейген, яғни татар мәтінін орыс тексін оқығандай оқу.

1991 жылы, 18-20 қарашада өткен «Қазіргі таңдағы түркі әліпбилері» атты халықаралық симпозиумда Қазаннан барған Рафаэль Мұхаммеддинов: «Татарстанда латын тіліне көшуге келіскендерді үш топқа бөлуге болады:

1) Отызыншы жылдардағы латын әліпбиін қайта енгізуді ұсынғандар. Олардың көбісі қарттар;

¹ Мұсаев К. сөзі. 1991 жылы, 18-20 қарашада өткен «Қазіргі таңдағы түркі әліпбилері» атты халықаралық симпозиум мат. жин.

² Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі... 109 б.

³ Сонда, 110 б.

⁴ Сонда, 105 б.

⁵ Сонда, 284 б.

2) Түрік әліпбиінен өзгеше, жаңа бір әліпби құрастыруды ұсынатындар, бұлар технократтар;

3) Түрік әліпбиі негізінде құрастыруды қалайтындар. Олардың көбісі жастар мен саясаттан алыс кетпеген адамдар» деп, латын негізді әліпбилерді оғыз, кыпшак, қарлұқ, алтай-сібір бөліктері бойынша өзара әліпби құрастыру керектігін айтады. Және ғалымның мына сөзі сол жылдардағы латын легіне ілеспеген түркі халықтарын ойландыруы керек еді: «Кенес Одағы атты алып бір империя құлады. Оның орнына Ресей атты жаңа бір патшалық бар. Бірақ ол әлі аяққа тұрған жоқ. Біз осы мүмкіндікті пайдаланып, шұғыл түрде бір шешімге келуіміз керек. Егер біз қазір үлгермесек, Ельцин патшалығы қуаттанып, нықтанып кеткен күнде оның құрамындағы халықтардың жағдайы қиын болмақ. Тіл – жол болса, әліпби сол жолдың көлігі»¹.

4.5 Қазақ жазуының латын графикасына өту мәселелері

Қазақ жазуының тарихында тағы бір маңызды белес тұр. Ол – графика ауыстыру, әліпби жетілдіру науқаны. Науқан деп атауға тура келетін болса, расында да қазақ даласы үшін әліпби алмастыру әлеуметтік-саяси дәуірлердің ауысуына сай келетін немесе соны бекітетін, саяси экономикалық мәні бар, ұлт саясатының құрамдас бір бөлігі болып саналды. Бұған көне түркі жазуынан бүгінгі орыс графикасына негізделген жазуымызға дейінгі дәуірлік әліпбилерімізге назар аудара отырып, көз жеткізуге болады. Бір қуанарлық жайт – бұл мәселе бүгінде аяқасты, бір құрылтай мүшелерінің қатысуымен ғана шешіле салмай, көпшілік назарына ұсынылып, әлеуметтік мәселеге айналуында. Бір қуанарлығы – жаңа әліпби бір ай ішінде қабылданып, (мысалы, орыс графикасына көшу 1939 жылдың 20 желтоқсанынан 1940 жылдың 15 қаңтарына дейінгі аралықта орындалды), оны қолданбағандар үкімет әліп-

¹ Рафаель Мұхаммеддинов сөзі // 1991 жылы, 18-20 қарашада өткен «Қазіргі таңдағы түркі әліпбилері» атты халықаралық симпозиум. мат.

биін аяққа басқандар деп, жауапқа тартылатын, оны бақылау прокуратураға тапсырылатын¹, болмаса араб жазуынан латын жазуына көшердегідей, бір дауыстың формалды артықшылығымен мәселені шеше салу науқанының келмеске кеткені².

Міне, сондықтан әліпби ауыстыру үстірт, асығыс саясаттың араласуымен науқан түрінде өткізіліп келуі ендігі жаңа жазу – латын графикасына көшуде мәселенің экстралингвистикалық та, лингвистикалық та шарттарын өзара үйлестіре отырып қарастыруды міндеттейді.

Латын әліпбиіне көшу жайлы алғашқы ресми пікір акад. Ә.Қайдардың 1993 жылдың 24 қазанындағы «Ана тілі» газетінде жарияланған «Латын әліпбиінің болашағы зор» атты мақаласынан³ бастау алды. Ғалым қазақ жазуының жедел түрде орыс графикасына көшуінің мынадай себебін келтірді: «Түркия елінің ғалымы, профессор Тимур Қожаоғлу «Жаңа түсінік» газетіне (09.08.1991) былай деп жазады: «Кеңес үкіметі 1927 жылы КСРО-дағы бүкіл түркі халықтары қолданып келген араб жазуын латын алфавитімен ауыстырды. Бірақ Түркияда да 1928 ж. латын алфавиті түрік жазуы болып қабылданғандықтан кеңес басшылары Анатолия түріктері мен Кеңес Одағындағы түркітілдес халықтардың мәдени байланысының арта түсуінен қауіптеніп, 1939-1940 жж. кейін оларға міндетті түрде кирилл алфавитінің бір-бірінен парқы бар алты түрін қабылдатқызды». Сол себепті ғалым ендігі әліпби ауыстыру саясаттың араласуынсыз еркін таңдауда болатынын және ол «ұлтаралық, халықаралық, жалпы дүниежүзілік таралу деңгейі жоғары», әрі «тілдік фактілерді» дәл таңбалаудың үлгісі ретінде ресми түрде халықаралық фонетикалық транскрипция болып қабылданған латын жазуы болу керектігін пайымдайды⁴.

¹ Ижанов З. Әліпби туралы архив не дейді // Қазақ әдебиеті 7.07.00.

² Қамзабекұлы Д. Қазақ зиялыларының әліпби айтысы // Қазақ әдебиеті. 14.12.01.

³ Ә.Қайдар «Латын әліпбиінің болашағы зор» // Ана тілі 1993. 24.10.

⁴ Ә.Қайдар «Латын әліпбиінің болашағы зор» // Ана тілі 1993. 24.10.

Акад. Ә.Қайдардың бұл үлкен бастамасы ғалымдар мен тілші қауым тарапынан қызу пікір-таластың, идеялардың түрткісі болды.

Бұл тақырыпта 90 ж. бермен қарай мерзімді баспасөз беттерінде 60-тан аса мақала жарық көрді. Мамандықтары мен жас ерекшеліктері, қызметі әртүрлі мақала авторларының көзқарастары мен ой-пікірлері де алуан түрлі. Оларды шартты түрде мынадай көзқарастарға топтауға болады.

Латын графикасына көшуді жақтайтын бағыт, олардың негізгі дәйектері: – латын әліпбиін қабылдау – компьютерлендіру ағымына ілесу, халықаралық аренаға шығу, интернетті толыққанды пайдалану үшін;

электронды пошта, телеграф қызметін кеңінен қолдану үшін;

ортақ түркі жазуын қалыптастыру үшін;

қазақ тілінің тілдік табиғатын қайтару немесе сақтау үшін;

орыс тілінің фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік, лексикалық деңгейдегі әсерінен құтылу үшін керек.

Латын графикасына көшуге қарсы бағыт.

Көне түркі жазуына қайта оралуды ұсынатын бағыт.

Қазіргі жазуды реформалауды жақтайтын бағыт.

Акад. Ә.Қайдар газет-журнал бетінде жарық көрген мақалалар тасқынын көріп, әліпби арқылы атағын шығарғысы келетіндердің де, әр қайсысы-ақ қазақ жазуының авторы болғысы келетіндердің ниетін сезініп, 1996 ж. Ә.Қайдар саналы азаматтардың ұйымдастыруын, өзара бірігуін, президенттің ресми жарлығын сұраған¹ мақала жариялайды. «Бұл – түркі әлемі үшін ғасыр проблемасы. Бұл мәселе қай үкімет басшысының тұсында шешіледі? Програмистер мен лингвистер бір шешімге келу керек» дейді².

Негізінен, Ә. Қайдардың латын жазуына көшуді жақтаған ұсынысы түркі халықтарына ортақ әліпби, ортақ жазу жасау тілегінен туындаған еді. Ғалым жасаған әліпби жобасында

¹ Қайдаров Ә. Қазаққа латын жазуы керек пе, жоқ па? // Егемен Қазақстан. 6.01.96.

² Қайдар Ә. Жеті жыл жыр болған жазу жайында // Егемен Қазақстан. 16.06.00.

<дж>-j, с<ч>, f<ф>, v<в> әріптері бар. Алайда Ортақ Анкара жобасындағы 34 әріптің екеуін – әзірбайжан, онын – өзбек, сегізін – түркімен жаңа латын әліпбилерінде пайдаланбады. Сөйтіп, түркі халықтарының жаңа әліпбиінде 8-ден 20-ға дейін әріп айырмашылығы болды¹.

Бұл ортақ түркі әліпбиі туралы сөз қозғау қажеттілігінің төмендегенін көрсетті.

Латын графикасына өтуді жақтаушылардың пікірінде, әсіресе программист, экономист мамандардың пікірінде латын жазуы дүниежүзілік аренаға шығу үшін, халықтың компьютерлік сауатын арттыру үшін, техникалық прогреске ілесу үшін қажет деген көзқарас басым болды. Мысалы, Н.А. Айтқожин: «Ендігі жазу алдыңғы қатарлы технология, күрделі баспахана құрылғылары әртүрлі саладағы жоғарғы білікті мамандардың қатысуынсыз шешіле алмайды. Компьютердің стихиялы түрде таралып кетуі, ортақ стандарт шрифтің болмауы бұл мәселенің әлеуметтік-саяси мәні бар екенін байқатады, компьютердің басқыш-тетігі минутына 600-1000 таңбаға дейін салуға арналған, неге біз оны пайдаланбаймыз» деді. «Ни один из тюркоязычных алфавитов, основанных на кириллице не попал в перечень алфавитов, которое поддерживаются программным обеспечением современных компьютеров» деді тағы да автор².

Ал А.Мереке электронды пошта, пейджинг саласында қазақ әріптерінің жоқтығынан небір сорақы сөздер жазылды. Қазақ мәтіні үшін арнайы драйвер алып жүру керек. Интернетте Web-бет құру үшін, пейджермен хабарласуға, электронды сөздік, электронды тілмаш жасау үшін, тілдің орфографиясын жасау үшін латын жазуы керек деді³.

А.Шәріпбаев қазақ әліпбиі компьютердің басқыш-тетігіндегі ағылшын әліпбиіне сәйкес болу керек, одан өзгертудің еш негізі жоқ; осы стандарт сақталынса ғана қазақ ті-

¹ Алтай М. Латын танбалары. Қазақ әліпби нұсқаларына сын // Ана тілі. 15.08.02.

² Айтқожин Н.А. Вопросы реформы казахского алфавита // Саясат. 1998. № 12.

³ Мереке А. Латиница объединит тюрков // Новое поколение 26.11.99.

лінің құрылымдық жүйесін саралауға, компьютерлік өңдеудің ыңғайлы жүйесін жасауға кез келген графикадағы мәтінді оқып, оны басқа графикаға көшіруге болады деді. Сонда компьютерлендіру дегеніміз орфографиялық, терминологиялық, фразеологиялық сөздік жасау, қазақ тілінің грамматикасын оқыта алатын және қазақ тілін басқа тілге және кері аударатын программа жасау болып табылады деді¹.

Сонда әліпби ауыстырудың қажеттілігі қазақ тілін орыс тілінің әсерінен қорғау, тілдің табиғи дамуын күшейту, қазақ тілін сақтау үшін керек дегенге барып тіреледі². Себебі жазуын қабылдаған тілдік ортада өмір сүрген тілге тіл деформациясына ұшырау қаупі күштірек болады. Графикасын алу арқылы сол тілдің фонемаларын өз тіліміздің дыбыс жүйесіне теліп, термин қатарын көбейтеміз деп, өзге тілдің лексикалық қабатын көшіріп алып, тіке аударма, калька жасау арқылы сол тілдің сөз тіркесін, синтаксисін, сөйлем, мәтін құрау синтаксисін көшіріп алу арқылы бірте-бірте тілдің табиғи даму жолынан ауытқуымыз мүмкін. Өйткені қазір кез келген сөз бен мәтінге дейінгі бірліктер орыс тілі мен қазақ тілінде қатар айтылып, жазылуы міндетті болды. Және кез келген мәтін алдымен орыс ұлты тілінде түзіліп, сосын барып қазақ тіліне аударылатыны дәстүрге айналды. Әрі қазір Қазақстанда 7,5 млн. қазақ (44,3%), 6 млн. орыс (35,3%) тұратынын³ ескерсек, орыс тілінің әсері азая қоймайтынын байқаймыз.

Газет-журнал мақалаларының енді бір тобы **әліпби ауыстыруға қарсы**. Бұл бағыттың негізгі дәйектері мынаған саяды: 1) латынға көшу бір қадам кейін шегіну, өткенге қайта оралу⁴. 2) Жаңа жазу экономикамызға нұқсан келтіреді,

¹ Шәріпбаев А. Латынсыз, компьютерсіз көзіміз ашылмайды // Егемен Қазақстан. 27.12.00.

² Исхан Б. Латын ғарпіне көшу тілімізді сақтау үшін керек. // Қазақстан 27.09.2001. Итқұлов Қ. Лажы келсе, латынға көшсек // Заң 31.07.96..

³ Исмағұлова А. История казахского языка. Алфавит. Поиск, 1998 №2. Серии Гум.

⁴ Есенов Қ. Барымен базар болған абзал; Сауытбеков С. Ескі жұрттан жұрка жинамайық // Халық кеңесі 11.01.95.

реформаға әуесқойлық қана¹, 3) кириллицамен де интернетке шығуға болады; орыс графикасымен халықаралық коммуникация жасауға келмесе де, бұл графикамен алдыңғы қатарлы технология жетістіктерін пайдалана аламыз; Париждің әлемдік интернет ақпараты 2001 ж. 56 болып қазақ тілін интернетке енгізді², орыс әріптері тілімізді байытады³, латынға ауысу экономикалық, психологиялық проблема әкеледі, сондықтан үйренген осы кириллица жазуымызға реформа жасап, қазақ тілінің дыбыс құрамын орыс әліпбиінің 31 әрпімен ғана былай беруге болады: **ә – ае, һ – кх, жі – и, ұ – уо, ғ – гх, ү – уе, ё – йо, ө – ё, ң – нг, қ –к, ал ь, ь** таңбаларын алып тастау⁴, 4) жазу тұрақтылығы – рухани консерватизмді көрсетеді, жазуды өзгертпеу – мәдениетті елдің нышаны⁵, 5) латын жазуын қабылдау үшінші тіл (орыс, қазақ, ағылшын) проблемасын тудырады. Ағылшын тілінің әсері күшейеді⁶. Кейбір мақалалар саяси астар іздеді, мысалы, В.Панфилова, С.Салимовтың «Астана отгородиться от Москвы алфавитом» (Независимая газета 27 октябрь, 2006.), Л.Увалиеваның «Страсти по буквам» (Караван, 03.11.2006) мақалаларында негатив көзқарас басым болды.

Әліпби ауыстыру заман талабы болса, жазуымызды көне түркі графикасына салайық деген бағыт айналасына шоғырланған пікірлер арасында проф. Ә.Жүнісбековтің ұсынған

¹ Садырбайұлы С. Реформаға әуесқойлық // ҚӘ. 23.06. 2000. Қарақұлов М. Әліпби таңдайтын заман ба осы. 14.05.92. АТ. Әбіш К. Асықпа, сабырынды сақта, қазақ. // ЖА. 25.10.94; Байтелесов, Ақтомпышқызы Ж. Әліпбимен алыса береміз бе // АТ. 2002 18/08. Оралбеков О. Қазақ үшін бұл ғасыр қаріпке таласумен басталып, қаріпке таласумен аяқтала ма? // ҚӘ. 1.12.00; Әбілқасымов Б. Тарих тағылымын ескерсек // Ақиқат. 1995. № 3, 69 б. Асанов Н. Латынға көшу – баянсыз тірлік // ЕҚ, 27.12.00.;

² Қазақ тілі әлемдік интернетке жол тартты // Ана тілі. 15.02.01.

³ Оралбеков О. Қазақ үшін бұл ғасыр қаріпке таласумен басталып таласумен аяқтала К // ҚӘ. 1.12.00; Нұржекеұлы Б. Жаңа жазуға көшу – барыңды жоғалту // 5.12.00. ЕҚ; Баймұханбетов С. Неутомимая жажда реформ // Каз. Правда 1999, 16/Х;

⁴ Прманов К. Звук и буква // Аргументы и факты. 2001 №25, №26;

⁵ Алдамжар Б. Парсылар латынды неге қабылдамады // Заң 13.03. 96.;

⁶ Сұлтанмұратов Б. Қосылғыштардың орнын ауыстырғанмен қосылды өзгермейді // Қазақстан. 27.09.01.

әліпбиі ерекше болды. Ғалым әліпбиінің жазу графикасы тік, көлбеу және қиғаш үш сызықтан ғана тұрады, ал жуан дауысты үшін бір қиғаш сызық, жіңішке дауысты үшін екі қиғаш сызық алынған. Әліпби негізі дауыссыздарға табан тірейді. «Тұрқы бөлек жазудың шәкірт санаға тіл шығарар және психологиялық әсері болады. Сөйтіп барып, баланың тілінде ана тілдің айтылу үлгісі қалыптасады, бір қалыптасып алған соң ол оңайлықпен бұзыла да қоймайды» дейді ғалым¹. Сөйтіп, профессор ұсынған түркі әліпбиі көне түркі жазуының графикалық белгілерін пайдаланған, А. Байтұрсынұлының жазу теориясын негізге алған ықшам, үйренуге оңай, үнемді әліпби екенін көреміз.

Көне түркі графикасына көшуді сатылап жүзеге асыруды, ол үшін алдымен латын графикасына көшіп, келесі онжылдықта түркі жазуына түбегейлі өтуді көздейтін теориялық көзқарас та бар². Және қазірден бастап көне түркі жазуына көшуді жақтайтындар да бар³. Көне түркі жазуына көшуге рухани қажеттілік болғанмен, техникалық, экономикалық, психологиялық тіпті әлеуметтік мүмкіндіктеріміз жібермейді. Бұл бағыттағы пікірлерді, бар болғанмен, азшылық дауысқа ғана ие, жазу ауыстыру ұсынысы басталған алғашқы кездегі патриоттық, ұлтшылдық сезімнен шыққан көзқарастар қатарына жатқызуға болады.

Ал латын графикасын қабылдау қажеттілігін, ондағы әліпби құрамын көрсететін мақалалар жетіліп артылатынын көреміз. Қазақ тілінің дыбыс жүйесін латын графикасының 26 әрпімен қалай береміз деген сауалға мақала авторларының мынандай бағытта жауап бергендерін байқаймыз. Бірінші бағыт, басты бағыт – латын әліпбиінің құрамынын шықпау, 26 әріптің мүмкіндігін пайдалану, бұл экономикалық шығынды азайтып, халықаралық коммуникацияны жеделдетеді.

Жалпы, этрус әліпбиінің бір бұтағы болып табылатын латын жазуы – б.э.д. VIIғ. пайда болып, б.з. I-Vғғ. толық

¹ Жүнісбек Ә. Төл жазусыз түгелдік болмас // Ана тілі. 16.01.92.

² Жакыпов Ә. Біз бет түзер бағдаршам // Ана тілі. 9.12.93.

³ Сыпатайұлы С. Ата жазуымызды аскактатайық // Ана тілі. 9.12.93; Мектеп-тегі Аманкос. Ежелгі руна жазуы – мемлекеттің рәмізі // ҚӘ. 18.10.02.

жетілген, басында 20 таңбасы бар, кейін б.э.д. I ғ. грек сөздерін жазу үшін **y, z** әріптерімен толыққан, соңында тағы бір әріп қосып 23 таңбаға жеткен қазіргі латын жазулы тілдердің түпнұсқасы болған әліпби. Негізгі әліпби құрамы мынадай:

1. A [a]	9. I [и]	17. R [p]
2. B [б]	10. K [к]	18. S [c]
3. C [ц] [к]	11. L [л]	19. T [т]
4. D [д]	12. M [м]	20. V [в]
5. E [э]	13. N [н]	21. X [кс]
6. F [ф]	14. O [o]	22. Y [у]
7. G [г] жің	15. P [п]	23. Z [з]
8. H [г] жуан	16. Q [к]	

Компьютер тетігіндегі қазіргі ағылшын әліпбиінен **u** және **w** әріптерінің жоқтығымен ерекшеленеді.

Қазақ тілі дыбыстар жүйесін латын әліпбиінің таңбаларымен ғана беруді жақтайтын бағыт, сонымен, қазақ тіліне тән фонемалар үшін дыбыстық мәні жоқ, сирек қолданылатын бір ағылшын әрпін маркер ретінде алып, белгілеуді ұсынады. Мысалы, **h, sh, ch, f** дыбыстарын **h** таңбасын қосақтап таңбалау: **nh** - <h>, **sh**<ш>, **tsh** (**ч**), **gh** (**ғ**), болмаса **j** – әрпін маркер етіп алу: **ja**<ә>, **je**<э>, **jo**<ө>, **jc**<ш>, **jg** <ғ>, **js** <ч>, **jk**<к>, **ji** <й>, **ju**<і>, **ju** <у>, **jn** <н>, жіңішке дауыстылар үшін **e** таңбасын маркер түрінде қолдану: **ae** - <ә>, **oe**<ө>, **ue** <ү>. Тіпті жуан дауысқа бір белгі (**j**), жіңішке дауысқа бір белгі (**i**) жазуды ұсынған жобалар да бар, мысалы *kior* (көр), *kjol* (қол). Кейде тіпті нағыз ағылшын жазуының дәстүрін сақтап, бір **e** әрпі <к>, <с>, <ц> фонемаларын берсін, егер **e** таңбасымен **e, i, u** әріптері іргелес келсе, таңба **[ц]** болып оқылсын деген ұсыныстар болды.

Бұл көзқарас бағытындағылар қазақ тілінің дыбыстық жүйесін компьютердегі ағылшын-латын түйметастасының таңбаларына сыйғызу қазақ тілінің әлемдік стандартқа шығуына жол ашады деп біледі.

Авторлардың ойынша, ағылшын-латын стандартынан шығу қазіргі әліпбиімізде қала берумен барабар. Неміс жа-

зуының өзі XVIII ғ. дейін қолданған **ae, oe, ie** графемаларын пайдалануда, өйткені қос нүктелі әріп «БЕЙСИККЕ» қайшы. Түркия, Венгрия, Балтық елдерінің жазуларының өзі қазір кез келген компьютерге жүрмейді. Сөйтіп, мұндай пікір айналасындағылар ағылшынның 24 әрпінің үстіне 10-11-ге дейін қосар әріп алуды ұсынады. Сонда, мысалы, әдемі сөзін жазу үшін 7 таңба тереміз: *jademju, әнім* деген сөзді жазу үшін төрт тетіктің орнына алты тетік басылады: *aeniet*. Сөздің жіңішке үндесімін екі рет көрсетеміз. Жазу үнемділігін сақтамаймыз, көзбен қармап оқуды қиындатамыз.

Бұған қарап отырып, қазақ жазуы үшін ендігі жердегі кезеңдік қауіп саясат, тілдік саясат емес, ағылшын-латын стандарты, өркениеттің ғылыми техникасы, нарық пен экономика болатынына көзің жетеді.

Әліпбиді жетілдіре қолдану бағытындағы енді бір топ ғалымдар қазақ тіліне тән дыбыстар үшін диакритикалақ таңбалар: әріптерді сызықша, не қос нүкте, нүкте, арқылы белгіленуді ұсынады.

Авторлар дауысты фонемаларға әріпүсті, дауыссыз фонемаларға әріпасты таңбасы бар графемалар ұсынады. Мысалы, *ă (ә), ĭ (ы), ǒ (ө), ü (ү), ŭ (ұ), ç (ч), ĝ (ғ), s, (ш) s (ш)*¹. Сондай-ақ *ū (у), ĩ (і), k (к), ġ (г); p(п), ŷ (й), s (ш), c (ч)*², *ş (ш), Ț (ң). a' (ә), c' (ч), g' (ғ), ħ' (һ), i' (и), n' (н), o' (ө), s' (ш), u' (ү), y' (й), g' (і) ä (ә), ö (ө), ĩ (ы), ĝ (ғ), Ț (ң), s – (ш) ž (з), Ț (ң) Ț (ң), ä (ә), ĵ (і), ö (ө), ŭ (ү) қосымша таңбалары септ-стандартқа сай келеді ġ (ғ), ĩ (ы), i (і), Ț (ң), ö (ө), ş (ш), ü (ү)*^{3,4}.

¹ Түндікбаев Ж. Латын-түрік жобасы // Ана тілі. 7.09.00.

² Жұрынов М. Академик М. Жұрыновтың ұсынысы // Ана тілі. 3.08.00.;

³ Латын әліпбиімен лебіз білдірсек // Қазақ елі 14.03.97. (Латын әліпбиімен лебіз білдірсек // Қазақ елі 14.03.97.; Мереке А. Казахский язык на латинице? А почему бы и нет? При чем совсем скоро // Экспресс-К 5.11.99., Исаұлы А. Латын жазуына көшсек // Абай. 2000. №4; Жиенбай Ә. Еуропалық қазақтар қолданатын латын-қазақ алфавиті // АТ. 4.01.01.; Мұхаметжанов М. Қазақ әліпбиінің жаңа жобасы туралы // Заман – Қазақстан. 7.06.96.; Бапыш Ж. Қазақ әліппесі туралы // Жұлдыз. 1994. №2. 202 б.;

⁴ Қайдар Ә. Жаңа қазақ әліпбиі // ЕҚ. 26.07.00.; Жунисбек А. Хусаинов К. Уали Н. Казахский алфавит на основе латинской графики // Известия АН РК. 2000. №1.

Жалпы, бұл таңбалар компьютер жадында бар, халықаралық транскрипцияға сай келгенмен ағылшын-латын стандартынан шығып, қосымша қаражат шығынын әкеледі дейді. Әрі диакритикалық әріптерді белгілеуде графикалық бірізділік, жүйе жоқ екені білінеді. Дегенмен әлемдік жазу түрлеріне диакритикалы әріптер жиі пайдаланылады.

Қазақ тілінің үндесім құбылысы диакритикалы әріптерді қолдану қиындығынан «алып шығатын» тәрізді. Сондықтан бір топ мақала авторлары қазақ тілі дауыстылары үшін дәйекше алуды жөн көреді¹. Инициал позицияға қойылатын дәйекше сөздің бүтін жіңішке екенін білдіреді (*'jihaz – жіһәз, 'Ahmed – Әхмед, 'kinalamau – кінәләмәу*); ал аралас үндесімдегі сыңарлары бар біріккен сөзді А. Байтұрсынұлынша дефис қою арқылы жазуға болады немесе алдыңғы сыңардың лабиалдығына қарай не бүтіндей жіңішке, не бүтіндей жуан етіп кіріктіріп жіберуге болады дейді авторлар (Сейтұлы С., Бегалыұлы С.).

Егер бұл жоба электронды пошта, интернет арқылы халықаралық коммуникацияға шығу мүмкіндігін берсе, онда біріккен сөз емлесін дефис арқылы жазуға әбден болады деп ойлаймыз. Онда **а-ә** әріптерінің емлесіндегі қиындықтан да құтыламыз. Мысалы; *күнәға, күмәнданғандықтан, күмәнді, ләззат, ләззаттанған* деген тәрізді аралас буынды сөздерді бас позицияға дәйекше қою арқылы бірыңғай жіңішке жазып, бірыңғай жіңішке оқитын боламыз: *'күнәға [күнәғә], kumandangandiktan [күмәндәңгәндіктән]*. Әрине, соңғы 5-6 буындағы қосымшалар жартылай жуан айтылады.

Осыған сәйкес әріп тіркесі, диакритикалық таңба және дәйекше арқылы жазылған сөздердің тұрпатын, жазу үнемділігін салыстырып көрейік (37-кесте).

¹ Бөлеген Ә., Бөлеген Г., Төрехан Г., Алтай М. Жаңа әліпби қандай болу керек // Заман – Қазақстан. 9.08.96 және ЕК. 17.09.96.; Жүнісбек Ә. Аханның жолы бізге үлгі // ҚӘ. 29.11.02; Исламбек Т. Латиница или вязь? // Каз. Правда 31.07.92.; Исламбек Т. И все-таки будущее – за латиницей // Каз. Правда 27.08.93.; Сейтұлы О., Бегалыұлы С. Жаңа казак әліпбиі керек // АТ. 25.10.00.

37- кесте. Әріп тіркесі, диакритикалық таңба және дәйекше арқылы жазылған сөздердің жазу үнемділігін салыстыру

айтылуы	<i>k'umän</i>	<i>k'uwä</i>	<i>Tsifr</i>	<i>Әбд'үwәлі</i>
жазылуы	<i>күмән</i>	<i>Куә</i>	<i>Цифр</i>	<i>Әбдуәли</i>
әріп тіркесі	<i>kjumjan</i>	<i>kuewae</i>	<i>tsifr</i>	<i>Aebliueaeliy</i>
диакритика	<i>kümän</i>	<i>Küüä</i>	<i>Sifr</i>	<i>Abdüälī</i>
дәйекше	<i>'kuman</i>	<i>'kua</i>	<i>cifr</i>	<i>'Abduali</i>

Сонда ең үнемді жазу дәйекше арқылы жазу болып шығады. Біздің ойымызша, компьютер мүмкіндігі дәйекше қолдануға жетсе, онда жаңа қазақ әліпбиі А.Байтұрсынұлының дәйекше арқылы жазу дәстүрін қайта жаңғыртуы керек. Дәйекшені қолдану тек А.Байтұрсынұлының әліпбиінде емес, Х.Досмұхамедұлының (1925), Қ.Жұбановтың (1934), Н.Төреқұловтың (1925), Ж.Аймауытовтың, Ә.Жүнісбектің (2002) әліпбилерінде ұсынылды. Сондаа-ә, ы-і, о-ө, ұ-ү, е әріптері үшін латын әліпбиінің **a, y, o, e, ü** таңбалары алынады. <ғ>, <г>, <қ>, <к> дауыссыздарының фонемалық мәртебесі айқындалғанмен, төрт дыбысты екі әріппен беріп, жуан-жінішкелігін дәйекше арқылы ажыратуға болады (38-кесте).

38-кесте. Дәйекшелі әліпби жобасы

№	әріп	фон	№	әріп	фон	№	әріп	фон	№	әріп	фон
1	a	а-ә	8	ğ	ғ	15	m	м	22	t	т
2	b	б	9	h	Һ-х	16	n	н	23	v	в
3	c	ш	10	y	ы-і	17	ŋ	н	24	ü	ұ-ү
4	d	д	11	j	ж	18	o	о-ө	25	u	у
5	e	е	12	k	к	19	p	п	26	i	и-й
6	f	ф	13	q	қ	20	r	р	27	z	з
7	g	г	14	l	л	21	s	с			

Жаңа латын-қазақ әліпбилері жобаларының ішінде лингвистикалық негіздемесі айқын алғашқы жобаны профессор Әлімхан Жүнісбек жасады. Ғалым латыннегізді **қазақ ұлттық әліпбиін** жасауды 90 жылдардан бастап қойып, қазіргі дейін қорғап, негіздеп келе жатқан бірден-бір лингвист. Қазіргі жобалардағы әріп диакритикасын да алғаш ұсынған ғалым. Әліпбидегі **y, u** әріптерінің дыбыстық құрамын ажы-

ратып таңбалау арқылы сөздің морфем құрамын айқындауды табанды қорғап келе жатқан зерттеуші¹. (39-кесте)

39-кесте. Проф. Ә.Жүнісбек ұсынатын әліпби жобасы

№	кирилше	латынша	аталуы	№	кирилше	латынша	аталуы
1	А а	A a	а	14	Ң ң	Ń ń/Ñ ñ	ың
2	Ә ә	Ә ә//Ă ä	ә	15	О о	O o	о
3	Б б	B b	бы	16	Ө ө	Ö ö	ө
4	Ғ ғ(-Г г)	Ğ ğ(-G g)	ғы(-гі)	17	П п	P p	пы
5	Д д	D d	ды	18	Р р	R r	ыр
6	Е е	E e	е	19	С с	S s	сы
7	Ж ж	J j	жы	20	Т т	T t	ты
8	З з	Z z	зы	21	У у	W w	ұу
9	Й й	Y y	ый	22	Ұ ұ	U u	ұ
10	Қ қ(-К к)	Q q(-K k)	қы(-кі)	23	Ү ү	Ü ü	ү
11	Л л	L l	ыл	24	Ш ш	Ş ş//Š š	шы
12	М м	M m	мы	25	Ы ы	I i	ы
13	Н н	N n	ны	26	І і	i i	і

¹ Жүнісбек А. К проблеме реформы казахского письма. Евроцентризм или тюркоцентризм. А., 2015. рукопись.

Әліпбидегі кейбір таңбаларға профессордың өзі былай түсінік береді: «Түркі кеңесі қабылдаған ортақ әліпби үлгісіне байланысты **Ä ä** таңбасын **Ә ә** деп, **Ñ ñ** таңбасын **Ŋ ŋ** деп, **Š š** таңбасын **Ş ş** деп алуға тура келді. Қанша дегенмен түркі бірлігіне, алшақтай бермей, мойын ұсынумыз керек. Әліпби «Жоба» деп аталады, ендеше ол біткен жұмыс болып саналмайды. «Жоба» деген түзетілуі мүмкін, жетілдірілуі мүмкін, тіптен, қабылданбай да қалады. Сондықтан «Жобаға» тек ұсыныс деп қана қарау керек. **«Жоба» қазақ сөзінің үндесім әуезін, морфем құрамын, буын тұрқын, тасымал жігін бұзып жазуға еш мүмкіндік бермейді. «Жоба» мазмұнынан ешқандай тіл бұзар жаңсақ еміле-ереже туындамайды.** «Жобаға» ақыл қосатын тұстары да жоқ емес. Мүмкін қос нүкте мен қанатшаның орнына бір ғана көлденен сызықша жүргізе салған әдістемелік тұрғыдан (қол жаттығу) ұтымды болар ма еді. Еміле-ереже құрастыру үстінде де ақылдасып шешетін жайттар бар»¹.

Жалпы әліпби жасаушы фонолог салғастырмалы тіл білімінен хабары болуы керектігін ғалымдар тарапынан айтылып жүр. Г.О. Винокур туыс тілдердің орфографиясын салыстыра зерттеуді қолға алу тіларалық алшақтықтардың неден ұлғайып отыруын саралауға көмектесетінін айтқан. Орфографология деген ғылым саласын қалау керектігін ұсынған. Бұл пікір – ортақ жазуды пайдаланса да (кириллицаға негізделген), үлкен алшақтыққа құрылған, бұрынғы Кеңес одағындағы түркі тілдері үшін де, латын әліпбиіне көшуді жоспарлап отырған бірқатар түркі тілдері үшін де құнды пікір.

4.6 Жаңа қазақ әліпби құрамы мен графикаға қатысты мәселелер

Қазақ жазуын латын графикасына көшіруде бірқатар мәселелер бар. Олар графикаға да, орфографияға да байланысты. Графикаға байланысты проблемалар әліпбидегі әріптердің таңбасы және әріптің мәніне қатысты. Қазақ тілінің өзіне тән

¹ <http://old.abai.kz/>

дыбыстарын әріп тіркесімен емес, әріпүсті және әріпасты диакритикасымен беру өзге түркі халықтарының әліпбилерімен бірдейлестіруге және жазу үнемділігіне мүмкіндік береді. Сондықтан тілші ғалымдар қазақ тілінің өзіне тән дауысты дыбыстарын әріпүсті қос нүктемен беруді дұрыс көреді (Ә.Жүнісбек, Н.Уәли): <ә> - ä, <ө> - ö, <ү> - ü, <i> - i, <ы> - i, <ү> - ü.

Әріпүсті қос нүкте түрік, өзбек әліпбилерінде бар. Ал қазақ тілінің өзіне тән дауыссыз дыбыстарын әріпүсті доға немесе әріпүсті сызықша арқылы беруге болады: <ғ> - ğ, <ң> - ñ, сондай-ақ <ш> - ş, <к> - q.

Мысалы, *äyel, ädemi, kökpar, küna, kinä, iñılım, ğalım, mañ, şana, Qasaqstan, qasaq, şiñğis, Resey*.

Әліпби жобаларында <к>мен <қ>фонемаларына арналған әріп түрінің әртүрлілігіне назар аударғымыз келеді. Жобаларда <к> фонемасы үшін Qq мен Kk, <к> фонемасы үшін Kk және Cc таңбалары тең ұсынылып жүр. Егер бір инвариант фонеманың жазуда таңбаланатын варианттары өзара ұқсас әріппен берілуі керек деген әліпби теориясына салсақ, онда жуан дауыссызды <к>-к, ал жіңішке дауыссызды <к>-қ деп таңбалау дұрыстыққа әкеледі. Бұл бағытта проф. З.Базарбаева к әріпүсті диакритикасымен беру таңба танымын жеңілдетеді деген пікірде¹. Біздің ойымызша, егер қабылданған әліпбиде сол дауысты беруге сәйкес келетін әріп таңбасы (мұнда, мысалы Qq – әрпі) болса, онда әліпби мүмкіндігін пайдалану дұрыс. <к>фонемасы үшін басы артық диакритикалық таңбадан гөрі, сондықтан q әрпін қолдану тиімді деп ойлаймыз.

Ал <к>фонемасына Cc әрпін арнаудың еш керегі жоқ: латын әліпбиінде <к>фонемасын беретін k таңбасы бар. <ң>фонемасы үшін ñ әрпін қабылдау жүйеге қайшы келмес еді. <ш>фонемасына s графемасы лайық еді, 1929ж. алғашқы латыннегізді жазу дәстүрі де үзілмес еді, әрі Н.Төреқұлов

¹ Базарбаева З. Некоторые аспекты реформирования казахского алфавита на основе латинской графики // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы А., Арыс, 2007. – 410б. 221 б.

айтқандай, с әрпі кейбір түркі тілдерінде ч фонемасын таңбалағандықтан, ч-ш сәйкестігі бар тілдер үшін ұтымды еді. Алайда ортақ түркі әліпби жобасында с фонемасына түркі әліпбиіндегі әріп үлгі болды.

Сөйтіп, жаңа жазу жүйесін қабылдаудың графикалық ерекшеліктері әріп диакритикасына байланысты болып отыр. Сонда, профессор Ә.Жүнісбектің зерттеуі және зерттеу қорытындысы бойынша, жаңа әліпби жобасында қазақ тілінің фонологиялық құрамын көрсететін 28 фонеманың таңбасы әліпбидің негізгі «сүйегі» болмақшы. Тілімізге кирил графикасына дейін де араб тілінен енген сөздерді түпнұсқа принципмен жазу үшін берілетін және 1938 жылы қазақ жазуына енгізілген өзгерістің бірі болған *в, һ, Ғ* әріптері қазақ дыбыстық құрамында соңғы 100 жылдықта болып жатқан процестерді көрсететін және белгілейтін таңбалар болып табылады.

Жалпы, әліпби ауыстыру мәселесі бір жағынан, жазудың тілге тигізетін әсері болғандықтан, орыс тілі иелігінен қашу мақсатында көтерілгені белгілі. Ендеше қазақ тілі дыбыстық құрамына тән емес, бөгде тіл фонемаларын сол тілден ауысқан термин сөздерді жазу, яғни емленің цитаталық принципі үшін ғана әліпби құрамына алу дұрыс еместігі айқын. Алайда біз тілдің даму диалектісін естен шығармауымыз керек сияқты. Тілдің дыбыс жүйесінде **ф, һ, в** дыбыстары болмағанмен, *тапса – таһса, сепсе – сеһсе, абай – абай, ебедейсіз – ебедейсіз* сияқты сөздерді айтқанда *аһ ұрды, үһілеу* тәрізді одағайларды дыбыстағанда пайда болатын **п, б, к** фонемаларының **[п], [б], [к]** – вариациялары, *Файзолла, Фазыл, Сайфолла* тәрізді кісі есімдеріндегі <ф> фонемасының саналы да, санасыз түрде де айтылуы тілдің дыбыстық құрамында өзгеріс, даму жүріп жатқанынан хабар береді. Тіл-тілдің дыбыс жүйесі өзгермейтін құбылыс емес. Кез келген тілдің дыбыс жүйесінде дыбыс реңктерінің дифференциациясы, көрші тілдің, кірме сөздердің әсерінен болған дыбыстық өзгерістер орын алады. Мысалы, орыс тіліндегі [а], [э] дыбыстарынан сөз басталмайтын заңдылықты

шет тілден енген *анкета, аббат, абзац, атака, арба, ангел, эпоха, эра, этика, экзамен, эффект, этаж* сияқты сөздер бұзып келеді. Сондай-ақ, екі дауыстының қатар келуі де орыс тілі фонетикалық жүйесіне қайшы. Бірақ қазір орыс тіліндегі *поэт, ореол, аут, театр, вуаль, какао, радио, пунктуация* сөздерінде екі дауысты қатар таңбалана береді. Және **ге, ке, хе** дыбыс тіркесімдері де кірме сөздерде жазылып, айтыла береді: *кедр, герой, схема, агент, аскет*. Сондай-ақ, орыс тіліндегі [ф] әрпі тек кірме сөздерді таңбалау үшін қолданылады: *форум, факт, фонарь, софа, фильм, афера, форма, афоризм, эфир, профиль*. <h> фонемасы бұрын *бог, благо* сөздерінің айтылымында болса, қазір кірме сөздерде қолданылады¹. XVII ғ. дейін орыс графикасында да, тілінде де **ч, ш, ц, х, э**, дыбыстары болмағанын, тек 1760 ж. кірме сөздерде айтылғаны үшін алынғанын ескерсек, кірме дыбыс проблемасы «ұлы орыс тілінің» өзін де шарпымай өтпегенін көреміз.

Қазіргі ақпараттар ағыны, жаңа технология тасқыны толастамайтын ғасырда тіл сөздердің жаңадан жасалуын күтіп отырмайды, өмірге енген денотат, реалий сол түпнұсқа тілдің номинативтерімен атауды қажет етеді, тіпті талап етеді. Бүгінде ғылыми-техникалық, әскери, қаржы, банк, спорт саласына қатысты лексика халықаралық (ортақ) сипат алуға ұмтылып отыр. Ғылыми-техникалық прогреске, өркениетке деген ұмтылыс тілде де бейнесін таппай қоймайды. Ендеше өзге тілдің терминдік атауын алуға тарихи прогрестің өзі итермелейді. Сондықтан бөтен тіл элементтерінен қашу көп жағдайда дұрыс бола бермейді.

Аталған мәселеге байланысты жалпы сөз арнаған көпшіліктің пікіріне назар аударып көрсек, ұсыныстардың екіге бөлінгенін көреміз. Олардың негізгісі әліпбиде **в, ф, ц, ш, ч** дыбыстарына әріп арнамау бағытында. Латын жазуына көшудегі бірден-бір ұтатынымыз кезінде түпнұсқа принциппен жазу үшін орыс графикасынан алынған **я, ю, ё, ф, в, х, ш,**

¹ Фонетика современного русского литературного языка М.: Наука, 1968.-211 с. 121 б.

ч, ь, ъ, ц әріптерінен арыламыз, әрі **у, и** әріптерінің дыбыстық құрамын нақты көрсететін боламыз дейді авторлар: *чанаев-сараер, цех-сех, вагон-bagon, факт-ракт*¹.

Сонымен қатар **ф, в, һ** дыбыстарымен айтылатын қазақ тілінде кісі есімдері бар екенін дәйек етіп, тілде бар дыбысқа әріп те болғаны дұрыс дейтін пікірлер де бар². Мұндағы негізгі уәж, тілдің даму деңгейінің бағалау, қазіргі қазақ тілі айтылым үлгісіндегі өзгешеліктерді ескерту дегенге саяды.

Сөйтін, авторлар орыс алфавитіне негізделген қазақ әліпбиін латын графикасына транслитерация жасайды: латын әліпбиінде бар әріптер өз мәнінде жұмсалады, ал <ч>, <ц>, <щ> дыбыстарына диграф, триграфтарды, диакритикалық әріптерді пайдалануды ұсынады, бірі ағылшын графикасының басы артық әріптерін пайдаланайық дейді. Мысалы, **Сс (ш), Нһ (ғ), f (ж), v (ы), х (й), у (ү), q (ө), х (ә)**³.

Біздің ойымызша, егер әліпби ауыстырудағы бір мақсат түпнұсқа принципімен алынған орыс алфавитінің әріптерін әліпби құрамынан алу болса және оларды латын әріптерімен беру мүмкіндігі болмаса немесе аз болса, қосар әріп, диакритикалық таңбалармен бейнелеудің қажеттілігі жоқ. Сондықтан **f, v, һ** әріптерін өз қызметінде жұмсап, ал [х], [һ] дыбыстарын **h** әрпімен, <ц>-**с**, <ч>-**ш**, <щ>-**ш** әріптерімен беру керек деп санаймыз. Өйткені қазіргі қазақ тілінің артикуляциялақ базасы босаң, жуысыңқы дауыссыздарды айтуға икемделді (*менсе, ақша, абай*). Әрі тілдің болашақтағы дамуы ұяң, үнді дыбыстардың басымдығымен сипатталуы мүмкін. Сондықтан, мысалы, *quqaiа* [қыйқайа], *qaqarman* [қақарман], *jiqaz* [жыйқаз], *uqlew* [уқлеу], *poto* [пото], *pilolog* [пыйлолог], *pilm* [пийлм] деп, <ф>, <в>, <һ> дыбыстарын

¹ Фадли Әли. Саяси тұрғыдан келейік // АТ. 14.05.92; Қондыбаев С. Қазақ жазуының жағдаяттары жөнінде // Манғыстау газы. 4.08.92; М. Сапархан Ақыметтің ақ жолы адастырмайды // АТ. 7.09.00.

² Ғабдолкәрімов С. Жаңа қазақ әліпбиі қабылдансын-ақ // Егемен Қазақстан. 03.11.2000.

³ Жанболатов С. Латын әліпбиі негізіндегі жазуымыз жайындағы талдау // Ағайын, 2001. №1; Мырзабек С. Гәп әліпбиде емес оны пайдалана білуде // ЕҚ. 10.10.00.

тұйық дыбыстағаннан босаң, жуысыңқы айту сөздің естілімін жағымды етеді деп ойлаймыз. Осыған орай, <ц>, <ч>, <щ> дыбыстарын босаң айту сөз мағынасына әсер етпейтіндіктен *s, c* әріптерімен таңбалау орынды көрінеді: *sirk, sement, sellofan, sentnter, sifr, carlston, cempion*.

Сонда төмендегі әліпби құрамы шығады (40-кесте).

40-кесте. Жаңа қазақ-латын әліпбиі

№	дыбыс	әріп	№	дыбыс	әріп	№	дыбыс	әріп
1	а	а	11	й	у	21	р	г
2	ә	ä	12	к	k	22	с	s
3	б	b	13	қ	q	23	т	t
4	в	v	14	л	l	24	у(дау-з)	w
5	г	g	15	м	m	25	ұ	u
6	ғ	ğ	16	н	n	26	ү	ü
7	д	d	17	ң	ñ	27	ф	f
8	е	e	18	о	o	28	Х, h	h
9	ж	j	19	ө	ö	29	ш	ş
10	з	z	20	п	p	30	ы	ı
						31	і	i

Мұндағы у әрпі (у – латыншада [wai], бірнеше мағынасы бар, яғни [I] дыбысын береді (*symbol, myster-құпия, symphony, апу, ready, lady*), сондай-ақ әсіресе сөз басында [j] дыбысын таңбалайды (*you, youth, yes*) қазақ сөздеріндегі дауыссыз <й> фонемасын береді. Ал [ый], [ій] дыбыс тіркесін таңбалайтын «ұзын и», «дауысты и» деп әріп-фонема қатынасынан қате түсініліп жүрген и таңбасы жаңа графика бойынша қазақ сөздерінде жазылмайды. Яғни *сый, тый* сөздерінде ғана жазылып келген орфограмма енді барлық и таңбаланатын тұстарда жазылатын болады. Мысалы: *сыйлық – sylyq, сиыр – syur, ми – my, ишелік – iynelik, қияр – qyuar, тиын – tyut*. Ал халықаралық терминдер мен ел аттары *i* әрпімен жазылады. Мысалы, *kino, institut, himie, tehnikе, kibernetike, fizike, film*.

Алайда бұл арада тағы да нақты ойлану керек. 1929 жылы мен 1940 жылы алдыңғысы латын, кейінгісі орыс жазуын қабылдаған тұста қосып аркалаған жұмыс осы болғанын тарих ескертіп отыр. Жазу үнемділігі, қағаз үнемділігі, уақыт

үнемділігі дегендер қай ғасырда да қажетті мәселелер дейді бір ойымыз.

Проф. З.Базарбаева қазіргі уақытта **у, и** әріптері дифтонг дыбыстарды таңбалайтынын, ешкім қиналмай **ұу, үу, ый, ій** орнына бір таңба жаза беретінін айтады, бұны фонологизациялану, яғни жаңа фонеманың пайда болуы деп түсіндіреді¹.

Тарихқа көз жіберсек. Қосар дыбыс таңбасын беретін **у, и** таңбалары 30 жж. проф. Қ.Жұбановтың ұсынуымен, кейін 1952 ж. Проф. М.Балақаевтің қолдауымен әліпбиге енді. Қ.Жұбановтың «Қосар ма, дара ма?» деген мақаласында «**уу, үу, ұ, ү, у** әріптерімізбен таңбалап жүрген түрлі дыбыстардың бәрі де жалғыз **у** мен көрсететін жерлері болушы еді. ...Бұл үлкен шатақ еді. Осы шатақтан құтылмақ болғандағы қарманғаны әлгі қосар әріптер болады. Бірақ шатақтан құтқару орнына әлгі қосар әріптер одан әрі қосарлана, шатақты шиеленістіре түсті»² деген жолдар бар.

Қосар әріпті жақтаушыларға қарсы Қ.Жұбанов бірнеше дәлелдер келтіреді. Мысалы, егер қосар әріптің соңғысы дауыссыз, сондықтан одан кейін дауысты дыбыстар келеді дегенге *таулы, қойлы, иідертi, қайсы, анаусы* сөздерінде өзгеріп жалғанып тұр, **у, й** дыбыстары о бастан қосар, себебі *су – суг, бу – буг, тiй – тег, би – бег* болған дегенге бұл дәлел емес, себебі *сариг – сары, тiрiк – тiрi, торық – торы* болып қосар дыбыстардың біреуі түсіп қалады екен деп қосар әріп іздеп отырған жоқпыз дейді³.

Ғалым өзі өмір сүрген кезеңдегі оқушы қатесінің көбі **ый, ій** әріптері болып отыр дейді. Сөйтіп, ғалым төрт әріптің (**ұу, үу, ый, ій**) орнына екі әріп жазуды ұсынған еді⁴. Бұл көзқарас қазақ тілі білімпаздарының біразының әсіресе, 1940 ж. жаңа әліпбиді түзуші проф. С.Аманжоловтың пікір қарсылығын тудырғанмен⁵ қазіргі графикамызға қабылданды.

¹ Базарбаева З. Некоторые аспекты реформирование казахского алфавита на основе латынской графики // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы А., Арыс, 2007. – 410б. 221 б.

² Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. 343 б.

³ Сонда, 345 б.

⁴ Сонда, 521 б.

⁵ Аманжолов С. Еміле ережесі мал емес // Ана тілі. 2001, 18.VII.

Дәл осы сияқты мәселе *жарты дауысты дыбыс*¹, *шала дауысты*² деп ХХ ғ. басында анықталған <у> фонемасын белгілеуге қатысты. Қазіргі жазуымызда «дауысты у»-ды да, «дауыссыз у»-ды да бір ғана әріппен белгілейміз. А.Байтұрсынұлының «Сауат ашқышында» (1926ж.) да бір ғана таңбамен берілгенін көреміз: *тану, салу*³.

Қазақ тілші ғалымдары және әліпби жобасын ұсынушы өзге де тұлғалар жаңа графикаға көшуде *у, и* әріптеріне қатысты 1929 жылғы графиканы қабылдағанда қазақ жазуын тілдің дыбысталуына жақындатамыз деп шешеді. Қалай жазылса, солай оқылу нормаға айналған бүгінгі қазақ жазба тілі мен ауызша тілінің арасындағы ажырағысыздықты осылай реттемесе, енді бір 20 жылда қазақ тілі өзінің ұлттық орфоэпиялық ерекшелігінен айырылады дейді. Расында да солай. Қазіргі қазақ жастарының орфоэпиясында ерін үндестігі мүлде жоғалды деуге болады. Сөз тіркесіндегі ырғақтық топтарда, екі сөз жігіндегі ықпал да бірте-бірте көмескі тартуда. Сонда *күту – kütim, ту – ми, жиуи – жию* делініп, дыбыс тіркесі ажыратыла таңбаланса, қалай жазылса, солай оқып дағдыланған түйсік біртіндеп сөздің дұрыс айту нормасын меңгере бастайды дейді көпшілік пікір айтушылар. Алайда жазба тіл мен ауызша тілді жақындату мұнымен ғана шектелмейтінін ойласақ, шешілуі қиын мәселеге тап болатынымызды көруге болады. Мысалы, *ырақымет, ылақ, ырас* деп жазу сияқты.

<у> фонемасы, проф. Ә.Жүнісбек анықтағандай, ерін-ерінді, тоғысыңқы, үнді, кейінді, еріндік дауыссыз⁴ өзге дауыссыздардан алдынан не соңынан [ұ] дыбысын қосып айтумен ерекшеленеді (басқа дауыссыздар қысаң, жуан езулік [ы] дыбысын қосып айтады). Бір қызығы, ХХ ғасырдың басында – қазақ орфоэпиялық нормасына «сызат түспеген» дәуірде А.Байтұрсынұлы бұл позициядағы инвариант дыбысты <ы> деп тапқан. «Қазіргі тұжырымдардан, *алуб* десек,

¹ Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. Алматы: Ана тілі, 1992. –414 б. 179 б.

² Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер... 59 б.

³ Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы... 94 б.

⁴ Қазақ грамматикасы. Астана, 2002. 57 б.

келіп демей, *келуб* десек, онда *алуу*, *баруу* деуге болады. Оның үстіне *алыуды* – *алыс*, *барыуды* – *барыс*, *келіуді* – *келіс* деген сөздермен алмастыруға болады. Ендеше у-дың алдына ұ, ү әріптерін салудың еш қисыны жоқ»¹.

Қазақ тіліндегі кез келген дауыссыздың алдынан не соңынан қысаң езулік қосылып айтылады. А.Байтұрсынұлының сөзімен айтсақ, «жеке айтқандағы ауыздан шығуынша жазу түрін қолданып келген қазақ»² қысаң, жуан езіліктерді инвариант деп табады: [бы], [жы], [ыр], [қы]. Осы жүйе бойынша, [ый], [йы], [ыу], [уы] болуы керек. Бірақ <й> фонемасы профессор Ә.Жүнісбектің айтылым, жасалым, естілім сипаты арқылы анықтаған айырым (дифференциалды) белгілері (тілшік, жуысыңқы, үнді, кейінді, езулік дауыссыз)³ қысаң езуліктермен дыбыстатады. Ал еріндік дауыссыз болып табылатын <у> еріндіктермен дыбыстатады. Сонда «исключение» у фонемасында ғана. Ендеше [ұу], [үу] таңбалануға тиіс емес, фонетикалық вариант болып табылады.

Егер біз жаңа орфографияда <у> фонемасын дыбыс тіркесіне ажыратып жазсақ, онда *тауық*, *сауық*, *жауық*, *сеуіп*, *теуіп*, *кеуіп* сияқты сөздерде **ы** орнына **ұ**, **ү** жазу керек. Өйткені дыбыстың алды мен соңы бірдей позицияда. Мұнда дыбыс инварианты – фонема емес, дыбыс варианты таңбаланған болып шығады. Бұл орфограммалар, әрине, қазақ сөзінің дұрыс айтылу нормасын сақтауға көмектеседі. Қазақ тілінің дыбыстық құрамы жаңа сауаттанатын баланың санасына дұрыс бекиді. Егер латын графикасына негізделген жаңа қазақ әліпбиіне ауысарда осы орфограмманы таңдасақ, тіліміздегі ерін үндестігінің қаншалықты басыңқы сипатта болатынына келісіп алуымыз керек.

Қуу - қууиw, үу - үуіw, соу - соуиw, күу - күуіw, осындай транскрипциялық жазуды қабылдауға тілұстармандардың (профессор Н.Уәли термині) санасы қаншалықты дайын? Сөз аяғында, соңғы буында **ұ**, **ү** еріндіктері жазылмайды де-

¹ Байтұрсынұлы А. Емле туралы // ҚР БЖҒМҒА Хабарлары. 2000, №3. 10 б.

² Сонда, 6 б.

³ Қазақ грамматикасы... 55 б.

ген ережені алып тастағанда үндесім турасында шекараны қалай айқындап аламыз? Осы сауалдарды әбден ойланып шешкеніміз жөн.

Әрине, жаңа графикада қазақ сөздерінде *y*, *u* әріптерінің дыбыстық құрамын ажыратып, ал халықаралық терминдерді, ел, халық атауларын жазуда «ұзын и», «ұзын у» әріптеріне *i* және *u* таңбасын алғанның негізі бар сияқты: *Ukraina, Belorus, ministir, universitet, institut.*

Сонымен, жаңа әліпбиде 33 әріп болады. Олардың 28-і қазақ тілінің негізгі дыбыстық қорын таңбалайды. Іш әрпі одағайлар мен шығыс тілдерінен енген сөздерді және халықаралық терминдерді жазуда пайдаланылады. *F, v, u, i* әріптері халықаралық терминдерде қолданылады.

Мысалы, жаңа қазақ жазба мәтіні: *Türki tilderi bir negizden tarağanımen, qazirgi ömir sürip otırğan tuwıstas tilderde fonetikalıq-leksikalıq, grammatikalıq turğıda özgeşelikleri men ayırmaşılıqtarı orın alatını sözsiz. Sebebi är tildin damuw, qalıptasuwında erekşelik kezdesedi jane ol sol tildin zañdılığma qatıstı bohawı mümkün. Bul мәseleler tarihi-salıstırmalı zerttewlerge negiz boladı.*

Қазақтың жаңа графика негізіндегі орфографиясын қабылдауда тілдің жетекшілік ететін басты дыбыстық заңдылығын айқындап алу қажет. Ол, жетекшілік сипатта – тіл үндестігі, екіншілік деңгейде – ерін үндестігі болуы тиіс. Кезінде 1929 жылы Қызылордада өткен алғашқы емле конференциясында қабылданған емле ережесі емле – үндесім заңына табан тірейтінін, оны қазіргі ережедегідей сөздің соңғы буынына ғана қатысты емес, сөздің бүкіл өн бойына (түбір, косымша) қатысты алатынын ескертті. Ескертуде тек *-нікі* жұрнағы мен кейбір араб тілінен (парсы емес) енген жұрнақтар мен сөздерде бұл заңдылықтан ауытқу болатыны көрсетіледі¹.

Тіл үндестігінің басымдығы, ерін үндесімінің екіншілік сипаты 1926 жылы Бакуде өткен конференция талқысында да айтылды: «Барлық түркі тілдерінде палатал үндесім же-

¹ I Всесоюзный тюркологический съезд 26/II-5/III-1926. Баку... 166 б.

текші, сондықтан емлеге осы үндесімді негіз ету (Т.Шонанұлы), ерін үндесімі бұдан 50-60 жыл бұрын күшті болса (В.В.Радлов), бүгінде құрып барады (Т.Шонанұлы, Әлібаев) // еріндіктерді бірінші буыннан артық жазбау // ерін үндесімінің күші қазақ тілінде II буынға дейін сақталуы тиіс және солай жазылуы қажет (К.Кемеңгерұлы), ерін үндестігін сақтау тиімсіз, бірақ шет сөздерді игергенде екінші буынға да жазу (Е.Омаров) // кірме сөздердің соңғы буынындағы еріндікті алдыңғы буынға шығарып жазу (*висмут-вүспит*) (Т.Шонанұлы)¹.

Тіл үндестігі халықаралық терминдерді жазуда да сақталғаны жөн. Олай етпесе орыс орфографиясының нормасына жүгіну тағы басталады. Сонда, мысалы, *химия* – *himie*, *физика* – *fizike*, *техника* – *tehnikе*, *компьютер* – *kämpüyter*, *хоккей* – *käkkei* болып жазылады.

4.7 Халықаралық терминдерді орфограммалаудағы ұстанымдар

Түркі тілдері ХХ ғ. басынан бері халықаралық терминдермен оның ішінде латын негізді терминдермен толығып келеді. Кеңестік түркі тілдері орыс тілі арқылы енген интернационал терминдермен, түрік тілі ағылшын, француз тілінен тікелей енген терминдермен байыды. Кирил графикасындағы түркілердің кірме лексикасы, сөйтіп, орыс тіліндегі терминдердің өзі болып шықты. Сонда кірме лексика түркі тілдеріне жаңа дыбыс реңкін немесе жаңа фонема немесе бөгде дыбыс реңкін алып келді. Сөйтіп, орыс тілін (кеңестік түркілер үшін) немесе француз, ағылшын тілін (түрік тілі үшін) фонетикалық жағынан тез меңгертетін ортаға өз-өзімізді тап қылды. Ал кірме лексиканы түпнұсқа принципімен жазу, әсіресе орыс тілінің жазба тілін тез қабылдауға жағдай жасады деген сөз.

Кирил графикасына негізделген түркі тілдері әліпбилері орыс тілінен енген термин сөздерді бірізді жазу үшін орыс

¹ 1929 ж. 2-4/VI емле-ғылыми конференцияның стенографиялық есебі. Қызылорда, 1930. – 134 б.

әліпбиін өзгертпей қабылдағаны белгілі. Бұл орфограмманың арнайы ұстанымы түпнұсқа принципі (цитаталық принцип) деп аталады. Латын графикасынан кирилшеге көшкендегі басты бір себеп те осы болатын.

Ал бүгінгі жазба тіл үшін «30 жылдардағы түркі тілдері кірме лексиканы латын әліпбиімен қалай жазды? Қандай негізді, басты қағидалар болып еді? Ол қағидалардың қайсысын біз, бүгінгі түркілер, жаңа латын графикасында пайдалана аламыз?» деген сауалдар маңызды болып отыр. Түркітанушылардың алғашқы басқосуы – Баку съезінде – кірме сөздерді орфограммалауға қатысты 2 түрлі көзқарас болғанын жоғарыда айтқанбыз:

1) кірме сөздерді сол түркі тілінің ауызша айтылуы бойынша игеру¹;

– яғни кірме сөздер үшін әріп алмау (мысалы, орыс тілінде **ғ, һ, ө, ү** болмағандықтан *Heine – Гейне, Hügo – Гюго* болып жазылады)²,

– сөз соңындағы дауыстыны қысқартып жазу: *вакансия – ваканс, пианино – пианин, фортепиано – фортепиан*,

– қандай дыбыс таңбасы тұрса, сол дыбыспен айту (**о** әрпі тұрса, [o] дыбысы етіп айту деген сияқты);

2) кірме сөздерді түпнұсқа тілдегі айтылуы бойынша алу (*волкан, вулкан емес, маскерад*). Екі пікірде де сөздің айтылуына қарап жазу, яғни фонетикалық принцип басшылыққа алынған. Дәлірек айтқанда, қазіргідей, орыс тілінің айтылуына қарай емес, қазақ тілінің айтылуына сүйенген.

Дегенмен, кейінгі ұстанымдарға назар аударсақ, екі бағытты көреміз. Біріншісі, кірме лексиканы ұлттық фонетикаға жұтылдыру, екіншісі, орыс тіліндегі айтылуына жақындату бағыты. Соңғысына ноғай жазуын мысалға алуға болады: ноғай жазуында орыс тіліндегі [ц] фонемасы үшін арнайы таңба алынған³. Сондай-ақ башқұрт, татар, өзбек графикасында бұл дыбыс сөз басында *s*, сөз ортасында *ts*-мен

¹ I Всесоюзный тюркологический съезд 26/II-5/III-1926. Баку... 416 б.

² Сонда, 416 б.

³ М.К.Милых Вопросы орфографии тюркских языков Северного Кавказа и Дагестана... 46 б.

белгіленген. Тіпті сөз басында да, ортасында да *ts*-мен беру ұсынылғанын көреміз: *tsirkul'*.

Кірме сөздерді тілдің фонетикалық заңдылығына сәйкес қабылдау сингармонизм заңы сақталған түркі тілдерінде көбірек орын алуы тиіс деп ойлаймыз. Осыған байланысты. 1929 ж. Қызылордада өткен қазақ білімпаздарының емле конференциясында көтерілген мәселелердің ішінде кірме сөздердің емлесі үлкен қиындық тудырғанын білеміз. Комиссия мүшелері ортақ пікірге келе алмай екіге бөлініп, Е.Омаров, Қ.Кемеңгеров, Т.Шонанов бастаған топ терминдерді фонетикалық жағынан игеріп жазуды ұсынса, Қ.Жұбанов, Байділдин, Әлібаевтар терминдерді орыс тілі емлесіне жақындатып жазуды жақтаған.

Сондағы алғашқы топтың кірме сөздерді фонетикалық жағынан игеру моделдері мынадай еді:

– Кірме сөздегі қатаң-үнді тіркесін үнді-үнді тіркесі етіп игеру: *космос-космыс, смола-спала* (Е.Омаров)¹;

– <ц> → с, <ч> → [ш], <щ> → [ш] дыбысы етіп игеру және таңбалау: *әресер, сек, birkencik*; <ц>-ныкейде [ш] етіп игеру, себебі *ширкеу-церковь* болып игерілген,

– <в>-ны дауыстыаралықта [у], сөз басында [б], *samavrъn, mäskev, barcav, sergejip*; тұйық буында [п] етіп игеру, ер адам фамилиясының соңын [п], әйел адам фамилиясының соңын [ya] етіп жазу (Е.Омаров)². «А это значит, что мы от иностранных слов берем основу, имеющую материальное значение, с подчинением всех морфологических и других наращений этой основы свойствам казьязыка» (Т.Шонанұлы)³;

– <ф> → [п] / *panar*,

– <г> → [г'], [Ғ] *ğaz, ğybirne*,

– еуропа жазуларындағы *ch* тіркесін, орыс жазуындағы <х>,

– араб тіліндегі <h> дыбысын **q, k** әрпімен таңбалау: *tuqtar, tekniĵ'ke, kökine*,

¹ Стенографический отчет научно-орфографической комиссии... 74 б.

² Сонда, 125 б.

³ Сонда, 23 б.

– <й> → [ж], ю → [жү], я → [жә], [же] етіп игеру және таңбалау: *ямбы* – *ĵамвь*, *яцик* – *ĵэск*, *япония* – *ĵарон*, *еврей* – *ĵэбреј*, *юсуф* – *ĵусір*;

– <в> → [у] және [п] етіп игеру және таңбалау: 2-буында ерін дауыстылары бар шет сөздерін еріндікті 1-буынға шығарып заңдастыру: *труба-turba*, *доктор-doktър*;

– сөз басында **г, ғ, ч, у, й** әріптерін таңбаламау, кірме сөздерде не түсіріп жазу, не қатан беру (Е.Омаров)¹;

– шет сөздерді орыс тілі арқылы алмау, *европа-европъ* (европы) деп жазу (Е.Омаров);

Қабылданған емле ережелерінің ескертуінде мынадай өзгеріс болды: «Применяя фонетический и морфологические принципы казахском языке в правописание иностранных слов, нужно избегать искажения основы иностранных слов, имеющее материальное значение без особой на то надобности» (Т.Шонанов)². Бірақ Е.Омаров ережеге мынадай пунктін енуін қалайды: «для выяснения характерного применения вышеизложенных принципов к орфографии иностранных слов ориентироваться на европейские слова, непосредственно воспринятые живым народным языком с русским, а потом на слова перешедшие с арабского и персидского»³. Бұл ұсыныс-пікірлерден қазақ графикасы мен орфографиясының негізгі ережелерінің алғашқы нұсқасы сөз болып отырған емле конференциясында (1929ж) жасалғанын көреміз. Және басқа түркі халықтары да өз тілдеріндегі емле ережелерінің негізді дайындалғаны осы латын графикасы кезінде екенін айтып отыр.

Бірақ 1929 ж. конференцияда Ресей білімпаздарынан қатынасқан Н.Ф. Яковлев терминдерді бағындырып жазуда сақтыққа, тіпті онымен күресуге шақырған-ды⁴.

Осындай пікірлер ұлт білімпаздарының көзқарасына әсер етпей қойған жоқ. Мысалы, терминдерді орыс тілі арқылы игеріп жазуды, 1929 жылы емлені жасаған Т.Шонанұлы, Е.Ома-

¹ Стенографический отчет научно-орфографической комиссии... 80 б.

² Сонда, 119 б.

³ Сонда, 119 б.

⁴ Стенографический отчет IV пленума... 78 б.

ровтардың алашордашылдығын олардың шет сөздерді сол түпнұсқа тілінде алайық деген ниетін дағтаған С.Аманжолов; «Олардың ескі түрік тілін, қазақтың құнсыз сөзін көкке көтеріп, интернационалдық сөздерді сыртқа тебуімен күресу керек»¹ деген.

Сөйтіп, терминдерді орыс тілінің емлесіне нұсқап жазу Қазақстанда Қ.Жұбанов, С.Аманжолов тарапынан ұсынылды.

Ал кирил графикасында кірме сөз түбіріне жалғанатын ұлт тіліндегі қосымшалардың вариантын жалғау проблемасын әлі күнге дейін шешімін таппай келеміз. Башқұрт тілінде *жюри, такси, шоссе, ателье* сөздеріндегі соңғы дауысты башқұрт тіліндегі жіңішке дауыссызға қарағанда жуандау, тіл арты дыбыс болғандықтан бұл сөздерге қосымшаның жіңішке вариантын жалғауға болмайды, бұл процесс сингармонизм заңын бұзып келді деген пікір басым болды. Сондай-ақ *калий, любилей, командир, министр, социализм* сөздеріне жіңішке вариантты аффикс тілдің үндесім заңдылығын бұзады делінді. Өйкені сөйлеу тілінде бұл сөздерге жуан қосымша жалғанады. Осы сипатты жазуда да таңбалау керек еді дейді бүгінде башқұрт тіл жанашырлары. Және *ғылым, тарих, таһир* сөздері тіл арты дыбысталады: [ғылыйм], [тарыйх], [тахыйыр] сондықтан жуан қосымшаларды қабылдайды².

Ноғай, құмық, алтай, чуваш, саха тілдері тіпті терминдерді орыс тілі жұрнақтарымен қабылдағаны бар: *социалистический революция, ленинский политика*³. Ал қазақ тілінде қос дауыссызбен аяқталған орыс тілді түбір сөзге қосымша ы, і –дәнекері арқылы жалғанып, ашық буын санын көбейткен. Яғни 3 дауыссыз дыбыс қатар келмейді деген қағида ұсталған.

30 жж. түрік тілін араб және парсы сөздерден тазарту реформасы – олардың орнына француз негізді сөздермен толықтырумен қатар жүрді. Мысалы, 1928 жылғы сөздікте француз

¹ Аманжолұлы С. Жаңа әліппенің кейбір дыбыстарын өзгерту, емлесі мен терминді дұрыстау туралы // Социалистік Қазақстан. 23.08. 1933.

² Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков и народа СССР...

³ Мусаев К.М. Алфавиты языков народов СССР... 46 б.

тілінен енген сөз тек 1412 болса, 1939 жылғы сөздікте 1968 сөз, 1941 ж. – 2411, 1945 ж. – 2482, 1955 ж.с – 2500 сөз болды. Ал 2004 жылы басылып шыққан сөздікте 5757 француз негізді кірме сөз бар. Оның ішінде А әрпінен басталатын – 250, В – 236, С – 1, D – 290, Е – 250, F-272, G – 177, H – 151, I – 129, J – 68, K – 670, L – 145, M – 495, N – 128, O – 204, P – 685, R – 265, S – 552, S – 87, T – 364, U – 29, V – 110, Y – 0 және Z әрпінен басталатын 9 сөз кірген болатын.

Халықаралық терминдерді енді делдал-орыс тілінсіз жазу бағытын ұстанып отырған кеңес түркілерінің орфографиясында кірме сөздердің жазылуы қабылдаған әліпби құрамына байланысты болайын деп отыр. Мысалы, қазақ орфографиясына қатысты төмендегідей ойларымыз бар.

Егер әліпби ауыстырудағы бір мақсат түпнұсқа принципімен алынған орыс алфавитінің әріптерін әліпби құрамынан шығару болса және оларды латын әріптерімен беру мүмкіндігі болмаса немесе аз болса, қосар әріп, диакритикалық таңбалармен бейнелеудің қажеттілігі жоқ. Сондықтан қазақ емлесінде

- 1) *f, v, h* әріптерін өз қызметінде жұмсап,
- 2) [x], [h] дыбыстарын кірме сөздерде *h* әрпімен,
- 3) <ц>-*c*,
- 4) <ч>-*ш*,

5) <щ>-*ш* әріптерімен беру керек деп санаймыз. Оның себебі 4.4 тараушасында айттылды.

Түрік жазуында <ф> дыбысы келетін халықаралық терминдер *f* әрпімен таңбаланады: *fabrika, faks, faksimile, faktör, fakulte, fabrikasiyon, familya, fanatik, fanatizm, fayans, faşist, fatalism, federasyon, federatif, feldmareşal, fizik, flora, flüt*. Фонологиялық айырмасы жоқ *h, x* дыбыстары бір таңбамен жазылған.

Сонда кирил графикасындағы мына әріптер жаңа қазақ әліпбиінде былай берілгені жөн:

- /э/=>/e/ *elektir, energetike*
- /щ/=>/s/ *sement, sirk, sellofan, sentner, sifr, ceh*
- /ч/=>/ş/ *şarlston, şempion, matş*

– /ш/=>/ş/ *şors, şötkе*

– /я/=>/ya/ *yadro, yakır, yard, yahta, filologia*

Сөйтiп, халықаралық терминдер үндесiмзанына бағынып жазылғаны жөн. Олай етпесе орыс орфографиясының нормасына жүгiну қалмайды: *химия* – *himie*, *физика* – *fizike*, *техника* – *tehnike*, *компьютер* – *kämpüyter*, *хоккей* – *käkkei* болып жазылуы тиiс. Қазiргi терминдердегi жұрнақтардың көбi орыс тiлi арқылы енген латын суффикстерi екенi белгiлi. Мысалы, **-ция** – *-sion/-tion* деген латыннегiздi жұрнақтар орыс тiлiне *presentation, construction, protection, (нпомекция), possession, conclusion, action* деген сияқты сөздердiң құрамында келген. **-ist, -ism, -al** жұрнақтары да *pianist, physicist (физик), abstractionism* (абстракционизм), *criticism* (критицизм) *atheism, central, formal, official* сөздерiмен енген. Бiз жаңа қазақ-латын жазуында түпнұсқа тiлдегi жазылуы бойынша таңбаланғаны жөн деп ойлаймыз.

Ол түрiк тiлiндегi терминденуге де сәйкес келедi. Мысалы, түрiк тiлiнде филологиялық терминдер я аударылады, я түпнұсқаға жақындатылып жазылады: *morfoloji, fonetik, fonem, grafikler, transkripsiyon*. Түрiк жазуында араб тiлiнен енген сөздер де үйлесiм занына бағындырылып жазылған едi: *isbat/ ispat, müsbet /müspet, tesbit/ tespit, tesbih /tespих, takdim, takdir, tasdik, tekdir, takdis* т.б. Арабша «**abdu**»сыңарымен келетiн есiмдер түрiкшеде **ü** дыбысы арқылы жазылады. Мысалы: *Abdülkerim, Abdüsselam, Abdülmecit, Abdülkadir, Abdürrahim*.¹

Сонда қазақ тiлiндегi жұрнақтар **-ция, -изм** емес, **-sion, -ism** болып жазылу және айтылу керек. Жалпы мұндайда тiл-тiлдегi халықаралық терминдерге донор болған грек, латын тiлiндегi түпнұсқаларға назар аударған жөн: *philosophos, hypnos, kyklos, kylinдрas, programma, progressus, problema, philologos, cultura, codex, universitas, progressus, institutum*. Сондай-ақ ағылшын тiлi түпнұсқа болып табылатын сөздерге де: *academia, bachelor, biology, botany, certificate, course, diploma, geography, geometry*.

¹ Yaşar Akdoğan. Türk dili ve yazılı-sözlü anlatım bilgisi. İstanbul, S 49-62.

Жалпы әлемдік тәжірибе әліпбидің ұлттық сипаты болуы үшін кірме сөздерді әліпби шегінде таңбалау керектігін көрсетіп отыр. Сондықтан қазақ жазуы латын әліпбиін қабылдап, кірме сөздерді орыс орфографиясымен жазуды тоқтатады деген сеніміміз бар. Ойымызды белгілі ғалым Н.Уәлидің сөзімен тұжырымдасак: «Әлгіндей сөздердің жазылуын басқа «бейтаныс» кодқа салып жазсақ, реципиенттің қабылдауы басқаша болады: *öperätir* (оператор), *üniversitet*, *kläster* т.б. Сөйтіп, санадағы стереотипті, психологиялық бөгетті айналып өтеміз. Сондықтан жазудағы бет-бағдарымызды түзеудің жолы – латын әліпбиіне көшу»¹.

Сөйтіп, қорытынды сөзді тағы проф. Н.Уәлидің осы тақырыпқа қатысты маңызды жинақта айтылған «Тұжырымдама жобасынан» алып аяқтаймыз: «Кеңестік тоталитарлық саясаттың салдарынан қазақ тілін тұтынушылардың санасында кирилл жазуына негізделген қазіргі қазақ әліпбиінде орыс тілінен енген кірме сөздерді еш өзгеріссіз қабылдау және өзіндік айтылым нормасына бейімдемеу сияқты теріс стереотиптердің қалыптасуына себеп болды. Бұл қазақ орфографиясы мен орфоэпиясын «қосамжарлық» дағдарысына, сондай-ақ қазақ сөйленісіндегі үндесім қағидасының бұзылуына, яғни тек сөзде не сөз тіркесінде ғана емес, бүтін сөйлем құрамында ғасырлар бойы тілдік сөйленістің эстетикалық дыбысталу категориясын қалыптастырған дыбыстық үндесім, сингармонизм заңдылығының бұзылуына әкеп соқтырды. Осылайша, өзге тілден енген кірме сөздердің ұлттық мәнеріне бейімделудің тілдік тетігі (механизмі) көптеген жылдар бойы сыртқы тілдік емес факторлардың күші арқылы тежеліп отырды. Жаңа графикаға көшу жобасы осы стереотип мәселесін шешу керек және өзге тілден енген кірме сөздердің тілге бейімделу тетігін өз күшіне енгізу керек»².

¹ Уәли Н. Лингвистикалық және мәдени-әлеуметтік түрткіжайттардың басымдылығы // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы А., Арыс, 2007. – 410 б. 179 б.

² Латын графикасы негізіндегі..., 2007ж. 267 б.

4.8 Жаңа латын әліпбиі: терминдер орфограммасы

Латын графикасын қабылдаудағы лингвистикалық түркі-жайттардың бастысы кірме терминдерді түркі тілдерінің өзіне тән дыбыстау мәнерімен жазу және айтуға дағдылану болады деп қорытындыладық. Сондықтан біз төменде кірме терминдерді игеріп жазу механизмін жобалап көреміз.

Алдымен, мына бір мәселені айқындап алғанымыз жөн. Халықаралық терминдерді тағы да делдал тіл – орыс тілі арқылы игеріп жазамыз ба, әлде түпнұсқа тілдегі вариантымен таңдалаймыз ба? Бұл сауал 1929 ж. латын графикасын қабылдардағы басты сауал болғаны жоғарыда айтылды. Қазақтың ұлттық әліпбиін жасаушылар көбіне терминдердің түбірі түпнұсқа тілдегі жазылуына сәйкес болуды ұсынды: «А это значит, что мы от иностранных слов берем основу, имеющую материальное значение, с подчинением всех морфологических и других наращений этой основы свойствам казьязыка» (Т.Шонанұлы)¹; «Применяя фонетический и морфологические принципы казахском языке в правописание иностранных слов, нужно избегать искажения основы иностранных слов, имеющее материальное значение без особой на то надобности» (Т.Шонанов)². Осы ұстаным қабыл алынбаған алғашқы түркі-латын жазуының орфографиясындағы кейінгі қиындықтар бізге белгілі. Сондықтан, біздің ойымызша, халықаралық терминдердің делдал тілсіз жазылуы негізді. Дегенмен біз төменде орыс тілі арқылы енген сөздердің орфограммалануын да және түпнұсқа тілдегі тұрпатымен орфограммалануын да қарастырып көрдік.

Орыс тілі арқылы енген терминдердің денінде жіңішкелік белгісі бар. Жіңішкелік белгі – орыс тілінде өзінің алдындағы дауыссыздың жіңішке мәнермен айтылатынын білдіру үшін алынған маркер. Ал түркі тілдерінде дауыссыздың жіңішке айтылатынын көрші дауысты анықтайды, яғни жіңішке езілік дауыстының әрпі өзінен кейінгі не өзіне дейінгі тұр-

¹ Стенографический отчет..., 23 б.

² Сонда, 119 б.

ған дауыссызды жіңішке езулік тембрмен, жуан езулік дауыстының әрпі өзінен кейінгі не өзіне дейінгі тұрған дауыссызды жуан езулік мәнермен айтқызады. Сол сияқты жіңішке еріндік дауыстының әрпі өзінен кейінгі не өзіне дейінгі тұрған дауыссызды жіңішке еріндік тембрмен, жуан еріндік дауыстының әрпі өзінен кейінгі не өзіне дейінгі тұрған дауыссызды жуан еріндік мәнермен дыбыстатады. Сондықтан дауысты әріп таңбасымен қоса жіңішкелік белгінің жазылу/жазылмауы артықтық етеді.

Осыған орай түбірі жіңішкелік белгісімен аяқталған сөздердің соңғы буынында жіңішке дауыстылар болса, сөз бейүндес болса да жазыла береді не болмаса соңғы буын жіңішке дауыстымен алмасуын жөн деп ойлаймыз (қазақ тілі вариантында): *avtomöbil, älbom, aptomöbilşi, akrapöl, alkagöl, dübil, dübel, ansambil, artel, artikil, ayerozöl, barel, vestibül, karamel, kafel, kegl, kisel, kabil, karusel, kremil, kitel, kinäz, kobzär, kaktel, karöl, magisträl, kvadrupöl, festiväl, mademuäzel, seperabel, slesär, stil, mergil, mitkäl, modäl, dizel, sirkül, sokol, şprengel, ştepsel, ştil, eml, portfel, trufel, yakir, yantär, rentabel, royäl, emäl, panel, parallel, paskäl, patrül, pedäl, peristil, piksel, prisel, profil, rigel, rül, model, modül, moräl, niväl, nikel, parallel, paröl, slesär, spektäkl, spiräl, stil, tabel, tül, galtel, gydrozöl, gorizontäl, gospital, deksel, gril, dizel, dirijäbil, duel, kabel* т.с.с.

Сөздердің бейүндес жазылуына не себептен жол беріп отырмыз? Біріншіден, орыс тілі орфоэпиясымен айтып, орфографиясымен жазып дағдыланып алған қолданысты бірыңғай жіңішке тембрге айналдыру, соңғы буынға дейін ә дыбысымен сөйлеу қазақ тілінің өзіне тән фонетикалық ерекшелігіне де сай келмейді. Бұл соңғы буында ә әрпі жазылмайды деген ережеге қайшы емес. Себебі соңғы буындағы ә әріптері дауыссыздың жіңішке айтылатынын білдіреді. Екіншіден, сөз соңындағы дауыстының жіңішкелігі жуан басталып, жіңішке аяқталатын бейүндес жазылған сөзді бірыңғай орта тембрмен, яғни жіңішке де, жуан да емес мәнерде айтқызады.

Сөз түбірінде жіңішкелік белгі жоқ, тек орыс тіліндегі қосымшасында жіңішкелік белгі болған сөздер жуан реңкпен аяқталады: *idealdi, industrialdi, koaksialdi, kommunaldi, konseptualdi, terminal, universal, formal, frontaldi, fundamentaldi, funksional, ekzistensialdi, eksperimental, eksponensial, ekstremal, epitaksial, nominal, normal, diagonal, kapsul, şturval, differensial, oktopol, ortogonal, poligonaldi, potensial, proporsional, radial, virtualdi* т.с.с. Бұл орфограмма қазіргі кирил-қазақ орфографиясында бар.

Орыс тілі арқылы енген кірме сөздердегі ә әрпінен ба-сталатын сөздер е әрпіне алмасады: электрик сөзі *electric* болып жазылса, оның себебі француз тілінде *electricque* «көкшіл сұр түс» дегенді білдіреді, *эмиссия* сөзі – *emissio* болып жазылса, себебі латын түпнұсқасында *emissio* «шығарылым», энергия – *energia*, себебі грек түпнұсқа тілінде *energeia* «әрекет», экспорт сөзі *export*, себебі латын түпнұсқасында *exporto* «шығару», экология сөзі грек түпнұсқасында *oikos* «отан, үй», *ekölögi* түрінде жіңішке жазыла алады, экономика сөзі *ekönömike* болып таңбаланса, оның себебі грек түпнұсқасында *oikonomike* «үй шаруасын жүргізу өнері» болып, жіңішке мәнермен аяқталады. Мұндағы **с, х** таңбаларының қазақ әліпбиінде болмаған мазмұнда, яғни **к** және **кс** болып дыбысталуы ағылшын тілін білетін бүгінгі қазақтілділердің санасында қарсылық тудыра қоймайды.

Ал мына терминдердің қазіргі орфограммасы түпнұсқаға сай екен: аппарат (лат. *apparatus* «құрал-жабдық»), генератор (лат. *generator* «шығарушы»), аккумулятор (лат. *accumulator* «жинаушы»), комбинат (*combinatus* «біріккен»), бюджет (ағыл. *budget* мемлекеттік табыс пен шығынның нәтижесі), мобиль (лат. *mobilis* «жеңіл қозғалатын»), трасса (нем. *trasse* «сызық, жол бағыты»), коммуникация (лат. *communicatio* ортақ қылу, байланыстырамын, сөйлесемін), терапия (грек. *therapeia* «емдеу»), insult (лат. *insulto* – «секіру»), фракция (лат. *fractio* – «опыру»), редакция (лат. *redactus* «қалыпқа келген»), операция (лат. *operatio* «қозғалыс»), брифинг (ағыл. *briefing* «қысқа»), парламент (ағыл. *parliament*), мил-

лиард (франц. Milliard «мың миллиондаған»), департамент (франц. departement), импорт (лат. importo «кіргізу»), инвестиция [нем. investition], банк (итал. «banco» – «үстел»), сессия – (лат. sessio «отыру; қозғалыссыз»), партия (фр. parti бөлік, топ), раунд [ағыл. round], министр (франц. ministre) форум (лат. forum «политикалық орта») депутат (лат. dēputātus, «бағала, арна, қосымша жаз») металл (лат. metallum), комитет (франц. comité), конференция (лат. conferentia «бір жерге жинау»), транзит (лат. transitus «өту»), президент (лат. praesidens «елбасы»), федерация (лат. foederatio «бірігу») конгресс (лат. congressus «кездесу, жиналу»), ядро (jədro), республика (лат. rēs pūblica «қоғамдық жұмыс»), газ (нидерл. gas), премьер (фр. premier «бірінші»), ассамблея (франц. assemblée «жиналыс; ассамблея»), студент (лат. studens «тырысушы»).

Орыс тілі арқылы енген -ция жұрнағы латын тіліндегі tio жұрнағының дыбысталуы арқылы пайда болған. Егер жаңа-латын графикасында ц әрпін таңбаламасақ, бұл дыбысты не /т/ не /с/ ретінде игеруге негіз бар: федерация сөзін federation (лат. foederatio «бірігу»), медицина сөзін medicina (лат. medicīna), инвестиция сөзін investition [нем. investition], фракция сөзін fraction (лат. fractio «опыру»), операция сөзін operation (лат. operatio «қозғалыс»), коммуникация сөзін communication (лат. communicatio ортақ қылу, байланыстырамын, сөйлесемін») түрінде түпнұсқаға сай жазуға болады. Бұл дүниежүзі тілдеріне ортақ сөздердің идеограмма түрінде бірден танылуын, оқылуын жеңілдетеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Біз зерттеу нәтижелерін былай қорытындылауды жөн көрдік. Монография түркі тілдері әліпбиі мен емле мәселелерінің тарихы болғандықтан тараушалар негізінен фактілер мен деректерді сөйлетуден, ішінара талдаулар мен салыстырулардан тұрды. Түйінді пікірді тараулар ретімен төменде беріп отырамыз.

20 ғ. 40 жылдарынан бастап түркі тілдері екіжүйеде – ауызша және жазба жүйеде – қолданыс тауып келеді. Жазба жүйенің аз уақыт аралығында тез жетілгені соншалық бүгінде *түркі жазулары* терминді қолдана аламыз. Түркі жазулары деген термин бір графиканы қолданатын әр түркі тілінің әліпбиі, графикасы, орфографиясы, емле ұстанымдары, жазба тіл стилі мен жүйесі деген мағынада.

Түркі жазулары тілдің өзіндегі құбылыстарды дифференциялады және көрсетті, ауызша жүйедегі құрылымдарды қайта құрап, тілдердің жоғарғы абстракті межесін белгіледі. Түркі жазуларының ойды ұйымдастыру, жасау, нақтылау, тілді нормалау қызметінің артуы, оның таң балық жүйе ретінде әлеуметтік коммуникацияны өзгертіп, қайта құру бағытын көрсетті. Бүгінгі ауызша коммуникация құралдарының жетілу заманында түркі жазуларының негізгі қызметі – ойды жүйелеу, нақтылау, жасау, жарыққа шығару; мемлекет құрылысының күрделілігіне байланысты факт, аргумент болу; білім-ғылым нәтижелерін сақтау, жеткізу; тілдің жетілу мүмкіндіктерін ашу, тілді жетілдіру болып табылады.

Қазіргі түркі тілдерін тұтынушылардың санасында ойды сыртқы тілге кодтаудың екі түрі болады: графема арқылы сөздің графикалық портреті және фонема арқылы сөздің негізгі дыбыстық реңкі. Жазу монополиясының күшеюі тілдік санада екі түрлі ойлау жүйесін қалыптастырып отыр. Кезкелген сөзді естіген сауатты адамның санасында сөздің фонетикалық айтылуымен қатар, *графикалық портреті* де елес береді. Бұл – әдеби стиль түрін меңгермеген кез келген сауатты адам санасында болатын код түрі. Бүгінгі жаппай сауаттану, жазба тіл нормасы мен тәсілдерін меңгерген заманда жазу арқылы ойлану басым. Жазба мәтіннің графикалық портретін көру, яғни оқу ауызша тілдің қатысынсыз-ақ жүзеге асуы мүмкін. Жазба тілді жоғары дәрежеде игерген адам санасында ойлау-жазу, жазу-ойлау қатынасы болады.

Бүгінде түркі тілдерінің жүйесі олардың жазба тіл жүйесіне сәйкес келетіні жасырын емес. Әр түркі тілінде сөйлейтін адамның санасында нақты бір айтылым және естілім базасы қалыптасқан. Егер айтылған сөз сол базаға сәйкес келмесе, коммуникация мақсатына жетпейді. Мысалы, славян, роман, герман тілді адамның естілімі сөз ішіндегі бір буынның ерекше айтылуына, түркітілді адамның естілімі сөз ішіндегі дыбыстардың үндесімділігіне, қытай, кәрістілділердің естілімі сөз тонына бағышталады. Осы естілім базасына сай келмеген сөзқолданыстар санадағы дыбыстық елеске ассоциация бермейді, сөз танылмайды: коммуникант сөз мағынасын түсінбейді. Сол сияқты әр түркі жазба тілінің графикалық, орфографиялық ерекшеліктеріне сай сол түркі тілінде жазатын, оқитын адамның санасында *көзшалым базасы* болады. Егер мәтін сол базаға сәйкес келмесе, коммуникацияға кедергі келеді. Мысалы, *ағылшынжазулы* адамның көзшалымы сөзді сурет ретінде көруге, *қытайжазулы* адамның көзшалымы сөзді идеограмма ретінде көруге, ал орыс, *түркіжазулы* адамның көзшалымы сөзді әріп тіркесі ретінде көруге бағышталған. Егер көзшалым санадағы графикалық кодты тітіркендіретін реакцияны байқамаса, ассоциация туғызатын форманы жазбаса, не

көрмесе, жазба коммуникация жүзеге аспайды. *Естілім мен козналым, айтылым мен жазылым* – екі басқа жүйенің процестері, ауызша тіл мен жазба тілдің категориялары.

Түркі тілдері жазба тіл арқылы жүйеленді, кез келген түркі тілдерінің тіл құрылымы жазу арқылы реалды бейнеге көшті. Бүгінгі халықтардың мәдени кеңістігінде қалыптасып қалған кедергілер алдымен әліпбиге байланысты, екінші емле ережелері мен емле проблемаларын негіздеуде ортақ уәждердің жоқтығына байланысты.

Фонема ұғымының пайда болуы түркі тілдерінде жазу теориясының қалыптасуына әсер етті. Біз түркі тілдері графикасы мен орфографиясының теориялық негіздерін ашу үшін, алдымен жазуды дербес құрылымдық жүйе деп тануымыз керек. Ол құрылымның негізгі деңгейі – графикалық деңгейді түсіндіру үшін графика, орфография, әліпби категорияларын анықтауда ауызша тілді жазба тілге көшіретін фонологиялық сүзекі-фонеманы – жазба тілдің шығу нүктесі ретінде пайдаланамыз. Біз негізінен А.А. Реформатский мен В.А. Виноградовтың, Е.В. Поливановтың түркі сингармонизмі парадигмадағы бүтіндікті, екпін синтагмадағы бүтіндікті белгілейді деген пікіріне сүйене отырып, сөз мағынасын сингармонизм анықтайды, ал сөздің сөйлем ішіндегі дербестігін екпін анықтайды деп ойлаймыз. Түркі тілдері просодикасындағы негізгі сипат – сингармонизм, сөз мағынасын танытатын, сөз жасайтын, бір бүтін етіп ұстап тұратын қатырғы болса, олардың сөйленістегі аражігін айқындап тұратын – екпін болады. Сонда екпін сингармонизмге қосалқы болады.

Латын, кирил жазуларын қабылдаған түркі әліпбилерінде әріп саны тілдегі фонема санынан артық болды. Бұл жазу синтагмасын едәуір қысқартты.

Көне түркі жазуында негізгі инвариант дауыстылар таңбасы редуцияланып отырған. Ол ашық езулік – а, е (ә) фонемалары. Екіншілік дәрежедегі дауыстылар жүйелі түрде таңбаланып отырған. Өйткені соңғыларын жазбау негізгі инвариант дауыстылардың тұрғанынан хабар беретін еді.

Жазба тілдің тұрпат межесін нормалау үшін түркі емле сөздіктері құрастырыла бастады. Сөздіктің негізгі мақсаты жазба тілде қолданылатын сөз бірліктердің таңбалану нормасын заңдастыру болғанмен, оның әдеби тілдің фонетикалық, морфологиялық, лексикалық варианттарын екшеу, ауызекі тіл элементтерін нормалау, термин сөздердің, кәсіби, жергілікті сөздердің жазылуын көрсету сияқты қосалқы міндеттері болды. Сондықтан емле сөздіктері – әдеби тілдің емле сөздігі, әдеби тілдің фонетикалық, морфологиялық, лексикалық нормасын заңдастырушы, тілдің сөздік қорының реестрі, түсіндірме, анықтамалық, екі тілді аударма, терминологиялық, синонимдер, антонимдер, омонимдер, фразеологиялық, тарихи-салыстырмалы, салғастырмалы сөздіктердің жобасы болып табылды. Сол себепті түркі тілдеріндегі қандай да бір сөздік түрінің сапасы сол тілдің емле сөздігінің сапасына байланысты болды.

Қазіргі түркі тілдері орфографиясының проблемаларын бірге және бөлек жазылатын сөздердің емлесі, бас әріп мәселесі құрайды.

Қазіргі түркітілдері орфографиясындағы қиындықтар алғашқы түркі әліпбилері мен графикасын қабылдауда кеткен олқылықтардан туындайды. Емледегі басты принципті айқындау, емле ережелерінің теориялық негізін іздестіруден бұрын орыс тілі орфографиясындағы принциптер мен орфограммаларды қабылдау орын алып кеткен. Сондықтан кеңес түркі тілдерінің кейінгі орфографиялық басылымдары алдыңғы қабылданбай қалған орфограммаларды қалыптастырумен келеді.

Қазіргі заман – ақпарат заманы. Біз ақпаратпен қарулану үшін кез келген тәсілді пайдалануымыз керек. Ол өзге тілді жетік білу болсын, болмаса өзге ұлттың жазба тілін ғана түсіну болсын, бәрібір. Ал туыс тілдер графикасының ортақ болуы – осы тәсілдердің біреуі. Жетілдірілген әліпбиі мен емлесі бар туыс тілдер бір тілдің диалектісіндей қарым-қатынас жасай алар еді. Сондықтан жазудың қазіргі қызметі, әсіресе түркі тілдері үшін ақпарат алуға пайдалану дегенге саяды.

Қыпшақ тобына кіретін тілдердің өзі бір фонеманы әртүрлі әріппен таңбалағаннан бірін-бірі түсінуде қиындыққа тап болып отыр. Ол алдымен әліпби құрамын бекітуде кеткен олықылықтарда, унификацияланған ортақ әліпби жобасынан ауытқып, бір фонеманы әр тілде әртүрлі әріппен белгілеуде тұр. Ноғай мен құмық әліпбилерінде [ä], [ü], [ö] дыбыстары **аь, оь, уь** әріп тіркестерімен беріледі (ә, ө, ү/у әріптерімен таңбалауға мүмкіндік барда). Қарашай-балқар жазуында орыс алфавитімен келген е, ю әріптері [о], [у], [ө], [ү] дыбыстарының таңбасына көшкен. Бұл фонемаларға басқа әліпбилердегі ә, ү, ө графемалары сәйкес еді. Қазақ, өзбек әліпбилеріндегі **к, к, ғ, г** әріптері татар, қырғыз, түркімен әліпбиінде /к/, /г/ деп белгіленсе, балқар, қарашай, құмық тілдерінде: **к, къ, г, гь** диграфтарымен жазылады.

Түркі тілдерінің арасындағы айырмашылықтар көбейіп, әр тіл өзіндік даму жолын таңдап отырған сияқты. Оған тілдердің географиялық жағынан жақын орналасуы мен бір экономикалық және саяси кеңістікте өмір сүруі, сондай-ақ, бастысы, жазба тіл айтарлықтай әсерін тигізіп отыр деп айта аламыз.

Түркі халықтарының арасындағы бауырластық шығыстық менталитеттен шығады. Славян халықтарының немесе басқа халықтардың арасында еларалық бауырластық туралы сөз ете алмаймыз. Ондай ұғым да жоқ. Түркі жұртына ғана (?) тән бұл құндылық тіл тобындағы үндестік (сингармонизм) заңынан да көрінетін тәрізді. Түркі тілдерінде сөздің басқы буыны ерекше мәртебеге ие болған: сөздің алғашқы буыны жуан болса, сөз бірыңғай жуан; сөздің алдыңғы буыны жіңішке болса сөз бірыңғай жіңішке айтылады. Яғни алдыңғы буынға бағынады, ыңғайланады, «ұқсауға тырысады», бір-бірімен «тату». Түбір мен қосымша арасындағы дауыссыздар да ықпалдасады. Өзара үндесу, бірыңғай сипат алу алғашқы буыннан соңғы буынға дейін жалғасын табады. Түркі тілдеріндегі үндесімді тек өзге тілден енген сөз, жұрнақ қана бұза алады.

Жаңа латын графикасын қабылдаудағы лингвистикалық түркіжайттардың бастысы кірме терминдерді түркі тілдері-

нің өзіне тән дыбыстау мәнерімен жазу және айтуға дағдылану болып табылады.

Жаңа қазақ-латын әліпбиінде 32 әріп болады. Олардың 28-і қазақ тілінің негізгі дыбыстық қорын таңбалайды. Һ әрпі одағайлар мен шығыс тілдерінен енген сөздерді және халықаралық терминдерді жазуда пайдаланылады. Ғ, Ү, Ұ, І әріптері халықаралық терминдерде қолданылады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТ

1. 1929 ж. 2-4/VI емле-ғылыми конференцияның стенографиялық есебі. Қызылорда, 1930. – 134 б.
2. 1991 жылы, 18-20 қарашада өткен «Қазіргі таңдағы түркі әліпбилері» атты халықаралық симпозиумының жинағы.
3. *Birgit N. Schlyter* Language Policies in Present-Day Central Asia // *International Journal on Multicultural Societies*. UNESCO, 2001. Fasc. Vol. 3, No. 2. P. 130.
4. *Birgit N. Schlyter* The Karakalpaks and other language minorities under Central Asian state rule // *Prospects for Democracy in Central Asia*. Swedish Research Institute in Istanbul, 2005. С. 86-87. The Karakalpaks and other language minorities under Central Asian state rule // *Prospects for Democracy in Central Asia*. Swedish Research Institute in Istanbul, 2005. С. 86-87.
5. Агазаде, Ф. Очерк по истории развития движения нового алфавита. Казань, 1928.
6. Азимов Г. Орфография туркменского языка Ашхабад, 1959. – 38 б.
7. Айдаров Г. Язык памятника Кюль-тегину. Алматы: Ғылым, 1993.- 280 с.
8. Айдаров Ф. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Алматы, Мектеп, 1986.-180 б. 17 б.
9. Айтхожин Н.А. Вопросы реформы казахского алфавита // *Саясат*. 1998. № 12.
10. Академик Н.Сауранбаевтың еңбектері. I том. Алматы, 2000.-400 б.
11. Алдажұманов Қ., Бурханов Қ., Смағұлова С, Құдайбергенова А ХХғ. басындағы кеңестік Қазақстан мен түркі тілдес халықтардың әліпби реформасына тарихи талдау // *Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы*. А.: Арыс, 2007.-410 б. 31б.

12. Алдамжар Б. Парсылар латынды неге кабылдамады // Заң 13.03. 96.

13. Алиев У. Национальный вопрос и национальная культура в Северо-Кавказском крае (итоги и перспективы). К предстоящему съезду горских народов Ростов-н/Д: Севкавказ, 1926. С. 82.-128 с.

14. Алпаров Г. Правила орфографии татарского литературного языка. Казань, 1934. -25 б.

15. Алтай М. Латын таңбалары. Қазақ әліпби нұсқаларына сын // Ана тілі. 15.08.02.

16. Алфавит октября. Итоги введения нового алфавита среди народов РСФСР. М.,134. – 159.

17. Аманжолов А. Графика таласских, енисейских и орхонских надписей // Қазақ тілімен әдебиеті. 1973, 3-шығы. 18 б.

18. Аманжолов А. Көне түркі жазуы // Қазақ тілі энциклопедиясы. Алматы, 1998.–509 б. 180 б

19. Аманжолов С. Еміле ережесі мал емес // Ана тілі. 2001, 18.VII.

20. Аманжолов С. Қазақ алфавиті мен орфографиясының кейбір мәселелері жөнінде // Социалистік Қазақстан 30. 03. 1957.

21. Аманжолов С. Қазақ тілінің кейбір мәселелері // Социалистік Қазақстан. 13.12.1949.; Жолаев Н. Қазақ тілінің емлесін жақсарту жөнінде кейбір пікірлер // Социалистік Қазақстан. 10. 01. 1950.

22. Аманжолов С. Орыс графикасына негізделген қазақтың жаңа алфавиті мен орфографиясы. Алматы, 1940.–30 б.

23. Аманжолұлы С. Жаңа әліппенің кейбір дыбыстарын өзгерту, емле мен терминді дұрыстау туралы // Социалистік Қазақстан. 23.08. 1933.

24. Әдәвијјат гәзеті 23.05.1939

25. Әбілқасымов Б. Тарих тағылымын ескерсек, Ақиқат 1995-№3.

26. Әліппе мен емледегі жаңалықтар жобасы// Социалистік Қазақстан. 14.06.1934.

27. Әміржанова Н. Қазақстандағы латын жазуының тарихи тағылымы // Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012 – 300 б.

28. Базарбаева З. Некоторые аспекты реформирование казахского алфавита на основе латинской графики // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы А., Арыс, 2007. – 410б. 221 б.

29. Базарбаева З.М. Қазақ тілі: интонология, фонология. Алматы, 2008.
30. Байтұрсынұлы А. Емле туралы // ҚР БЖҒМ ҒА Хабарлары. 2000, №3.
31. Байтұрсынұлы А. «Жаңа мектеп», 1926, № 7-8, 43-50 бб. / «Ел-шежіре»
32. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. Алматы: Ана тілі, 1992. —414 б.
33. Балақаев М. Вопросы казахской графики и орфографии // Вестник АН КазССР. №12. 1951.
34. Балақаев М. Біріккен сөздердің емлесі туралы // Социалистік Қазақстан 5. 01. 1940.
35. Балақаев М. Емледегі кейбір кемшіліктер туралы // Социалистік Қазақстан. 8. 08. 1945.
36. Балақаев М. Жаңа әліппе мен емле проектісі туралы // Социалистік Қазақстан. 24. 08. 1939.
37. Балақаев М. й, й, я, ю әріптерінің қолданылуы // Социалистік Қазағыстан. 16. 01. 1941.
38. Балақаев М. Орфографияға енетін өзгерістер // Социалистік Қазақстан 5. 10. 1940.
39. Барманқұлов К. ы, і емлесі жайында // Қазақстан: мұғалімі. 9. 05. 1953.
40. Баскаков Н. А. Дискуссия в Казахстане о литературном языке, графике и орфографии // Вопросы языкознания. М., 1952. №4.
41. Баскаков Н.А. Проблема совершенствования и унификации алфавитов тюркских литературных языков народов СССР М., 1980.-428 с.
42. Батманов И. Фонетическая система современного киргизского языка. Фрунзе, 1946. 93 б;
43. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. I, II М., 1963.-388 с.
44. Бөлеген Ә., Бөлеген Г., Төрехан Г., Алтай М. Жаңа әліпби қандай болу керек // Заман – Қазақстан. 9.08.96 және ЕҚ. 17.09.96.; Жүнісбек Ә. Ахаңның жолы бізге үлгі // ҚӘ. 29.11.02; Исламбек Т. Латиница или вязь? // Каз. Правда 31.07.92.; Исламбек Т. И все-таки будущее – за латиницей // Каз. Правда 27.08.93.; Сейтұлы О., Бегалыұлы С. Жаңа казак әліпбиі керек // АТ. 25.10.00..
45. Букчина Б.З., Калакуцкая Л.П. Лингвистические основания орфографического оформления сложных слов // Нерешенные вопросы русского правописания М:Наука, 1974. – 303 с.

46. Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. М., 1972.
47. Выготский Л. С. Мәдени-тарихи тұжырымдама // Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. Алматы: Таймас, 2005. – 464 б
48. Гиляревский Р. С., Гривнин В. С. Определитель языков мира по письменности. М.: Наука, 1964. С. 47.
49. Гинзбург А.И. Узбекистан: этнополитическая панорама. Очерки, документы, материалы. М., 1994-1995. 1-2 том.
50. Гузев В.Г. К вопросу о слоговом характере тюркского рунического письма // Вопросы языкознания. 1994. №5. 140 б.
51. Ғабдолқәрімов С. Жаңа қазақ әліпбиі қабылдансын-ақ // Егемен Қазақстан. 03.11.2000.
52. Джунибеков А. Инструментальный анализ гласных // Строй казахского языка. Фонетика, — Алматы: Наука, 1991.
53. Дирингер Д. Алфавит. М.: Изд. инс. лит., 1963. -655 с.
54. Драчук В. Дорогами тысячелетий. М: Молодая гвардия, 1977.-256 с. 30 б.
55. Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. Ленинград, 1941. 158б.
56. Ёбдыллаһ бей Ёфёнди Задё. Сон Түрқ elifbasw. Вақу, 1919
57. Есенов Қ. Барымен базар болған абзал; Сауытбеков С. Ескі жұрттан жұрка жинамайық // Халық кеңесі 11.01.95.
58. Жакыпов Ә. Біз бет түзер бағдаршам // Ана тілі. 9.12.93.
59. Жанболатов С. Латын әліпбиі негізіндегі жазуымыз жайындағы талдау // Ағайын, 2001. №1;
60. Мырзабек С. Гәп әліпбиде емес оны пайдалана білуде // ЕК. 10.10.00.
61. Жиенбайұлы С. Әліппе мен емленің кейбір мәселелері туралы // Социалистік Қазақстан. 6.04. 1935.
62. Жунисбек А. Введение в сингармоническую фонетику. – Алматы: Арыс, 2009. -109 с. 28-29 бб.
63. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
64. Жұбанов Қ. Редакторские примечания Х. Жубанова к двум статьям С. Аманжолова «О языке перевода классиков М-Л» и «Элементы флективности в казахском языке», опубликованных в трудах Казахстанского научно-исследовательского института национальной культуры, кн. I, Алма-Ата-Москва 1935 год. // Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. А., 2010

65. Жұрынов М. Академик М. Жұрыновтың ұсынысы // Ана тілі. 3.08.00.;
66. Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. А., 2009. 312б.
67. Жүнісбек Ә. Төл жазусыз түгелдік болмас // Ана тілі. 16.01.92.
68. Жүсіпұлы М. Ахмет Байтұрсынов және қазіргі қазақ тілі фонологиясы. -Алматы: Ғылым, 1998. -215 б. 107
69. Зиндер Л.Р., Маслов Ю.С. Л.В.Щерба – лингвист, теоретик и педагог. Л.: Наука, 1982. – 103 с.
70. Yaşar Akdoğan Türk dili ve yazılı-sözlü anlatım bilgisi İstanbul, S 49-62.
71. Yazım Kılavuzu. Ankara, 2012.
72. Ибрагимов С. Орфография узбекского языка // Орфография тюркских литературных языков 218 б.
73. Ибрагимов С. Узбекский алфавит и вопросы его совершенствования // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. М.: Наука, 1972. - С. 157-173.
74. Ижанов З. Әліпби туралы архив не дейді // Қазақ әдебиеті 7.07.00.
75. Из резолюции общего собрания студентов-казахстанцев г. Москвы по докладу о латинизации казахского алфавита // Культурное строительство в Казахстане. Алма-Ата, 1965-564 с.
- Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского изречения. –Казань, 1846. – 115 с.
76. Ионов В. М., С. А. Новгородов. Сахаск: Областная типография, 1917. - 44 с.
77. Исаев М. Языковое строительство в СССР. М.: «Наука», 1979. С. 85-90.- 352 с.
78. Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. Алматы: Мектеп, 1989. – 192 б.
79. Исмағұлова А. История казахского языка. Алфавит. Поиск, 1998 №2. Серии Гум.
80. Исмаилова Г. К истории азербайджанского алфавита // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР / Н. А. Баскаков. М.: «Наука», 1972. С. 28-40.
81. Истрин В.А. Развитие письма. М.: АН СССР, 1961. -394 с.
82. Исхан Б. Латын ғарпіне көшу тілімізді сақтау үшін керек. // Қазақстан 27.09.2001.
83. Итқұлов Қ. Лажы келсе, латынға көшсек // Заң 31.07.96.
84. К борьбе за новый алфавит. Сб. статей. Из. Научной Ассоциации Востоковедения при ЦИК СССР. – М., 1926. –69 с. 19-36.

85. Калмыкова С. Алфавит ногайского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. – М.: Наука, 1972.
86. Калмыкова С. Орфография ногайского языка // Орфография тюркских литературных языков СССР. М., 1973.
87. Кеңесбаев С. К вопросу о закономерностях акцентуации в казахском языке. // Вопросы казахской филологии. –Алма-Ата: Наука, 1964. 11-22 с.
88. Кеңесбаев І. Қазақ тілі білімінің мәселелері. –Алматы: Арыс, 2008. -602 б.
89. Кеңесбаев С. Қазақ тілінің орыс графикасына негізделген жаңа алфавиті мен орфографиясы туралы // Лениншіл жас 31.12. 1940.
90. Киргизская акцентуация. Фрунзе, 1974.
91. Кобешавидзе И.Н. К характеристике графики и фонемного состава языка орхон-енисейских надписей // Советская тюркология. 1972, №2. 40 б.
92. Колца Е.К. Орфография гагаузского языка // Орфографии тюркских литературных языков СССР. М.: Наука, 1973. С. 91-102.
93. Кондратов А. Звуки и знаки. М.: Знание, 1978.-208 с.
94. Кононов А. Н. Грамматика турецкого языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941.
95. Кудайбергенов С. Совершенствование и унификация алфавита киргизского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. - М.: Наука, 1972. - С. 93-98.
96. Кудайбергенов С. Орфография киргизского языка // Орфография тюркских литературных языков СССР. М.: Наука, 1973. - 301с.
97. Курбатов Х. Орфография татарского языка // Орфография тюркских литературных языков СССР. М: Наука, 1973. – 301.
98. Күдерінова Қ. Бірге және бөлек жазылатын сөздердің орфографиясы. Алматы, 2005.–146 б.
99. Күдерінова Қ. Жеке дыбыстардың орфоэпиясы // Қазақ тілінің орфоэпиялық анықтағышы А., 2005.
100. Күдерінова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту орталығы, 2010.-269б.
101. Къарачай-малкъар тилни орфографиясы. Ставрополь: Ставрополь китаб издательство, 1964. С. 4.- 35 с.
102. Қазақ алфавиті ұ әрпінің таңбасын өзгерту туралы // Социалистік Қазақстан. 24. 07. 1951.

103. Қазақ әдеби тілі тарихының проблемалары. Алматы: Ғылым, 1987.-173 б.
104. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сыйезі. Алматы. 2005.-144 б. 25 б.
105. «Қазақ» газеті 1913. Алматы: Арыс, 2009.- 477 б.
106. Қазақ грамматикасы. Астана, 2002.
107. Қазақ совет энциклопедиясы. VI том, Алматы, 1974. -654 б.
108. Қазақ тілі әлемдік интернетке жол тартты // Ана тілі. 15.02.01.
109. Қазақ тілі әліппесінің жаңа емлесінің ережелері // Лениншіл жас 10. 07. 1939.
110. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. Алматы: Арыс, 2005.
111. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. Алматы: Арыс, 2007.
112. Орфографиялық сөздік. Алматы: Дәуір, 2013.
113. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. Алматы, 1941.-123 б. (Құрастырушылар: Аманжолов С., Баишев С., Бұзырбаев Ғ., Кенесбаев С., Сауранбаев Н.)
114. Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі А: Арыс, 2005.
115. Қайдар Ә. «Латын әліпбиінің болашағы зер» // Ана тілі 1993. 24.10.
116. Қайдар Ә. Жаңа қазақ әліпбиі // ЕҚ. 26.07.90.; Жунисбек А. Хусаинов К. Уали Н. Казахский алфавит на основе латинской графики // Известия АН РК. 2000. №1.
117. Қайдар Ә. Жеті жыл жыр болған жазу жайында // Егемен Қазақстан. 16.06.00.
118. Қайдаров Ә. Қазаққа латын жазуы керек пе, жоқ па? // Егемен Қазақстан. 6.01.96.
119. Қалиұлы Б. Қазақ тілі орфографиялық сөздігінің соңғы басылымы жайында // Тілтаным, 2003.
120. Қамзабекұлы Д. Қазақ зиялыларының әліпби айтысы // Қазақ әдебиеті. 14.12.01.
121. Қасым Б. Күрделі зат есімдер сөздігі. Алматы, 1999. – 110 б.
122. Қондыбаев С. Бір академиктің, бір мүдделі топтың айтқанымен тіл мәселесі шешілмейді // ЖА 25.01.01.
123. Қырықбай Н. Қазақ үшін әріп 26 латын әріпінен түзілген қазақ жаңа әліпнамасы // Ағайын 2001.№1.
124. Латын әліпбиімен лебіз білдірсек // Қазақ елі 14.03.97. (Латын әліпбиімен лебіз білдірсек // Қазақ елі 14.03.97.; Мереке А. Казахский язык на латинице? А почему бы и нет? При чем совсем скоро // Экспресс-К 5.11.99., Исаұлы А. Латын жазуына көшсек

// Абай. 2000. №4; Жиенбай Ә. Еуропалық қазақтар қолданатын латын-қазақ алфавиті // АТ. 4.01.01.; Мұхаметжанов М. Қазақ әліпбиінің жаңа жобасы туралы // Заман – Қазақстан. 7.06.96.; Батыш Ж. Қазақ әліппесі туралы // Жұлдыз. 1994.№2. 202б.;

125. Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы А., Арыс, 2007. – 410б.

126. Левин Г. Орфографические особенности текстов рунических памятников древнетюркской письменности // Түркология. Түркістан. 2005. №1.

127. Мақаев Э.А.Язык древнейших рунических надписей. М., 2002. –156 с. 57 б.

128. Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері Алматы: «Ғылым», 2002.– 368 б.

129. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М-Л, 1951.-451 с.

130. Мамырбекова Г. XVIII-XIX ғғ. араб жазулы қазақ жазбаларының графикалық-орфографиялық ерекшеліктері: фил. ғыл. канд. ... автореф. Алматы, 2006.–130 б.

131. Махмудов А. Согласные узбекского литературного языка Ташкент: Фан, 1986. -237с. 5 б.

132. Махмудов М. Словесное ударение в узбекском языке. – Ташкент: ФАН, 1960.

133. Махмұд Қашқари Түркі тілдерінің сөздігі А.: «Хант», 1997. -590 б.

134. Мектептегі А. Қазақ жазуының қасиеті мен қасіреті // Қазақ елі. 1995.20.10.

135. Мереке А. Латиница объединит тюрков // Новое поколение 26.11.99.

136. Милых М. Вопросы орфографии тюркских языков Северного Кавказа и Дагестана. Кисловодск, 1937. – 77б.

137. Мирза Фатали Ахундов и новый тюркский алфавит // Культура и письменность Востока. Б., 1928. С. 58-61.

138. Молжігіт С. Латын графикасына көшу мәселесі // Қазақ тілі мен әдебиеті. 2000. №8. 3 б.

139. Момынова Б. Қоғамдық-саяси лексиканы қалыптастырудағы атаулық тіркестердің рөлі // А.Байтұрсынұлы және қазақ филологиясы мәселелері Алматы: «Арыс», 2004.– 208 б.

140. Мошков В.А. Гагаузские тексты. Известия Общества археологии, истории и этнографии. Казань, 1895-1896. Т. XIII, вып. II.

141. Мусаев К. Достижения и проблемы в усовершенствовании алфавитов и орфографии современных тюркских языков // Опыт совершенствования орфографии тюркских языков М: Наука, 1982. С29.

142. Мусаев К.М. Алфавиты языков народов СССР. М. Наука, 1965. – 85 с.

143. Мусаев К.М. Вопросы разработки и дальнейшего совершенствования орфографий тюркских литературных языков Советского Союза// Орфография тюркских литературных языков СССР.

144. Мұнайтбасов Б. Күрделендіріп керегі жок // Түркістан 20.05.98.

145. Мұнайтбас Б. Ақжол деп атын қойдым әліпбидің // АТ. 02.07.98.

146. Народный комиссариат просвещения РСФСР. Приказ от 24 декабря 1942 г. № 1825 «О применении буквы «ё» в русском правописании»

147. Насыров Н. Об усовершенствовании и унификации алфавита каракалпакского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. М.: «Наука», 1972. С. 75-87.

148. Новая казак-киргизская (Байтурсыновская) орфография. Спорные вопросы Киргизской графики и орфографии. Проф. Е.Д.Поливанов. Санкт-Петербург, 1924.- 8 с.

149. Новая орфография киргизского языка 1938.-15с.

150. Новый алфавит и орфография киргизского языка Фергана. 1940. – 14 с.

151. Нұржекеұлы Б. Жаңа жазуға көшу – барынды жоғалту // 5.12.00. ЕҚ;

152. Омарұлы Е. Бакыу сійезінің латын әрпі туралы қаулысы // XX ғасыр басындағы қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Қазығұрт, 2013. – 638. 271 бет

153. Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков и народа СССР. –М.: Наука, – 225 с.

154. Оралбеков О. Қазақ үшін бұл ғасыр қаріпке таласумен басталып таласумен аяқтала К // ҚӘ. 1.12.00; Баймұханбетов С. Неутомимая жажда реформ // Каз. Правда 1999, 16/Х;

155. Орфография ережелері туралы // Қазақстан мұғалімі. 4. 04. 1953.

156. Орфография хакасского литературного языка Абакан, 1947.-46 б.

157. Османалиева Б. Иранские элементы в тюркских языках. Источники формирования тюркских языков в Ср. Азии и Южной Сибири. Фрунзе, 1966.

158. Өтебеков Ауған, Иран, Түркия казактараның тіліндегі кейбір дауыссыз дыбыстарға байланысты ерекшеліктер // Тілдік жүйе және құрылым. А., 1998.

159. Петров Н. Орфография сахаского языка // Орфография тюркских литературных языков СССР. М., 1973.

160. Поливанов Е.Д. «Узбекская диалектология и узбекский литературный язык» Ташкент, 1933.

161. Поливанов Е.Д. Проекты латинизации турецких письменностей СССР. К тюркологическому съезду II-1926, Ташкент, 1926-16 с.

162. Правила орфографии и пунктуации гагаузского языка / П. А. Чеботарь и др.-Кишинёв, 2014. -72 с.

163. Поцелуевский А.Л. Правила орфографии туркменского литературного языка. Ашхабад, 1937. – 316.

164. Правила сахаской орфографии Сахаск, 1955. – 506.

165. Прманов К. Звук и буква // Аргументы и факты. 2001 №25, №26;

166. Радлов В. Phonetik der nordlichen Turkschprachen, Leipzig

167. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. Алматы: Санат, 1994.-168 б. 157 б.

168. Садыков Т., Сагынбаева Ф. Кыргыз & Түрк салыштырма грамматикасынын негиздери. Бишкек, 2010- 4796.

169. Садыков Т. Основы киргизской фонологии и морфонологии. Бишкек, 1992.-1566.

170. Садыралиева Г. Кыргыз орфографиясынын калыптанышы жана өнүгүш этаптары. Бишкек, 2009. ФФК. Автореферат. – 216.

171. Садырбайұлы С. Реформаға әуескойлык // ҚӘ. 23.06. 2000. Қарақұлов М. Әліпби таңдайтын заман ба осы. 14.05.92. АТ. Әбіш Қ. Асықпа, сабырынды сақта, казак. // ЖА. 25.10.94; Байтелесов, Ақтомпышқызы Ж. Әліпбимен алыса береміз бе // АТ. 2002 18/08. Оралбеков О. Қазақ үшін бұл ғасыр кәріпке таласумен басталып, кәріпке таласумен аяқтала ма? // ҚӘ. 1.12.00; Әбілқасымов Б. Тарих тағылымын ескерсек // Ақиқат. 1995. № 3, 69 б. Асанов Н. Латынға көшу – баянсыз тірлік // ЕҚ, 27.12.00.;

172. Севортян Э. Материалы по сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков // Сравнительная грамматика тюркских языков М, 1955.

173. Селезнева Л.Б. Современное русское письмо. Томск, 1981.- 211 с.
174. Советский Азербайджан: мифы и действительность. Баку: Элм, 1987. С. 294.
175. Соегов М. Новый туркменский алфавит: некоторые вопросы его разработки и принятия. İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü.
176. Соттаев А. Пути совершенствования и унификации алфавита карачаево-балкарского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. - М.: «Наука», 1972. С. 88-92.
177. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М.: Наука, 1984. – 484 с 408 б.
178. Стенографический отчет I пленума ВЦКНТА. Баку, 3-7/VI, 27. М, 1927.- 175 б.
179. Стенографический отчет научно-орфографической комиссии созданной 2-4.06. 1929 г. научно-методическим советом НКП и ЦКИКА. Кызылорда, 1930.-482 с.
180. Стенографический отчет третьего пленума всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита заседавшего в Казани, от 18-23/XII-1928. Казань, 1928.-227 с.
181. Стенографический отчет IV пленума ВЦКН алфавита пр. в Алматы, ВЦКНА, 1931.- 261 с.
182. Сұлтанмұратов Б. Қосылғыштардың орны: ауыстырғанмен қосынды өзгермейді // Қазақстан. 27.09.01.
183. Сыздық Р. Қазақәдебитілінің тарихы. Алматы: Арыс, 2004.- 288 б.
184. Сыздық Р. Қазақ тілі анықтағышы Астана, 2000.
185. Сыпатайұлы С. Ата жазуымызды аскактатайық // Ана тілі. 9.12.93; Мектеп-тегі Аманқос. Ежелгі руна жазуы – мемлекеттің рәмізі // ҚӘ. 18.10.02.
186. Татар аьдыби теленень алфавиты хьям орфографиясе // Казан, 1938.
187. Токтарұлы Ө. Латын алфавиті мен қазақшаны шағатайшаға жуықтатып түп мағынасында жүйелі жазу // Изденіс 2001. №4-5. 75 б.
188. Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. Алматы: «Мектеп», 1981.- 206 б.
189. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Фонетика. Морфология. Алматы: «Мектеп», 1981.- 206 б.
190. Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасы. Алматы: Қазақ университеті, 1992.-192 б.

191. Тукан М.П. Письменность гагаузского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. - М.: Наука, 1972. - С. 59-657
192. Түндікбаев Ж. Латын-түрік жобасы // Ана тілі. 7.09.00.
193. Türk dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu, Ankara, 1997.
194. Тілші, 17.09.27.
195. Уатай Ж. Латын әріптеріне негізделген қазақ әліпбиінің жобасы // Қазақ тілі мен әдебиеті 1996 №3; Заман-Қазақстан 15.12.95; Арыстанбеков Қ. Әлемге әйгіленудегі әмбебап әліпби // Алматы ақшамы. 27.07.94.
196. Уәли Н. Лингвистикалық және мәдени-әлеуметтік түрткі жайттардың басымдылығы // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы А., Арыс, 2007. – 410 б.
197. Уәли Н. А.Байтұрсынұлы – ұлттық жазудың негізін қалаушы // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. А:Арыс, 2007. – 410б. 33 б.
198. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Алматы, 2007. ф.ғ.д. ғылыми дәр. алу үшін жаз. дисс. қолж.
199. Уәли Н., Қыдырбаев Ө. Қазақ тілі Сөз мәдениеті. Алматы: Мектеп, 2006.
200. Уәлиұлы Н. А. Байтұрсынұлы және қазақ жазуының онтогенездік дамуы // Ұлттық рухтың ұлы тіні. Алматы: Ғылым, 1999.- 566 б.
201. Уәлиев Н. Қазақ графикасы мен орфографиясының фонологиялық негіздері. Алматы, 1993. ф.ғ.к. ғыл. дәр. ал үшін жаз. дисс.
202. Умуркулов Б.Хозирги ўзбек тили. Термиз, 2012.
203. Фадли Әли. Саяси тұрғыдан келейік // АТ. 14.05.92; Қондыбаев С. Қазақ жазуының жағдаяттары жөнінде // Маңғыстау газы. 4.08.92; М. Сапархан Ақыметтің ақ жолы адастырмайды // АТ. 7.09.00.
204. Фазылжанова А. Түркия, Әзербайжан, Өзбекстан Республикалары ұлттық тілдерінің латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшу тәжірибесі // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы А., Арыс, 2007. – 410б.
205. Фонетика современного русского литературного языка М.: Наука, 968.-211 с.
206. Фридрих И. Дешифровка забытых письменностей и языков, М., 2003.-208 с. Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки. М., Прогресс, 1976.-590 с. 109-118 бб.

207. Хальфин, Сагит. Азбука татарского языка. - М., 1978. - 52 с.
208. Хұсайын К Дыбыс. Мағына сөз. Алматы, 2016. 648б. 339б.
209. Чанков Д.И. Создание и усовершенствование хакасского алфавита // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. М.: Наука, 1972. С. 183-189.
210. Чарьяров Б. Из истории туркменского алфавита // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. М.: Наука, 1972.С. 149-156.
211. Чарьяров Б. Орфография тургменского языка // Орфография тюркских литературных языков СССР. М., 1973.
212. Шәріпбаев А. Латынсыз, компьютерсіз көзіміз ашылмайды // Егемен Қазақстан. 27.12.00.
213. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. М., 1957.- 189 с.
214. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л.: Наука, 1970.-204 с. 8 б.
215. Ысқақов А. Жаңа әліппе проект жайындағы кейбір пікірлер жөнінде // Социалистік Қазақстан 3. 08. 1940.
216. I Всесоюзный тюркологический съезд 26/II-5/III-1926. Баку, 1926. -426 с.
217. Юлдашев А. Орфография башкирского языка// Орфография тюркских литературных языков СССР.
218. Языки мира. Тюрксике языки. Бишкек, 1997. – 540с.
219. Языки народов Российской Федерации и соседних государств. М.: Наука, 2005. Т. 3. С. 138. 606 с.

Интернет көздері:

<https://kk.wikipedia.org/wiki/>

Baq.kz

Uzbekistan.lv

kaa.m.wikipedia.com

www.e-trans.ru,

www.caa.gov.az

Жунисбек А. К проблеме реформы казахского письма. Евроцентризм или тюркоцентризм. А., 2015. рукопись.

<http://old.abai.kz/>

Қаракалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесі (kaa). сайт Советта Министров Республика Каракалпақстан.

<http://tatar.com.ru/orfo.php>.

Özbekiston Respublikasiniñ Qonuni. Lotin yozuviga asoslanğan özbek alifbosini joriy etiş töğrisida 02.09.1993

Ўзбекистон республикасининг «Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида»ги қонунига ўзгаришлар қиритиш ҳақида

Everson Michael. Some Türkmen alphabets

О переводе гагаузской письменности на латинскую графику. Парламент Республики Молдова.

Правила орф. и пункт.гагаузского языка /П. А. Чеботарь и др.Кишинёв, 2014. 72 с. <https://ru.wikipedia.org>

«Lati'n jazı'wi'na tiykarlang'an Qaraqalpaq a'lipbesin yengiziw haqqı'nda»g'i' Qaraqalpaqstan Respublikası' Ni'zami'na qosı'mshalar ha'm wo'zgerisler kirgiziw haqqı'nda Qaraqalpaqstan Respublikası'ni'n' Ni'zami'

**Төменде өзге түркі оқырмандарына түсінікті болу үшін
«Türk dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu» (Ankara, 1997)
еңбегінен алынған түркі тілдері фонетика-фонологиялық
терминдерінің сөздігінен үзінді беріліп отыр**

1. Акустика ~ айтылым; turk.:akustik;Az.: hava axını; Tkm.: akustik; Gag.: akustika; Özb.: akustika; Uyg.: akustika; Tat.: akustika; Bşk.: akustika; Kmk.: akustika; Krç.-Malk.: akustika; Nog.: akustika; Krg.: akustika; Alt.: akustika; Hks.: akustika; Tuv.: akustika; Şor.: akustika; Rus.: акустика

2. алғашқы созылыңқылық;turk.:aslı uzunluk ~ birincil uzunluk;Az.: ilkin uzanma; Tkm.: ikinci uzunluk ~ 1-nci uzunluk, gadımı türki uzunluk; Gag.: öz uzunnuk ~ aslı uzunnuk; Öb.: *asly uzunlik; Uyg.: дәсләпki uzunluq; Tat.: berençel ozınlıq; Bşk.: berensel ozonloq; Kmk.: *aslu uzunluq ~ (sozuk awazda) awwaldan berli bolgan uzunluk; Krç.-Malk.: tawuşnu bek alga uzunlugu; Nog.: baslapkı uzunlık; Krg.: algaçkı sozulmalık; Alt.: baştap tariy tabılğan uzun ündü tabış; Hks.: tapsagnıñ öön uzunı ~ tapsagnıñ çir pirilgen uzunı; Tuv.: pa'ştay turgan uzun ün; Şor.: *paştalğan uzagı (uzunluk); Rus.: pervıçnaya dolgota ~ etimologičeskaya dolgota; первичная долгота ~ этимологическая долгота

3. Алдыңғы дыбыс; turk.:ön ses;Az.: anlaut; Tkm.: anlaut ~ sözüñ başkı sesi; Gag.: öndeki ses ~ anlaut; Özb.: soz boşidagi tövuş ~ anlaut; Uyg.: дәсләпki tavuş; Tat.: süz başı suziğı; Bşk.: anlaut ~ hüž başındağı ön; Kmk.: söznü başındağı awaz; Krç.-Malk.: söz başı tawuş; Nog.: baslapkı ses; Krg.: algaçkı dobuş ~ anlaut; Alt.: söş bajındağı tabış; Hks.: söstiñ pastagı tapsaa; Tuv.: e'ge ün ~ pa'ştaygı ün; Şor.:*sös pajındağı ün ~ anlaut; Rus.: naçal'nyı zvuk ~ anlaut; начальный звук ~ анлаут

4. Алдыңғы дыбыстың түсуі; aldiñgı dibistiñ tüsüwi;turk.:ön ses düşmesi;Az.: ön säs düşümü; Tkm.: sözüñ başkı sesinin düşmegi; Gag.: öndeki sesin düşmesi ~ prokopa ~ afareza; Özb.: soz boşidagi tövuşniñ tuşişi~ prokopa; Uyg.: дәсләпki tavuşniñ cüşüp qelişi; Tat.: süz başı suziğı qısquaruwı; Bşk.: prokop ~ hüž başındağı öndön töşöp qalıwı; Kmk.: söznü başındağı awaznı түşmegi ~ prokopa; Krç.-Malk.: prokopa ~ söz başı tawuşnu түşüwü; Nog.: baslapkı sestiiñ tüsüwi; Krg.: algaçkı tıbıştın түşüp kalışı; Alt.: söş bajındağı tabıştıñ tüjeri; Hks.: söstiñ pastagı tapsagınıñ түşçetkeni; Tuv.: pa'ştaygı ~ pirgi ünnüñ çı'deri; Şor.: *sös pajındağı üniniñ түşkeni ~ prokopa; Rus.: vıpadeniye naçalnogo zvuka ~ prokopa; выпадение начального звука ~ прокопа

5. Ауызжолды дыбыс~awız joldı dibis; turk.:ağız sesiAz.: ağız säsi; Tkm.: ağız sesi; Gag.: aazlı ses ~ aaz sesi; Özb.: *öğiz tövuşi; Uyg.: eğız tavuşi; Tat.: awız awazı ~ söyläm awazı; Bşk.: awız önö; Kmk.: awuz ses; Krç.-Malk.: awuzda kuralgan tawuş; Nog.: awız sesi; Krg.: oozçul tıbış; Alt.: oos tabış; Hks.: aas tapsaa; Tuv.: aas ünü; Şor.: *aksı üni; Rus.: rotovoy zvuk; ротовой звук

6. Ауызша тил; turk.:sözlü dil; Krg.: oozeeki тил¹

7. Ашык буын ~aşık buwın; turk.: açık heceAz.: açığ heca; Tkm.: açık bogun; Gag.: açık kısım; Özb.: óçiq boğın; Uyg.: oçuq boğum; Tat.: açığ ıcek; Bşk.: asıq ijek; Kmk.: açık buwun; Krç.-Malk.: açık bölüm; Nog.: aşık buwın; Krg.: açık muun; Alt.: açık üye; Hks.: açih uya; Tuv.: a'jik slog; Şor.: *ajılık kezek; Rus.: otkrıtıy slog; открытый слог

8. Ашык дауысты~ aşık dawıstı; turk.:geniş ünlü;Az.: gen sait; Tkm.: giñň çekimliler; Gag.: geniş vokal; Özb.: keñ unlu; Uyg.: kãñ sozuq tavuş ~ oçuq sozuq tavuş ~ (D.Uyg.) tövãn sozuq tavuş; Tat.: kiñ suziq ~ açık suziq ~ tübä kütäreşle suziq; Bşk.: kiñ huzınqı; Kmk.: geñ sozuk; Krç.-Malk.: keñ açık; Nog.: keñ sozık; Krg.: coon ündüü; Alt.: keñ ündü tabış; Hks.: çalbah ünnig tapsag; Tuv.: te'lgem a'jik ün; Şor.: *keñ glasny; Rus.: şirokıy glasny; широкий гласный

9. Әліпби ~ alfavit ~ әlipbiy; turk.: alfabeAz.: әlifba; Tkm.: elipbiy; Gag.: alfavit ~ alfabet; Özb.: alifbó; Uyg.: elipbä; Tat.: әlifba; Bşk.: alfavit; Kmk.: alipba ~ alfavit; Krç.-Malk.: alfavit; Nog.: әlippe; Krg.: alfavit; Alt.: alfavit ~ tañmalık; Hks.: alfavit; Tuv.: alfavit; Şor.: alfavit; Rus.: alfavit; алфавит

10. Әліпби ортақтығы; turk.:alfabe ortaklığı; Krg.: алфавит ортоктугу;

11. Әріп~ әrip; turk.:harf;Az.: härf; Tkm.: harp; Gag.: bukva; Özb.: harf; Uyg.: härip; Tat.: xäref; Bşk.: xäref; Kmk.: harp; Krç.-Malk.: harf, harif; Nog.: әrip; Krg.: tamga ~ arip; Alt.: tanık; Hks.: bukva ~ tanıq; Tuv.: üjük; Şor.: bukva; Rus.: bukva; буква

12. Бастапқы дыбыс ~bastapkı dibis; turk.:aslı ses ~ birincil ses;Az.: ilkin säs; Tkm.: ikinci ses; Gag.: *aslı ses ~ aslı fonema; Özb.: *aslıy tövuş; Uyg.: дәsläpki tavuş; Tat.: berençel awaz ~ äwwälge awaz; Bşk.: berensel ön; Kmk.: *aslu ses; Krç.-Malk.: tawuşnu bek alga forması; Nog.: baslapkı ses ~ bîrînşî ses; Krg.: algaçkı tıbış; Alt.: baştapko tabış; Hks.: iñ pastagı tapsag ~ pastagı tapsag; Tuv.: pa'stay

¹ Грамматология терминдерін құрастыруда көмек бергені үшін кыргыз тілінің профессоры, ф.ғ.д. Ташболат Садықов мырзаға алғысымызды білдіреміз.

turgan ün ~ pa'ştaygı ün; Şor.: *payılğan ün ~ paştap turgan ün; Rus.: pervonaçalnyı zvuk; первоначальный звук

13. **Буын**~ buwin; turk.:hece; Az.: heca; Tkm.: bogun; Gag.: kısım; Özb.: boğın; Uyg.: boğum; Tat.: icek; Bşk.: ijek; Kmk.: buwin; Krç.-Malk.: bölüm; Nog.: buwin; Krg.: muun; Alt.: üye; Hks.: uya; Tuv.: slog; Şor.: kezek ~ pölük; Rus.: slog; слог

14. **Буын түси**~ buwin tüsüwi; turk.:hece düşmesi ~ haploloji; Az.: heca düşümü ~ gaplologiya; Tkm.: gaplologiyaa ~ bogun düşmesi; Gag.: gaplologiya ~ *kısım düşmesi; Özb.: boğın tuşişi ~ gaplologiya; Uyg.: gaplologiyä ~ boğumniñ çüşüp qelişi; Tat.: icek qısquaru ~ gaplologiyä; Bşk.: gaplologiya ~ ijekteñ töşöp qalıwı; Kmk.: gaplologiya ~ *buwunnu yutuluwu; Krç.-Malk.: gaplologiya; Nog.: buwin tüsüwî ~ gaplologiya; Krg.: muundun sıygılışıp tüşüp kalışı; Alt.: gaplologiya ~ üyede tüñey tabıstardıñ tüjeri; Hks.: gaplologiya ~ uyalar tüşçetkeni; Tuv.: gaplologiya; Şor.: gaplologiya ~ *kezek tüşçatkanı; Rus.: gaplologiya; гаплогология

15. **Буынға бөлү**~ buwınğa bölüw; turk.: hecelemek; Az.: hecalamağ; Tkm.: bohna böölmeğ; Gag.: kısırca sölemäk; Özb.: boğınlaş; Uyg.: boğumğa bölüş; Tat.: icekläp uqu; Bşk.: ijekläw; Kmk.: buwinlaga bölüp aytmaq (oxumak); Krç.-Malk.: bölümle bla okuw (aytıw) ~ eciklew; Nog.: buwinlaw; Krg.: ecelep aytuu ~ muunga bölüşüp okuu; Alt.: üyelep aydarı; Hks.: uyaca adalı; Tuv.: slogtap çugaalaarı; Şor.: *kezekter aydılatkanı; Rus.: proiznoşeniya po slogam; произношение по слогам

16. **Буындардың кیریуі**~ buwındardıñ kirigüwi; turk.:hece kaynaşması; Az.: afrikat; Tkm.: bogun gusgalması; Gag.: *kısım kauşması; Özb.: boğınlar ixçamlaşuvi; Uyg.: addiyliş; tat.: ike süz arasındağı içeklär berleşüwe; Bşk.: ijektärzeñ tarqalıwı; Kmk.: buwındağı sozuk awaznı tüşüwü; Krç.-Malk.: bölümleni kışartılması; Nog.: buwin birigüwî; Krg.: muundardıñ şireşüüsü; Alt.: üyeniñ kışartılğanı; Hks.: uyalarınñ hisharalthanı; Tuv.: diyereza; Şor.: *kezek kışartılğanı; Rus.: oprşşeniya siogov; опрощение слогов

17. **Біріккен сөз**; turk.:birleşik sözcük; Krg.: бириккен сөз

18. **Бірге жазылу**; turk.: bitişik yazım; Krg.: бирге жазылуу

19. **Бөлөк жазылу**; turk.: ayrı yazım; Krg.: бөлөк жазылуу

20. **Графика**; turk.:grafik; Krg.: графика;

21. **Графема**; turk.: графема; Krg.: grafem;

22. **Дауыс шымылдығы** ~ dawıs şımıldığı; turk.:ses telleri; Az.: säs telläri; Tkm.: ses perdeleri; Gag.: ses alkaları; Özb.: un payçalari; Uyg.: tavuş tüğüçliri; Tat.: tawış yarıları; Bşk.: tel yarıları; Kmk.: tawuş

telleri ~ tawuş bawlar; Krç.-Malk.: tawuş siñirle; Nog.: tawıs tamırları; Krg.: ün tüyündörü; Alt.: til uçuktarı; Hks.: ün tamırları; Tuv.: ün svyazkaları ~ poostaa şandırları; Şor.: *ün taramnarı ~ *ün kılları; Rus.: golosoviye svyazki; голосовые связи

23. **Дауыссыз** ~ dawıssız ~ dawıssız dıbıs; turk.: ünsüz ~ konsonant; Az.: samit; Tkm.: çekimsiz; Gag.: konson ~ konsonant; Özb.: undós; Uyg.: üzük tavuş; Tat.: tartıq ~ tartıq aqaz; Bşk.: tartıncı; Kmk.: tutuk; Krç.-malk.: kısıq tawuş; Nog.: tartık; Krg.: ünsüz; Alt.: tuyuk tabış; Hks.: ün çoh ~ ün çoh tapsag; Tuv.: a'jik eves ün; Rus.: soglasnyı; согласный

24. **Дауыссыздың қосылуы** ~ dawıssızdıñ kosıluwı; turk.: ünsüz türemesi; Az.: samit artımı; Tkm.: çekimsizdiñ artdırılması; Gag.: konson (ant) eklemesi; Özb.: undós órtişi; Uyg.: üzük tavuşniñ qoşulup qelişi; Tat.: tartıq östälü; Bşk.: tartıncı östâw; kmk.: tutuk awaz koşulmagı; Krç.-Malk.: kısıq tawuşnu koşuluwu ~ tunakı tawuşnu koşuluwu; Nog.: tartıqtıñ kosıluwı; Krg.: ünsüzdün koşulması; Alt.: tuyuk tabıştıñ kojuları; Hks.: ün çohtıñ hozılçathanı; Tuv.: a'jik eves ünnüñ nemejiri ~ nemelde a'jik eves ün; Rus.: pribavleniye soglasnogo; прибавление согласного

25. **Дауысты** ~ dawıstı; turk.: ünlü ~ vokal; Az.: sait; Tkm.: çekimli; Gag.: vokal; Özb.: unli; Uyg.: sozuq tavuş; Tat.: suziq ~ suziq awaz; Bşk.: huzıncı; Kmk.: sozuk; Krç.-Malk.: açık tawuş; Nog.: sozik ~ vokal; Krg.: ündüü; Alt.: ündü tabış; Hks.: ünnîg ~ ünnîg tapsag; Tuv.: a'jik ün; Rus.: glasnyı; гласный

26. **Дауыстының өзгеруі** ~ dawıstınıñ özgerüwi; turk.: ünlü değışimi; Az.: säs däyişmäsi; Tkm.: çekimliniñ üytgemegi (başga çekimlää óvrülmegi; Gag.: vokal dönmesi ~ vokal diişimi ~ vokal diişmesi; Özb.: unliniñ ozgarişi; Uyg.: sozuq tavuşniñ özgirişi; Tat.: suziqlarniñ üzgärüwe; Bşk.: huzıncınıñ üzgäreşe; Kmk.: sozuk awaznı almaşınıwu; Krç.-Malk.: açık tawuşnu türleñiwü; Nog.: sozıktıñ awısuwı ~ sozıktıñ özgelenüwi; Krg.: ündüünün özgörüşü; Alt.: ündü tabıştıñ kubuları; Hks.: ünnîglerniñ alızii; Tuv.: a'jik ünner solçulgazı; Rus.: izmeneniye glasnogo; изменение гласного

27. **Дауыстының түсуі** ~ dawıstınıñ tüsüwi; turk.: ünlü düşmesi; Az.: sait düşümü ~ säs düşümü; Tkm.: çekimliniñ düşmegi; Gag.: vokal düşmesi; Özb.: unliniñ tuşuşu; Uyg.: sozuq tavuşniñ çüşüp qelişi; Tat.: suziq awaznıñ töşep qaluwı ~ suziqlarniñ qısquaruwı; Bşk.: huzıncınıñ töşöp qalıwı; Kmk.: sozuk awaznı түşmegi; Krç.-Malk.: açık tawuşnu түşüwü; Nog.: sozıktıñ tüsüwi; Krg.: ündüünün түşüp kalışı; Alt.: ündü

tabiştıñ tüjeri; Hks.: ünnîglernîñ tûskeni; Tuv.: a'jik ünnüñ çi'de peeri; Rus.: vıpadeniye glasnogo; выпадение гласного

28. Диссимилиация ~ dissimilatsiya; turk.: aykırılma ~ benzeşmezlik~disimilasyon; Az.: dissimilyasiya; Tkm.: dissimilyasiya ~ meñzeşsizleşme; Gag.: dissimilâtsiya; Özb.: dissimilyatsiya ~ nóoxşaşlik; Uyg.: dissimilyatsiyä; Tat.: oxşaşsızlanu ~ oxşaşsızlandıru ~ dissimilâtsiya; Bşk.: dissimilyatsiyä; Kmk.: dissimilâtsiya; Krç.-Malk.: dissimilâtsiya; Nog.: dissimilatsiya; Krg.: dissimilatsiya; Alt.: dissimilatsiya; Hks.: dissimilatsiya; Tuv.: dissimilatsiya ~ tömeyleşpezi; Şor.: dissimilatsiya; Rus.: dissimilatsiya; диссимилиация

29. Дыбыс қосылуы ~ dıbıs kosıluwı; turk.:ses türemesi;Az.: säs artımı; Tkm.: ses artdırılması; Gag.: ses eklemesi ~ *ses zeedeletmesi; Özb.: tóvuş örtişi; Uyg.: tavuşniñ qoşuluq qelişi; Tat.: awaz östälü; Bşk.: ön östäw; Kmk.: aaz koşuluw; Krç.-Malk.: tawuşnu koşuluwu; nog.: ses kosıluwı; Krg.: tıbış koşuluusu; Alt.: ün kojulğanı; Hks.: tapsagnıñ hozılçathanı; Tuv.: ün nemejiri; Şor.: ün kojulğanı; Rus.: pribavleniye zvuka; прибавление звука

30. Дыбыс үндестігі; turk.: benzeşme ~ asimilasyon; Az.: assimilyasiya; Tkm.: meñzeşme ~ assimilyasiya; Gag.: asimilâtsiya; Özb.: assimilatsiya ~ oxşaşlik; Uyg.: assimilyatsiyä; Tat.: oxşaşlanu ~ oxşaşlandıru ~ assimilâtsiya; Bşk.: assimilyatsiya; Kmk.: boysınıw ~ oşatıw; Krç.-Malk.: assimilâtsiya; Nog.: assimilyatsiya; Krg.: okşoşturuu ~ assimilyatsiya; Alt.: assimilyatsiya; Hks.: assimilyatsiya; Tuv.: assimilyatsiya ~ tömeylejiri; Şor.: assimilyatsiya; Rus.: assimilyatsiya ~ upodobleniye; ассимиляция ~ уподобление

31. Дыбыстардың конвергенциясы ~ dıbıstardıñ konvergent-siyası; turk.:ses birleşmesi;Az.: säs birläşmäsi; Tkm.: ses birleşmesi; Gag.: ses birleşmesi ~ ses kauşması ~ konvergensiya; Özb.: tóvuş qoşılışı; Uyg.: tavuşlarınıñ birikişi ~ konvergensiyä; Tat.: awazlar uqmaşuwı; Bşk.: öndärzeñ konvergensiyahı; Kmk.: awazlanı birleşmegi; Krç.-Malk.: tawuşlanı birleşmesi ~ konvergensiya; Nog.: ses birigüwı; Krg.: tıbıštardın birigüüsü; Alt.: tabıštardıñ birikkeni; Hks.: tapsaglar pîrikkeni; Tuv.: konvergensiya; Şor.: *ünner pirikkeni ~ konvergensiya; Rus.: konvergensiya zvukov; конвергенция звуков

32. Дыбыстың өзгеруі ~ dıbıstın özgerüwı; turk.:ses değışmesi;Az.: säs дәйіşmäsi; Tkm.: ses çalışması; Gag.: ses dönmesi ~ *ses diişmesi; Özb.: tóvuş ozgarişi; Uyg.: tavuşniñ özgirişi; Tat.: awaz üzgärü ~ awazniñ üzgäreşe; Bşk.: öndöñ üzgärewe; Kmk.: awazlanı almaşınıwu; Krç.-Malk.: tawuşnu türleniwü; Nog.: ses awısuwı; Krg.:

tıbıştardın özgörüşi; Alt.: tabıştıñ kubuları; Hks.: tapsag alızii; Tuv.: ün solçulgazı; Şor.: *ün alıjı; Rus.: izmeneniye zvuka; изменение звуков

33. ДЫБЫСТЫҢ ТҮСҮІ ~ dıbıstıñ túsüwi ~ sinkopa; turk.:orta hece düşmesi; Az.: sinkop ~ söz ortasında säs düşmäsi; Tkm.: daar çekimlilerin düşmesi; Gag.: sinkopa ~ orta kısmın (sesin) düşmesi; Özb.: tövuş tuşışı ~ sinkopa; Uyg.: tavuşlarınıñ çüşüp qelişi ~ sinkopa; Tat.: sinkopa ~ urtadağı ıcek (suzıq) qısquaru; Bşk.: sinkopa ~ öndöñ töşöp qalıwı; Kmk.: söznü içindegi awaznı tüşmegi ~ sinkopa; Krç.-Malk.: tawuşnu tüşüwü ~ sinkopa; Nog.: sestıñ túsüwî ~ sinkopa; Krg.: tıbıstın tüşüp kalışı; Alt.: tabıştıñ tüşkeni; Hks.: tapsagnıñ tüşkeni; Tuv.: k'ı'zaa a'jik ünnerniñ çı'deri; Şor.: *ün tüşkeni~ sinkopa; Rus.: vipadeniye zvuka ~ sinkopa; выпадение звука ~ синкопа

34. ДЫБЫСТЫҢ ТҮСҮІ ~ dıbıstıñ túsüwi; turk.:ses düşmesi; Az.: säs düşümü; Tkm.: ses düşmesi; Gag.: ses düşmesi; Özb.: tövuş tuşışı; Uyg.: tavuşnıñ çüşüp qelişi; Tat.: awaznıñ töşep kaluwı ~ awaz qısquaru; Bşk.: öndöñ töşüp qalıwı; Kmk.: awazlanı tüşmegi; Krç.-malk.: tawuşnu tüşüwü; Nog.: ses tüşüwî ~ sestıñ tüşüp kaluwı; Krg.: tıbıstın tüşüp kalışı; Alt.: tabıştıñ tüşeri; Hks.: tapsagnıñ tüşkeni; Tuv.: ünnüñ çı'deri; Şor.: *ün tüşkeni; Rus.: padeniye zvuka ~ vipadeniya zvuka; падение звука ~ выпадение звука

35. Діріл дауыссыз ~ diril dawıssız; turk.:titrek ünsüz; Az.: titräk samitlä; Tkm.: titreyci çekimsiz; Gag.: titrek konson; Özb.: titróq undós; Uyg.: titrigüçi üzük tavuş; Tat.: qaltırawlı tartıq ~ qaltırawıq tartıq; Bşk.: qaltırawıqlı; Kmk.: kartıllawuk tutuk awaz; Krç.-Malk.: kaltırawuk kısıq; Nog.: dırıldewik tartık; Krg.: dirildeme ünsüz; Alt.: tırkıraak tuyuk tabış; Hks.: tıfırestıg ün çoh tapsag; Tuv.: sirileeş a'jik eves ün; Rus.: drojaşçıy soglasny; дрожащий согласный

36. Езулік ~ ezüwlik ~ ezüw dawıstısı; turk.:düz ünlü; Az.: dodaglanmayan sait; Tkm.: doodaklanmadık çekimli; Gag.: düz vokal; Özb.: lablanmagan unli; Uyg.: lävläşmişän sozuq tavuş; Tat.: irenläşmägän suzıq; Bşk.: irenläşmägän huzınqı; Kmk.: erinsiz sozuk; Krç.-Malk.: erinsiz açık tawuş; Nog.: aşık sozık; Krg.: erindeşpegen ünsüz; Alt.: erin çöyilbes ündü; Hks.: ırın çoh (pütken) ünnig tapsag; Tuv.: erin-pile adavas a'jik ün; Şor.: *erni çoh (püdürçatkan) glasny; Rus.: negubnoy ~ nelabializovannyy glasny; негубной ~ нелабиализованный гласный

37. Екпін ~ ekin; turk.:vurgu; Az.: vurğu; Tkm.: basım; Gag.: urgu; Özb.: urğu; Uyg.: urğu; Tat.: basım; Bşk.: başım; Kmk.: urgu; Krç.-Malk.: basım; Nog.: urgi; Krg.: basım; Alt.: sogulta; Hks.: udareniye ~ pazım; Tuv.: udareniye; Rus.: udareniye; ударения

38. Екпінсіз буын ~ екpinsiz buwin; turk.:vurgusuz hece;Az.: vurgusuz heca; Tkm.: basımsız bogun; Gag.: urgusuz kısım; Özb.: urğusiz boğın; Uyg.: urğusiz boğum; Tat.: basımsız icek; Bşk.: başımhız ijek; Kmk.: urgusuz buwin; Krç.-Malk.: basım tüşmegen bölüm ~ basımsız bölüm; Nog.: urğısız buwin; Krg.: basımsız muun; Alt.: sogulta t'ok üye; Hks.: udareniye çoh uya; Tuv.: udareniye çok slog; Rus.: bezudarnıy slog; безударный слог

39. Емле~ emle ~ orfografiya; turk.:imlâ;Az.: imla, orfografiya; Tkm.: orfografiyaa; Gag.: orfografiya ~ dooruyazılmak; Özb.: imlô; Uyg.: imla; Tat.: döres yazı ~ orfografiya; Bşk.: orfografiya; Kmk.: tüz yazıw ~ yazıw kaydaları ~ orfografiya ~ durus yazılış; Krç.-Malk.: orfografiya ~ tüz cazıw; Nog.: tüz yazuw ~ orfografiya; Krg.: tuura cazuu ~ orfografiya; Alt.: çın biçiileriniñ ejizi ~ orfografiya; Hks.: orfografiya ~ orta pazıs; Tuv.: şın pi'jilge ~ ofografiya; Şor.: keliştire pazılçatkannarı ~orfagrafiya; Rus.: pravopisaniye ~ orfografiya; правописание ~ орфография

40. Емле проблемалары; turk.:imla problemleri; Krg.: орфография маселелери;

41. Ерін дауыссызы~ erin dawıssızı; turk.:dudak ünsüzü;Az.: dodag samiti; Tkm.: doodak çekimsizi; Gag.: dudaklı konson ~ labial konson; Özb.: lab undóşi; Uyg.: läv üzük tavuşi; Tat.: iren tartıǵı; Bşk.: iren tartınqıhı; Kmk.: erinli tutuk; Krç.-Malk.: erinli kısık ~ erinli tunakı; Nog.: erin tartıǵı; Krg.: erinçil ünsüz; Alt.: erin tuyuk tabıjı; Hks.: irinnıǵ ün çoh tapsag; Tuv.: erinniñ a'jik eves ünü; Şor.: *erni soglasniy üni; Rus.: губной согласный; губной согласный

42. Ерін дауыстысы ~ erin dawıstısı; turk.:yuvarlak ünlü;Az.: dodaglanan sait; tkm.: doodak çekimli; Gag.: labial vokal ~ dudaklı vokal; Özb.: lablangan unli; Uyg.:lävläşkän sozuq tavuş; Tat.: irenläşkän suziq; Bşk.: irenläşkän huzınqı; kmk.: erinli sozuk; Krg.-Malk.: erinli açık tavuş; Nog.: erin sozıǵı; Krg.: erinçil ündü; Alt.: erin ündü tabıjı; Hks.: irin ünnıǵ; Tuv.: erin-pile adaar a'jik ün; Rus.: labializovannıy glasniy ~ губной согласный; лабиализованный гласный ~ губной гласный

43. Ерін үндестігі~ erin ündestigi; turk.:dudak benzeşmesi;Az.: dodag ahängi; Tkm.: doodak çekimlileriniñ saazlaşığı ~ labial singarmonizm; Gag.: dudak uyumu ~ dudak garmoniyası; Özb.: lab uyğunligi ~ lab garmoniyasi; Uyg.: läv ahañdaşlıqı; Tat.: iren oxşaşlanu ~ iren yağımlılıǵı; Bşk.: iren garmoniyahı; Kmk.: erinlilikde gelişiw; Krç.-Malk.: erin garmoniya; Nog.: erin kelisligi ~ erin garmoniyasi; Krg.: erinçil okşoşuu; Alt.: erin garmoniyazı; Hks.: irin garmoniyazı

~ irin tööylezi; Tuv.: erin ayannajilgazi; Şor.: *erni garmoniyazi; Rus.: gubnoye upodobleniye ~ labialnaya garmoniya; губное уподобление ~ лабиальная гармония

44. **Erin-tis dauyısсызы**~ erin tis dawıssızı; turk.:diş dudak ünsüzü;Az.: diş-dodag samiti; Tkm.: diiş doodak çekimsizi; Gag.: diş-dudaklı konson ~ labiodental konsonu; Özb.: lab-tiş undósi; Uyg.: läv-çiş üzük tavuşi; Tat.: iren-teş tartıǵı; Bşk.: tel-teş tartınqılı; Kmk.: erin-tiş tutuk; Krç.-Malk.: erinle bla tişleni boluşlugu bla kuralgan kısıq tawuş ~ erinli-tişli tunakı tawuş; Nog.: erin-tiş tartıǵı; Krg.: erin-tişçil ünsüz; Alt.: til le erinniñ tuyuk tabıǵı ~ erin-tiştiñ tuyuk tabıǵı; Hks.: irinneñ tıstıñ ün çoh tapsaa; Tuv.: erin-tiştiñ a'jik eves ünü; Şor.: *erni tiş soglasniş ün; Rus.: gubno-zubnoy soglasniy ~ labiodentalniy soglasniy; губно-зубной согласный ~ лабиодентальный согласный

45. **Жасалым** ~ artikulyatsiya; turk.:boğumlanma; Az.: artikulyatsiya ~ mäxräc; Tkm.: artikulyaasıyaa; Gag.: artikulätsiya ~ sölenti; Özb.: artikulyatsiya; Uyg.: (B.Uyg.) artikulyatsiyä ~ (D.Uyg.) täläppuz; Tat.: artikulätsiya; Bşk.: artikulyatsiya ~ äyteleş; Kmk.: artikulätsiya; Krç.-Malk.: artikulätsiya; Nog.: artikulyatsiya; Krg.: artikulyatsiya; Alt.: artikulyatsiya; Hks.: artikulyatsiya~ tapsagnıñ pütçetken oñdayı; Tuv.: artikulyatsiya; Şor.: artikulyatsiya; Rus.: artikulyatsiya; артикуляция

46. **Жазба тил**; turk.:yazı dili; Krg.: жазма тил;

47. **Жазу**; turk.:yazı; Krg.: жазуу;

48. **Жергиликті тил**; turk.: yerli dil; Krg.: жергиликтүү тил;

49. **Инлаут**~ inlaut; turk.:iç ses;Az.: inlaut; Tkm.: inlaut; Gag.: inlaut ~ içindeki (pozitsiyada) ses; Özb.: sozniñ birinçi va óxirgi tövüşlaridan boşqa tövüşlar ~ inlaut; Uyg.: içki tavuş ~ inlaut; Tat.: süz urtası suzıǵı; Bşk.: inlaut ~ eske ön; Kmk.: inlaut ~ söznü içindegi ses; Krç.-Malk.: inlaut; Nog.: işki ses ~ inlaut; Krg.: inlaut; Alt.: sös içinde tabış; Hks.: inlaut ~ sös istindegi tapsag; Tuv.: inlaut; Şor.: inlaut ~ *işti ün; Rus.: inlaut; инлаут

50. **Кейинді ықпал**~ keyindi ıkpal; turk.:gerileyici benzeşme; Az.: geri uyuşma; Tkm.: regressiv assimilyasiya; Gag.: regresiv asimilätsiyası; Özb.: regressiv assimilyatsiya; Uyg.: (B.Uyg.) äksi täsirat ~ (D.Uyg.) tätür assimilyatsiyä; Tat.: kire assimilätsiya ~ regressiv assimilätsiya; Bşk.: regressiv assimilyatsiya; Kmk.: geri assimilätsiya; Krç.-Malk.: regressivti assimilätsiya; Nog.: regressiv assimilyatsiya; Krg.: regressivdüü assimilyatsiya; Alt.: regressiv assimilyatsiya; Hks.: regressiv assimilyatsiya; Tuv.: te'dir assimilyatsiya; Şor.: egressiv assimilyatsiya; Rus.: regressivnaya assimilyatsiya; регрессивная ассимиляция

51. Келте дауысты ~ kelte dawıstı; turk.:kisa ünlü;Az.: gısa sait; Tkm.: gusga çekimli; Gag.: kısa vokal; Özb.: qısqa unli; Uyg.: qısqa sozuq tavuş; Tat.: qısqa suziq; Bşk.: qısqa huzinqı; Kmk.: kıskartılğan sozuk awaz; Krç.-Malk.: kışha açık; Nog.: kışka sozık; Krg.: kışka ündüü; Alt.: kışka ündü tabış; Hks.: hışha ünnıg tapsag; Tuv.: kı'ska a'jik ün; Şor.: *kışka glasnyı; Rus.: kratkiy glasnyı; краткий гласный

52. Көрші дыбыс ~ körşı dibis; turk.:komşu ses;Az.: gonşu säs; Tkm.: goñşı ses ~ yanındaakı ses; Gag.: komşu ses; Özb.: *qoşni tövuş; Uyg.: qoşna tavuş; Tat.: kürşe awaz ~ yanındağı awaz; Bşk.: yänäş ön; Kmk.: xonşusundagı ses (awaz); Krç.-Malk.: honşu tawuş ~ komşu tawuş ~ katındagı (canındagı) tawuş; Nog.: koñısı ses; Krg.: koñşulaş dobuş; Alt.: koştıoy tabış; Hks.: honcılı tapsag; Tuv.: ko'ja ün; Şor.: košta ün; Rus.: sosealniy zvuk; соседний звук

53. Күрделі сөз; turk.:birleşik sözcük; Krg.: tатаал сөз

54. Кіріккен сөз; turk.:birleşik sözcük; Krg.: бириккен сөз

55. Кірме сөз; turk.:yabancı sözcük; Krg.: чет сөз

56. Қатаң дауыссыз ~ katañ dawıssız; turk.:sedasız ünsüz ~ tonsuz ünsüz;Az.: kar samit; Tkm.: dımık çekimsiz; Gag.: sessiz konson; Özb.: carañsiz undóş; Uyg.: carañsiz üzük tavuş; Tat.: sañğıraw tartıq; Bşk.: hañğıraw tartıqı; Kmk.: sawñıraw tutuk ~ sañırawuk; Krç.-Malk.: tunakı kısıq ~ sañıraw tunakı; Nog.: sagır tartık; Krg.: katkalañ ünsüz; Alt.: tungak tuyuk; Hks.: tunuh ün çoh tapsag; Tuv.: tüley a'jik eves ün; Şor.: tungak soglasnyı; Rus.: gluhoy soglasnyı; глухой согласный

57. Қатандану ~ katañdanuw; turk.:sedasızlaşma ~ tonsuzlaşma;Az.: karlaşma; Tkm.: dımıklaşma; Gag.: sessizleşmāk ~ sessizlerä geçmāk; Özb.: carañsizlaşış; Uyg.: carañsizliniş; Tat.: sañğırawlaşu; Bşk.:hañğırawlaşiw; Kmk.: sañırawuk boluw ~ sañırawuklaşiw; Krç.-Malk.: tunakı boluw; Nog.: asğırğa aylanuw; Krg.: katkalañdaşuu; Alt.: tungak bolo bereri; Hks.: tunuhha aylançathanı; Tuv.: tüley a'paarı; Şor.: *tungakka aylançatkanı; Rus.: oğluşeniye; оглушение

58. Қос ерін дауыссызы ~ qos erin dawıssızı; turk.:çift dudak ünsüzü; Az.: goşa dodag samiti; Tkm.: goşa doodak çekimsizi; Gag.: çiftdudaklı vokal; Özb.: lab-lab undóş; Uyg.: qoş läv tavuşı; Tat.: iren-iren tartığı ~ bilabial' tartıq; Bşk.: ike iren önö; Kmk.: eki erinli tutuk; Krç.-Malk.: erinli kısıq ~ erinli tunakı; Nog.: ekî erin tartığı; Krg.: koş erinçil ünsüz; Alt.: erin tuyuk tabış; Hks.: irinñig ün çoh; Tuv.: i'yi erinniñ a'jik eves ünü; Şor.: *erni erni soglasnyı üni; Rus.: gubno-gubnoy soglasnyı ~ bilabialnyı soglasnyı; губно-губной согласный ~ билабиальный согласный

59. Қысаң дауысты ~ kisañ dawıstı; turk.:dar ünlüAz.: dar sait ~ gapalı sait; Tkm.: daar çekimli; Gag.: dar vokal; Özb.: tór unli; Uyg.: (B.Uyg.) tar sozuq tavuş ~ (D.Uyg.) yuqiri sozuq tavuş; Tat.: tar suziq ~ yabıq suziq ~ yugarı kütäreleşle suziq; Bşk.: tar huzınqı; Kmk.: tar sozuk; Krç.-Malk.: tar açık; Nog.: tar sozık; Krg.: kuuş ündüü; Alt.: tapçı ündü tabış; Hks.: tar ünnîg tapsag; Tuv.: kı'zaa a'jik ün; Şor.: *tar glasny ün; Rus.: uzkiy glasny; узкий гласный

60. Қысаң е ~ kisañ e; turk.:kapalıe; Az.: gapalı e; Tkm.: yapık e; Gag.: kapalı e; Özb.: yópiq e; Uyg.: (B.Uyg.) yepiq e ~ (D.Uyg.) yuqiri e ~ yepiq e; Tat.: yabıq e suziq; Bşk.: yabıq e; Kmk.: yabık e awaz; Krç.-Malk.: cabılğan e; Nog.: yabık e; Krg.: cabık e; Alt.: t'abık e; Hks.: çabıh e; Tuv.: haaglıg e; Şor.:*çabık e; Rus.: zakrıty e; закрытый э

61. Құрама сөз; turk.:birleşik sözcük; Krg.: кошмоқ сөз;

62. Лабиалдану ~ labialdanuw; turk.:yuvarlaklaşma; Az.: dodaglanma; Tkm.: doodaklaşma; Gag.: dudaklaşmak ~ labializatsiya; Özb.: lablaşış; Uyg.: lävlişış; Tat.: irenläşü; Bşk.: irenläşew ~ labıyalızatsiya; Kmk.: erinleşiw; Krç.-Malk.: erinli boluw; Nog.: erinlesüw; Krg.: erindeşüü; Alt.: erin çöyileri; Hks.: labializatsiya; Tuv.: labializatsiya; Rus.: ogubleniye ~ labializatsiya; огубление ~ лабиализация;

63. Метатеза ~ metateza ~ dıbıstardıñ orın awıstırırwı; turk.:metatez; Az.: metateza; Tkm.: metateza; Gag.: metateza; Özb.: tóvuş almaşınışı ~ metateza; Uyg.: metatez ~ tavıyşlarnıñ orun almaşturuşı; Tat.: metateza; Bşk.: metateza; Kmk.: metateza ~ awazlanı yerlerin alışdırırw; Krç.-Malk.: metateza; Nog.: metateza; Krg.: orun almaştıruu ~ metateza; Alt.: metateza; Hks.: metateza; Tuv.: metateza; Şor.: metateza; Rus.: metateza; метатеза

64. Мұрынжолды дыбыс ~ murınjoldı dıbıs; turk.:geniz sesi; Az.: burun säsi; Tkm.: burun sesi; Gag.: nazal ses ~ *burnulu ses; Özb.: burun tóvuşı; Uyg.: burun tavuşı; Tat.: borın awazı; Bşk.: tanaw önö; Kmk.: burun awaz ~ burun ses; Krç.-Malk.: burun tawuş; Nog.: burın sesi; Krg.: murunçul tıbıs; Alt.: tumçuk tabıjı; Hks.: purunnıg tapsag ~ purun tapsaa; Tuv.: tumçuk ünü; Şor.: *purnu üni; Rus.: nosovoy zvuk; носовой звук

65. Орфоэпия; turk.:doğru telaffuz; Krg.: орфоэпия;

66. Өзгелік реңк ~allofon ~ fonema variantı; turk.:alofon ~ değısken ses ~ bir sesinvariantları Az.: allofon; Tkm.: bir sesin variantları; Gag.: alofon ~ fonema variantı; Özb.: allofon; Uyg.: allofon; Tat.: allofon; Bşk.: allofon; Kmk.: allofon; Krç.-Malk.: allofon; Nog.: allofon; Krg.: allofon; Alt.: allofon ~ fonemanıñ variantları; Hks.: allofon; Tuv.: allofon; Şor.: allofon; Rys.: allofon; аллофон

67. Протеза ~ proteza; turk.:bařta ünlü türemesi; Az.: proteza ~ säs artımı; Tkm.: proteza; Gag.: proteza; Özb.: soz bóřida unli örttiriř; Uyg.: proteza ~ (D.Uyg.) söz beřida sozuq tavuřniñ päyda bolup qeliři; Tat.: suzıqlarınıñ östälüe ~ suziq östälü ~ proteza; Břk.: proteza; Kmk.: proteza ~ söznü başına sozuk awaznı gelmegi; Krç.-Malk.: proteza; Nog.: proteza; Krg.: proteza (ündüü); Alt.: proteza; Hks.: proteza; Tuv.: proteza; řor.: proteza; Rus.: proteza; протеза

68. Сөйлеу тили; turk.:konuřma dil; Krg.: сүйлөшүү тили

69. Салыстырмалы әдис; turk.:arřılařtırmalı yöntem; Krg.: салыстырма ыкма;

70. Тұйық буын ~ tuyuk buwin; turk.:kapalı hece; Az.: gapalı heca; Tkm.: yarık bogun; Gag.: kapalı kısım; Özb.: yóriq boğın; Uyg.: yepiq boğum; Tat.: yabıq ıcek; Břk.: yabıq ijek; Kmk.: yabık buwin; Krg.: cabık muun; Alt.: t'abık üye; Hks.: çabih uya; Tuv.: haaglig slog; řor.: *teñneřtirgeni; Rus.: zakrıty slog; закрытый слог

71. Түркітанушылар; turk.:türklük bilim adamları; Krg.: түрк таануучулар;

72. Тилалды~til aldı; Tuv.: murnuu o'durug; řor.: alındağı kat ~ çımçak kat; turk.:ince sıra; Az.: ön sıra; Tkm.: aalınkı hatar; Gag.: ön sıra; Özb.: öld qatór ~ yumřóq qatór; Uyg.: aldinqi qatar; Tat.: alğı rät; Břk.: alğı rät; Kmk.: inçe (al) sozuklanı sıdrası; Krç.-Malk.: tilni al keseginde kuralgan ~ cumuřak; Nog.: aldı sıra ~ yumsak sıra; Rus.: peredniy ryad ~ myagkıy ryad; передний ряд ~ мягкий ряд

73. Тилалды дауыссызы ~ til aldı dawıssızı; turk.:diř damak ünsüzü; Az.: diř-damag samiti ~ dilönü samit; Tkm.: diiř uuci-diiř düyö: çekimsizler; Gag.: diř-damaklı konoson ~ öndamaklı konson; Özb.: til öldi undósi; Uyg.: (B.Uyg.) til aldı üzük tavuř ~ (D.Uyg.) til uçi tavuři; Tat.: tel oçi tartığı; Břk.: tel aldı tartınqıhı; Kmk.: til aldı tutuk awazı; Krç.-Malk.: tilni al kesegi bla autilgan kısık (tunakı) tawuř; Nog.: til aldı tartığı; krg.: tañdayçıl ünsüz; Alt.: til le tiř biriikeniniñ tuyuk tabiji; Hks.: til alındağı ün çoh tapsag; Tuv.: til murnunuñ a'jik eves ünü; řor.: *til alındağı soglasniř ün; Rus.: peredneyaziçniy ~ prednenyobniy ~ nyabno-zybnoy soglasniy; переднеязычный ~ передненёбный ~ нёбно-зубной согласный

74. Тилалды дауыстысы~ til aldı dawıstısı ~ jiniřke dawısti; turk.:ince ünlü; Az.: incä sait; Tkm.: iinçe çekimli; Gag.: incä vokal ~ ön vokal ~ *önsıralı vokal; Özb.: öld qatór unlisi ~ yumřóq unli; Uyg.: til aldı sozuq tavuř; Tat.: neçkä suziq ~ alğı rät suzuğı; Břk.: alğı rät huzınqıhı ~ näzek huzınqı; Kmk.: inçe sozuk ~ al sozuk; Krç.-malk.: tilni al keseginde kuralgan açık tawuř ~ cumuřak açık tawuř; Nog.:

aldı sıra sozık ~ yumsak sozık; Krg.: aldıñkı katardagı ündüü ~ cumşak ündüü; Alt.: aldıgı ryadtıñ ündü tabıjı ~ t'ımjak ündü tabış; Hks.: tıl alınıdagı ünnıg; Tuv.: murnuu o'durugnuñ a'jik ünü ~ çımçak a'jik ün; Şor.: çımçak glasny; Rus.: glasny perednego ryada; гласный переднего ряда

75. Tıl арты ~ til artı ~ artkı tañday; turk.: art damak; Az.: dilarhası; Tkm.: ızkı kentlevük; Gag.: ard damak; Özb.: çuqur til órda; Uyg.: (B.Uyg.) çoñqur til käyni ~ (D.Uyg.) til uçı käyni; Tat.: keçe tel; Bşk.: tamaq töbö; Nog.: tıl artı ~ tañlay artı; Krg.: tüpkü tañday ~ artkı tañday; Alt.: tüp tañday; Hks.: soondagı hurgan; Tuv.: artı tıl; Şor.: tildiñ tereñ sooba aydılçatkan; Rus.: myagkoe (zadneye) nyabo; мягкое (заднее) нёбо

76. Tıларты дауыссызы ~ til artı dawıssızı; turk.: art damak ünsüzü; Az.: dilaxası samit; Tkm.: ızkı kentlevük çekimsizi; Gag.: arddilli konson ~ arddamaklı konson; Özb.: çuqur til órqa undóşı; Uyg.: çoñqur til käyni üzük tavuş ~ til uçı käyni üzük tavuşı; Tat.: keçe tel tartıgı ~ uvular tartıq; Bşk.: tamaq töbö tartınqılı; Kmk.: art til tutuk; Krç.-Malk.: art til (tıñlawuk) kısıq (tunakı) tavuş; Nog.: tıl artı tartıgı; Krg.: tereñ tüpçül ünsüz; Alt.: tereñ til tözi tuyuk tabış; Hks.: tıl tözindegi ün çoh tapsag; Tuv.: artı tıldın a'jik eves ünü; Şor.: tildiñ tereñ sooba aydılçatkan ~ til tereñ sobazınıñ soglasnyı; Rus.: gluboko zadneyazıçnyı soglasny; глубоко заднеязычный согласный

77. Tıl арты дауыстысы ~ til artı dawıstısı ~ juwan dawıstı; turk.: kalın ünlü; Az.: galın sait; Tkm.: yogıın çekimli; Gag.: kalın vokal ~ ard vokal ~ ardsıralı vokal; Özb.: órqa qatór unlisi ~ qattik unli; Uyg.: (B.Uyg.) qelin sozuq tavuş ~ (D.Uyg.) tövân sozuq tavuş; Tat.: qalın suzuq ~ artqı rät suzuğı; Bşk.: artqı rät huzınqılı ~ qalın huzıngı; Kmk.: kalın sozuk ~ art sozuk; Krç.-Malk.: tilni art keseginde kuralgan kalın (bazık) açık tavuş ~ kalın (bazık) açık ~ katı açık; Nog.: art sıradıñ sozıqı ~ katı sozık; Krg.: artkı ündüü; Alt.: kiyin ryadtıñ ündü tabıjı ~ katu ündü; Hks.: tıl soondagı ünnıg; Tuv.: artı o'durugnuñ a'jik eves ünü; Şor.: kadıg glasny; Rus.: glasny zadnego ryada; гласный заднего ряда

78. Tıl үндестігі ~ lingvaldı singarmonizm; turk.: kalınlık incelik uyumu ~ büyük uyum ~ büyük ünlü uyumu; Az.: galınlıg incälik ahängi; Tkm.: çekimlilerin iinçelik-yogınlık taaydan saazlaşığı ~ palatal singarmonizm; Gag.: vokal uyumu ~ vokal garmoniyası ~ singarmonizma; Özb.: tañlay garmoniyası ~ unlılarınıñ qattiq-yumşoqligiga kora uyğunlaşuvi; Uyg.: (B.Uyg.) sozuq tavuşlarınıñ ahañdaşlıq qanuniyiti ~ (D.Uyg.) sozuq tavuşlarınıñ til ornı cähätin

maslişisi; Tat.: suziqlar garmoniyäse~ ańqawlaşu garmoniyäse ~ qalınlık-neçkälektä yaraşu; Bşk.: ańqaw garmoniyahı; Kmk.: sozuklanı kalınlıkda-inçelikde gelişiwü; Krç.-Malk.: singarmonizm; Nog.: tañlay garmoniyası ~ tañlay kelislik; Krg.: cumşaktık-kalıñdık boyunca ündüülördün hatıg paza nımzah garmoniyazı (tööylezi) ; Tuv.: t'aalay ayannajilgazı; Şor.: *ünnerdiñ kadıg-çımçak garmoniyazı; Rus.: garmoniya glasniş po priznaku ryada; гармония гласных по признаку ряда

79. Тіл-тіс дауыссызы~ til-tiş dawıssızı ~ tañday-tiş dawıssızı; turk.:diş eti ünsüzü;Az.: dilönü-yuvag samiti; Tkm.: aalınkı kentlevük çekimsizi; Gag.: dişetli konson; Özb.: til-tiş undóşi ~ tiş-milk undóşi; Uyg.: (B.Uyg.) alveolär üzük tavuş ~ (D.Uyg.) til üsti aldı üzük tavuşı; Tat.: tel urtası tartıgı; Bşk.: qatı ańqaw tartınqıhı; Kmk.: til aldı tutuk; krç.-Malk.: tiş etleni boluşlugu bla kuralğan kısıq (tunakı) tawuş; Nog.: tañlay tartıgı; Krg.: tañdayçıl ünsüz; Alt.: tañday tuyuk tabış; Hks.: hurgahta pütçetken ün çoh tapsag; Tuv.: tiş şazınıñ a'jik eves ünü; Şor.: *kurgakta püdürçatkan soglasniş ün; Rus.: alveolyarnıy soglasniş; альвеолярный согласный

80. Тіс дауыссызы~ tis dawıssızı; turk.:diş ünsüzü; Az.: diş samiti; Tkm.: diiş çekimsizi; Gag.: dişli konson ~ dental konson; Özb.: tiş undóşi; Uyg.: çiş üzük tavuşı; Tat.: teş tartıgı ~ tel oçı tartıgı; Bşk.: teş tartınqıhı; Kmk.: tişli tutuk; Krç.-Malk.: tişleni boluşlugu bla kuralğan kısıq tawuş ~ tişleni boluşlugu bla kuralğan tunakı tawuş; Nog.: üs tarıgı; Krg.: tişçil ünsüz; Alt.: tiş tuyuk tabış; Hks.: tis ün çoh tapsag; Tuv.: tiştıñ a'jik eves ünü; Şor.: *tiş soglasniş üni; Rus.: dentalniş soglasniş ~ zubnoy soglasniş; дентальный согласный ~ зубной согласный

81. Тісаралық дауыссыз; turk.:peltek diş ünsüzü;Az.:dişarası samit; Tkm.: diişara çekimsizi; Gag.:diş arası konson ~ *öndilli peltek konson; Özb.: tiş óralıgı ondóşi (zód); Uyg.: (B.Uyg.) çiş arılıq üzük tavuş ~ (D.Uyg.) til-çiş tavuşı; Tat.: teş arası tartıgı; Bşk.: teş arahı önö; Kmk.: tiş ara tutuk; Krç.-Malk.: tiş ortaları bla ayılğan kısıq; Nog.: tis ara tartıgı; Krg.: tiş aralık ünsüz; Alt.: tiş arazı tuyuk tabış; Hks.: tis polızinañ pütçetken ün çoh tapsag; Tuv.: diş arazınıñ a'jik eves ünü; Şor.: *tişarazındağı soglasniş; Rus.: meżzubniş soglasniş; межзубной согласный

82. Ұян дауыссыз ~ uyañ dawıssız; turk.:sedalı ünsüz ~ tonlu ünsüz;Az.: cingiltili samit; Tkm.: açık çekimsiz; Gag.: sesli konson; Özb.: carañlı undóş; Uyg.: carañlıq üzük tavuş; Tat.: yañğıraw tartıq ~ yañğırawuq; Bşk.: yañğırawıqlı tartınqı; Kmk.: yañıraw tutuk~

yañırawuk; Krç.-Malk.: zıñırdawuk kısıq ~ zıñırdawuk tunakıla; Nog.: yañırawık tartık; Krg.: uyañ cumşak ünsüz; Alt.: üngür tuyuk; Hks.: tabıstıg ün çoh ~ ötiğ ün çoh; Tuv.: ıtkar a'jik eves ün; Şor.: ötkür soglasnıy; Rus.: zvonkiy soglasnıy; звонкий согласный

83. Ұяңдану ~ uyañdanuw; turk.:sedalılaşma;Az.: cingiltilaşmä; Tkm.: açıklaşma; Gag.: sesleşmäk ~ seslilerä geçmäk; Özb.: carañlilaşış; Uyg.: carañlişış; Tat.: yañğırawlaşu; Bşk.: yañğıraqlaşıw; Kmk.: yañırawuk boluw; Krç.-Malk.: zıñırdawuk boluw; Nog.: yañırawıkka aylanuw; Krg.: cumşaruu; Alt.: üngür bolo bereri; Hks.: tapsagnıñ tabıstı ün çohha aylançathanı; Tuv.: ıtkar a'jik eves ünçe şilçiiri ~ ıtkar a'paarı; Şor.: *ötkürlegeni; Rus.: ozvonçeniye; озвончение

84. Ұстаным (принцип); turk.:ilke; Krg.: принцип;

85. Үндесу ~ ündesuw; turk.:uyum;Az.: harmoniya ~ ahäng ~ uyuşma; Tkm.: saazlaşık; Gag.: uyum ~ garmoniya ~ singarmonizma; Özb.: uyğunlik ~ garmoniya; Uyg.: maslişış ~ ahañdaşliq; Tat.: oxşaşlanu ~ oxşaşlıq ~ ahäñ ~ ahäñlelek ~ garmoniyä ~ yaraşu; Bşk.: garmoniya ~ oqşaşıw; Kmk.: gelişiw; Krç.-Malk.: uşaw, singarmonizm; Nog.: uyımlasuw; Krg.: garmoniya ~ okşoşuu ~ assimiliyatsiya; Alt.: garmoniya ~ tüñeylejeri; Hks.: tööyleziğ; Tuv.: ayannajilga ~ tömeylejiri ~ garmoniya; Rus.: garmoniya ~ upodobleniye ~ singarmonizm; гармония ~ уподобление ~ сингармонизм

86. Үнді дауыссыз ~ündü dawıssız; turk.:akıcı ünsüz Az.: sonor samit; Tkm.: sonorlı çekimsizler; Gag.: sonor konson; Özb.: sonor undós; Uyg.: (B.Uyg.) ünlük tavuş ~ (D.Uyg) aqmadimağ tavüsi; Tat.: sonor tartıq ~ sonant; Bşk.: sonor tartınqı; Kmk.: köp tawuşlu tutuk; Krç.-Malk.: sıydam kısıq tawuş ~ sonornıy; Nog.: tegıs tartık ~ sonor tartıgı; Krg.: murunçul ünsüz; Alt.: tumçuk tabıjı; Hks.: purun ün çoharı; Tuv.: ayáar a'jik eves ün; Şor.: şuuk çok soglasnıy; Rus.: sonornıy soglasnıy; сонорный согласный

87. Фонема ~ fonema; turk.:ses birimi ~ fonem;Az.: fonem ~ säs vahidi; Tkm.: fonema; Gag.: fonema; Özb.: fonema; Uyg.: fonema; Tat.: awaz ~ fonema; Bşk.: fonema; Kmk.: fonema; Krç.-Malk.: fonema; nog.: fonema; Krg.: fonema; fonema; Alt.: fonema; Hks.: fonema; Tuv.: fonema; Şor.: fonema; Rus.: fonema; фонема

88. Фонетика ~ fonetika; turk.:ses bilgisi ~ fonetik;Az.fonetika; Tkm.: fonetika; Gag.: fonetika ~ *ses bilgisi; Özb.: fonetika; Uyg.: fonetika; Tat.: fonetika; Bşk.: fonetika; Kmk.: fonetika; Krç.-Malk.: fonetika; Nog.: fonetika; Nog.: fonetika; Krg.: fonetika; Alt.: fonetika; Hks.: fonetika; Tuv.: fonetika; Şor.: fonetika ~ til ünneri; Rus.: fonetika; Rus.: fonetika; фонетика

89. Фонология ~ fonologiya; turk.:ses bilimi ~ fonoloji;Az.: fonologiya; Tkm.: fonologiya; Gag.: fonologiya ~*ses bilimi; Özb.: fonologiya; Uyg.: fonologiyä; Tat.: fonologiya; Bşk.: fonologiya; Kmk.: fonologiya; Krç.-Malk.: fonologiya; Nog.: fonologiya; Krg.: fonologiya; Alt.: fonologia; Hks.: fonologiya; Tuv.: fonologiya; Şor.: fonologiya; Rus.: fonologiya; фонология

90. Ызың дауыссыз ~ ızıñ dawıssız; turk.:sızıcı ünsüz;Az.: novlu samit; Tkm.: süykeş çekimsizler; Gag.: aralı konson ~ sızma konson; Özb.: sirğaluvçi undóş; Uyg.: siyrilañğu sozuq tavuş; Tat.: yarıq tartıǵı ~ örelmäle tartıq; Bşk.: qısıq tartınqı; Kmk.: işilawuç tutuk ~ yapsarlı tutuk (awaz); Krç.-Malk.: sızgırıwçu kısıq (tawuş)~ sızgırıwçu tunakı tawuş; Nog.: kuwıs tartık; Krg.: cılçıkçıl ünsüz; Alt.: tejik tuyuk tabış; Hks.: tiziktîg ün çoh tapsag; Tuv.: kı'zaa a'jik eves ün; Şor.: tejik soglasniy; Rus.: şçelevoy soglasniy; щелевой согласный

91. Ілгеринді ықпал~ ilgerindi ikpal; turk.:ilerleyici benzeşme; Az.: iräli assimilyasiya; Tkm.: progressiv assimilyaasiya; Gag.: progresiv asimilätsiyası; Özb.: progressiv assimilyatsiya; Uyg.: oñ assimilyatsiyä; Tat.: turı assimilätsiya ~ progressiv assimilätsiya; Bşk.: progressiv assimilyatsiya; Kmk.: tuwra assimilätsiya; Krç.-Malk.: progressiv assimilätsiya; Nog.: progressiv assimilyatsiya; Krg.: progressivdüü assimilyatsiya; Alt.: progressiv assimilyatsiya; Hks.: progressiv assimilyatsiya; Tuv.: çay assimilyatsiya; Şor.: progressiv assimilyatsiya; Rus.: progressivnaya assimilyatsiya; прогрессивная АССИМИЛЯЦИЯ

Түріктілді оқырмандар үшін монографияның кейбір тараушаларының түрік тіліне аударылған нұсқасын беріп отырмыз.

ÇAĞDAŞ KAZAK DİLİNDE TELAFFUZ SORUNLARI¹

Özet

Dünyanın en köklü dillerinden olan Kazak dili, geçmişten günümüze kendine has ses yapısına sahiptir. XX. yüzyılın başlarındaki imla kılavuzunda Kazak dilinin sözlü ve yazılı sistemi birleştirilmiştir. Kazak dili ile ilgili araştırmalar yazı dili üzerinde yoğunlaşmış, Kazakça yazılı eserlerin dilinin sözlü dille uyum içinde olmadığı dikkate alınmamıştır. Kazak dili araştırmaları bugüne kadar eski dil dikkate alınmadan sadece çağdaş Kazak dili üzerinde yapılmaktadır. Kazak dilinin fonetiği, bilim insanlarının araştırma alanına bile dâhil edilmemiştir. Bu makalede Kazak edebî dilinin söyleyiş sistemi, Kazak dilinin ses yapısının tarihi, günümüzde genç neslin dilindeki telaffuz değişimleri, dilin geleceğine dair tahminler ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kazak dili, Kazak alfabesi, Kazak fonetik sistemi, edebî dil.

Pronunciation Problems in Modern Kazakh Language

Abstract

Kazakh language is one of the oldest languages which has its own unique phonetic structure from the past to the present. In the beginning of XX. Century verbal and written Kazakh language were combined in spelling dictionary. Studies on Kazakh language have focused on written language and the fact that the language of written works was not in harmony with verbal language has not been taken into consideration. Phonetic of Kazakh Language has not been even included into research areas of language researchers. In this article the pronunciation system of Kazakh literary language and the history of Kazakh language phonetics, pronunciations differences in new generations and predictions on the future of language will be discussed.

Keywords: Kazakh language, Kazakh alphabet, Kazakh phonetic system, literary language.

Giriş

Kazak dili, Rusya İmparatorluğu ve Sovyetler Birliği dönemi birlikte dikkate alındığında, Rusya'nın bünyesinde geçirdiği 130 sene

¹ Бұл мақала Спартадағы Сулейман Демирель университетінің «Sosyal Bilimler Enstitüsü» журналының 2015ж. №2. санында жарияланған.

içinde muhtelif değişimlere uğramıştır. Söz konusu siyasi ve sosyal faktörlerden dolayı Kazak dilinin sistemi, yapısı ve bilhassa telaffuz özelliklerinin tahrip edildiği görülmektedir. Dolayısıyla «Kazak dilinin ses yapısı nasıldı?» «Hangi değişimlere uğradı?» «Gelecekteki durumu nasıl olacak?» gibi soruların cevabını aramak, çağdaş Kazak dili araştırmacılarının en önemli amaçlarından biridir. Bu doğrultuda, Kazak dilinin gelişme ve değişme evreleri dünya dillerinin olgunlaşması veya kaybolması bağlamında ele alınacaktır.

Kazak dili, Türk dillerinin içinde Kıpçak, onun içinde Nogay, Karakalpak dilleriyle beraber Kıpçak-Nogay grubundandır. Rus kaynaklarında *Kazak dili* sözcüğü resmî olarak, XX. yüzyılda, 1930'lu yıllarda kullanıma girmiştir. Ondan önce bu dil *Kırgız dili*, *Kırgız-Kaysakdili* adları altında anılmıştır (*Yazıki Mira* [Dünya Dilleri], 1997: 243). Bugünkü Kazakların ataları, Doğu Göktürklerinden idi ve *Türk-Kıpçak* olarak adlandırılıyordu. 745'ten sonra Türk-Kıpçakların bir kısmı Kimek Federasyonu'na girdi ve Kıpçaklar, Kimekleri oluşturan yedi boydan biri oldu. X. yüzyılın ikinci yarısında Kıpçaklar bağımsız bir boy hâline geldiler. Kıpçakların içinden, Canibek ve Kerey önderliğinde ayrılan bir grup da XV. yüzyılda *Kazak* adını alarak bugüne kadar geldi ve bugünkü Kazak topluluğunu oluşturdu. (Ercilasun, 2009: 11) Günümüzde, Kazakistan'da 12 milyon kişi Kazakça konuşmaktadır. Bilhassa 1990'lı yıllardan itibaren, yani Kazakistan'ın bağımsızlığını kazandığı yıllardan bu yana, şehirlerde yaşayan Kazak ailelerinin ikinci nesli de Kazakça konuşmaktadır. Şehirlerde de Kazakçayı Rusçanın telaffuz etkisinde kalmadan konuşan Kazakların sayısı artmaktadır.

Kazak dilinin tarihine bir göz atarsak, onun zaman içerisinde Arapça, Farsça, Rusça vb. dillerin etkisinde kalarak değişime uğradığına ve kısa zamanda toparlanıp tekrar güçlendiğine şahit oluruz. Kazak dili, İslam kültürü ve Doğu edebiyatının da tesiriyle, mesela, Arap dilinin etkisi altında kaldı. Dolayısıyla Kazak dili XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar iki farklı kol olarak varlığını sürdürdü. Bu kollardan biri, Kazak sözlü edebiyatı örneklerinde olduğu gibi günümüzdeki umumi halk dilinin temeli olan Kazak dilidir. Diğeri ise, XV.-XVI. yüzyıldan itibaren XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar kullanılan ve terim olarak araştırmacıların farklı kullanımına göre, «Orta Türk Edebiyat dili» (N. Sauranbayev), «Kitabî dil» (Ğ. Musabayev, M. Balakayev), «Eski Kazak Edebî Yazı Dili» (B. Abilkasimov), «Kitabi Müslüman Tatarca Argo» (S. E. Malov), «Özbek Tili» (A. Borovkov), «Eklemeli Karmaşık Dil» (W. Radloff), «Geleneksel Dil» (S. İsayev), «Eski Kazak Yazı Dili» (N. Ualiulı) gibi adlarla anılan eski Kazak Yazı dilidir (Kuderinova, 2010, 154).

Bu yazı dili, Türk halklarında ortak dil durumundadır. R. Sızdık, bu dili «Eskiden Orta Asya Türk halklarında mevcut olan yazılı belgelerde kullanılan resmî edebiyatın dili; Çağatay dili, Tatar ve Kazak dillerinin unsurlarını karışık olarak kullanan her edebî tür örneklerinin dili, yani dinî kıssa, destanlar ve İslam kaidelerinin tercümeleri gibi her türlü yazılı belgelerin dili» olarak tanımlamıştır. (Sızdık, 2004: 57) Dolayısıyla bu dil, Kazak dil biliminde, ilk yazı dili olarak kabul edilir (Eskiden Kazak edebî dilinde, *yazı dili* gibi bir kavram yoktu). Mesela, *Kazak Sovyet Ansiklopedisi*'nde: «Yazı dili, yazı temelinde oluşan, kendine has geleneği olan bir dildir. Yazı dilinde, günlük konuşma dilinde artık kullanılmayan ses, sözcük, sözcük grubu ve şekli korunur. Eski Türk kavimlerinde sözcük başında 's, ç, c, y'¹ ses varyantlarından istifade eden birkaç ağız olmasına rağmen, *Orhun Abideleri* yazısı 'y'² varyantına sahip ağız temelinde şekillenerek diğer kavimler için ortak bir örnek teşkil etmişti. Bunun gibi ortak yazı dili görevini Ortaçağ'da Türk dilleri Güney Grubu'nun izlerini bünyesinde barındıran Çağatay edebî dili, XVIII.-XIX. yüzyıllarda belli bir dönem de Tatar edebî yazı dili üstlenmiştir.» (*Kazak Sovyet Ansiklopedisi*, 1974: 214) Ayrıca, Sovyet döneminde Kazak dil bilimi ile ilgili çalışmaların birinde şöyle deniyor: «Ortak Türk edebî yazı dili, o devirde birbirine oldukça yakın, fakat günümüzde ortak özellikleri oldukça ayrıştırılarak, ayrı ayrı halklara has ve millî diller derecesine yükseltilen eski Karluk, Oğuz ve Kıpçak Gruplarını teşkil eden akraba Türk topluluklarının tamamında ortak dil statüsündeydi. Eserlerin dili, oluşan edebî yazı kurallarına tabiydi. Bu kurallar aslında Oğuz ve Karluk dillerinin kurallarını oluşturur.» (İsayev, 1989: 62). Hem *Orhun Abidelerinin* ortaya çıktığı dönemdeki Türklerin hem de ortaçağ Türklerinin sahip olduğu yazı dili, Türk toplumunun tamamının birliğini korumaya hizmet etmişti.

Bu ortak yazı dilinin mevcudiyeti, her zaman halkların konuşma dilinden farklı olabileceğini dikkate almak gerekir. Muhtelif kelime hazine ve dil bilgisi kurallarına dayanılarak yazılan metinler, bütün Türk halklarının ortak yazı dilini oluşturmuş; yazılı muhavere de önemli bir rol üstlenmiştir. Bu yazı diliyle S. Saray'ın *Gülistan*, Q. Qosımulı'nın *Cami-at Tavarih*, Ebulgazi Bahadırhan'ın *Şecere-i Türki* adlı eserleri; Mahambet Abay'ın eserleri, Mürseyit el yazısı, resmî evrak, mektup, ferman, secere metinleri, ilk Kazak gazeteleri; *Türkistan Ualayatının Gazeti* (Türkistan Vilayeti'nin Gazetesi), *Aykap* (Ah, Eyvah), *Dala Ualayatının Gazeti* (Bozkır Vilayeti'nin Gazetesi) neşredildi. Her Türk

¹ Kiril harfiyle yazılış şekli: c, ç, ц, ѱ

² Kiril harfiyle yazılış şekli: ѱ

halkı bu metinleri; kendi konuşma dilinin ses bilgisi, kelime hazinesi ve hatta cümle yapısı düzeyinde, kendi dilinin kurallarını uyarlayarak anlayabiliyordu.

Bu eserler Çağdaş Kazak edebî dilinden farklı olduğundan dolayı, Kazak edebiyatının eski nüshaları okullarda ve yüksek öğretim kurumlarının programlarına dâhil edilmemiştir. Eski Kazak yazı dili, Sovyetler döneminde yetersiz olarak değerlendirilmiştir; hatta çirkin bir dil ve ancak üst seviye idarecilerinin kullanabileceği bir dil olarak kayıtlara geçmiştir. Bu yazı dilinin gramer sistemindeki zorluklar da dile getirilmiştir. (Uali, 1999: 15) Bu dili ancak halkın seçilmiş belli bir kesim yararlanabiliyordu; yani, bu dilin tüm kitle tarafından kullanılmadığı düşünülmektedir. Ancak İsayev, «Bu dili kabul etmemek, meselenin çözümüne engel olabilir.» diye kendi görüşünü ortaya koymuştur. Abilkasimov, bu dili «Eski Kazak Yazı Dili» terimiyle tanımladıktan sonra, bu yazıyla yazılan eserleri Kazak edebî dilinin mirası olarak kabul edilmeye başlamıştır (İsayev, 1989: 103).

XIX. yüzyıldan itibaren Türk dünyasında her milletin bağımsızlık arzularının güçlendiği bir sırada, bu yazı geleneği her Türk dilinin konuşma unsurlarını da benimseyerek, kurallarını özgür bir şekilde uygulanmıştır (İsayev, 1989: 107). Bu edebî dil, Kazak edebî dilinin yazı kurallarının oluşmasında tesirli olmuştur. Kazak diline «uzakta duran bir dil» denilse de bu yazı dilinin, çağdaş Kazak edebî dilinin temelini teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Bu dil için «Eski Kazak Yazı Dili» terimini kullanılmıştır (Uali, 1999: 20). Bu dilin tüm kitleye tanıtılmasında *Aykap* dergisi ile *Kazakistan* gazetesinin rolü mühimdir. Bilhassa XX. yüzyılın başlarındaki estetik edebî eserlerin dilinde konuşma dilinin özellikleri açıkça gözüktüyordu (Uali vd., 2006: 41; Mamırbekova, 2006: 68).

Kazakistan'da Günümüz Genç Neslin Dilindeki Telaffuz Değişimleri

Diller, insanoğluya beraber var olup onlarla yaşayan, sürekli değişerek gelişen dinamik bir yapıya sahiptirler. Hiçbir dil sabit değildir. Bugün dünya üzerinde yaşayan hiçbir dil, ilk olduğu dönemdeki veya tarihî devrelerindeki şekli gibi değildir. Her dil, var olduğu müddetçe gerek iç etkenlerle (dilnin kendi bünyesinden kaynaklanan doğal unsurlar) gerek dış etkenlerle (diğer diller, uluslar, kültürler, farklı coğrafyalar, iklimler; çeşitli toplumsal, iktisadî ve teknolojik çalkantılar vs.) kelimelerin anlamını ve gramer birliğini değiştirir, geliştirir (Efendioğlu, 2010: 133). XX. yüzyılın başlarında Kazak edebî dili ile

konuşma dilinin birleşimi neticesinde terkip edilen dil vasıtasıyla yeni Kazak dilinin fonolojisi oluştu. Açık bir şekilde sözcük başında ğ, g' telaffuz edilmeye başlandı ve ä² fonemi (ses birimi) olarak tanınmıştır. (Qazaq Gazeti, 2009: 5) Hâlbuki «V.-VIII. yüzyıl ve ortaçağın ilk dönemlerindeki eserlerin dilinde ä fonemine rastlanmazdı.» (Qazaq Gazeti, 2009: 10). Ä foneminin ortaya çıkmasıyla beraber c, ş seslerinden sonra gelen kalın ünlü ses, ince söylenmeye başlandı. Örneğin, cäy, şäy³. Bununla birlikte Kazak dilinin (diğer Türk kökenli dillerin) eski imlası, q, ğ ünsüzlerinin sadece kalın ünlülerle kullanılma kaidesi kaldırıldı. Birçok sözcük bünyesinde q ünsüzü ince ünlülerle beraber söylenerek kullanıldı. Örneğin, qate, qızmet⁴ (Qazaq Gazeti, 2009: 6). Bunun yanı sıra Sovyet dönemi Kazak dil bilgisi kitaplarında diftong (ikili ünlü) ses olarak tanımlanan suv, keluv⁵ sözcüklerindeki uv⁶ sesini Arap alfabesi kullanıldığı dönemlerde yalın fonem olarak ı şeklinde göstertildi (Sonradan yarı ünlü olarak tanımlandı). Tam belirsiz olmasına rağmen ı sesinin diftong diye tanımlanmasının nedeni ise hem ü⁷ hem de ü⁸ olarak söylenmesinden kaynaklanıyor olabilir. Hakas dilinde suğ, Başkurt dilinde suu olarak uğ/uu/uu/u sesleriyle uyumluluk gösterir (Qazaq Gazeti, 2009: 11). Nitekim Kazak dilinde Rus dilinde olduğu gibi yalın u ve yalın i fonemi yoktur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar ünlü Kazak şairi Abay Kunanbayev'in (1845-1904) oluşturduğu ve kullandığı edebî dil, aslında ilk defa yazıya aktarılmış halk diliydi. Kazak dilinin halk dili olarak ortaya çıkması Abay Kunanbayev, Mahambet Ötemisulı, Dulat Babatayulı'nın oluşturduğu ve yazılı edebiyat aracılığıyla kullandığı eserlerden başlar.

Stalin rejiminin mağduru Ahmet Baytursınov 1913 yılında Qazaq Gazeti'nde (Kazak Gazetesi) yayımlanan makalesinde şöyle yazıyor: «1903 yılında Abay'ın yazıları (sözleri) bulunan bir defter elime geçti. Okuduğum zaman, diğer şairlerin üslubundan farklı olduğunu fark ettim. Farklılığı şudur: ilk okunduğunda anlaşılmıyor, içinize daha sonra işliyor. Sözü az, fakat manası daha derindi. Dolayısıyla Abay'ın eserlerini okuyan sıradan birinin hemen algılamada zorluk çekmesi

¹ Kiril harfiyle yazılış şekli:з,з

² Kiril harfiyle yazılış şekli:э

³ Kiril harfiyle yazılış şekli: Шәй(çay), жәй (olağan, öylesine)

⁴ Kiril harfiyle yazılış şekli: қате (hata), қызмет (hizmet).

⁵ Kiril harfiyle yazılış şekli:су (su), келу (gelmek).

⁶ Kiril harfiyle yazılış şekli:у.

⁷ Kiril harfiyle yazılış şekli: ү.

⁸ Kiril harfiyle yazılış şekli:у.

gayet doğaldır. Halbuki bu anlama zorluğunun nedeni, Abay'dan kaynaklanan bir noksanlık değil, okuyucuların anlayabilecek derecede olmamasından kaynaklanmakta idi.» (*Qazaq Gazeti*,2009: 20) Bu satırlarda yeni Kazak dilinin yazı diline dönüşümü ve yeni Kazak dilinin edebî kaidelerinin oluşmaya başladığı dile getirilmiştir.

XX. yüzyılın başlarında Ahmet Baytursinov'un önderliğinde *QazaqGazeti* yayımlanmaya başladı. Nitekim bu yıllar eski yazı dilinden tamamen ayıklanan Kazak dilinin yeni hayata ilk adımı olarak değerlendirilebilir. Kazak aydınları yazı dilini konuşma diline yaklaştırma yollarının arayışı içerisinde idiler. Adı geçen gazetede halkın konuştuğu dilde yazılar yayımlanmaya başlandı. Eski yazı şeklinde eklerin tek yumuşak fonemi mevcuttu. Artık bugün Kazak dilindeki ünlü uyumuna göre eklerin 6 varyantı da yazılmıştı. Böylece Kazak yazısı fonetik yazıya dönüştü. İlk imla kurallarının kabul edildiği 1929 yılında düzenlenen konferansta dilci araştırmacı E. Omarov, morfolojik ilkeyi toplumun okuma yazma seviyesi yükseldiği zaman, yani 5-10 yıldan sonra ele almanın doğru olacağını savunarak, fonetik ilkeyi ön plana çıkardı.

Böylece XX. yüzyılın başlarında onaylanan, imladaki temel fonetik-morfolojik ilke Kazak dilinin sözlü ve yazılı sistemini birleştirir. Dil araştırmaları sadece yazılmış eserlerdeki dili ele alarak ortaya çıktı. Yazılı eserlerdeki dilin sözlü dille hiçbir zaman uyum içinde olmadığını kimse dikkate almadı. Bu durum bilhassa Kazak dilinin fonetiğini yakından ilgilendirir. Kazak dilini araştıranlar, doğal dili değil, yapay bir dili araştırdılar. Günümüzde de maalesef araştırmalar bu yönde devam etmektedir.

Kazak dili kendi imlâ yapısını ve sözcük varlığını XV.-XVI. yüzyıllarda düzenlemiş dememize rağmen, söz konusu devirlerdeki Kazak dilinin ilk ses kurallarına dair bilgi veren kaynaklara rastlanmamıştır. Günümüze sözlü olarak ulaşan XV-XVI. yüzyıl yazar ve şairlerinin eserlerinden yararlanabiliyoruz. Bu dönemlere ait sözlü edebiyat ürünlerinin dilini araştırma esnasında karşılaştığımız sorunların bu durumdan kaynaklanmaktadır (Sızdık, 2004: 60).

Bizim ele aldığımız konu dilin imla kurulumunun tümünü değil, onun içinde fonetik seviyesini (söyleyiş kuralını)¹ kapsamaktadır. Fonetik araştırmaların zorluklarından biri de geçmiş asırlara ait ses kuralları hakkında bilgi veren sözlü/sesli belgelerin mevcut olmayışıdır. Başka bir dilin, bilhassa Rus dilinin tesiri altında kalmadan önceki ses

¹ Kazakça dil bilimiyle ilgili kaynaklarda *orfoepiya* sözcüğü terim olarak doğru telaffuz anlamında kullanılır (*орфоэпия, orthoepya*).

özelliklerini tanımak da mümkün olmuyor. Bizim için önemli olan, kadim Kazak dilinin ses özelliklerini tespit etmektir. Kazak bozkırlarına aslında, misyonerlik amacıyla gelen Rus araştırmacı W. Radloff'un halktan işittiği gibi kâğıda yazdığı sözcük şekilleri, N. İ. İlminskiy'nin Kazak sözcüklerine dair hazırladığı alfabe sistemi, İbray Altınсарın'ın alfabesinde gösterilen örnekler az da olsa bilgi edinmemize yardımcı olmaktadır.

Zira XX. yüzyılın başında, Kazak bilim insanı A. Baytursınoy, yaşadığı dönemi şöyle değerlendiriyor: «Aldığımız her şey değiştirilmiş, kalıbımız da değiştirilmek üzere. Kalıbımız değişirse, nasıl olacağımız meçhul; temelimiz bozulmadan önce, özgürce yaşayan bir halk idik. Şimdi yabancılar aramıza girmek üzere» (*Qazaq Gazeti*, 2009: 21). Temeli bozulmadan yaşamakta olan halkın arasına giren yabancılar olarak Ruslar ima edilmiştir. Böylece Rus dilinin olumsuz etkisiyle Kazak dilinin alfabeti ve telaffuz sistemi değiştirilmiştir.

XVII.-XIX. yüzyıllarda Kazak dilinde 9 ünlü, 19 ünsüz vardı. Günümüzde ise, 12 ünlü, 25 ünsüz mevcuttur. Fonem sayısının çoğalmasının nedeni, alıntı terimleri yazmak üzere eklenmiş olan *v, f, e, ş, h, ç, ts, ya, yu, i'* gibi Rus dili harfleridir, yani bu harfler sadece Rus dilinden geçen alıntı sözcüklerde yazıldı ve söylendi. Rus dili telaffuz kuralına uymak şarttı. Böylece Kazak dili fonemlerinde varyasyon (değişim) oluştu:

a) gazet (gazete), aktiv (aktif) gibi sözcüklerin dilimizde yer alması sonucunda *a* sesinin dil ortası aracılığıyla söylenen yeni bir varyasyonu *a* ve *ä* arasında söylenmesi ortaya çıktı (*Külüş, minäcat*)²;

b) elektr (elektrik), elevator (taşıma aracı, tahıl ambarı)³ sözcüklerinin söylenmesine göre ilk hecedeki *ye* sesinin varyasyonu ortaya çıktı (*kyet - ket, Yerbol - Erbol*);

c) *g, z* sesinden başlayan sözcükler çoğaldı (Tomanov, 1981: 5).

Dolayısıyla Kiril alfabetiyle beraber geçen *i, u* harflerinin de fonem olarak tanımlanması onaylandı (Tomanov, 1981: 20).

Aşağıdaki **Tablo 1**'de *a, e* fonemlerinin Çağdaş Kazak Dili'nin sözlü edebî kullanımındaki varyantları ve varyasyonları gösterilmiştir.

Tablo 1: Kazak Dilindeki *a, e* Fonemlerinin Ses Birleşimi (Kuderinova, 2010: 144).

¹ Kiril harfiyle yazılış şekli: *в, ф, э, и, х, ч, ц, я, ю, у, ъ, ь*.

² Kiril harfiyle yazılış şekli: *Күләш, мінәжат*.

³ Kiril harfiyle yazılış şekli: *электр, элеватор*.

Harf	Fonem	Ses	Fonolojik durum	Morfolojik durum	Örnekler
/a/	ä	[a]	Sözcüğün tüm bölümünde		b[a]l[a]
		Ø	Çift ünlünün ilki olduğu zaman	Birleşik sözcüğün birisinde	qar[.]ırğay, qar[.]ağaş, armand[.]ötu
		ä	c, ş, y arasında	Tek heceli; ince diftonglu birleşik sözcükte	ş[ä]y, m[ä]ysök, bid[ä]y, b[ä]ytöbet, [ä]büyir
		ä	İnce hecelerden sonra, üçüncü hecede	Alıntı kelimelerde	ämänd[ä], dübar[ä], läzzatt[ä]ñğ[ä]mmen, düdam[ä]
	ä	ä	İnce heceden sonra ikinci hecede	Alıntı kelimelerde	dild[ä], tilm[ä]r, tilm[ä]ş, dind[ä]r, müb[ä]r[ä]k, dimk[ä]ş, min[ä]lc[ä]tkyes[ä]pat
		ä			
e	e	[e]	Ünlü diftong birleşik sözcükte s, ş, c sesinden sonra		[e]rlan, [e]lnur, es[e]k, ş[e]p, s[e]p, c[e]u
		ye	Sözcük ortasında, sonunda		k[ye]l, t[ye]s
		e	Sözcük başında		[ce]t, [ce]l
		ä		Günlük konuşmada	[ä]d[ä]biyet, köğ[ä]rşin
		i	ş'nin önünde		[i]nşallah, [i]şteme, [i]steñke
		i		Alıntı kelimedede	[i]nşallah
		Ø	Ünlüyle beraber ve kelime grubunda		Kel[,]almadı, Kel[,]ilinişti, Ekp[,]ağaş

		ö	Dudak hecesinden sonra		tüy[ö], böl[ö], küy[ö]
		e°	Dudak uyumunun 3-4 hecesinde		Döñgel[e°] k, qurm[e°] t, sur[e°]t, sürmel[e°]u, özeng[e°]
		ä	Ünlü uyumuna uymayan hece arasında	Alıntı kelimedede	qar[ä]ket, qoş[ä]mät

Çağdaş Kazak yazısı ve fonolojisinde *i*, *u* harflerinin ses grubunda bulunduğu dair ileri sürülen görüş teorik olmasına rağmen, genç nesil *i*, *u* harflerini ses olarak tanımaktadır. Zira çağdaş Kazak dili kitaplarında 11-12 ünlü gösterilmektedir. Aşağıda verilen **Tablo 2**'de söz konusu harflerin telaffuz özellikleri verilmiştir.

Tablo 2:Kazak Dilindeki *i*, *u* harflerinin Telaffuz Özellikleri (Kuderinova, 2010: 144)

Harf	Fonem	Ses	Fonolojik durum	Morfolojik durum	Örnekler
/i/		iy	Kelimenin tümünde, ün'lü uyumunda	-	s[iy]raq, q[iy], [iy]ıq
		iy	Kelimenin tümünde, ünsüz uyumunda	-	[iy] ä, k[iy], b[iy]lik
		i	Ya, yu harfinden önce	-	q[i]yu, q[i]ya
		i	İnce uyumunda, ya, yu harfinden önce	-	äl[i]ya, k[i]yu
		u	Ya, yu harfinden önce, kalın dudak uyumunda	-	burt[u]ya, qort[u]ya

		ü	Ya, yu harfinden önce, ince dudak uyumunda	-	dür[ü]ya
/u/		uw	Ünsüzden sonra, kalın ünlü uyumunda	-	s[uw], t[uw]laq, [uw]lı
		ūw	Ünsüzden sonra, İnce ünlü uyumunda	-	s[ūw]ret, kör[ūw]
		w	Kalın düz ünlüden sonra	-	ta[w]
		w'	İnce düz ünlüden sonra	-	ce[w']
		w ^o	İnce dudak ünlüsünden sonra	-	suret[ie[w ^o]]
		uw ^o	Kelime başında, İki kapalı hece arasında, Kalın düz ünlüden önce	-	[uw]aq, [uw]ıs, şar[uw]a
		ūw	Kelime başında, İki kapalı hece arasında, İnce düz ünlüden önce	-	[ūw] äde, ker[ūw]en

Kazak dilinin artikülasyon (eklem) yolunun gevşemesinden dolayı Kazak dili telaffuzunda şöyle varyasyonlar (değişimler) ortaya çıktı ve çıkmaktadır. Önce sözcüğün yumuşama istikameti şu şekildedir:

1. İki ünlünün, yumuşak (üdi)¹ ünsüzü ile ünlünün arasında gelen *b* sesi iki dudağın hafif değmesiyle söylenir, fakat *b* harfi yazılır. Bu durum Rus dilindeki dudak diş değmesiyle söylenen *v*fonemi değil, Türk dilindeki dudak ile dudak değmesiyle söylenen yumuşak *b* varyasyonu (değişimi) sayılır. Örneğin, *yebedeysiz-yevedeysiz, sabaq-savaq, qabağan-qavağan, abay bol-avay^vol, äbiger bolu-äviger volüu, tärbie-tärviye, tabaq-tavaq, caz boyı- caz voyü*.²

2. *ş, s* seslerinden önce gelen *p*fonemi «yumuşayıp», iki dudağın değmesiyle *p* ve farasındaki sesi çıkarır: *tepse-tefse, qapsa-qafsa, köpsik-köfsük, tapsır-tafsır, täpsir-täfsir, topsa-tofsa*.³

3. *ş, s* seslerinden önce *k, q*sesleri yumuşayıp, kendisinin asıl, yani *qor, qala, tapqır, kök, tek* gibi sözcüklerdeki telâffüz şeklini kaybederek ince söylenir. Örneğin, *aqşa-axşa, aq şañqan-axşañqan, aq şağala-ax^şağala, baqşañ-baqşañ etu – baxşañ-baxşañ^etüu, kök şäli-kökşäli, kökseu-kökxcüu*⁴ (Kuderinova, 2005: 35).

Çağımızdaki gençlerin dilinde *q* fonemini yumuşak söyleme genel değişim sayılır. Örneğin: *maqta* sözcüğünü *maxta* diye söylemek gibi.

4. *p* fonemi kendisinden sonra gelen ünlü ya da ünsüz (üdi) sesin etkisinden yumuşayıp *b* varyasyonuna dönüşür: *döp-döñgelek – döb-döñgölök, köpbüris-köbbürüs*.⁵

5. Kazak dilindeki ünlüler ince şekilde telaffuz edilir ve yazılır. Bu kurala uymayan sözcükler de mevcuttur. XX. yüzyılın başlarında yazı imlasına göre, *qürmet, qoşemet, kitap, qüdiret, qauaset, raqmet* sözcükleri dil kuralına göre yazılıydı *kürmet* veya *qürmat, kitäp* veya *qıtap, qüdirat* veya *küdiret, qauasat* veya *käueset* şeklinde yazılması ve söylenmesi lazımdı. Fakat öyle olmadı. Dolayısıyla yazılış şekline göre okuma nedeniyle sadece sert söylenen *q* foneminin yumuşak söylenen varyasyonu ortaya çıktı.

¹ Kazak dilinde ünsüzler «katañ», «üdi» ve «uyañ» olmak üzere üçe ayrılır.

² Kiril harfiyle yazılış şekli: *ebedeııciz-evedeııciz, sabaq-savaq, qabağan-qavağan, abay bol-avay^vol, äbiger bolu-äviger volıu, tärbie-tärviie, tabaq-tavaq, jaz boyı-jaz^voyü*.

³ Kiril harfiyle yazılış şekli: *tence-tefse, qapsa-qafsa, köpsik-köfsıuk, tapsır-tafsır, täpsir-täfsir, topsa-tofsa*.

⁴ Kiril harfiyle yazılış şekli: *aqşa-axısa, aq şañqan-axısañqan, aq şağala-ax^şağala, baqşañ-baqşañ etu – baxısañ-baxısañ^etıu, kök şäli-kökşäli, kökseu-kökxcüu*.

⁵ Kiril harfiyle yazılış şekli: *döp-döñgelek – döb-döñgölök, köpbürııı – köbbürııı*.

N. Uali, (2005: 16) «Burada önce [q]’nın yumuşak sesinin ortaya çıkmasının nedenine dikkatle bakmamız lazım. Sözcüğün son hecelerindeki ince ünlüler ilk hecedeki ünlünün ince dönüşümüne ve sırasıyla [q]’nın yumuşak sesli renk almasına etki eder. Böylece qüdiret, raqımet sözcüklerindeki [q] ünsüzü yumuşak [q’] renkle söylenir» diye görüşünü bildirir. Bunun gibi [k] foneminin sert varyantı da mevcuttur.

Kazak dilindeki ünsüzlerin sertleşme sürecine değinsek, Tsesiyle beraber söylenen s sesinde temel say, tas vb. sözcüklerin söylendiği gibi değişik telâffüz şekli vardır. İkisi de çapraz sesler bir arada geldiği zaman, son s yapışık söylenir. Örneğin, *sätsiz-sättsiz, otsız-ottsüz, satsa-sattsa*’sözcüklerinde *kizleşme* görülmektedir. Buradaki ts ses rengini Rus dilindeki ts (u) sesiyle karıştırmamak gerekir (Kuderinova, 2005: 36).

2. T’ ile yan yana gelen ş, c sesleri kendisinin yumuşak söylenmesinden saparak sertleşir. Örneğin, *satsı – saçtı, cat cer – catçer, catcerlik – catçerlik*. Tş, tc ses telaffuzunu Rus dilindeki ç sesiyle karıştırmamak gerekir. Bunun yanı sıra tş sesine nazaran tc sesinin telaffuzu biraz yumuşak söylenir (Kuderinova, 2005: 37).

Genel olarak bu kurallar Kazak dilinin 2005 yılında basılan söyleyiş sözlüğünde belirtilmiştir (*Kazak Dilinin Orfoepiyalık Sözdüğü*, 2005: 1-700).

Bu söyleyiş kuralları yukarıda belirttiğimiz gibi sadece ş ve c’nin tsesiyle yan yana geldiği durumda meydana gelir. Yerel özelliklerden sayılan *ş→ç, c→dc*’ye dönüşmesi edebî dil kurallarına uymuyor. *Şık* (çık değil), *maşlı* (maçlı değil), *şatak* (çatak değil).

Kazak dilinde ç sesi, hem Arap yazısı çağında hem de Baytursinov tarafından oluşturulan yazıda da harfle işaretlendi. Bu Arap alfabesindeki ş sesinin işareti olmamasına da bağlıdır. Fakat sonradan Latin (1929) ve Kiril (1940) alfabesine geçildiği zaman ç sesinin fonem görevi yok diye karar verildi.

Böylece Çağdaş Türk kökenli dillerin birçoğunda bulunan «ç» fonemi Kazak dilindeki ağızlarda ve diaspora dilinde kullanılmasına rağmen yazılmamaktadır. Örneğin, Afgan, İran, Türkiye Kazakları dilinde tüm hecelerde ş yerine ç sesi söylenir (*degençe, çerva, yaramacı*) (Ötebekov 1998: 43). Bu değişimde İran dilinin etkisi olabilir (Osmanaliyeva 1966: 74). ç’lı konuşma şekline Kazakistan’ın Güney ve Güneydoğu Bölgelerinde de rastlanır. Bu fonetik değişim Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan sınırlarındaki bölgelerde konuşulan Kazak dilinde de mevcuttur (Ötebekov, 1998: 43). Çsesinin Kazak dilinde Özbek, Uygur,

¹ Kiril harfiyle yazılış şekli: *çәтсиз-çәтпиз, отсыз-отпиз, çатса-çатпа.*

Kırgız dillerinin etkisinden ortaya çıktığını öne sürmektedirler. Genel olarak Kazak dilinde [y], [l], [ñ], [r], [u]¹ ünsüzleri sözcüğün başında geldiği zaman düz (kısıtlı) ünlülerle beraber söylenir: [ʎod] yod, [ˈlaq] laq (oğlak), [ˈraqˈmet] raqmet (teşekkür) vb.² Bu ünlülerin söz konusu durumlarda anlamsal görevi hafif olduğundan dolayı yazıda pek dikkate alınmaz (Ualiyev, 2005: 32). Zira bu sesler tek başına söylendiği zaman diğer ünsüzlerdeki gibi kendisinden sonra değil, önünden kısıtlı ünlü eklenerek seslendirilir: ы, ы, ы, ы, ы.³

Bunun gibi orman (orman), orın (yer), otın (odun) şeklindeki sözcüklerin başında <o> ünlüsü ek sesle birleşerek [u] ile söylenen [ˈOtan] (Vatan); et (et), eški (keçi) gibi sözcüklerde <e>'nin önden eklenen [ʎe] şeklinde seslendirilen [ʎeški, ʎet] vb. değişimleri mevcuttur (Ualiyev, 2005: 33).

Kazak dilinin temel telaffuz kuralı ünlü ve ünsüz uyumuna⁴ bağlıdır. Sözcüğün ilk hecesi kalın ise sonraki heceler kalın söylenir. İlk hece ince ise, sözcük son heceye kadar ince söylenir. Bunun yanı sıra sözcüğün ilk hecesi yuvarlak ünlüyle söylenirse sonraki hecelerdeki ünlüler de ünsüzler de yuvarlak (dudak) olur. Öyle ise Kazak dilinde kalın-yuvarlak uyumu, incelik-yuvarlaklık uyumu, kalınlılık-düzlük uyumu, incelik-düzlük uyumu mevcuttur. Fakat W. Radloff'un derlediği malzemelerde yuvarlak uyumu bazen bozularak yuvarlak-düz şeklinde karışık gelir. Bu durum XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Kazak dilinin telaffuz kuralında dil uyumunun (lingvalsynharmonism) öncü rolde bulunduğunu ve yuvarlaklık uyumunun (labialsynharmonism) ise tümüyle değişmediğini göstermektedir.

Kazak dilinin dünya dilleri içindeki kendine has yerini belirleyerek, temel ses uyumunu gündeme getiren araştırmacı Ä. Cünisbek, Kazak dil bilimi, temelini etkileyen baskı yapan diller teorisinden ayıklanırsa, dilin gerçek ses düzeni ve sistemini yerel ana teori açısından tespit etmenin mümkün olduğunu belirtmiştir. W. Radloff gibi araştırmacıların yazılarını asıl dil olarak kabul etmiştir. (Cünisbek, 2009: 3), «Fonem kavramını dile getiren bilim adamları İ. Keñesbayev, Talipov ve C. Aralbayev, vurguyu temel ve ses uyumu kuralını ise birçok fonetik değişimlerin biri saydı.» diye görüşünü bildirmiştir.

XI. yüzyılda Mahmut Kâşgari'nin sözlüğünde genel olarak iki ses uyumu da işaretlenmiştir: *tübün-astıñ tübi* (1997: 459), *bürün-mürin*,

¹ Kiril harfiyle yazılış şekli: [й], [л], [н], [р], [у] (ünlü harfleri).

² Kiril harfiyle yazılış şekli: [йод] йод, [ˈлак] лак, [ˈрақˈмет] рақмет.

³ Kiril harfiyle yazılış şekli: ы, ы, ы, ы, ы.

⁴ Kazak dilinde ses uyumu anlamında terim olarak Singarmonizm (Сингармонизм) sözcüğü kullanılır.

tütü-tütün (1997: 460), bürün – ilger, tügün – tüyin (1997: 460), tülün – cügennin oñ jane sol caqtarı (1997: 461), tolün – tolık, biraq бүkin – älsiz adam, üşiün – üşin (1997: 106), üri – ürledi, ũrdı – qoydı (1997: 196), Bununla birlikte yuvarlaklık uyumunun sadece ikinci hecede işaretlendiğine ve yuvarlaklık uyumunun üçüncü hecede işaretlendiğine rastlanır. Otürdı (kesti), ötürdi (deldi) ũşurdı, öşürdi, ötüglüg (dileği var) (1997: 183), qouıñqlıq (konukluk). Bu durum günümüzde Oğuz, Kıpçak ve Karluk olarak gruplaşan dillerin birbirinden farkını ortaya koymaktadır.

Kazak diline, diğer Türk kökenli dillerin içinde ses uyumunun varisi ve ses uyumu geleneğini devam ettiren dil diyebiliriz. Dolayısıyla Kazak dili hakkında görüşlerini bildiren ünlü araştırmacıların yazılarında ilk önce dilin duruluğundan ve diğer dillerden daha az etkilendiğinden söz edilir.

Kazak halkının millî özelliği olan bir olgudan bahsedilir ve bu olgu günümüzde de devam etmektedir. Bu olgu, epik destanları birkaç gün boyunca durmadan ezbere söyleyebilen şahısların hafızasının güçlülüğüdür. Destan ritmini bozmamak, manzume satırlarının üstü üstüne sırasıyla akışı bu Kazak dilindeki ses uyumunun etkisindedir, diye görüşler vardır (*A. Fazılcanova*).

Sözcüğün aynı ritimle söylenmesi estetik bakımdan cazibesini yaratır. Dinleyicisinin hoşuna gider. Bunu atasözlerinden de görebiliriz: *toğız toñqıldaq, bir şıñkildek, cer-cebirine cetü*. Ses uyumu aracılığıyla hoş bir etki yaratmayı devam ettirmek, kesmemek, söz akışını birleştirme üslubuyla sıradaki düşüncüyü kafiyeli anlatmak işlevi sayesinde hafızada yerleşmesinde ses uyumunun mühim rolü bulunmuştur. Zira araştırmacıların (W. Radloff, Boduen de Kurtene, Q. Cubanov) tespit ettiği gibi ses uyumu, kök ile eki birbirine sıkı (çimento gibi) kaynaştırır ve ses uyumunun temel görevi ise sözcük türetmektir. (Radloff, 1882-1883: 7)

XX. yüzyılın başlarında, ses uyumunun Kazakçadaki fonksiyonu yeni yeni tespit edilmeye başladığı bir dönemde Q. Cübanov (2010: 369), ses uyumu olayının kelimenin tamamını kapsamadığını, kelime kökünün son hecesi ile eki arasında gerçekleşen bir kaynaştırıcı olduğunu belirtmiştir: «Bu anlamda ses uyumu tehlikeli olamaz ve yadrganamaz. Aksine bu bir ihtiyaçtır. Sadece «Kelime, ilk hecesinden son hecesine kadar ya kalın ya da ince olur» dendiği takdirde yanlışlığa yol açabilir. Çünkü bu bilimsel temele dayanan bir görüş değildir. Zira eskiden beri hecelerin kendisine has asıl ses uyumu bozulmuştur. Örnek olarak, *qayte-min, birak, äperbaqañ, mintaz-day*

vb. kelimelerini söyleyebiliriz. Ancak Kazak dilindeki ses uyumunun bozulmasına sadece alıntı kelimelerin fazla olması değil, bunun yanı sıra birleştirmeye kelime türetme usulünün de etkisi olmuştur. Alıntı kelimelerde de ses uyumunun uygulanması sınırları zorlar. Kazak dilindeki tek heceli köklerden sonra gelen yapım ekleri ses uyumuna göre yazılırlar».

Kazak dil biliminde Cübanov'un özel bir yeri vardır. Cübanov, ses uyumuna nazaran vurgu görevini öne çıkarmasında öncülük yapmıştır. Kazak dil biliminde Avrupa merkezilik yerleşerek aksan fonolojisinin güçlenmesini sağlar.

Yazıya dökülmeyen yuvarlak (labial) ünlü uyumu hakkında sadece telaffuz sözlüklerindeki tespite baktığımızda «Teoride şöyle idi.» demekten öteye gidemediğini fark edebiliriz. Ders kitaplarında dudak uyumunun seyrek kullanıldığına dair görüşlere de rastlanır; meselâ, ikinci hecede «o» sesinin söylenmemesinin, dudak uyumunun güçsüzlüğünü göstermektedir. (Kenesbayev, 2008: 395, 360)

Dudak uyumu, ilk hecedeki yuvarlak ünlülerinin etkisinden (o, ö, ü, ii) ikinci ve üçüncü hecelerdeki düz ünlülerin (ı, i, e) yuvarlak ünlüye dönüşerek dar biçimde söylenmesidir. Kazak dilindeki dudak uyumu Kırgız, Altay, Tuva, dillerindeki gibi genel kapsayan olgu olmadığı bellidir. Dolayısıyla yazı dilinde dudak uyumuna pek rastlanmaz. Kazak dilindeki dudak uyumu 2.-3. heceye kadar etkisini koruyarak, ondan sonra sözcük kaç heceden oluşsa oluşsun. sözcüğün sonunda düz ünlüyle tamamlandığı kaçınılmaz bir gerçektir. Dudak uyumunun 2.-3. heceye kadar iyi duyulan ve telaffuz edilen yönü açık hece durumunda ortaya çıkar. Örneğin; *köbelek-köbölök, qūbılıs-qūb^ulūs, süyiniş-süy^unüş, bödene-bödönö, būrılıs-būr^ulūs, būlinis-būl^unūs, köpene-köpönö, küyiniş-küy^unüş, qūyılıs-qūy^ulūs¹.*

Genel olarak yuvarlak ünlüleri dudak görünüşünün güçlüsünden güçsüzüne doğru yerleştirirsek şöyle sıralayabiliriz: ö, o, ü, ū. Genişten dara doğru: a, ä, o, ö, ye(e), ı, i, ū, ü; düzden yuvarlağa doğru: ı, i, ye, ä, a, o, ö, ū, ü.

Dolayısıyla ö sesi üçüncü kapalı hecede seyrek söylenir, açık heceli yukarıdaki kök sözcüklerden başka durumlarda, örneğin, kök ile ek durumunda üçüncü hece ye şeklinde ya da kendisinden yuvarlaklık gücü daha düşük olan ü sesiyle söylenir. Örneğin, *körkemdik-körkömdük, özenge-özöñge, körkemdeu-körkömdeu.*

¹ Kiril harfiyle yazılış şekli: *көбелек-көбөлөк, құбылыс-құбу^улұс, сүйініш-сүй^унүш, бөдене-бөдөнө, бұрылыс-бұр^улұс, бүлініс-бүл^унұс, көпене – көпөнө, күйініш – күй^унүш, құйылыс – құй^улұс.*

Kazak dilindeki dudak uyumunun tüm sözcüklere has olgu olmadığını ekler aracılığıyla görebiliriz. Çekim ekleri sırasında ö sesiyle kullanılan yuvarlak varyantlar yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla sözcük açık heceli olmasına rağmen üçüncü hecedeki çekim eki düz şekilde söylenir. Örneğin, *töbele-töböle, töpele-töpöle* (Kuderinova, 2005: 45). Dudak uyumunun bu kaidesi edebî kural olarak kabul edilir.

Kazakistan'ın özellikle Doğu bölgelerinde dudak uyumu 4-5 heceye kadar kullanılır fakat dudak uyumunun 3. heceye kadar kullanılmasına dair örnek olabilecek olgular çağdaş gençlerin dilinde kullanılmamakta denilebilir. Bu bağlamda şehirli gençler ön sırada yer alır. Orta yaşta ki kişiler bu hayattan göçüp gidince, Kazak dilindeki dudak uyumu da ortadan kalkabileceği tahmin edilebilir.

Günümüzde imlâ kuralı gereği, ünlü sesin birinin düşmesi ya da hafif söylenmesine çok rastlanılmaktadır. Örneğin, *altı atar-alt^atar, eki ağayındı-ek^ağayındı, törgi üy-törg^üy, qaraauız-qar^auüz, saptıyaaq-sapt^ayaq*.

Böylece XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar Kazak dilindeki ses uyumu dil ve dudak uyumu şeklinde yansıdı. Ses uyumunun şeklini XIX. yüzyılda olduğu gibi günümüzde de alıntı yapım ekleri bozmaktadır (*hana, paz, qor, ker*).

XIX. yüzyılın başında Kazakistan'da kullanılmakta olan Arap alfabesi A. Baytursinov tarafından reforme edilmiştir. Kazak dilinin fonolojik bünyesini belirlenmiş, işaretlenmesi gereken seslerin sayısını tespit edilmiştir. Asıl seslere ve sadece değişmez (invariant) fonemlere harf belirlenmiş, 24 harf, 1 işaretten ibaret yeni Kazak alfabesi ve imlası oluşturulmuştur. Buradaki asıl amaç, Kazak dilinin asırlar boyunca muhafaza edilmiş kendine has ses doğasını korumaktır. A. Baytursinov'un kendi sözüyle ifade etmek gerekirse, «diğer halklarla bir arada olduğumuz zaman ancak kendi başına millet olarak, kendi başına dili bulunan ve öz dilinde yazıya geçirilmiş sözlü edebiyatı mevcut halklar öne çıkar. Kendi diliyle konuşan, kendi diliyle yazan halkın millî varlığı, bireyleri var oldukça ebediyen kalır. Milletinin yaşamasında ve kaybolmasında en önemli unsur dildir.» (*Qazaq Gazetesi*, 1913: 20):

Her dil, sözlü ve yazılı olarak yaşar. Kazak dili yazı şeklinin toplumsal hayattaki yerine göre *Kazak yazı dili* kavramı oluşturuldu (Kuderinova, 2010: 54). Yazı dilinin kendisine has sistemi ve kurulumuna göre, Kazak dilinin sistemi ve yapısı belirlendi. Dil araştırmalarında ele alınan materyaller yazı metinleri olarak tanımlandı. Kazak sözlü edebî dilinin telaffuz kuralları 1970'li yıllardan itibaren ele alınarak, ilk söyleyiş sözlükleri 1977 yılında (*Kazak Dilinin Telaffuz Sözlüğü*, 1977) ve

1981 yılında (*Kazak Dilinin Kısa Telaffuz Sözlüğü*, 1981) yayımlandı. Telaffuz kurallarını belirleyen bu eserde, dil kaideleriyle birlikte kök ile ekin ve ek ile ekin bitişme noktasındaki, aynı şekilde kelime gruplarını oluşturan kelimelerin birleşme noktalarındaki seslerin etkileşimi sonucu meydana gelen telaffuz biçimleri de gösterilmiştir. A. Junisbekov, bu konuda: «Kazak dilindeki kelime manasını belirleyen temel ses uyumunu sağlayan vurgu değil, ses uyumu» olduğunu belirtmiştir (Junisbekov,1989:26). A. Junisbekov'a göre, dil araştırmalarında sözlü dilin yapay Kazak diline dönüşmeye başladığına dikkat edilmeye başlanmıştır.

S. Mirzabekov, dil ve telaffuz uyumuna göre hecelerden oluşan kelimelerin sözlüğünü hazırlamıştır. (Mirzabekov, 2001) 2000 yılında A. Junisbekov'ın editörlüğünde yayımlanan *Kazak Tiliniñ Orfoepiyalıq Sözdigi*'nde 50.000'e yakın kelime ve kelime grubunun telaffuz kurallarına göre söyleniş şekillerini ihtiva etmektedir. (*Kazak Dilinin Telaffuz Sözlüğü*, 2005)

Kazak dilinin telaffuz şekli sadece sözlüklerin seviyesinde kaldı (Sızdık, 2000). Okul programlarında sözlü dilin değişik şekillerinin uygulama ihmal edildi. Öğrenciler, bilhassa şehirli kitle, kelime nasıl yazıldıysa öyle söyleyerek, Kazakça kelimelerin söyleniş özelliğini bozdular. Yüksek Öğretim Kurumlarında da sözlü dildeki ses uyumuna dikkat edilmedi. Nitekim günümüzde radyo ve televizyon dili önceki nesillerin anlayamayacağı bir dile dönüşmektedir. Edebî dilin kurallarını oluşturan ve geliştiren medya organları olduğu için Kazak dilinin günümüzdeki söyleyişi, yazılı metinlere göre şekillenmektedir. Günümüz Kazakçasında zaten Rusçanın etkisiyle oluşan aksan mevcuttu, artık yavaş yavaş İngilizce unsurlar da karışmaya başladı. XXI. yüzyılda Latin alfabesine geçişle birlikte Kazakçanın kaybolma tehlikesinin ortadan kalkacağı, söyleyiş biçimine ters düşmeyen yazı sisteminin uygulanacağı ve olumlu sonuca ulaşılacağı kanaatindeyiz.

Kaynaklar

CUBANOV, K. (2010). Redaktorskiye primeçaniya H. Cubanova k dvum stat'yam S. Amancolova «O yazıke perevoda klassikov M-L» i «Elementi flektivnosti v kazahskom yazıke», opublikovannih v trudah Kazahstanskogo nauçno-issledovatel'skogo instituta natsional'noy kul'turı, kn. I, Alma-Ata-Moskva 1935 god.//*Qazaq tili cönindegi zertteuler*. Almatı.

CUNISBEK, A. (2009). *Qazaq fonetikasi*. Almatı.

- EFENDİOĞLU, Süleyman ve İŞCAN, Adem (2010). «Türkçe Ses Bilgisi Öğretiminde Ses Olaylarının Sınıflandırılması», *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 43, Erzurum, ss. 121-143.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2009). «Kazakçaya Ait İlk Fonetik İzler» *Dil Araştırmaları*, Sayı: 4, bahar, 9-15 ss.
- İSAEV, S. (1989). *Qazaq ädebi tiliniñ tarihi*. Almatı: Mektep Baspası.
- Kazak ädebi tili tarihiniñ problemları* (1987). Almatı: Ğılım Baspası.
- Kazak sovet entsiklopediyası* (1974). VI. Tom. Almatı.
- KENESBAYEV, I. (2008). *Qazaq til biliminiñ mäseleleri*, Almatı: Arıs Baspası.
- KUDERİNOVA, K. (2005). «Ceke dıbıstardıñ orfoepiyası». *Qazaq tiliniñ orfoepiyalıq anıқтаğışı* Almatı.
- KUDERİNOVA, K. (2010). *Qazaq cazınıñ teoriyalıq negizleri*. Almatı.
- MAMIRBEKOVA, G. (2006). *XVII-XIX ğğ. arab cazulı qazaq cazbalarınıñ grafikalıq-orfografiyalıq erekşelikleri*. Fil. Ğıl. Kand. avtoref (Basılmamış doktora tez projesi), Almatı.
- MAHMÜD KAŞGARİ (1997). *Türki tilderiniñ sözdigi*. Almatı: Hant Baspası.
- ÖTEBEKOV, B. (1998). «Auğan, İnan, Türkiya qazaqtaranınıñ tilindegi keybir dauıssız dıbıstarğa baylanıstı erekşelikter» *Tildik cüye cäne qırılım*.
- Qazaq (1913) gazetesi* (2009). Almatı: Arıs Baspası.
- Qazaq tiliniñ orfoepiyalıq sözdigi* (2005). Almatı.
- RADLOFF, W. (1882-1883). *Phonetik der nordlichen Turkschprachen*, Leipzig.
- SEVORTYAN, E. (1955). «Materialı po sravnitel'noy fonetike turetskogo, azerbaydcanskogo i uzbekskogo literaturnıh yazıkov». *Sravnitel'naya grammatika tyurkskih yazıkov*. Moskova.
- SIZDIK, R. (2004). *Qazaq ädebi tiliniñ tarihi*. Almatı: Arıs Baspası.
- TOMANOV, M. (1981). «Qazaq tiliniñ tarihi grammatikası» *Fonetika. Morfologiya*, Almatı: Mektep baspası.
- UALİ, N.-KIDIRBAEV, Ö. (2006). *Qazaq tili söz mädenieti.*, Almatı: Mektep baspası.
- UALİÜLİ, N. A. (1999). «Baytürsinüli cäne qazaq cazınıñ ontogenezdik damı». *Ülttiq ruhtıñ üli tini*. Almatı: Ğılım Baspası.
- UALİÜLİ, N. A. (2005). *Qazaq tiliniñ orfoepiyalıq anıқтаğışı*. Almatı.

Yazıki mira *Tyurkskiye yazıki* (1997). Bişkek.

OSMANALİYEVA, B. (1966). «İranskiye elementi v tyurkskih yazıkah». *İstoçniki formirovaniya tyurkskih yazıkov v Sredney Azii i Yujnoy Sibiri*. Frunze.

TÜRK DİLLERİ: BİLGİ VE YAZI¹

Günümüz bilgi çağındaki dili, edebiyatı ve diğer şeyleri yazıdan ayrı düşünemeyiz. Geçen yüzyıllar her ülkenin kendini millet olarak kanıtlaması ve kabul ettirmesi şeklinde göründüyse de, günümüzde kendi aralarında kabul edilmiş ülkelerin entegrasyonlara varmaları, bir-birleriyle rekabet içinde bulunmaları, bir-birleriyle birleşmeleri seviyesine ulaşmaktadır.

Her ülkenin milli sembolleri sırasına yazı da girer: bayrağı, milli damgası, milli marşı ve yazısı. Öyleyse günümüz bilgi çağında öncelikle araları uzaklaşmış Türk dilleri bilgileri dilinin ortak yazıda konuşması hakkında söz edeceğiz.

Günümüzde dili araç olarak kullanmakta sadece kendi düşüncesini yayınlamak değil, başkasının düşüncesini öğrenmek, dil iradesinden bilgi almak üstünlük göstermektedir. Örneğin, Türk halkı için Rusça'yı bilmek Abay'ın dediği gibi Avrupa'ya açılmış pencere oldu. Biz genetik tarafından akraba olmayan dilsel düşünceyle direk iletişim kurma sayesinde onların düşünme sistemiyle tanışmış olduk. Rus dili ile grafiğini benimsemek düşünmemize, kelime anlamının gelişmesine, üslubun sıralanmasına, cümle yapısının gelişmesine çok büyük etkide bulundu.

Dil, elbette, sözlü ve yazılı şekilde gerçekleşir. Günümüzde bilginin artması dilin sözlü şekline göre yazılı şekli rolünün gelişmesiyle direk bağlantı kurmaktadır. Dilin sözlü şekliyle yani konuşmayla bilgi almak olasılığı azdır. Çünkü sözlü dil sadece belirli bir zaman ve boşluk aralığına bağımlı, bu yüzden sınırlıdır. Tabii ki eğer o dilin iletişimsel ve fonksiyonel tarafını iyi bilerseniz. Dili bilmezseniz, konuşma aracılığıyla bilgi almak çok zor veya zayıftır. Yazı dili aracılığıyla ise bilgi almak ve vermek imkanı biraz geniştir. O vakit ile mekana bağlı değil, her zaman ve her yerde bilgi almak günümüzde İnternet sayesinde gerçekleşebilir. Akraba olmayan dilleri bilmen gerek, ya da günümüzde çok gelişmiş İnternet sözlüğü var. Fakat kendi dilinin diğer

¹ Бұл мақала баяндама түрінде Эдирне қаласындағы Тракия университетінде (Түркия) 2012 ж. 18-20 қазан аралығында өткен «12th international language, literature and stylistics symposium» атты жиынның мақалалар жинағында жариялаған.

dille tam bir sisteme kurulmuş sözlüğü olması lazım. O zaman bütün dünya dilleri bilgilerinin çevirisini yakınlaştırarak anlayabiliriz. Akriba olan Türk dillerinde ise bu bakımdan durum nasıl? Maalesef, çok kötü. Google tercümanında Türk dillerinden sadece Türkçe var [1].

Günümüz çağı – bilgi çağıdır. Biz bilgilerle kuşanmak için her hangi yöntemi kullanmamız gerekir. Bu demek başka bir dili iyi bilmek olsun veya yazı dilini anlamak olsun farketmez. Akriba olan diller alfabesinin ortak olması - bu yöntemlerden sadece biridir. Geliştirilmiş alfabeti ve imlası olan akriba diller bir dilin lehçesi gibi iletişim kurabilirdi. Bu yüzden yazının şimdiki hizmeti, özellikle Türk dilleri için hizmeti bilgi alınmada kullanılmalı diyebiliriz.

Türk halklarının dilsel düşüncesi de, dünya bakımından dilsel siması da aynıdır. Kökü aynı Türk tarihi ile milli değerleri hakkında konuşmazsak da anlaşılır.

Kökü ortak dillerin ilim, bilim kültür, ihtisat alanındaki yeniliklerine niçin sadece Rus veya İngiliz dili aracılığıyla, çeviri aracılığıyla ulaşılmalı? Niçin tercümansız anlaşabilecek (tabii ki,hepsini değil, bazı kelimeleri sözlüğe bakarak çevirip) diller tercüman hizmetine başvuruyor? Bize, akriba olan millet mensuplarına ilim, bilim, kültür, ihtisat alanındaki bilgileri başka bir dil aracılığıyla öğrenmek utanıacak durum değil midir?

Türk dilleri bir-birine çok yakın, bir dilin lehçeleri gibidir. 20.asrın başında N.Törekulov «Türk yazılarına unifikasyon gerek. Çünkü hepsi aynı dilde konuşur, ama farklı yazar» demiş. [2, 117].

Evet, bunlar erkenlerde olmuş, 20.asrın başında. Fakat böyle lehçe seviyesindeki diller günümüzde bir-birleriyle anlaşamıyor. Bunun nedeni ise, ilk olarak genelde her hangi sözlü dilin çabuk değişimine sayarsa (örneğin, her hangi bir yabancı dili yazı dili aracılığıyla kolay, çabuk benimsediği halde dil ortamında iletişime düşmek zordur, söz birliklerinin yazılı şeklini zihinde birlikte hatırlayıp, ya yazılı şeklini görüp zar-zor anlamak normal bir durum), ikinciden, Türk dillerinin Sovyet topluluğunda olanları Rus dilinin, Türk dili ise İngiliz dilinin etkisinde kalıp bu diller uzaklaşarak,konuşma normunu büyük bir derecede etkiledi. Bu nedenle biz, Türk halkları, sözlü anlatılan metinleri tercümansız anlamayacak hale geldik. Ataların ve yazı dilini benimseyemeyen önceki kuşağın dili (maalesef, günümüzde o nesiller vefat etmektedirler ve onların konuşma dili tüm Türk milletlerinde aynen transkripsiyon edilemedi) hangi Türk dilinde konuşsa da, bir-birini ilk dinlemede, anlaşılabilir (örneğin, biz İstanbul Üniversitesinin dekanıyla olan konuşmada tercümansız anlaşabildik, çünkü o kişi Türk

dilinin «klasik» konuşma normuyla konuştu). Günümüz Türk halkları genç kuşağının sözü tamamen farklı boyut göstermektedir. Artık gelecekte durum tamamen zor olacak, Türk dilleri Ses Uyumlarını geçen asırdan itibaren kaybetmekte. **K,ğ,u,i** sesleri bütün dillerde aynı duyulmuyor. Türk dillerini diğer genetik bakımdan akraba olmayan dillerden ayıran, kendi aralarında bir-biriyle yaklaştıran bu özellikler gölgelenirse o zaman akraba dillerin arasındaki yakınlık Oljas Süleymenov'un dediği gibi sadece yazı dilinde saklanabilir.

Günümüz Türk dilleri üç alfabeyi – Latin (Türk,Özbek, Azeri), arab alfabesi(Türk milletleri yaşayan İran, Çin, Afganistan v.s) ve Kiril alfabesini kullanıyor. Bir alfabeyi kullanan dillerde bile uzaklıklar gözükmekte. Örneğin, Kiril harflerini kullanan Türk dillerinin yazılı metinlerine bakalım: *6-8 февральдә узган Республика күләмәндәге олимпиадада укучыларыбыз - Шәмсетдинова Фәнүзә, Хисамиева Физәлия призер булдылар. Укытучысы Вакказова Б. (Tatar).*

Эки диалектге бәлүнеди: басхан-чегем («ч»-диалект) эмда малкър («ц»-диалект). Россияда тилде сәләшгенлени саны 303 минг адамды (2002 джыл халкъ санаугъа кәре). Литература къарачай-малкър тил, къарачай-басхан-чегем диалектни тамалында къуралгъанды. Джазыу система 1920-24 дждж. араб джазыуну тамалында болгъанды (аджам), 1924-36 дждж. латин алфавитни тамалында, 1936 джылдан бери – кирилл алфавит бла тамалланады. Къарачай-малкър тилде «Къарачай» бла «Заман» газетле эмда «Минги тау», «Нюр», «Лячин» журналла чыгъадыла (Караçай-Balkar).

Орто Азиянын байыркы элдеринин бири. (Октябрдык революциясына чейин тарыхый адаттарда кыргыз деген ат казактарга да тиешелүү болгон). Жалпы саны 1700 миң адам 1975-жылы. Антропологиялык жактан монгол расасынын Түш. Сибирь бөлүгүнө кирет. Борбордук Азиядагы этностук же саясий бирикменин наамы катары байыркы түрк жазма эстеликтеринде болжол (Kırgız).

Шинжәң - Уйғур аптоном районида тәрәққият тапқан, мәмликәтлик тил дәп, йәнә қисмән Қазақстанда, Өзбәкстанда, Қирғизстанда вә Түркмәнстанда ишилтилиду. Кичик уйғур груһлири Россияда, Түркияда, Америкида, Европида, Австралияда, Авғанстанда вә Сәудийә Әрәпстанда яшайду. Сөзләйдиганлар сани 30 млн. адәм әтрапида, шуниң ичидә МДҲ бойичә 800 миң адәм. МДҲ уйғурлириниң көпи икки яки унуңдин көп тилларни

қоллиниду. Қазақстан уйғурлириниң әдәбият тили – бир милләтлик тил (Uyğur).

Халкының милли теле, урыс теле менән бер рәттән Башкортостан Республикаһының дәүләт теле. Тәрки телдәренең кыпсақ төркөмөнәң кыпсақ-булгар төркөмсәһенә карай. Морфологик тибы буйынса агглютинатив телдәр иҗәбенә инә. Башкорт һөйләү теле өс диалекттан тора: көнсығыш, көнъяк һәм көнбайыш. Башкорт әлифбаһе урыс алфавитына нигезләнен төзөлгән (Başkurt dili)

Кёбюсюне Къарачай-Черкесияда, Ставрополь крайда, Астрахань областда эмда Дагъыстанда джашагъан ногъайлылары тиллериди. Бул тилде Россияда 90 минг. адам сёләшеди (2002 джылда ётген тергеуге кёре). Тил, тюрк тиллени шимал-кюнбатыш (къыпчакъ) къауумуну къыпчакъ-ногъай (ногъай-къыпчакъ) тюбкъауумуна киреди. 3 диалект айырадыла: ногъай (Ставрополь край), къараногъай (Дагъыстанда) эмда. 1928 джылгъа дери арсб джазма хайырландырылгъанды, кечирек – латин, 1938 джылдан – орус графиканы тамалында алфавит. Бусагъатдагъы алфавит 1950 джылда бегитилгенди (nogaysy aili).

Sən olasan gülüstan, Sənə hər an can qurban! Sənə min bir məhəbbət; Sənəmdə tutmuş məkan! Namusunı hişz etməyə, Bayrağını yüksəltməyə. Namusunı hişz etməyə (Azeri).

Farkettiğimiz gibi, Kıpçak grubuna giren diller aynı fonem: i değişik harflerle göstererek bir-birini anlamakta güçlük çekmektedir. Bu öncelikle alfabe onaylanırken ortaya çıkmış hatalardan, unifikasyon edilen ortak alfabe projesinden kayarak bir fonemi değişik harflerle belirtmekten kaynaklanmıştır.

Nogay ve Kumuk alfabelerinde [ä], [ü], [ö] sesleri **аь, оь, уь** gibi birleşik harflerle verilir (ə(ä), ö(ö), ү/у(u,ü harfleriyle belirtme imkanları vardı). Karaçay-Balkar yazısında Rus harfleri olan е(е), ю(yu)harfleri [ç], [y(u)], [ø(ö)], [y(ü)] seslerini verir. Bu seslere başka alfabelerdeki ə (ä), ү(ü), ø(ö) harfleri uygun gelirdi. Kazak, Özbek alfabelerindeki **к, қ, ғ(ğ), г(g)** harfleri Türkmen alfabetesinde /к/, /г/ diye işaret edilirse, Balkar, Karaçay ve Kumuk dillerinde : **к, къ, г, гь** işaretleriyle yazılır. K.Musayev [ŋ] sesini belirten **н, нг, нь** нь harflerinin yerinen **н, у, уь, ю/у** yerine ү harfini belirtir. Ayrıca [γ] ses için /ғ/ harfini, [дж] sesi için /ж/ harfini; [q] sesi için /к/ harfini; [j] sesi için /й/ harfini; [w] sesi için /ў/ harfini kabul etmeye imkan var dedi.[3,30].

Kiril alfabetesi esasında Kırgız yazısına ait seslerin üç işareti - **һ(η), о(ö), ү(ü)**. Özbek yazısında 4 işareti : **к, ғ, х, нг**. Kırgız alfabetesi harf

işaretlerini azaltmada ince sesli harfleri almışsa, Özbek alfabesi kalın ünsüz harfleri almıştır. Fakat, amaç aynı – dildeki kalın ve ince sesleri ayırmaktır. Sadece değişik yollarla, düzene sokmaksızın bir ayırma oldu.

Bu yüzden gelecekte bütün Türk milletleri için yeniden Latin Alfabesine geçecek olursa, o zaman geçmişimizden ders alıp, alfabeleri düzene sokmamız lazım, bu bakımdan ona bakmalıyız. Ama çalışma başlamadan önce. 1922 yılında Azeri dili Türk milletleri arasında ilk olarak Latin harfine değiştikten sonra artık başka dillere Azeri alfabesine uygunluk gösterme görevi öne sürülmüş gibi oldu [2].

Türkologların ilk Kurultayından sonra düzenlenmiş 1927 yılındaki toplantıda Azeri alfabesi ile N.Törekulov'un yaptığı unifikasyon edilmiş alfabe hakkında Jirkov: «N.Törekulov'un alfabesi çok düzenli bir alfabe. Elbette, o Azeri hatası esasında yapılmış. Maalesef, çok geç. Eğer N.Törekulov alfabesi Azeri hatasına kadar söylenseydi. [2, 122]. N.Törekuov alfabesiyle yazmayı denemek lazım, çok metinler yazmak gerekir. Bu galiba yok. Azeri alfabesi zayıf, orada metin yok. Artık bu ikisini düzene sokmak lazım» demiş. Ama tarihten bildiğimiz kadar iyi bir ide sonuçsuz bırakılmış.

Latin alfabesine geçen günümüz Türk yazılarından (Türk, Azeri ve Özbek) Oğuz grubunda yer alan Türk dili ve Azeri dilinin alfabelerinde harf uygunlukları birazcık var. Özbek alfabesi İngiliz - latin standartına 2 işaret, 2 harf bileşimini (dünya alfabe tecrübesinde harf bileşimi alfabede gösterilmiyor) birleşen farklı grafikle sözü uzartıyor. Tablodan gördüğümüz gibi, Türk yazısından Azeri yazısı q, x, ə işaretlerinin fazla olmasıyla farkediliyor. Sesler kendi aralarında uyumluluk göstermekte. Üstelik alfabe sırası da aynı. Özbek yazısı bu taraftan başka yön tutunmuş. [Ч], [Ш] sesleri için harf bileşimini, [Ғ], [Ө] harfleri için apostrof kullanmış. Eğer Türk dilleri yazılarını unifikasyon edecek olasılığı olursa sıra dışı olacak yazı bu, Özbek yazısı olacak.

Turk, Azerbayzhan, özbek alfabelerinin harfleri

Seri	Turk alfabesi	Azerbayzhan alfabesi	Özbek alfabesi	Fonem
1	A	a	A	а
2	B	в	B	б
3	d	d	D	д
4	e	e	E	е
5	f	f	F	ф
6	g	g	G	г
7	h	h	H	h
8	i	i	I	и
9		j	J	й, ж
10	k	k	K	к
11	l	l	L	л
12	m	m	M	м
13	n	n	N	н
14	o	o	O	о
15	p	p	P	п
16		q	Q	қ
17	r	r	R	р
18	s	s	S	с
19	t	t	T	т
20	u	u	U	у
21	v	v	V	в
22		x	X	х
23	y	y	Y	й
24	z	z	Z	з
25	ç	ç	Ch	ч
26	ğ	ğ	g'	г'
27	ı	ı		ы
28	ö	ö	o'	э
29	ş	ş	Sh	ш
30	ü	ü		у
31		ə		э

Devlet statusu olan ve resmi iletişim dili olarak bulunan Türk dilleri için gelecekte ele alınacak meselelerden biri – alfabe Latin esasında alınacağı kesindir. Yukarıda belirtildiği gibi, bir alfabe kullanarak yazı uzaklığını oldurmamak için ilk başta unifikasyon edilmiş alfabe esasında her millet dilinin kendi yazısını kabul edileceğini düşünmesi gerekir. Türk dillerinin yazısındaki esas prensif Sovyetler Birliğinde olan Türk Dilleri için doğru belirtilmiştir: morfolojik prensif – kök gövdesini koruyarak yazmaktım Türk dillerinin esas imla kaidesine dönüşmüş idi. Bu yüzden bir bakımdan Türk dillerinin arasındaki yakınlık yazıda korunacağı bir gerçektir. Türk halkıları için ortak alfabe, ortak yazı dinle bağlantılı Arab grafiği değil, siyasetle bağlantılı Kiril grafiği değil, tarafsız olan Latin grafiğine yüklenecektir.

Türk devletleri bağımsızlık almaya başladığı yıllar ilk olarak grafiği değiştirme meselesi öne sürülmüştü, Türk halklarının bütün dünyada bir yazı türü esasında birikmesi söylenmişti. Sonra, özellikle Özbek yazısının ortak Ankara projesinden farkı çoğaldığında, bu düşünce zayıfladı. Şimdi Türk halklarına ortak yazı meselesi mitolojiye dönüştü gibi fikir var. «Türk halkları bir-birinden o kadar uzaklaşmış ki yazdıklarını okuyup değil, çevirip anlamayı kolay görür. Bir-birinin yazdıklarına ilgi göstermiyor, bu yüzden çevrilmiş edebiyatlar da az. Yayınlanmıyor ya da onun gibi edebiyata ihtiyaç pek az » diyor şimdiki tembel bakış açısı. Oysa ki biz sözümüzün başındaki düşüncemize sabit kalıp Türk dilleri olan Kazak, Kırgız, Tatar, başkurt, Türkmen, Karaçay-Balkar alfabelerine Latin grafiğini kabul etme imkanı doğduğunda kullanılabilir şunun gibi ortak alfabe sistemi uydurulabilir diye düşünüyoruz.

1. AaAa	15. Kk Qq	30. Çç Çç
2. ƏəĀ ā	16. Mm Mm	31. Ыы Ы
3. Бб Bb	17. Hh Nn	
4. Вв Vv	18. Hh η	
5. Гг Gg	19. Oo Oo	
6. Ff Ğğ	20. Əə Öö	
7. Дд Dd	21. Пп Pp	
8. Ee Ee	22. Pp Rr	
9. Зз Žž	23. Cc Ss	
9. Жж J j	24. Tt Tt	
10. Жж j	25. Uy, Yy Uu	
11. Зз Zz	26. Ш ш Šš	
12. Ии, i	27. Yy Üü	
13. Йү	28. Фф Ff	
14. Kk	29. Hh Hh	

Burada Başkurt, Türkmen dilindeki dış arası ünsüzleri [ʒ],[ç]ve dilarkasıж sesleri için Žž, Çç ve j işaretleri var. Çç harfiTürk, Azeri dillerindeki [ч] sesini verir.

Ayrıca Türk dillerine ortak tipik yazı kurallarının olması da lazım. Örneğin Sovyet Dönemi sırasında, Sovyet Birliği altındaki Türk halkları, Rus yazısı esasında imla kuralını kullandı. Bu, bir taraftan, başka bir dilin kuralını mecburi kabul ettirme olduğu halde, Türk dillerinin kendileri için ortak kural esasında yazı iletişimini kolaylaştırdığı bir gerçektir. Bu yüzden, düşüncemize göre bir daha

bu diller arasında ortak imla kurallarını gözden geçirmeye imkan var. Buna her yazıdaki ilmi esas motifli kuralları esas almayı teklif ederdik. Örneğin, kazak yazısı günümüzde sözleri birlikte, ayrı ve çizgiyle yazma; büyük harfin kullanılması, ъharfini ikinci hecede yazma imlası, ъ, і(і,i) harflerinin söz ortasında yazılması, x,h harflerinin kullanılması sorun yaratmaktadır. Bunların arasında sözlerin birlikte, ayrı yazılması biraz çözüm bulmaktadır. O zaman her dildeki orfografi(yazı ilmi) esasını karşılaştırmakla imla problemlerinden kurtulma yolları bulunur.

Kazak imla biliminde sözlerin birlikte ve ayrı yazılması hangi grafik olmasının çözülmesi zor bir mesele olmaktadır. Arab yazısı sırasında A.Baytursinoğlu kalın ya ince söylenen, bir nesne veya kavram adını birlikte yazmayı, Ses uyumuna uymayan sözleri o nesne adı olduğu halde çizgiyle yazmayı teklif etmişti. Bu, imlaya birazcık olsun kolaylık getirmişti. Sonradan 1929 yılında Latin yazısına geçtiğinde E.Omarov, K.Kemengeroğlu v.s. sözleri beraber yazmayı gündeme sokmaya başladı. Rus yazısına geçtiğinde 1941 yılında ilk imla sözlüğünde Birleşik sözler çıktı.

Günümüz yazısında ayrı işarette yazılmakta olan sözler birlikte yazıldı. Ama 1953 yılında ilk Kazak imla bilimi esasında imla kuralları kabul edildiğinden itibaren ve 1963 yılında yayınlanmış tam imla sözlüğünden bu yana kelimeler ayrı yazılmaya başlandı. Basın-yayında işaretlenen sözler eleştirilmeye başlandı. Fakat imla sözlüğünün her baskısında birlikte yazılan sözler çoğalmaya başladı. Onlar şu yöntemlerle birleşti. Kazak dilinde bugüne kadar formal: işaretle sözlerin ayrı/birlikte yazılmasını belirten yöntem olmamıştı. Bunu ilk teklif eden profesör N.Uali idi. Profesörün dediğine göre biz birleştirecek yöntemi ekleyeciler ile yapıcılar olarak iki gruba sınıflandırdık. O zaman Kazak yazısında bu yapım ekleri ekleyiciler olarak bulunur: -lık, -kış, -ar, -kı. -lar. Yani bu yapım eklerle gelen sözleri yazarlar otomatik şekilde birlikte yazabilir. Hana(40), ara(21), aralık(19), bası(10), kumar(33), tanu(23) ve hat(14), kap(17), belgi, gül(41), bau(19), şöp(68), akı(15), jay(17), jegi(19), tiken(17), japırak(25), tamır(13) sözleri Kazak imlasında yapıcılar olarak bulunur. Böylece, şimdi biz bu çiftlerle gelen sözleri yine otomatik türde birlikte yazabiliriz. Öyleyse Kazak imla bilimi imlada ulaşabildiği bu özellikleri diğer Türk dillerine teklif edebilir. Çözümünü bulamadığımız diğer problemleri çözmede akraba Türk dillerinin imlasına el uzatabiliriz. Şu durumda, akraba milletlerin kültüründeki yazı iletişiminin etkili olmasına bu asırda ulaşabiliriz.

KAYNAKLAR

1. A.Kara. Kazak til galımdarının alemdik jetistigi: Kazak tilinin 15 tomдық tüsindirme sözdügi//Kazak adabiyeti. Kantar, 2012.
2. Stenografiçeskiy otçet I plenuma BTSKHTA (Baku, 3-7/VI, 27). M, 1927.- 175 s.)
3. Musayev K. Dostijeniya i problemi v usoverşenstvovanii alfavitov i orfografii sovremennih turkskih yazikov M:Nauka, 1982. C23.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫСӨЗ	3
1. ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ӘЛІПБИІ МЕН ФОНОЛОГИЯСЫ	5
1.1 Жазудың әлеми коммуникациядағы қызметі мен маңызы	10
1.2 Көне түркі әліпбиінің құрамы және графикасының ерекшелігі	19
1.3 Түркі тілдері жазуын ортақтастырудың маңызы	29
1.4 Түркі әліпбилерін бірлестірудегі фонология мәселелері	38
1.5 Түркі жазуы және орфоэпиялық өзгерістер нәтижесі	45
1.6 Қазақ орфоэпиясы: тарихи дамуы мен келешек бет-бейнесі	52
1.7 Түркі тілдері дауыстыларының салыстырмалы сипаты және еклін туралы	68
1.8 Түркі жазуларындағы фонетикалық құбылыстардың таңбалануы	76
2. ЛАТЫННЕГІЗДІ ТҮРКІ ЖАЗУЛАРЫ	84
2.1 Латыннегізді түркі әліпбиі мен емлесі: алғашқы кезең	86
2.1.1 Түркітанушылардың I съезінде қойылған мәселелер	92
2.1.2 Оғызтопты түркі тілдерінің әліпбилері	101

2.1.3 Қыпшақтопты түркі тілдерінің әліпбилері	107
2.2 Латыннегізді түркі әліпбиі мен емлесі: кейінгі кезең	123
3. КИРИЛНЕГІЗДІ ТҮРКІ ЖАЗУЛАРЫ	141
3.1 Кирилнегізді түркі жазуларының алғашқы легі: әліпби, емле	—
3.2 Кирилнегізді түркі жазуларының кейінгі легі: әліпби, емле	153
4. ЛАТЫННЕГІЗДІ ТҮРКІ ЖАЗУЛАРЫ: ЖАҢА КЕЗЕҢ	176
4.1 Түркі тілдері жазуын бірлестіру мен жетілдіру мәселелері	—
4.2 Түркі тілдері орфографиясына қатысты ортақ ұстанымдар және емле проблемалары	184
4.3 Түркі орфографиясындағы бірге/бөлек жазу мәселесі	197
4.4 Латыннегізді түркі жазуларының тәжірибесінен	218
4.5 Қазақ жазуының латын графикасына өту мәселелері	235
4.6 Жаңа қазақ әліпби құрамы мен графикаға қатысты мәселелер	247
4.7 Халықаралық терминдерді орфограммалаудағы ұстанымдар	257
4.8 Терминдердің жаңа орфограммасы	265
ҚОРЫТЫНДЫ	269
ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТ	275
Түркі тілдері фонетика-орфографиялық терминдерінің «Türk dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu» сөздігінен үзінді	289
ÇAĞDAŞ KAZAK DİLİNDE TELAFFUZ SORUNLARI	304
TÜRK DİLLERİ: BİLGİ VE YAZI	322

«Қазақ тілі» баспасының директоры
Ғарифолла ӘНЕС
филология ғылымдарының докторы

КҮДЕРИНОВА Қ.

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ ӘЛПБИИ МЕН ЕМЛЕ ТАРИХЫ

Редакторы Төлеубек Алпысбаев
Компьютерде беттеген Ғиязбай Оразымбетов
Дизайн Орынбек Анесов

Басуға 28.07.2016 ж. қол қойылды.
Пішімі 84x108^{1/32}. Офсеттік қағаз.
Көлсімі 21, 0 б.т.
Таралымы 1000 дана.

«Қазақ тілі» баспасы
Алматы қаласы,
Райымбек даңғылы, 245 б, 33-пәтер
тел/факс: 8 (727) 394 38 32, 385 74 67

«DALAPRINT» баспаханасында басылды.
050056, Алматы қаласы,
Ереван көшесі, тел.: 290-86-47; +7702 119 2500
e-mail: dalaprint-zakaz@mail.ru

Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания (оқу құралы) 2008 ж.	2000
Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Сөз тіркесі. (оқу құралы) 2010 ж.	2000
Өмірәлиев Қ. Көне түркі әдеби ескерткіштері туралы зерттеулер 2010 ж.	2000
Жұбанов А. Қолданбалы тіл білімінің мәселелері. Вопросы прикладного языкознания (оқу құралы) 2008 ж.	2000
ОҚУ ҚҰРАЛДАРЫ	
Тілеубердиев Б. Қазақ ономастикасының лингвоконцептология негіздері. 2007 ж. (оқу құралы)	400
Омарбекұлы. С. Қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері. (енбектің негізгі бөлімінде диалектология, фонетика, грамматика, әдеби тіл, тіл мәдениеті, ономастика мәселелері қарастырылады (оқу құралы) 2007 ж.	600
Жапбаров. А. Оқушылардың тілін дамыта оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. 1-кітап (оқу құралы) 2007 ж.	400
Жапбаров. А. Оқушылардың жазбаша тілін дамыта оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. 3-кітап (оқу құралы) 2007 ж.	400
Жапбаров. А. Оқушылардың ауызша сөйлеу әрекетін дамыта оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. 4-кітап (оқу құралы) 2008 ж.	400
Жапбаров А. Қазақ тілі стилистикасын оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. 5 кітап (оқу құралы 2009 ж.)	400
Ескеева. М. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негіздері. 2007 ж.	500
Амирова. Т. Қазақ тілі. Оқу құралы/Учебное пособие. 2005 ж.	270
Қазақ тілінің этнограмматикасы. (оқу құралы) 2005 ж.	250
Әлісжанов.С. Ғылыми прозаның синтаксисі. 2007 ж. құрымдылық және коммуникативтік негіздері (оқу құралы)	400
Сартқожаұлы Қ. Байырғы түрік жазуының генезисі. 2007 ж. (оқу құралы)	1000
Казахский язык без грамматики обучение по моделям речи (полноцветка, оқу құралы), 2008 г.	500

**Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамы жанындағы
«Арыс», «Қазақ тілі», «Абзал-ай»
баспаларының өнімі**

КТАПТЫҢ АТЫ	Бағасы (теңге)
СӨЗДІКТЕР	
Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 1-15 том (А-Я) 2006-2009 ж.	45000
Қазақ тілінің синонимдер сөздігі (академиялық сөздік). 2005 ж., 16500 сөз	2000
Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі (академиялық сөздік). 2005 ж., 61000 сөз	3000
Русско-казахский словарь 1-2 том (А-Я) 2007 г.	1600
Орфографиялық сөздік. 2007 ж.	800
Синонимдер сөздігі. 2007 ж.	800
Фразеологиялық сөздік. 2007 ж.	800
Тұрақты тенеулер сөздігі. 2007 ж.	800
Диалектологиялық сөздік. 2007 ж.	800
Орфоэпиялық сөздік. 2007ж.	800
Жер-су атауларының анықтамалығы. 2009 ж.	2500
Қазақ есімдерінің анықтамалығы. 2009 ж.	2000
ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ОЗЫҚ ҮЛГІЛЕРІ	
Кенесбаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания (оқу құралы) 2008 ж.	2000
Балақаев М. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания (оқу құралы) 2008 ж.	2000
Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания (оқу құралы) 2007 ж.	2000
Мұсабаев Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания (оқу құралы) 2008 ж.	2000
Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания (оқу құралы) 2007 ж.	2000

Әлімбек Г. Мазғұмбекова Ә. Қазақ тілі (тарих мамандығын игерушілерге арналған), 2008 ж. 168 бет.	350
Әлімбек Г. Қазақ тілі (көркем шығармалар арқылы тіл үйретуге арналған), 2008 ж. 192 бет.	350
Жунисбек А. Введение в сингармоническую фонетику (книга посвящена анализу просодии слова на общefonетическом уровне) 2009 г.	300
Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы (бұл оқу құралы қазіргі қазақ фонетикасының өзекті мәселелеріне арналған) жұмсақ мұқабада – в мягком переплете 2009 ж., 312 бет.	400
Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаналықтар (ғылыми – танымдық зерттеу) 2009 ж., 272 бет.	400
Момынова Б. Шәкәрім поэзиясының тілі (кітапта акын тіліндегі қолданысы жиі жекелеген өзек сөздер мен акынның сөздік қоры, оның идиостилін анықтау мақсатында талданды). 2008 ж., 256 бет.	650
Әбілқасымов Б. Қазақ тілі тарихына қатысты түркологиялық ізденістер. 2011 ж.	350
ҒЫЛЫМИ-ТАНЫМДЫҚ ӘДЕБИЕТТЕР	
Қондыбай С. Таңдамалы шығармалар жинағы, I-XII т.	8400
Байжумин Ж. Туран. Взгляд на историю человеческого общества. 1-4 тетради, 2012 г.	2100
Байжумин Ж. Тұран. Адамзат қоғамының тарихына көзқарас. 1-4 дәптер, 2013 ж.	2100

МЕКЕН-ЖАЙЫ:

«ҚАЗАҚ ТІЛІ» баспасы

Тел/факс 8(727) 390-74-15,
272-24-19, 8-777-796-30-06
e-mail: kazbaspa@mail.ru

**«АРЫС» және «АБЗАЛ-АЙ»
баспалары**

Тел/факс 8-(727)-394-38-32,
385-74-67, 8-705-111-0387.
e-mail: bekbosin-serik60@mail.ru
arys-kz@mail.ru

ИЗДАНИЕ 1998 г. 1-е издание
Издательство Академии наук Республики Саха

000001540217

Қазақ тілі
баспасы